Suttantapiṭake Khuddakanikāye

Paṭisambhidāmaggapāḷiyā saṁvaṇṇanābhūtā

Bhadantamahānāmattherena katā

Saddhammappakāsinī nāma

PAṬISAMBHIDĀMAGGAṬṬHAKATHĀ

(Paṭhamo bhāgo)

Buddhavasse 2552 Marammavasse 1370 AD. 2008

Romanized from Myanmar version published in 1950

Aṭṭhakathā Series 46

First published in 2008 by Ministry of Religious Affairs

Yangon, Myanmar

THE PĀḶI ALPHABET
IN BURMESE AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

အ a   အာ ā   ဣ i   ဤ ī   ဥ u   ဦ ū   ဧ e   ဩ o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

က ka	ခ kha	ဂ ga	ဃ gha	င ṅa
စ ca	ဆ cha	ဇ ja	ဈ jha	ဉ ña
ဋ ṭa	ဌ ṭha	ဍ ḍa	ဎ ḍha	ဏ ṇa
တ ta	ထ tha	ဒ da	ဓ dha	န na
ပ pa	ဖ pha	ဗ ba	ဘ bha	မ ma

ယ ya   ရ ra   လ la   ဝ va   သ sa   ဟ ha   ဠ ḷa   ံ ṁ

VOWELS IN COMBINATION

ာ ါ = ā   ိ = i   ီ = ī   ု ု = u   ူ ူ = ū   ေ = e   ော ေါ = o

က ka	ကာ kā	ကိ ki	ကီ kī	ကု ku	ကူ kū	ကေ ke	ကော ko
ခ kha	ခါ khā	ခိ khi	ခီ khī	ခု khu	ခူ khū	ခေ khe	ခေါ kho ...

CONJUNCT-CONSONANTS

က္က kka	င်္ဃ ṅgha	ဏ္ဌ ṇṭha	ဓျ dhya	ပ္လ pla	လ္လ lla
က္ခ kkha	စ္စ cca	ဏ္ဍ ṇḍa	ဓွ dhva	ပ္ဗ pba	လျ lya
ကျ kya	စ္ဆ ccha	ဏ္ဏ ṇṇa	န္တ nta	ဗ္ဘ bbha	လှ lha
ကြိ kri	ဇ္ဇ jja	ဏှ ṇha	န္တွ ntva	ဗျ bya	ဝှ vha
က္လ kla	ဇ္ဈ jjha	တ္တ tta	န္ထ ntha	ဗြ bra	သ္တ sta
က္ဝ kva	ည ñña	တ္ထ ttha	န္ဒ nda	မ္ပ mpa	သ္တြ stra
ချ khya	ဉှ ñha	တွ tva	န္ဒြ ndra	မ္ဖ mpha	သ္န sna
ခွ khva	ဉ္စ ñca	တျ tya	န္ဓ ndha	မ္ဗ mba	သျ sya
ဂ္ဂ gga	ဉ္ဆ ñcha	တြ tra	န္န nna	မ္ဘ mbha	ဿ ssa
ဂ္ဃ ggha	ဉ္ဇ ñja	ဒ္ဒ dda	နျ nya	မ္မ mma	သ္မ sma
ဂျ gya	ဉ္ဈ ñjha	ဒ္ဓ ddha	နှ nha	မျ mya	သွ sva
ဂြ gra	ဋ္ဋ ṭṭa	ဒျ dya	ပ္ပ ppa	မှ mha	ဟ္မ hma
င်္က ṅka	ဋ္ဌ ṭṭha	ဒြ dra	ပ္ဖ ppha	ယျ yya	ဟ္ဝ hva
င်္ခ ṅkha	ဍ္ဍ ḍḍa	ဒွ dva	ပျ pya	ယှ yha	ဠှ ḷha
င်္ဂ ṅga					

၁	၂	၃	၄	၅	၆	၇	၈	၉	၀
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathā

Paṭhamabhāga

Mātikā — Piṭṭhaṅka

1. Mahāvagga

1. Ñāṇakathā

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamabhāge mātikā niṭṭhitā.

Khuddakanikāya

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathā

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

Ganthārambhakathā

Yo sabbalokātigasabbasobhā-
Yuttehi sabbehi guṇehi yutto.
Dosehi sabbehi savāsanehi,
Mutto vimuttiṁ paramañca[1] dātā.

Niccaṁ dayācandanasītacitto,
Paññāravijjotitasabbaneyyo.
Sabbesu bhūtesu tamaggabhūtaṁ,
Bhūtatthanāthaṁ sirasā namitvā.

Yo sabbabhūtesu[2] Munīva aggo,
Anantasaṅkhesu Jinattajesu[3].
Ahū dayāñāṇaguṇehi Satthu-
Līlānukārī janatāhitesu.

Taṁ **Sāriputtaṁ** Munirājaputtaṁ,
Theraṁ thirānekaguṇābhirāmaṁ.
Paññāpabhāvuggatacārukittiṁ,
Susantavuttiñca atho namitvā.

---

1. Paramaṁva (Syā) 2. Sabbasattesu (Sī) 3. Jinatrajesu (Sī)

Saddhammacakkānupavattakena,
Saddhammasenāpatisāvakena.
Suttesu vuttesu Tathāgatena,
Bhūtatthavedittamupāgatena.

Yo bhāsito bhāsitakovidena,
Dhammappadīpujjalanāyakena.
Pāṭho visiṭṭho paṭisambhidānaṁ,
Maggoti tannāmavisesito ca.

Vicittanānattanayopagūḷho,
Gambhīrapaññehi sadāvagāḷho.
Attatthalokatthaparāyaṇehi,
Saṁsevanīyo sujanehi niccaṁ.

Ñāṇappabhedāvahanassa tassa,
Yogīhinekehi nisevitassa.
Atthaṁ apubbaṁ anuvaṇṇayanto,
Suttañca yuttiñca anukkamanto.

Avokkamanto samayā sakā ca,
Anāmasanto samayaṁ parañca.
Pubbopadesaṭṭhakathānayañca,
Yathānurūpaṁ upasaṁharanto.

Vakkhāmahaṁ Aṭṭhakathaṁ janassa,
Hitāya saddhammaciraṭṭhitatthaṁ.
Sakkacca **Saddhammapakāsiniṁ** taṁ,
Suṇātha dhāretha ca sādhu santoti.

Tattha **paṭisambhidānaṁ maggoti tannāmavisesito cā**ti vuttattā paṭisambhidāmaggassa paṭisambhidāmaggatā tāva vattabbā. Catasso hi paṭisambhidā atthapaṭisambhidā dhammapaṭisambhidā niruttipaṭisambhidā paṭibhānapaṭisambhidāti. Tāsaṁ paṭisambhidānaṁ maggo adhigamūpāyoti paṭisambhidāmaggo, paṭisambhidāpaṭilābhahetūti vuttaṁ hoti. Kathamayaṁ tāsaṁ maggo hotīti ce? Pabhedato desitāya desanāya paṭisambhidāñāṇāvahattā.

Nānābhedabhinnānaṁ hi dhammānaṁ nānābhedabhinnā desanā sotūnaṁ ariyapuggalānaṁ paṭisambhidāñāṇappabhedañca sañjaneti, puthujjanānaṁ āyatiṁ paṭisambhidāñāṇappabhedāya ca paccayo hoti. Vuttañca "pabhedato hi desanā ghanavinibbhogapaṭisambhidāñāṇāvahā hotī"ti[1]. Ayañca nānābhedabhinnā desanā, tenassā paṭisambhidānaṁ maggattasiddhi.

Tattha **catasso**ti gaṇanaparicchedo. **Paṭisambhidā**ti pabhedā. "Atthe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, dhamme ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, tatra dhammaniruttābhilāpe[2] ñāṇaṁ niruttipaṭisambhidā, ñāṇesu ñāṇaṁ paṭibhānapaṭisambhidā"ti[3] vuttattā na aññassa kassaci pabhedā, ñāṇasseva pabhedā. Tasmā "catasso paṭisambhidā"ti cattāro ñāṇappabhedāti attho. Atthappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavatthānakaraṇasamatthaṁ atthe pabhedagataṁ ñāṇaṁ **atthapaṭisambhidā.** Dhammappabhedassa sallakkhaṇavibhavanavavatthānakaraṇasamatthaṁ dhamme pabhedagataṁ ñāṇaṁ **dhammapaṭisambhidā.** Niruttippabhedassa sallakkhaṇavibhāvanagavatthānakaraṇasamatthaṁ niruttābhilāpe pabhedagataṁ ñāṇaṁ **niruttipaṭisambhidā.** Paṭibhānappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavatthānakaraṇasamatthaṁ paṭibhāne pabhedagataṁ ñāṇaṁ **paṭibhānapaṭisambhidā.**

Tattha **attho**ti saṅkhepato hetuphalaṁ. Taṁ hi yasmā hetu-anusārena arīyati adhigamīyati pāpuṇīyati, tasmā atthoti vuccati. Pabhādato pana yaṁkiñci paccayasamuppannaṁ[4], nibbānaṁ, bhāsitattho, vipāko, kiriyāti ime pañca dhammā atthoti veditabbā. Taṁ atthaṁ paccavekkhantassa tasmiṁ atthe pabhedagataṁ ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā.

Dhammoti saṅkhepato paccayo. So hi yasmā taṁ taṁ vidahati[5] pavatteti ceva pāpeti ca, tasmā dhammoti vuccati. Pabhedato pana yo koci phalanibbattako hetu, ariyamaggo, bhāsitaṁ, kusalaṁ, akusalanti ime pañca dhammā dhammoti veditabbā. Taṁ dhammaṁ paccavekkhantassa tasmiṁ dhamme pabhedagataṁ ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā. Ayameva hi attho abhidhamme[3]—

> "Dukkhe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, dukkhasamudaye ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, dukkhanirodhe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 99 piṭṭhe.
2. Atthadhammaniruttābhilāpe (Sī)
3. Abhi 2. 307 piṭṭhe.
4. Paccayasambhūtaṁ (Visuddhi 2. 70 piṭṭhe)
5. Vidadhāti (Sī), dahati (Visuddhi 2. 70 piṭṭhe)

ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā. . Hetumhi ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, hetuphale ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā.

Ye dhammā jātā bhūtā sañjātā nibbattā abhinibbattā pātubhūtā, imesu dhammesu ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, yamhā dhammā te dhammā jātā bhūtā sañjātā nibbattā abhinibbattā pātubhūtā, tesu dhammesu ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā.

Jarāmaraṇe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, jarāmaraṇasamudaye ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, jarāmaraṇanirodhe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, jarāmaraṇanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā.

Jātiyā ñāṇaṁ -pa-. Bhave ñāṇaṁ -pa-. Upādāne ñāṇaṁ -pa-. Taṇhāya ñāṇaṁ -pa-. Vedanāya ñāṇaṁ -pa-. Phasse ñāṇaṁ -pa-. Saḷāyatane ñāṇaṁ -pa-. Nāmarūpe ñāṇaṁ -pa-. Viññāṇe ñāṇaṁ -pa-. Saṅkhāresu ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, saṅkhārasamudaye ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, saṅkhāraniyodhe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, saṅkhāranirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā.

Idha bhikkhu dhammaṁ jānāti Suttaṁ Geyyaṁ Veyyākaraṇaṁ Gāthaṁ Udānaṁ Itivuttakaṁ Jātakaṁ Abbhutadhammaṁ Vedallaṁ[1]. Ayaṁ vuccati dhammapaṭisambhidā. So tassa tasseva bhāsitassa atthaṁ jānāti 'ayaṁ imassa bhāsitassa attho, ayaṁ imassa bhāsitassa attho'ti. Ayaṁ vuccati atthapaṭisambhidā.

Katame dhammā kusalā. Yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti somanassasahagataṁ ñāṇasampayuttaṁ rūpārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā. Yaṁ yaṁ vā panārabbha tasmiṁ samaye phasso hoti -pa- avikkhepo hoti. Ime dhammā kusalā. Imesu dhammesu ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, tesaṁ vipāke ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā"ti-ādinā nayena vibhajitvā vibhajitvā dassito.

Tatra dhammaniruttābhilāpe ñāṇanti tasmiṁ atthe ca dhamme ca yā sabhāvanirutti abyabhicārivohāro, tassa abhilāpe bhāsane

---

1. Vedallanti (Sī, Sya)

udīraṇe taṁ lapitaṁ bhāsitaṁ udīritaṁ sabhāvaniruttisaddaṁ ārammaṇaṁ katvā paccavekkhantassa tasmiṁ sabhāvaniruttābhilāpe "ayaṁ sabhāvanirutti, ayaṁ na sabhāvaniruttī"ti evaṁ tassā dhammaniruttisaññitāya sabhāvaniruttiyā māgadhikāya sabbasattānaṁ mūlabhāsāya pabhedagataṁ ñāṇaṁ niruttipaṭisambhidā. Evamayaṁ niruttipaṭisambhidā saddārammaṇā nāma jātā, na paññatti-ārammaṇā. Kasmā? Yasmā saddaṁ sutvā "ayaṁ sabhāvanirutti, ayaṁ na sabhāvaniruttī"ti jānāti. Paṭisambhidāppatto hi[1] "phasso"ti vutte "ayaṁ sabhāvaniruttī"ti jānāti, "phassā"ti vā "phassan"ti vā vutte pana "ayaṁ na sabhāvaniruttī"ti jānāti. Vedanādīsupi eseva nayo. Aññaṁ panesa nāmākhyāta-upasagganipātabyañjanasaddaṁ jānāti na jānātīti? Yadaggena saddaṁ sutvā "ayaṁ sabhāvanirutti, ayaṁ na sabhāvaniruttī"ti jānāti, tadaggena tampi jānissati. Taṁ pana nayidaṁ paṭisambhidākiccanti paṭikkhipitvā "bhāsaṁ nāma sattā uggaṇhantī"ti vatvā idaṁ kathitaṁ—mātāpitaro hi daharakāle kumārake mañce vā pīṭhe vā nipajjāpetvā taṁ taṁ kathayamānā tāni tāni kiccāni karonti, dārakā tesaṁ taṁ taṁ bhāsaṁ vavatthāpenti "iminā idaṁ vuttaṁ, iminā idaṁ vuttan"ti. Gacchante gacchante kāle sabbampi bhāsaṁ jānanti. Mātā damiḷī, pitā andhako. Tesaṁ jātadārako sace mātu kathaṁ paṭhamaṁ suṇāti, damiḷabhāsaṁ bhāsissati. Sace pitu kathaṁ paṭhamaṁ suṇāti, andhakabhāsaṁ bhāsissati. Ubhinnampi pana kathaṁ asuṇanto māgadhikabhāsaṁ bhāsissati.

Yopi agāmake mahā-araññe nibbatto, tattha añño kathento nāma natthi, sopi attano dhammatāya vacanaṁ samuṭṭhāpento māgadhikabhāsameva bhāsissati. Niraye tiracchānayoniyaṁ pettivisaye manussaloke devaloketi sabbattha māgadhikabhāsāva ussannā. Tattha sesā oṭṭakirāta-andhakayonakadamiḷabhāsādikā bhāsā[2] parivattanti, ayamevekā yathābhuccabrahmavohāra-ariyavohārasaṅkhātā Māgadhikabhāsā na parivattati. Sammāsambuddhopi tepiṭakaṁ Buddhavacanaṁ tantiṁ āropento Māgadhikabhāsāya eva āropesi. Kasmā? Evaṁ hi atthaṁ āharituṁ sukhaṁ hoti. Māgadhikabhāsāya hi tantiṁ āruḷhassa Buddhavacanassa paṭisambhidāppattānaṁ sotapathāgamanameva

1. Niruttipaṭisambhidāpatto hi (Syā, Ka)
2. Aṭṭhārasa bhāsā (Abhi-Ṭṭha 2. 371 piṭṭhe)

papañco. Sote pana saṁghaṭṭitamatteyeva nayasatena nayasahassena attho upaṭṭhāti. Aññāya pana bhāsāya tantiṁ āruḷhakaṁ pothetvā pothetvā uggahetabbaṁ hoti. Bahumpi uggahetvā pana puthujjanassa paṭisambhidāppatti nāma natthi, ariyasāvako no paṭisambhidāppatto nāma natthi.

Ñāṇesu ñāṇanti sabbatthakañāṇamārammaṇaṁ katvā paccavekkhantassa tasmiṁ ñāṇe pabhedagataṁ ñāṇaṁ, yathāvuttesu vā tesu tīsu ñāṇesu gocarakiccādivasena vitthāragataṁ[1] ñāṇaṁ paṭibhānapaṭisambhidā.

Imā pana catasso paṭisambhidā dvīsu ṭhānesu pabhedaṁ gacchanti, pañcahi kāraṇehi visadā hontīti veditabbā. Katamesu dvīsu ṭhānesu pabhedaṁ gacchanti? Sekkhabhūmiyañca asekkhabhūmiyañca. Tattha Sāriputtattherassa Mahāmoggallānattherassa Mahākassapattherassa Mahākaccāyanattherassa Mahākoṭṭhitattherassāti-evamādīnaṁ asītiyāpi mahātherānaṁ paṭisambhidā asekkhabhūmiyaṁ pabhedaṁ gatā, Ānandattherassa, Cittassa gahapatino, Dhammikassa upāsakassa, Upālissa gahapatino, Khujjuttarāya upāsikāyāti-evamādīnaṁ paṭisambhidā sekkhabhūmiyaṁ pabhedaṁ gatāti imāsu dvīsu bhūmīsu pabhedaṁ gacchanti.

Katamehi pañcahi kāraṇehi visadā honti? adhigamena pariyattiyā savanena paripucchāya pubbayogena. Tattha **adhigamo** nāma arahattappatti. Arahattaṁ hi pattassa paṭisambhidā visadā honti. **Pariyatti** nāma Buddhavacanaṁ. Taṁ hi uggaṇhantassa paṭisambhidā visadā honti. **Savanaṁ** nāma saddhammassavanaṁ. Sakkaccaṁ aṭṭhiṁ katvā dhammaṁ suṇantassa hi paṭisambhidā visadā honti. **Paripucchā** nāma Pāḷi-Aṭṭhakathādīsu gaṇṭhipada-atthapadavinicchayakathā. Uggahitapāḷi-ādīsu hi atthaṁ paripucchantassa paṭisambhidā visadā honti. **Pubbayogo** nāma pubbabuddhānaṁ sāsane yogāvacaratā gatapaccāgatikabhāvena yāva anulomagotrabhusamīpaṁ pattavipassanānuyogo. Pubbayogāvacarassa hi paṭisambhidā visadā honti. Imehi pañcahi kāraṇehi visadā hontīti.

Etesu pana kāraṇesu pariyatti savanaṁ paripucchāti imāni tīṇi pabhedasseva balavakāraṇāni. Pubbayogo adhigamassa balavapaccayo,

1. Vitthārato (Syā, Ka, Visuddhi 2. 72 piṭṭhe ca)

pabhedassa hoti na hotīti? Hoti, na pana tathā. Pariyattisavanaparipucchā hi pubbe hontu vā mā vā, pubbayogena pana pubbe ceva etarahi ca saṅkhārasammasanaṁ vinā paṭisambhidā nāma natthi. Ime pana dvepi ekato hutvā paṭisambhidā upatthambhetvā visadā karontīti. Apare āhu—

"Pubbayogo bāhusaccaṁ, desabhāsā ca āgamo.
Paripucchā adhigamo, garusannissayo tathā.
Mittasampatti cevāti, paṭisambhidapaccayā"ti.

Tattha **pubbayogo** vuttanayova. **Bāhusaccaṁ** nāma tesu tesu satthesu ca[1] sippāyatanesu ca kusalatā. **Desabhāsā** nāma ekasatavohārakusalatā, visesena pana Māgadhike kosallaṁ[2]. **Āgamo** nāma antamaso opammavaggamattassapi Buddhavacanassa pariyāpuṇanaṁ. **Paripucchā** nāma ekagāthāyapi atthavinicchayapucchanaṁ. **Adhigamo** nāma sotāpannatā vā sakadāgāmitā vā anāgāmitā vā arahattaṁ vā. **Garusannissayo** nāma sutapaṭibhānabahulānaṁ garūnaṁ santike vāso. **Mittasampatti** nāma tathārūpānaṁyeva mittānaṁ paṭilābhoti.

Tattha Buddhā ca Paccekabuddhā ca pubbayogañceva adhigamañca nissāya paṭisambhidā pāpuṇanti, sāvakā sabbānipi etāni kāraṇāni. Paṭisambhidāppattiyā ca pāṭiyekko kammaṭṭhānābhāvanānuyogo nāma natthi, sekkhānaṁ pana sekkhaphalavimokkhantikā, asekkhānaṁ asekkhaphalavimokkhantikā ca paṭisambhidāppatti hoti. Tathāgatānaṁ hi dasa balāni viya ariyānaṁ ariyaphaleheva[3] paṭisambhidā ijjhantīti. Imāsaṁ catassannaṁ paṭisambhidānaṁ maggoti paṭisambhidāmaggo, paṭisambhidāmaggo eva pakaraṇaṁ paṭisambhidāmaggappakaraṇaṁ, pakārena karīyante vuccante ettha nānābhedabhinnā gambhīrā atthā iti pakaraṇaṁ.

Tadetaṁ paṭisambhidāmaggappakaraṇaṁ atthasampannaṁ byañjanasampannaṁ gambhīraṁ gambhīratthaṁ lokuttarappakāsanaṁ suññatāpaṭisaññuttaṁ paṭipattiphalavisesasādhanaṁ[4]

---

1. Atthesu ca (Syā, Ka)
2. Visesena māgadhikakosallaṁ (Syā, Ka)
3. Ariyaphaleneva (Syā, Ka, Visuddhi 2. 73 piṭṭhe ca)
4. Paṭipattiphalavisesāvahaṁ (Sī)

paṭipattipaṭipakkhapaṭisedhanaṁ[1] yogāvacarānaṁ ñāṇavararatanākarabhūtaṁ dhammakathikānaṁ dhammakathāvilāsavisesahetubhūtaṁ saṁsārabhīrukānaṁ dukkhanissaraṇaṁ tadupāyadassanena assāsajananatthaṁ tappaṭipakkhanāsanatthañca gambhīratthānañca anekesaṁ suttantapadānaṁ atthavivaraṇena sujanahadayaparitosajananatthaṁ Tathāgatena Arahatā Sammāsambuddhena sabbattha appaṭihatasabbaññutaññāṇamahāpadīpāvabhāsena sakalajanavitthatamahākaruṇāsinehasiniddhahadayena veneyyajanahadayagatakilesandhakāravidhamanatthamujjalitassa saddhammamahāpadīpassa tadadhippāyavikāsanasinehaparisekena[2] pañcavassasahassamaviratamujjalanamicchatā lokānukampakena Satthukappena Dhammarājassa Dhammasenāpatinā āyasmatā Sāriputtattherena bhāsitaṁ sutvā āyasmatā Ānandena paṭhamamahāsaṅgītikāle yathāsutameva saṅgītiṁ[3] āropitaṁ.

Tadetaṁ Vinayapiṭakaṁ Suttantapiṭakaṁ Abhidhammapiṭakanti tīsu piṭakesu Suttantapiṭakapariyāpannaṁ. Dighanikāyo Majjhimanikāyo Saṁyuttanikāyo Aṅguttaranikāyo Khuddakanikāyoti pañcasu mahānikāyesu Khuddakamahānikāyapariyāpannaṁ. Suttaṁ Geyyaṁ Veyyākaraṇaṁ Gāthā Udānaṁ Itivuttakaṁ Jātakaṁ Abbhutadhammaṁ Vedallanti navasu Satthu sāsanaṅgesu yathāsambhavaṁ Geyyaveyyākaraṇaṅgadvayasaṅgahitaṁ.

"Dvāsīti Buddhato gaṇhiṁ, dve sahassāni bhikkhuto.
Caturāsīti sahassāni, ye me dhammā pavattino"ti[4]—

Dhammabhaṇḍāgārikattherena pana pañcasu ṭhānesu etadaggaṁ āropitena paṭiññātānaṁ caturāsītiyā dhammakkhandhasahassānaṁ bhikkhuto gahitesu dvīsu dhammakkhandhasahassesu anekasatadhammakkhandhasaṅgahitaṁ. Tassa tayo vaggā Mahāvaggo Majjhimavaggo Cūḷavaggoti. Ekekasmiṁ vaggasmiṁ dasadasakaṁ katvā ñāṇakathādikā mātikākathāpariyosānā samatiṁsakathā. Evamanekadhā vavatthāpitassa imassa paṭisambhidāmaggappakaraṇassa anupubbaṁ apubbapadatthavaṇṇanaṁ karissāma. Imaṁ hi pakaraṇaṁ pāṭhato atthato uddisantena ca niddisantena ca sakkaccaṁ uddisitabbaṁ niddisitabbañca, uggaṇhantenāpi

1. Paṭipakkhapaṭisedhanaṁ (Sī, Syā)
2. ...siñcanasinehaparisekena (Sī)
3. Saṅgahaṁ (Syā, Ka)
4. Khu 2. 347 piṭṭhe.

sakkaccaṁ uggahetabbaṁ dhāretabbañca. Taṁ kissahetu? Gambhīrattā imassa pakaraṇassa lokahitāya loke ciraṭṭhitatthaṁ.

Tattha samatiṁsāya kathāsu ñāṇakathā kasmā ādito kathitāti ce? Ñāṇassa paṭipattimalavisodhakattena paṭipattiyā ādibhūtattā. Vuttaṁ hi Bhagavatā—

"Tasmā tiha tvaṁ bhikkhu ādimeva visodhehi kusalānaṁ dhammānaṁ. Ko cādi kusalānaṁ dhammānaṁ, sīlañca suvisuddhaṁ diṭṭhi ca ujukā"ti[1].

Ujukā diṭṭhīti hi sammādiṭṭhisaṅkhātaṁ ñāṇaṁ vuttaṁ. Tasmāpi ñāṇakathā ādito kathitā.

Aparampi vuttaṁ—

"Tatra bhikkhave sammādiṭṭhi pubbaṅgamā hoti. Kathañca bhikkhave sammādiṭṭhi pubbaṅgamā hoti, sammādiṭṭhiṁ 'sammādiṭṭhī'ti pajānāti, micchādiṭṭhiṁ 'micchādiṭṭhī'ti pajānāti. Sāssa hoti sammādiṭṭhi. Sammāsaṅkappaṁ 'sammāsaṅkappo'ti pajānāti, micchāsaṅkappaṁ 'micchāsaṅkappo'ti pajānāti. Sammāvācaṁ 'sammāvācā'ti pajānāti, micchāvācaṁ 'micchāvācā'ti pajānāti. Sammākammantaṁ 'sammākammanto'ti pajānāti, micchākammantaṁ 'micchākammanto'ti pajānāti. Sammā-ājīvaṁ 'sammā-ājīvo'ti pajānāti, micchā-ājīvaṁ 'micchā-ājīvo'ti pajānāti. Sammāvāyāmaṁ 'sammāvāyāmo'ti pajānāti, micchāvāyāmaṁ 'micchāvāyāmo'ti pajānāti. Sammāsatiṁ 'sammāsatī'ti pajānāti, micchāsatiṁ 'micchāsatī'ti pajānāti. 'Sammāsamādhiṁ 'sammāsamādhī'ti pajānāti, micchāsamādhiṁ 'micchāsamādhī'ti pajānāti. Sāssa hoti sammādiṭṭhī"ti[2].

Pubbaṅgamabhūtāya hi sammādiṭṭhiyā siddhāya micchādiṭṭhīnampi micchādiṭṭhibhāvaṁ jānissatīti sammādiṭṭhisaṅkhātaṁ ñāṇaṁ tāva sodhetuṁ[3] ñāṇakathā ādito kathitā.

---

1. Saṁ 3. 124 piṭṭhe. 2. Ma 3. 116 piṭṭhe. 3. Sādhetuṁ (Syā, Ka)

“Apicudāyi tiṭṭhatu pubbanto, tiṭṭhatu aparanto dhammaṁ te desessāmi imasmiṁ sati idaṁ hoti, imassuppādā idaṁ uppajjati, imasmiṁ asati idaṁ na hoti, imassa nirodhā idaṁ nirujjhatī”ti[1] ca pubbantāparantadiṭṭhiyo ṭhapetvā ñāṇasseva vuttattā ñāṇakathā ādito kathitā.

“Alaṁ Subhadda tiṭṭhatetaṁ ‘sabbe te sakāya paṭiññāya abbhaññiṁsu, sabbeva na abbhaññiṁsu, udāhu ekacce abbhaññiṁsu, ekacce na abbhaññiṁsū’ti. Dhammaṁ te Subhadda desessāmi, taṁ suṇāhi sādhukaṁ manasikarohi, bhāsissāmī”ti[2] ca—

puthusamaṇabrāhmaṇaparappavādānaṁ vāde ṭhapetvā ariyassa aṭṭhaṅgikassa maggassa desitattā, aṭṭhaṅgike ca magge sammādiṭṭhisaṅkhātassa ñāṇassa padhānattā ñāṇakathā ādito kathitā.

“Cattārimāni bhikkhave sotāpattiyaṅgāni sappurisasaṁsevo, saddhammassavanaṁ, yoniso manasikāro, dhammānudhammapaṭipattī”ti[3] ca—

“Saddhājāto upasaṅkamati, upasaṅkamanto payirūpāsati, payirūpāsanto sotaṁ odahati, ohitasoto dhammaṁ suṇāti, sutvā dhammaṁ dhāreti, dhātānaṁ dhammānaṁ paññāya atthaṁ upaparikkhati, atthaṁ upaparikkhato dhammā nijjhānaṁ khamanti, dhammanijjhānakkhantiyā chando jāyati, chandajāto ussahati, ussahitvā tuleti, tulayitvā padahati, pahitatto kāyena ceva paramatthasaccaṁ sacchikaroti, paññāya ca naṁ paṭivijjha passatī”ti[4] ca—

“Idha Tathāgato loke uppajjati -pa- so dhammaṁ deseti-ādikalyāṇan”ti-ādīni[5] ca—

anekāni suttantapadāni anulomentena sutamaye ñāṇaṁ ādiṁ katvā yathākkamena ñāṇakathā ādito kathitā.

1. Ma 2. 223 piṭṭhe. 2. Dī 2. 124 piṭṭhe. 3. Saṁ 3. 354; Dī 3. 190 piṭṭhesu.
4. Ma 2. 145, 385 piṭṭhesu. 5. Dī 1. 58 piṭṭhe.

Sā panāyaṁ ñāṇakathā uddesaniddesavasena dvidhā ṭhitā. Uddese "sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇan"ti-ādinā nayena tesattati ñāṇāni mātikāvasena uddiṭṭhāni. Niddese "kathaṁ sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇaṁ. 'Ime dhammā abhiññeyyā'ti sotāvadhānaṁ, taṁpajānanā paññā sutamaye ñāṇan"ti-ādinā nayena tāniyeva tesattati ñāṇāni vitthāravasena niddiṭṭhānīti.

Ganthārambhakathā niṭṭhitā.

1. Mahāvagga

1. Ñāṇakathā mātikāvaṇṇanā

1. Tattha uddese tāva **sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇan**ti ettha **sota**saddo anekatthappabhedo. Tathā hesa—

> Maṁsaviññāṇañāṇesu, taṇhādīsu ca dissati.
> Dhārāyaṁ ariyamagge, cittasantatiyampi ca.

"Sotāyatanaṁ sotadhātu sotindriyan"ti-ādīsu[1] hi ayaṁ sotasaddo maṁsasote dissati. "Sotena saddaṁ sutvā"ti-ādīsu[2] sotaviññāṇe. "Dibbāya sotadhātuyā"ti-ādīsu[3] ñāṇasote. "Yāni sotāni lokasminti yāni etāni sotāni mayā kittitāni pakittitāni ācikkhitāni desitāni paññapitāni paṭṭhapitāni vivaritāni vibhattāni uttānīkatāni pakāsitāni. Seyyathidaṁ, taṇhāsoto diṭṭhisoto kilesasoto duccaritasoto avijjāsoto"ti-ādīsu[4] taṇhādīsu pañcasu dhammesu. "Addasā kho Bhagavā mahantaṁ dārukkhandhaṁ Gaṅgāya nadiyā sotena vuyhamānan"ti-ādīsu[5] udakadhārāyaṁ. "Ariyassetaṁ āvuso aṭṭhaṅgikassa maggassa adhivacanaṁ, yadidaṁ soto"ti-ādīsu[6] ariyamagge. "Purisassa ca viññāṇasotaṁ pajānāti ubhayato abbocchinnaṁ idha loke patiṭṭhitañca paraloke patiṭṭhitañcā"ti-ādīsu[7] cittasantatiyaṁ. Idha panāyaṁ maṁsasote daṭṭhabbo. Tena sotena hetubhūtena, karaṇabhūtena vā avadhīyati avatthāpīyati appīyatīti sotāvadhānaṁ. Kiṁ taṁ? Sutaṁ. Sutaṁ ca nāma "bahussuto hoti sutadharo sutasannicayo"ti-ādīsu[8] viya sotadvārānusārena viññātaṁ avadhāritaṁ dhammajātaṁ, taṁ idha sotāvadhānanti vuttaṁ. Tasmiṁ sotāvadhānasaṅkhāte sute pavattā paññā sotāvadhāne paññā. **Paññā**ti ca tassa tassa atthassa pākaṭakaraṇasaṅkhātena paññāpanaṭṭhena[9] paññā, tena tena vā aniccādinā pakārena dhamme jānātītipi paññā.

---

1. Abhi 2. 70, 89, 128 piṭṭhesu.
2. Ma 1. 238 piṭṭhe.
3. Dī 3. 240 piṭṭhe.
4. Khu 8. 30 piṭṭhe.
5. Saṁ 2. 386 piṭṭhe.
6. Gavesitabbaṁ.
7. Dī 3. 87 piṭṭhe.
8. Ma 1. 277 piṭṭhe.
9. Paññānaṭṭhena (Sī)

Sutamaye ñāṇanti ettha **suta**saddo tāva sa-upasaggo anupasaggo ca—

Gamane vissute tinte, nuyogopacitepi ca.
Sadde ca sotadvārānu, sāraññāte ca dissati.

Tathā hissa "senāya pasuto"ti-ādīsu gacchantoti attho. "Sutadhammassa passato"ti-ādīsu[1] vissutadhammassāti attho. "Avassutā avassutassa purisapuggalassā"ti-ādīsu[2] tintā tintassāti attho. "Ye jhānapasutā dhīrā"ti-ādīsu[3] anuyuttāti attho. "Tumhehi puññaṁ pasutaṁ anappakan"ti-ādīsu[4] upacitanti attho. "Diṭṭhaṁ sutaṁ mutaṁ viññātan"ti-ādīsu[5] saddoti attho. "Bahussuto hoti sutadharo sutasannicayo"ti-ādīsu[6] sotadvārānusāraviññāta-dharoti attho. Idha panassa sotadvārānusārena viññātaṁ upadhāritanti attho. **Sutamaye ñāṇan**ti yā esā etaṁ sutaṁ viññātaṁ avadhāritaṁ saddhammaṁ ārabbha ārammaṇaṁ katvā sabbapaṭhamañca aparāparañca pavattā paññā, taṁ "sutamaye ñāṇan"ti vuttaṁ hoti, sutamayaṁ ñāṇanti attho. Sutamayeti ca paccattavacanametaṁ, yathā "nahevaṁ vattabbe[7]. Vanappagumbe yathā phussitagge[8]. Natthi attakāre natthi parakāre natthi purisakāre"ti-ādīsu[9] paccattavacanaṁ, evamidhāpi daṭṭhabbaṁ. Tena vuttaṁ "sutamayaṁ ñāṇanti attho"ti.

Atha vā sutena pakato phassādiko dhammapuñjo sutamayo, tasmiṁ sutamaye dhammapuñje pavattaṁ taṁsampayuttaṁ ñāṇaṁ sutamaye ñāṇaṁ. Sabhāvasāmaññalakkhaṇavasena dhamme jānātīti ñāṇaṁ. Taṁyeva ñāṇaṁ[10] pariyāyavacanena adhippāyapakāsanatthaṁ aniyamena "paññā"ti vatvā pacchā adhippetaṁ "ñāṇan"ti niyametvā vuttanti veditabbaṁ. Ñāṇañca nāma sabhāvapaṭivedhalakkhaṇaṁ, akkhalitapaṭivedhalakkhaṇaṁ vā kusalissāsakhitta-usupaṭivedho viya, visayobhāsanarasaṁ padīpo viya, asammohapaccupaṭṭhānaṁ araññagatasudesako viya. "Samāhito bhikkhave bhikkhu yathābhūtaṁ pajānātī"ti[11] vacanato samādhipadaṭṭhānaṁ. Lakkhaṇādīsu hi sabhāvo vā sāmaññaṁ vā

---

1. Khu 1. 88; Vi 1. 4 piṭṭhesu. 2. Vi 2. 276 piṭṭhe. 3. Khu 1. 40 Dhammapade.
4. Khu 1. 9; Khu 2. 130 piṭṭhesu. 5. Ma 1. 189 piṭṭhe. 6. Ma 1. 277 piṭṭhe.
7. Abhi 4. 1, 10 piṭṭhesu. 8. Khu 1. 7, 314 piṭṭhesu.
9. Dī 1. 50 piṭṭhe. 10. Taṁyeva dhammaṁ (Sī, Ka)
11. Saṁ 2. 303; Saṁ 3. 363 piṭṭhesu.

lakkhaṇaṁ nāma, kiccaṁ vā sampatti vā raso nāma, upaṭṭhānākāro vā phalaṁ vā paccupaṭṭhānaṁ nāma, āsannakāraṇaṁ padaṭṭhānaṁ nāmāti veditabbaṁ.

2. **Sutvāna saṁvare paññā**ti—

Pātimokkho satī ceva, ñāṇaṁ khanti tatheva ca.
Vīriyaṁ[1] pañcime dhammā, saṁvarāti pakāsitā.

“Iminā pātimokkhasaṁvarena upeto hoti samupeto upāgato samupāgato upapanno sampanno samannāgato”ti[2] āgato **pātimokkhasaṁvaro.** “Cakkhunā rūpaṁ disvā na nimittaggāhī hoti nānubyañjanaggāhī. Yatvādhikaraṇamenaṁ cakkhundriyaṁ asaṁvutaṁ viharantaṁ abhijjhādomanassā pāpakā akusalā dhammā anvāssaveyyuṁ, tassa saṁvarāya paṭipajjati, rakkhati cakkhundriyaṁ, cakkhundriye saṁvaraṁ āpajjatī”ti-ādinā[3] nayena āgato **satisaṁvaro.**

“Yāni sotāni lokasmiṁ (ajitāti Bhagavā),
Sati tesaṁ nivāraṇaṁ.
Sotānaṁ saṁvaraṁ brūmi,
Paññāyete pidhīyare”ti[4]—

āgato **ñāṇasaṁvaro.** “Katame ca bhikkhave āsavā paṭisevanā pahātabbā. Idha bhikkhave bhikkhu paṭisaṅkhā yoniso cīvaraṁ paṭisevatī”ti-ādinā[5] nayena āgato **paccayapaṭisevanāsaṁvaro,** sopi ñāṇasaṁvareneva saṅgahito. “Khamo hoti sītassa uṇhassa jighacchāya pipāsāya ḍaṁsamakasavātātapasarisapasamphassānaṁ duruttānaṁ durāgatānaṁ vacanapathānaṁ uppannānaṁ sārīrikānaṁ vedanānaṁ dukkhānaṁ tibbānaṁ kharānaṁ kaṭukānaṁ asātānaṁ amanāpānaṁ pāṇaharānaṁ adhivāsakajātiko hotī”ti[6] āgato **khantisaṁvaro.** “Uppannaṁ kāmavitakkaṁ nādhivāseti pajahati vinodeti byantīkaroti anabhāvaṁ gametī”ti-ādinā[7] nayena āgato **vīriyasaṁvaro.** “Idha ariyasāvako micchā-ājīvaṁ

---

1. Vīriyañca (Sī, Syā)
2. Abhi 2. 255 piṭṭhe.
3. Dī 1. 66; Ma 1. 238; Saṁ 2. 384; Aṁ 1. 111 piṭṭhādīsu.
4. Khu 8. 6; Khu 1. 434 piṭṭhādīsu.
5. Ma 1. 12; Aṁ 1. 433 piṭṭhesu.
6. Ma 1. 13; Aṁ 1. 433 piṭṭhesu.
7. Ma 1. 14; Aṁ 2. 342 piṭṭhesu.

pahāya sammā-ājīvena jīvikaṁ kappetī"ti[1] āgato **ājīvapārisuddhisaṁvaro,** sopi vīriyasaṁvareneva saṅgahito. Tesu sattasu saṁvaresu pātimokkhasaṁvara-indriyasaṁvara-ājīvapārisuddhipaccayapaṭisevanasaṅkhātā cattāro saṁvarā idhādhippetā, tesu ca visesena pātimokkhasaṁvaro. Sabbopi cāyaṁ saṁvaro yathāsakaṁ saṁvaritabbānaṁ kāyaduccaritādīnaṁ saṁvaraṇato saṁvaroti vuccati. Sutamayañāṇe vuttaṁ dhammaṁ sutvā saṁvarantassa saṁvaraṁ karontassa tasmiṁ saṁvare pavattā taṁsampayuttā paññā "sutvāna saṁvare paññā"ti vuttā. Atha vā hetu-atthe sutvāti vacanassa sambhavato sutahetunā saṁvare paññātipi attho.

Sīlamaye ñāṇanti ettha sīlanti sīlanaṭṭhena sīlaṁ. Kimidaṁ sīlanaṁ nāma? samādhānaṁ vā, kāyakammādīnaṁ susīlyavasena avippakiṇṇatāti attho. Upadhāraṇaṁ vā, kusalānaṁ dhammānaṁ patiṭṭhāvasena ādhārabhāvoti attho. Etadeva hi ettha atthadvayaṁ saddalakkhaṇavidū anujānanti. Aññe pana "adhisevanaṭṭhena ācāraṭṭhena tassīlaṭṭhena[2] siraṭṭhena sītalaṭṭhena sivaṭṭhena sīlan"ti vaṇṇayanti.

Sīlanaṁ **lakkhaṇaṁ** tassa, bhinnassāpi anekadhā.
Sanidassanattaṁ rūpassa, yathā bhinnassa nekadhā.

Yathā hi nīlapītādibhedena anekadhā bhinnassāpi rūpāyatanassa sanidassanattaṁ lakkhaṇaṁ nīlādibhedena bhinnassāpi sanidassanabhāvānatikkamanato, tathā sīlassa cetanādibhedena anekadhā bhinnassāpi yadetaṁ kāyakammādīnaṁ samādhānavasena kusalānañca dhammānaṁ patiṭṭhānavasena vuttaṁ sīlanaṁ, tadeva lakkhaṇaṁ cetanādibhedena bhinnassāpi samādhānapatiṭṭhānabhāvānatikkamanato. Evaṁlakkhaṇassa panassa—

Dussīlyaviddhaṁsanatā, anavajjaguṇo tathā.
Kiccasampatti-atthena, **raso** nāma pavuccati.

Tasmā idaṁ sīlaṁ nāma kiccaṭṭhena rasena dussīlyaviddhaṁsanarasaṁ, sampatti-atthena rasena anavajjarasanti veditabbaṁ.

---

1. Saṁ 3. 8 piṭṭhe.
2. Ādhāraṭṭhena sīlaṭṭhena (Sī, Syā)

Soceyyapaccupaṭṭhānaṁ, tayidaṁ tassa viññuhi.
Ottappañca hirī ceva, **padaṭṭhānan**ti vaṇṇitaṁ.

Tayidaṁ sīlaṁ "kāyasoceyyaṁ vacīsoceyyaṁ manosoceyyan"ti[1] evaṁ vuttasoceyyapaccupaṭṭhānaṁ, sucibhāvena[2] paccupaṭṭhāti gahaṇabhāvaṁ gacchati. Hirottappañca pana tassa viññūhi padaṭṭhānanti vaṇṇitaṁ, āsannakāraṇanti attho. Hirottappe hi sati sīlaṁ uppajjati ceva tiṭṭhati ca, asati neva uppajjati na tiṭhatīti evaṁvidhena sīlena sahagataṁ taṁsampayuttaṁ ñāṇaṁ sīlamaye ñāṇaṁ. Atha vā sīlameva pakataṁ sīlamayaṁ, tasmiṁ sīlamaye taṁsampayuttaṁ ñāṇaṁ. Asaṁvare ādīnavapaccavekkhaṇā ca, saṁvare ānisaṁsapaccavekkhaṇā ca, saṁvarapārisuddhipaccavekkhaṇā ca, saṁvarasaṁkilesavodānapaccavekkhaṇā ca sīlamayañāṇaneva saṅgahitā.

3. **Saṁvaritvā samādahane paññā**ti sīlamayañāṇe vuttasīlasaṁvarena saṁvaritvā saṁvaraṁ katvā sīle patiṭṭhāya samādahantassa upacārappanāvasena cittekaggataṁ karontassa tasmiṁ samādahane pavattā taṁsampayuttā paññā. Samaṁ sammā ca ādahanaṁ ṭhapananti ca samādahanaṁ, samādhissevetaṁ pariyāyavacanaṁ.

Samādhibhāvanāmaye ñāṇanti ettha kusalacittekaggatā samādhi. Kenaṭṭhena samādhi? Samādhānaṭṭhena samādhi. Kimidaṁ samādhānaṁ nāma? Ekārammaṇe cittacetasikānaṁ samaṁ sammā ca ādhānaṁ, ṭhapananti vuttaṁ hoti. Tasmā yassa dhammassānubhāvena ekārammaṇe cittacetasikā samaṁ sammā ca avikkhipamānā[3] avippakiṇṇā ca hutvā tiṭṭhanti, idaṁ samādhānanti veditabbaṁ. Tassa kho pana samādhissa—

Lakkhaṇaṁ tu avikkhepo, vikkhepaddhaṁsanaṁ **raso.**
Akampana**mupaṭṭhānaṁ, padaṭṭhānaṁ** sukhaṁ pana.

Bhāvīyati vaḍḍhīyatīti bhāvanā, samādhi eva bhāvanā samādhibhāvanā, samādhissa vā bhāvanā vaḍḍhanā samādhibhāvanā. Samādhibhāvanāvacanena aññaṁ bhāvanaṁ paṭikkhipati. Pubbe viya upacārappanāvasena samādhibhāvanāmaye ñāṇaṁ.

---

1. Dī 3. 184; Khu 1. 233 piṭṭhesu. 2. Soceyyabhāvena (Syā, Ka)
3. Avikkhippamānā (Sī, Syā)

4. **Paccayapariggahe paññā**ti ettha paṭicca phalametīti paccayo. **Paṭiccā**ti na vinā tena, apaccakkhitvāti attho. etīti uppajjati ceva pavattati cāti attho. Apica upakārakattho paccayattho, tassa paccayassa bahuvidhattā paccayānaṁ pariggahe vavatthāpane ca paññā paccayapariggahe paññā.

Dhammaṭṭhitiñāṇanti ettha **dhamma**saddo tāva sabhāvapaññāpuññapaññatti-āpattipariyattinissattavikāraguṇapaccayapaccayuppannādīsu dissati. Ayaṁ hi "kusalā dhammā akusalā dhammā abyākatā dhammā"ti-ādīsu[1] sabhāve dissati.

"Yassete caturo dhammā, saddhassa gharamesino.
Saccaṁ dhammo dhiti cāgo, sa ve pecca na socatī"ti[2]—

ādīsu paññāyaṁ.

"Na hi dhammo adhammo ca, ubho samavipākino.
Adhammo nirayaṁ neti, dhammo pāpeti suggatin"ti[3]—

ādīsu puññe. "Paññattidhammā niruttidhammā adhivacanadhammā"ti-ādīsu[4] paññattiyaṁ. "Pārājikā dhammā saṁghādisesā dhammā"ti-ādīsu[5] āpattiyaṁ. "Idha bhikkhu dhammaṁ jānāti Suttaṁ Geyyaṁ Veyyākaraṇan"ti-ādīsu[6] pariyattiyaṁ. "Tasmiṁ kho pana samaye dhammā honti[7]. Dhammesu dhammānupassī viharatī"ti-ādīsu[8] nissattatāyaṁ. "Jātidhammā jarādhammā maraṇadhammā"ti-ādīsu[9] vikāre. "Channaṁ Buddhadhammānan"ti-ādīsu[10] guṇe. "Hetumhi ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā"ti-ādīsu[11] paccaye. "Ṭhitāva sā dhātu dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā"ti-ādīsu[12] paccayuppanne. Svāyamidhāpi paccayuppanne daṭṭhabbo. Atthato pana attano sabhāvaṁ dhārentīti vā, paccayehi dhārīyantīti vā, attano phalaṁ dhārentīti vā, attano paripūrakaṁ apāyesu apatamānaṁ dhārentīti vā, sakasakalakkhaṇe[13] dhārentīti vā, cittena avadhārīyantīti vā yathāyogaṁ dhammāti vuccanti. Idha pana attano

---

1. Abhi 1. 1 piṭṭhe.
2. Khu 1. 14 piṭṭhe.
3. Khu 2. 272 piṭṭhe.
4. Abhi 1. 13, 14 piṭṭhesu.
5. Vi 1. 150 piṭṭhe.
6. Aṁ 2. 76 piṭṭhe.
7. Abhi 1. 35 piṭṭhe.
8. Dī 2. 230; Ma 1. 76 piṭṭhādīsu.
9. Aṁ 3. 433 piṭṭhe.
10. Khu 7. 111 piṭṭhe.
11. Abhi 2. 307 piṭṭhe.
12. Saṁ 1. 264; Aṁ 1. 289 piṭṭhesu.
13. Salakkhaṇe (Sī, Syā)

paccayehi dhārīyantīti dhammā, paccayasamuppannā dhammā tiṭṭhanti uppajjanti ceva pavattanti ca etāyāti dhammaṭṭhiti, paccayadhammānametaṁ adhivacanaṁ. Tassaṁ dhammaṭṭhitiyaṁ ñāṇaṁ dhammaṭṭhitiñāṇaṁ. Idaṁ hi samādhibhāvanāmayañāṇe vuttasamādhinā samāhitena cittena yathābhūtañāṇadassanatthāya yogamārabhitvā vavatthāpitanāmarūpassa tesaṁ nāmarūpānaṁ paccayapariggahapariyāyaṁ dhammaṭṭhitiñāṇaṁ uppajjati. "Nāmarūpavavatthāne ñāṇan"ti[1] avatvā eva kasmā "dhammaṭṭhitiñāṇan"ti vuttanti ce? Paccayapariggaheneva paccayasamuppannapariggahassa siddhattā. Paccayasamuppanne hi apariggahite paccayapariggaho na sakkā hoti kātuṁ. Tasmā dhammaṭṭhitiñāṇagahaṇeneva tassa hetubhūtaṁ pubbe siddhaṁ nāmarūpavavatthānañāṇaṁ vuttameva hotīti veditabbaṁ. Kasmā dutiyatatiyañāṇaṁ viya "samādahitvā paccayapariggahe paññā"ti na vuttanti ce? Samathavipassanānaṁ yuganaddhattā.

"Samādahitvā yathā ce vipassati,
Vipassamāno tathā ce samādahe.
Vipassanā ca samatho tadā ahu,
Samānabhāgā yuganaddhā vattare"ti—

hi vuttaṁ. Tasmā samādhiṁ avissajjetvā samādhiñca ñāṇañca yuganaddhaṁ katvā yāva ariyamaggo, tāva ussukkāpetabbanti ñāpanatthaṁ "paccayapariggahe paññā dhammaṭṭhitiñāṇam"icceva vuttanti veditabbaṁ.

5. **Atītānāgatapaccuppannānaṁ dhammānaṁ saṅkhipitvā vavatthāne paññā**ti ettha attano sabhāvaṁ, uppādādikkhaṇaṁ vā patvā ati itā atikkantāti atītā, tadubhayampi na āgatā na sampattāti anāgatā, taṁ taṁ kāraṇaṁ paṭicca uppādādi-uddhaṁ pannā gatā pavattāti paccuppannā. Addhāsantatikhaṇapaccuppannesu santatipaccuppannaṁ idhādhippetaṁ. Tesaṁ atītānāgatapaccuppannānaṁ pañcakkhandhadhammānaṁ ekekakkhandhalakkhaṇe saṅkhipitvā kalāpavasena rāsiṁ katvā vavatthāne nicchayane sanniṭṭhāpane paññā.

Sammasane ñāṇanti sammā āmasane anumajjane pekkhaṇe ñāṇaṁ, kalāpasammasanañāṇanti attho. Idaṁ hi nāmarūpavavatthānañāṇānantaraṁ

---

1. Nāmarūpassa vavatthānaṁ ñāṇanti (Sī), nāmarūpavavatthānaṁ ñāṇanti (Syā)

nāmarūpapaccayapariggahe dhammaṭṭhitiñāṇe ṭhitassa "yaṁkiñci rūpaṁ atītānāgatapaccuppannaṁ ajjhattaṁ vā bahiddhā vā oḷārikaṁ vā sukhumaṁ vā hīnaṁ vā paṇītaṁ vā yaṁ dūre[1] santike vā, sabbaṁ taṁ rūpaṁ aniccato vavatthapeti, ekaṁ sammasanaṁ, dukkhato vavatthapeti, ekaṁ sammasanaṁ, anattato vavatthapeti, ekaṁ sammasanan"ti-ādinā[2] nayena vuttasammasanavasena pubbe vavatthāpite ekekasmiṁ khandhe tilakkhaṇaṁ āropetvā aniccato dukkhato anattato vipassantassa kalāpasammasanañāṇaṁ uppajjati.

6. **Paccuppannānaṁ dhammānaṁ vipariṇāmānupassane paññā**ti santativasena paccuppannānaṁ ajjhattaṁ[3] pañcakkhandhadhammānaṁ vipariṇāmadassane[4] bhaṅgadassane paññā. Yasmā "ime dhammā uppajjitvā bhijjantī"ti udayaṁ gahetvāpi bhedeyeva cittaṁ ṭhapeti, tasmā avuttopi udayo vuttoyeva hotīti veditabbo. Paccuppannānaṁ dhammānaṁ dassanena vā udayadassanassa siddhattā udayo vuttoyeva hoti. Na hi udayaṁ vinā dhammānaṁ uppannattaṁ sijjhati, tasmā "paccuppannānaṁ dhammānaṁ uppādavipariṇāmānupassane paññā"ti avuttepi vuttameva hotīti veditabbaṁ. "Udayabbayānupassane ñāṇan"ti niyamitattā ca udayadassanaṁ siddhameva hotīti anantaraṁ vuttassa sammasanañāṇassa pāraṁ gantvā taṁsammasaneyeva pākaṭībhūte udayabbaye pariggaṇhitvā saṅkhārānaṁ paricchedakaraṇatthaṁ udayabbayānupassanaṁ ārabhantassa uppajjati udayabbayānupassanāñāṇaṁ. Taṁ hi udayabbaye anupassanato udayabbayānupassanāti vuccati.

7. **Ārammaṇaṁ paṭisaṅkhā**ti rūpakkhandhādi-ārammaṇaṁ bhaṅgato paṭisaṅkhāya jānitvā passitvā. **Bhaṅgānupassane paññā vipassane ñāṇan**ti tassa ārammaṇaṁ bhaṅgato paṭisaṅkhāya uppannassa ñāṇassa bhaṅgaṁ anupassane yā paññā, taṁ "vipassane ñāṇan"ti vuttaṁ hoti. **Vipassanā**ti cavividhā passanā vipassanā. Ārammaṇapaṭisaṅkhātipi pāṭho. Tassattho— ārammaṇassa paṭisaṅkhā jānanā passanāti vuttanayeneva ārammaṇapaṭisaṅkhā "bhaṅgānupassane paññā vipassane ñāṇan"ti vuttaṁ hoti. Yasmā pana bhaṅgānupassanāya eva vipassanā sikhaṁ pāpuṇāti, tasmā visesetvā idameva

---

1. Dūre vā (Sī, Syā)
2. Khu 9. 51 piṭṭhe.
3. Ajjhattānaṁ (Syā)
4. Vināsadassane (Syā)

"vipassane ñāṇan"ti vuttaṁ. Yasmā udayabbayānupassanāya ṭhitassa maggāmaggañāṇadassanaṁ uppajjati, tasmā tassā siddhāya taṁ siddhameva hotīti taṁ avatvāva bhaṅgānupassanāya eva vipassanāsikhaṁ ñāṇaṁ vuttanti veditabbaṁ. Udayabbayānupassanāya suparidiṭṭha-udayabbayassa suparicchinnesu saṅkhāresu lahuṁ lahuṁ upaṭṭhahantesu ñāṇe tikkhe vahante udayaṁ pahāya bhaṅge eva sati santiṭṭhati, tassa "evaṁ uppajjitvā evaṁ nāma saṅkhārā bhijjantī"ti passato etasmiṁ ṭhāne bhaṅgānupassanāñāṇaṁ uppajjati.

8. **Bhayatupaṭṭhāne paññā**ti uppādapavattanimitta-āyūhanāpaṭisandhīnaṁ bhayato upaṭṭhāne pīḷāyogato sappaṭibhayavasena gahaṇūpagamane paññāti attho. Bhayato upaṭṭhātīti bhayatupaṭṭhānaṁ, ārammaṇaṁ, tasmiṁ bhayatupaṭṭhāne. Atha vā bhayato upatiṭṭhatīti bhayatupaṭṭhānaṁ, paññā, taṁ "bhayatupaṭṭhānan"ti vuttaṁ hoti.

Ādīnave ñāṇanti bhummavacanameva. "Yā ca bhayatupaṭṭhāne paññā, yañca ādīnave ñāṇaṁ, yā ca nibbidā, ime dhammā ekaṭṭhā, byañjanameva nānan"ti[1] vuttattā ekamiva vuccamānampi avatthābhedena muñcitukamyatādi viya tividhameva hoti. Tasmā bhayatupaṭṭhāna-ādīnavānupassanāsu siddhāsu nibbidānupassanā siddhā hotīti katvā avuttāpi vuttāva hotīti veditabbā.

Sabbasaṅkhārānaṁ bhaṅgārammaṇaṁ bhaṅgānupassanaṁ āsevantassa bhāventassa bahulīkarontassa tibhavacatuyonipañcagatisattaviññāṇaṭṭhitinavasattāvāsesu pabhedakā saṅkhārā sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassa sīhabyagghadīpi-acchataracchayakkharakkhasacaṇḍagoṇacaṇḍakukkurapabhinnamadacaṇḍah atthi ghora āsivisa-asanivicakkasusānaraṇabhūmi jalita-aṅgārakāsu-ādayo viya mahābhayaṁ hutvā upaṭṭhahanti, tassa "atītā saṅkhārā niruddhā, paccuppannā nirujjhanti, anāgatāpi evameva nirujjhissantī"ti passato etasmiṁ ṭhāne bhayatupaṭṭhānaṁ ñāṇaṁ uppajjati. Tassa taṁ bhayatupaṭṭhānañāṇaṁ āsevantassa bhāventassa bahulīkarontassa sabbabhavayonigatiṭṭhitisattāvāsesu neva tāṇaṁ na leṇaṁ na gati na paṭisaraṇaṁ paññāyati, sabbabhavayonigatiṭhitinivāsagatesu saṅkhāresu ekasaṅkhārepi patthanā vā

---

1. Khu 9. 259 piṭṭhe.

parāmāso vā na hoti, tayo bhavā vītaccitaṅgārapuṇṇā aṅgārakāsuyo viya, cattāro mahābhūtā ghoravisā āsivisā viya, pañcakkhandhā ukkhittāsikā vadhakā viya, cha ajjhattikāyatanāni suññagāmo viya, cha bāhirāyatānāni gāmaghātakacorā viya, sattaviññāṇaṭṭhitiyo nava ca sattāvāsā ekādasahi aggīhi ādittā sampajjalitā sajotibhūtā viya ca, sabbe saṅkhārā gaṇḍabhūtā rogabhūtā sallabhūtā aghabhūtā ābādhabhūtā viya ca nirassādā nirasā[1] mahā-ādīnavarāsibhūtā hutvā upaṭṭhahanti, sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassa ramaṇīyākārasaṇṭhitampi savāḷakamiva vanagahanaṁ, sasaddūlā viya guhā, sagāharakkhasaṁ viya udakaṁ, samussitakhaggā viya paccatthikā, savisaṁ viya bhojanaṁ, sacoro viya maggo, ādittamiva agāraṁ, uyyuttasena viya raṇabhūmi. Yathā hi so puriso etāni savāḷakavanagahanādīni āgamma bhīto saṁviggo lomahaṭṭhajāto samantato ādīnavameva passati, evameva so yogāvacaro bhaṅgānupassanāvasena sabbasaṅkhāresu bhayato upaṭṭhitesu samantato nirasaṁ nirassādaṁ ādīnavameva passati. Tassevaṁ passato ādīnavānupassanāñāṇaṁ uppajjati.

So evaṁ sabbasaṅkhāre ādīnavato sampassanto sabbabhavayonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsagate sabhedake saṅkhāragate nibbindati ukkaṇṭhati nābhiramati. Seyyathāpi nāma Cittakūṭapabbatapādābhirato suvaṇṇarājahaṁso asucimhi caṇḍālagāmadvārasāvāṭe nābhiramati, sattasu mahāsaresuyeva abhiramati, evameva ayaṁ yogīrājahaṁso suparidiṭṭhādīnave sabhedake saṅkhāragate nābhiramati, bhāvanārāmatāya pana bhāvanāratiyā samannāgatattā sattasu anupassanāsuyeva abhiramati. Yathā ca suvaṇṇapañjarepi pakkhitto sīho migarājā nābhiramati, tiyojanasahassavitthate pana Himavanteyeva ramati, evamayampi yogīsīho tividhe sugatibhavepi nābhiramati, tīsu anupassanāsuyeva ramati. Yathā ca sabbaseto sattappatiṭṭho iddhimā vehāsaṅgamo Chaddanto nāgarājā nagaramajjhe nābhiramati, Himavati Chandantarahadeyeva ramati, evamayaṁ yogīvaravāraṇo sabbasmimpi saṅkhāragate nābhiramati,

1. Nīrasā (Sī)

"anuppādo kheman"ti-ādinā[1] nayena niddiṭṭhe santipadeyeva ramati, tanninnatappoṇatappabbhāramānaso hoti. Ettāvatā tassa nibbidānupassanāñāṇaṁ uppannaṁ hotīti.

9. **Muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu ñāṇan**ti muñcituṁ cajituṁ kāmeti icchatīti miñcitukāmo, muñcitukāmassa bhāvo[2] muñcitukamyatā, paṭisaṅkhāti upaparikkhatīti paṭisaṅkhā, paṭisaṅkhānaṁ vā paṭisaṅkhā, santiṭṭhati ajjhupekkhatīti santiṭṭhanā, santiṭṭhanaṁ vā santiṭṭhanā, muñcitukamyatā ca sā paṭisaṅkhā ca santiṭṭhanā cāti muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā. Iti pubbabhāge nibbidāñāṇena nibbinnassa uppādādīni pariccajitukāmatā muñcitukamyatā, muñcanassa upāyakaraṇatthaṁ majjhe paṭisaṅkhānaṁ paṭisaṅkhā, muñcitvā avasāne ajjhupekkhanaṁ santiṭṭhanā. Evaṁ avatthābhedena tippakārā paññā saṅkhārānaṁ ajjhupekkhanāsu ñāṇaṁ[3], muñcitukamyatāpaṭisaṅkhā-santiṭṭhanāsaṅkhātānaṁ avatthābhedena bhinnānaṁ tissannampi paññānaṁ saṅkhārupekkhataṁ icchantena pana "paññā"ti ca "saṅkhārupekkhāsū"ti ca bahuvacanaṁ kataṁ, avatthābhedena bhinnassāpi ekattā "ñāṇan"ti ekavacanaṁ katanti veditabbaṁ. Vuttañca "yā ca muñcitukamyatā yā ca paṭisaṅkhānupassanā yā ca saṅkhārupekkhā, ime dhammā ekaṭṭhā, byañjanameva nānan"ti[4]. Keci pana "saṅkhārupekkhāsūti bahuvacanaṁ samathavipassanāvasena saṅkhārupekkhānaṁ bahuttā"tipi vadanti. Saṅkhārupekkhāsūti ca kiriyāpekkhanti veditabbaṁ. Avatthābhedena pana tena nibbidāñāṇena nibbindantassa ukkaṇṭhantassa sabbabhavayonigati-viññāṇaṭṭhitisattāvāsagatesu sabhedakesu saṅkhāresu cittaṁ na sajjati na laggati na bajjhati, sabbasaṅkhāragataṁ muñcitukāmaṁ chaḍḍetukāmaṁ hoti.

Atha vā yathā jālabbhantaragato maccho, sappamukhagato maṇḍūko, pañjarapakkhitto vanakukkuṭo, daḷhapāsavasaṁgato migo, ahituṇḍikahattha-gato sappo, mahāpaṅkapakkhando kuñjaro, supaṇṇamukhagato nāgarājā, rāhumukhapaviṭṭho cando, sapattaparikkhitto purisoti-evamādayo tato tato muccitukāmā nissaritukāmāva honti, evaṁ tassa yogino cittaṁ sabbasmā saṅkhāragatā muccitukāmaṁ nissaritukāmaṁ hoti. Evaṁ hi vuccamāne "muccitukāmassa muccitukamyatā"ti pāṭho yujjati. Evañca sati

1. Khu 9. 57 piṭṭhe.
2. Muñcitukamyo, muñcitukamyassa bhāvo (Syā, Ka)
3. Ajjhupekkhanā paññā (Sī, Syā)
4. Khu 9. 259 piṭṭhe.

"uppādaṁ muñcitukamyatā"ti-ādīsu "uppādā muccitukamyatā"ti-ādi vattabbaṁ hoti, tasmā purimo eva attho sundarataro. Athassa sabbasaṅkhāresu vigatālayassa sabbasaṅkhāragataṁ muñcitukāmassa muñcitukamyatāñāṇaṁ uppajjati. So evaṁ sabbabhavayonigativiññāṇaṭṭhiti-sattāvāsagate sabhedake saṅkhāre muñcitukāmo muñcanassa upāyasampādanatthaṁ puna te eva saṅkhāre paṭisaṅkhānupassanāñāṇena tilakkhaṇaṁ āropetvā vipassati. Evaṁ hi vipassato cassa aniccavasena nimittaṁ paṭisaṅkhāñāṇaṁ uppajjati, dukkhavasena pavattaṁ paṭisaṅkhāñāṇaṁ uppajjati, anattavasena nimittañca pavattañca paṭisaṅkhāñāṇaṁ uppajjati. So paṭisaṅkhānupassanāñāṇena "sabbe saṅkhārā suññā"ti disvā tilakkhaṇaṁ āropetvā saṅkhāre pariggaṇhanto bhayañca nandiñca vippahāya bhariyāya dosaṁ disvā vissaṭṭhabhariyo viya puriso tassā bhariyāya saṅkhāresu udāsīno hoti majjhatto, "ahan"ti vā "maman"ti vā na gaṇhāti. Tassa evaṁ jānato evaṁ passato tīsu bhavesu cittaṁ patilīyati paṭikuṭati paṭivattati na sampasāriyati. Seyyathāpi nāma padumapalāse īsakaṁ poṇe udakaphusitāni patilīyanti paṭikuṭanti paṭivattanti na sampasāriyanti. Seyyathāpi vā pana kukkuṭapattaṁ vā nhārudaddulaṁ vā aggimhi pakkhittaṁ patilīyati paṭikuṭati paṭivattati na sampasāriyati, evaṁ tassa tīsu bhavesu cittaṁ patilīyati paṭikuṭati paṭivattati na sampasāriyati, upekkhā saṇṭhāti. Evamassa saṅkhārupekkhāñāṇaṁ uppannaṁ hoti. Iminā saṅkhārupekkhāñāṇena saddhiṁ upari gotrabhuñāṇassa sādhakaṁ anulomañāṇaṁ pubbāparañāṇehi[1] avuttampi vuttameva hotīti veditabbaṁ. Vuttaṁ hi Bhagavatā—

> "So vata bhikkhave bhikkhu kañci saṅkhāraṁ niccato samanupassanto anulomikāya khantiyā samannāgato bhavissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjati, anulomikāya khantiyā asamannāgato sammattaniyāmaṁ okkamissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjati, sammattaniyāmaṁ anokkamamāno sotāpattiphalaṁ vā sakadāgāmiphalaṁ vā anāgāmiphalaṁ vā arahattaphalaṁ vā saccikarissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjatī"ti-ādi[2].

Vuttañca Dhammasenāpatinā—

> "Katihākārehi anulomikaṁ khantiṁpaṭilabhati, katihākārehi sammattaniyāmaṁ okkamati. Cattālīsāya ākārehi

---

1. Pubbāparañāṇehi vuttehi (Sī, Syā)   2. Aṁ 2. 385; Khu 9. 409 piṭṭhesu.

anulomikaṁ khantiṁ paṭilabhati, cattālīsāya ākārehi sammattaniyāmaṁ okkamatī"ti-ādi[1].

Paṭṭhāne cetaṁ vuttaṁ Bhagavatā—

> "Anulomaṁ gotrabhussa anantarapaccayena paccayo. Anulomaṁ vodānassa anantarapaccayena paccayo"ti-ādi[2].

Tassa hi taṁ saṅkhārupekkhāñāṇaṁ āsevantassa bhāventassa bahulīkarontassa adhimokkhasaddhā balavatarā hoti, vīriyaṁ supaggahitaṁ, sati sūpaṭṭhitā, cittaṁ susamāhitaṁ, saṅkhārupekkhāñāṇaṁ tikkhataraṁ pavattati. Tassa idāni maggo uppajjissatīti saṅkhārupekkhāya saṅkhāre "aniccā"ti vā "dukkhā"ti vā "anattā"ti vā sammasitvā bhavaṅgaṁ otarati. Bhavaṅgānantaraṁ saṅkhārupekkhāya katanayeneva saṅkhāre "aniccā"ti vā "dukkhā"ti vā "anattā"ti vā ārammaṇaṁ kurumānaṁ uppajjati manodvārāvajjanaṁ. Tadanantaraṁ tatheva saṅkhāre ārammaṇaṁ katvā dve tīṇi cattāri vā javanacittāni uppajjanti. Taṁsampayuttaṁ ñāṇaṁ anulomañāṇaṁ. Taṁ hi purimānañca aṭṭhannaṁ vipassanāñāṇānaṁ tathakiccatāya anulometi, upari ca pattabbānaṁ[3] sattatiṁsāya bodhipakkhiyadhammānaṁ anulometi. Yathā hi dhammiko rājā vinicchayaṭṭhāne nisinno aṭṭhannaṁ vohārikamahāmattānaṁ vinicchayaṁ sutvā agatigamanaṁ pahāya majjhatto hutvā "evaṁ hotū"ti anumodamāno tesañca vinicchayassa anulometi, porāṇassa ca rājadhammassa. Tattha rājā viya anulomañāṇaṁ, aṭṭha vohārikamahāmattā viya aṭṭha vipassanāñāṇāni, porāṇarājadhammo viya sattatiṁsa bodhipakkhiyadhammā, yathā rājā "evaṁ hotū"ti anumodamāno vohārikānañca vinicchayassa rājadhammassa ca anulometi, evamidaṁ aniccādivasena saṅkhāre ārabbha uppajjamānānaṁ aṭṭhannañca vipassanāñāṇānaṁ tathakiccatāya anulometi, upari ca pattabbānaṁ[3] sattatiṁsāya bodhipakkhiyadhammānaṁ. Tasmā anulomañāṇanti vuccati.

10. **Bahiddhā vuṭṭhānavivaṭṭane paññā gotrabhuñāṇan**ti ettha **bahiddhā**ti saṅkhāranimittaṁ. Taṁ hi ajjhattacittasantāne akusalakkhandhe upādāya bahiddhāti vuttaṁ. Tasmā bahiddhā saṅkhāranimittamhā vuṭṭhāti vigataṁ hutvā

---

1. Khu 9. 411 piṭṭhe. 2. Abhi 8. 138 piṭṭhe. 3. Vattabbānaṁ (Sī)

uddhaṁ tiṭṭhatīti vuṭṭhānaṁ, vivaṭṭati parāvaṭṭati parammukhaṁ hotīti vivaṭṭanaṁ, vuṭṭhānañca taṁ vivaṭṭanañcāti vuṭṭhānavivaṭṭanaṁ. Tenevāha—

"Gotrabhuñāṇaṁ samudayassa asamucchindanato pavattā na vuṭṭhāti, nibbānārammaṇato pana nimittā vuṭṭhātīti ekato vuṭṭhānaṁ hotī"ti[1].

Puthujjanagottābhibhavanato ariyagottabhāvanato gotrabhu. Idaṁ hi anulomañāṇehi padumapalāsato udakamiva sabbasaṅkhārato patilīyamānacittassa anulomañāṇassa āsevanante animittaṁ nibbānaṁ ārammaṇaṁ kurumānaṁ puthujjanagottaṁ puthujjasaṅkhaṁ puthujjanabhūmiṁ atikkamamānaṁ ariyagottaṁ ariyasaṅkhaṁ ariyabhūmiṁ okkamamānaṁ nibbānārammaṇe paṭhamāvattanapaṭhamābhogapaṭhama-samannāhārabhūtaṁ maggassa anantarasamanantarāsevana-upanissayanatthivigatavasena chahi ākārehi paccayabhāvaṁ sādhayamānaṁ sikhāppattaṁ vipassanāya muddhabhūtaṁ apunarāvattakaṁ uppajjati.

11. **Dubhato vuṭṭhānavivaṭṭane paññā magge ñāṇan**ti ettha **dubhato**ti ubhato, dvayatoti vā vuttaṁ hoti. Kilesānaṁ samucchindanato kilesehi ca tadanuvattakakkhandhehi ca nibbānārammaṇakaraṇato bahiddhā sabbasaṅkhāranimittehi ca vuṭṭhāti vivaṭṭatīti dubhato vuṭṭhānavivaṭṭena paññā. Tenevāha—

"Cattāripi maggañāṇāni animittārammaṇattā nimittato vuṭṭhahanti, samudayassa samucchindanato pavattā vuṭṭhahantīti dubhato vuṭṭhānāni hontī"ti[2].

Magge ñāṇanti nibbānaṁ maggati pekkhati, nibbānatthikehi vā maggīyati anvesīyati, kilese vā mārento gacchati pavattatīti maggo, tasmiṁ magge ñāṇaṁ. Jātiggahaṇena ekavacanaṁ kataṁ. Taṁ hi gotrabhuñāṇassa anantaraṁ nibbānaṁ ārammaṇaṁ kurumānaṁ sayaṁvajjhe kilese niravasesaṁ samucchindamānaṁ anamataggasaṁsāravaṭṭadukkhasamuddaṁ sosayamānaṁ sabbāpāyadvārāni pidahamānaṁ satta-ariyadhanasammukhībhāvaṁ kurumānaṁ aṭṭhaṅgikaṁ micchāmaggaṁ pajahamānaṁ

---

1. Visuddhi 2. 321 piṭṭhe.
2. Visuddhi 2. 321 piṭṭhe.

sabbaverabhayāni vūpasamayamānaṁ Sammāsambuddhassa orasaputtabhāvamupanayamānaṁ aññāni ca anekāni ānisaṁsasatāni paṭilābhayamānaṁ maggañāṇaṁ uppajjati.

Ṭhātuṁ icchaṁ puriso, laṅghitvā mātikāya paratīre.
Vegenāgamma yathā, gaṇhitvā orimatiratarubaddhaṁ[1].

Rajjuṁ vā daṇḍaṁ vā, ullaṅghitvāna pāraninnatanu.
Pārāpanno[2] pana taṁ, muñciya vedhaṁ patiṭṭhahati pāre.

Evaṁ yogāvacaro, sakkāyamayamhi orime tīre.
Diṭṭhabhayo abhaye pana, ṭhātuṁ icchaṁ amatapāre.

Udayabbayānupassana, pabhutikavegena āgato rajjuṁ.
Rūpāvhaṁ daṇḍaṁ vā, taditarakhandhāvhayaṁ sammā.

Gaṇhitvā āvajjana, cittena hi pubbavuttanayatova.
Anulomehullaṅghiya, nibbutininno tadāsanopagato[3].

Taṁ muñciya gotrabhunā, aladdha-āsevanena tu pavedhaṁ.
Patito saṅkhātapāre, tato patiṭṭhāti maggañāṇena.

Passitukāmo candaṁ, cande channamhi abbhapaṭalehi.
Thulakasukhumasukhumesu, abbhesu haṭesu vāyunā kamato.

Candaṁ passeyya naro, yathā tathevānulomañāṇehi kamā.
Saccacchādakamohe, vināsite pekkhate hi gotrabhu amataṁ.

Vātā viya te candaṁ, amataṁ na hi pekkharenulomāni.
Puriso abbhāni yathā, gotrabhu na tamaṁ vinodeti.

Bhamitamhi cakkayante, ṭhito naro aññadinnasaññāya.
Usupāte phalakasataṁ, apekkhamāno yathā vijjhe.

Evamidha maggañāṇaṁ, gotrabhunā dinnasaññamavihāya.
Nibbāne vattantaṁ, lobhakkhandhādike padāleti.

---

1. Orimatīre tanubaddhaṁ (Sī)
2. Pārāsanno (Sī, Syā)
3. Tadāsannagato (Sī, Syā, Ka)

Saṁsāradukkhajaladhiṁ, sosayati pidahati duggatidvāraṁ.
Kurute ca ariyadhaninaṁ, micchāmaggañca pajahāti.

Verabhayāni samayate, karoti nāthassa orasasutattaṁ[1].
Aññe ca anekasate, ānīsaṁse dadāti ñāṇamidanti.

12. **Payogappaṭippassaddhipaññā phale ñāṇan**ti ettha **payogo**ti bhuso yogo, phalasacchikiriyāya maggabhāvanāya ubhato vuṭṭhānapayogo, tassa payogassa paṭippassambhanaṁ niṭṭhānaṁ payogapaṭippassaddhi. Kiṁ taṁ? Catumaggakiccapariyosānaṁ. Tassā payogapaṭippassaddhiyā hetubhūtāya pavattā phale paññā payogappaṭippassaddhipaññā. Phalati vipaccatīti phalaṁ, tasmiṁ phale taṁsampayuttaṁ ñāṇaṁ. Ekekassa hi maggañāṇassa anantarā tassa tasseva vipākabhūtāni nibbānārammaṇāni tīṇi vā dve vā ekaṁ vā phalacittāni uppajjanti. Anantaravipākattāyeva lokuttarakusalānaṁ "samādhimānantarikaññamāhū"ti[2] ca, "dandhaṁ ānantarikaṁ pāpuṇāti āsavānaṁ khayāyā"ti[3] ca ādi vuttaṁ. Yassa dve anulomāni, tassa tatiyaṁ gotrabhu catutthaṁ maggacittaṁ tīṇi phalacittāni honti. Yassa tīṇi anulomāni, tassa catutthaṁ gotrabhu pañcamaṁ maggacittaṁ dve phalacittāni honti. Yassa cattāri anulomāni, tassa pañcamaṁ gotrabhu chaṭṭhaṁ maggacittaṁ ekaṁ phalacittaṁ hoti. Idaṁ maggavīthiyaṁ phalaṁ. Kālantaraphalaṁ pana samāpattivasena uppajjamānaṁ nirodhā vuṭṭhahantassa uppajjamānañca eteneva saṅgahitaṁ.

13. **Chinnavaṭumānupassane**[4] **paññā**ti tena tena ariyamaggena samucchinnaṁ taṁ taṁ upakkilesaṁ pacchā passane paññā. **Vimuttiñāṇan**ti vimuttiyā ñāṇaṁ. **Vimuttī**ti ca upakkilesehi vimuttaṁ parisuddhaṁ cittaṁ, vimuttabhāvo vā, tassā vimuttiyā jānanaṁ ñāṇaṁ vimuttiñāṇaṁ. Kilesehi vimuttaṁ cittasantatimpi kilesehi vimuttabhāvampi paccavekkhanto kilesehi navinā paccavekkhatīti etena pahīnakilesapaccavekkhaṇaṁ vuttaṁ hoti. "Vimuttasmiṁ vimuttamiti ñāṇaṁ hotī"ti[5] hi idameva sandhāya vuttaṁ. Avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṁ pana avuttampi imināva vuttaṁ hotīti gahetabbaṁ. Vuttañca—

1. Orasaputtataṁ (Sī, Syā) 2. Khu 1. 5, 312 piṭṭhesu. 3. Aṁ 1. 467 piṭṭhe.
4. Chinnamanupassane (Syā), chinnavaṭṭamanupassane (Sī)
5. Vi 3. 20; Dī 1. 79 piṭṭhesu.

"Vuttamhi ekadhamme, ye dhammā ekalakkhaṇā tena.
Vuttā bhavanti sabbe, iti vutto lakkhaṇo hāro"ti[1].

Atha vā arahato avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇābhāvā catunnaṁ ariyānaṁ labbhamānaṁ pahīnakilesapaccavekkhaṇameva vuttanti veditabbaṁ.

14. **Tadā samudāgate dhamme passane paññā**ti tadā maggakkhaṇe phalakkhaṇe ca samudāgate paṭilābhavasena ca paṭivedhavasena ca samāgate sampatte samaṅgibhūte maggaphaladhamme catusaccadhamme ca passanā pekkhaṇā pajānanā paññā. **Paccavekkhaṇe ñāṇan**ti nivattitvā bhusaṁ passanaṁ jānanaṁ ñāṇaṁ. Iminā ca ñāṇadvayena paccavekkhaṇañāṇāni vuttāni honti. Sotāpannassa hi maggavīthīyaṁ sotāpattiphalapariyosāne cittaṁ bhavaṅgaṁ otarati, tato bhavaṅgaṁ upacchinditvā maggapaccavekkhaṇatthāya manodvārāvajjanaṁ uppajjati, tasmiṁ niruddhe paṭipāṭiyā satta maggapaccavekkhaṇajavanānīti. Puna bhavaṅgaṁ otaritvā teneva nayena phalādīnaṁ paccavekkhaṇatthāya āvajjanādīni uppajjanti. Yesaṁ uppattiyā esa maggaṁ paccavekkhati, phalaṁ paccavekkhati, pahīnakilese paccavekkhati, avasiṭṭhakilese paccavekkhati, nibbānaṁ paccavekkhati. So hi "iminā vatāhaṁ maggena āgato"ti maggaṁ paccavekkhati, tato "ayaṁ me ānisaṁso laddho"ti phalaṁ paccavekkhati, tato "ime nāma me kilesā pahīnā"ti pahīnakilese paccavekkhati, tato "ime nāma me kilesā avasiṭṭhā"ti uparimaggavajjhe[2] kilese paccavekkhati, avasāne "ayaṁ me dhammo ārammaṇato paṭiladdho"ti amataṁ nibbānaṁ paccavekkhati. Iti sotāpannassa ariyasāvakassa pañca paccavekkhaṇāni honti. Yathā ca sotāpannassa, evaṁ sakadāgāmi-anāgāmīnampi. Arahato pana avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṁ nāma natthīti cattāriyeva paccavekkhaṇāni. Evaṁ sabbāni ekūnavīsati paccavekkhaṇañāṇāni. Ukkaṭṭhaparicchedoyeva ceso. Pahīnāvasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṁ sekkhānaṁ hoti vā na vā. Tassa hi[3] abhāvatoyeva Mahānāmo Sakko Bhagavantaṁ pucchi "kosu nāma me dhammo ajjhattaṁ appahīno, yena me ekadā lobhadhammāpi cittaṁ pariyādāya tiṭṭhantī"ti-ādi[4].

1. Khu 10. 3 piṭṭhe.
2. Uparimaggattayavajjhe (Visuddhi 2. 316 piṭṭhe)
3. Tassa hi paccavekkhaṇassa (Visuddhi 2. 316 piṭṭhe)
4. Ma 1. 126 piṭṭhe.

Ettha dhammaṭṭhitiñāṇādīnaṁ ekādasannaṁ ñāṇānaṁ vibhāvanatthāya ayaṁ upamā veditabbā—yathā puriso "macche gahessāmīti macchakhippaṁ[1] gahetvā tadanurūpe udake osāretvā khippamukhena hatthaṁ otāretvā anto-udake kaṇhasappaṁ macchasaññāya gīvāya daḷhaṁ gahetvā mahā vata mayā maccho laddho"ti tuṭṭho ukkhipitvā passanto sovatthikattayadassanena "sappo"ti sañjānitvā bhīto ādīnavaṁ disvā gahaṇe nibbinno muñcitukāmo hutvā muñcanassa upāyaṁ karonto agganaṅguṭṭhato paṭṭhāya hatthaṁ nibbeṭhetvā bāhaṁ ukkhipitvā uparisīse dve tayo vāre paribbhametvā sappaṁ dubbalaṁ katvā "gaccha re duṭṭhasappā"ti nissajjitvā vegena thalaṁ āruyha ṭhitova "mahantassa vata bho sappassa mukhato muttomhī"ti haṭṭho āgatamaggaṁ olokeyya.

Tattha tassa purisassa macchasaññāya kaṇhasappaṁ daḷhaṁ gahetvā tussanaṁ viya imassa yogino ādito bālaputhujjanassa aniccatādivasena bhayānakaṁ khandhapañcakaṁ niccādisaññāya "ahaṁ mamā"ti diṭṭhitaṇhāhi daḷhaṁ gahetvā tussanaṁ, tassa khippamukhato sappaṁ nīharitvā sovatthikattayaṁ disvā "sappo"ti sañjānanaṁ viya sappaccayanāmarūpapariggahena ghanavinibbhogaṁ katvā kalāpasammasanādīhi ñāṇehi khandhapañcakassa aniccatādilakkhaṇattayaṁ disvā "aniccaṁ dukkhamanattā"ti tassa vavatthāpanaṁ, tassa bhāyanaṁ viya imassa bhayatupaṭṭhānañāṇaṁ, sappe ādīnavadassanaṁ viya ādīnavānupassanāñāṇaṁ, sappagahaṇe nibbindanaṁ viya nibbādānupassanāñāṇaṁ, sappaṁ muñjitukāmatā viya muñcitukāmyatāñāṇaṁ, muñcanassa upāyakaraṇaṁ viya paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṁ, sappaṁ paribbhametvā dubbalaṁ katvā nivattitvā ḍaṁsituṁ asamatthabhāvapāpanaṁ viya tilakkhaṇāropanena saṅkhārupekkhānulomañāṇehi saṅkhāre paribbhametvā dubbalaṁ katvā puna niccasukhattākārena upaṭṭhātuṁ asamatthatāpāpanaṁ, sappavissajjanaṁ viya gotrabhuñāṇaṁ, sappaṁ vissajjetvā thalaṁ āruyha ṭhānaṁ viya nibbānathalaṁ āruyha ṭhitaṁ maggaphalañāṇaṁ, haṭṭhassa āgatamaggolokanaṁ viya maggādipaccavekkhaṇañāṇanti.

Imesañca sutamayañāṇādīnaṁ cuddasannaṁ ñāṇānaṁ uppattikkamena paṭipattikkamena ca desanakkamassa katattā paccavekkhaṇesu paṭhamaṁ kilesapaccavekkhaṇaṁ hoti, tato maggaphalanibbānapaccavekkhāṇānīti veditabbaṁ.

---

1. Macchakhipaṁ (Sī, Syā)

"Lokuttaraṁ jhānaṁ bhāveti niyyānikaṁ apacayagāmiṁ diṭṭhigatānaṁ pahānāya, kāmarāgabyāpādānaṁ tanubhāvāya, kāmarāgabyāpādānaṁ anavasesappahānāya, rūparāga-arūparāgamāna-uddhacca-avijjānaṁ anavasesappahānāyā"ti[1] ca kilesappahānaṁyeva adhikaṁ katvā maggapaṭipattiyā vuttattā paṭipattānurūpeneva kilesapaccavekkhaṇassa ādibhāvo yujjati, Aṭṭhakathāyaṁ vuttakkamo pana dassitoyeva. So pana kamo pañcavidho uppattikkamo pahānakkamo paṭipattikkamo bhūmikkamo desanakkamoti.

"Paṭhamaṁ kalalaṁ hoti, kalalā hoti abbudaṁ.
Abbudā jāyate pesi, pesi nibbattatī ghano"ti[2]—

evamādi uppattikkamo. "Dassanena pahātabbā dhammā, bhāvanāya pahātabbā dhammā"ti[3] evamādi pahānakkamo. "Sīlavisuddhi cittavisuddhi diṭṭhivisuddhi kaṅkhāvitaraṇavisuddhi maggāmaggañāṇadassanavisuddhi paṭipadāñāṇadassanavisuddhi ñāṇadassanavisuddhī"ti[4] evamādi paṭipattikkamo. "Kāmāvacarā dhammā, rūpāvacarā dhammā, arūpāvacarā dhammā"ti[5] evamādi bhūmikkamo. "Cattāro satipaṭṭhānā cattāro sammappadhānā cattāro iddhipādā pañcindriyāni pañca balāni satta bojjhaṅgā ariyo aṭṭhaṅgiko maggo"ti[6] vā, "anupubbikathaṁ kathesi. Seyyathidaṁ, dānakathaṁ sīlakathaṁ saggakathaṁ kāmānaṁ ādīnavaṁ okāraṁ saṁkilesaṁ nekkhamme ānisaṁsaṁ pakāsesī"ti[7] vā evamādi desanakkamo. Idha pana cuddasannaṁ ñāṇānaṁ uppattikkamo paṭipattikkamo ca tadubhayavasena paṭipāṭiyā desitattā desanakkamo cāti tayo kamā veditabbā.

15. Idāni yasmā heṭṭhā sarūpena nāmarūpavavatthānañāṇaṁ na vuttaṁ, tasmā pañcadhā nāmarūpappabhedaṁ dassetuṁ **ajjhattavavatthāne paññā vatthunānatte ñāṇan**ti-ādīni pañca ñāṇāni uddiṭṭhāni. Sakale hi nāmarūpe vutte yaṁ pariggahetuṁ sakkā, yaṁ ca pariggahetabbaṁ, taṁ pariggahessati. Lokuttaranāmaṁ hi pariggahetuṁ ca na sakkā anadhigatattā, na ca pariggahetabbaṁ avipassanūpagattā. Tattha **ajjhattavavatthāne**ti "evaṁ pavattamānā mayaṁ

---

1. Abhi 1. 72, 89 piṭṭhesu. 2. Saṁ 1. 208 piṭṭhe. 3. Abhi 1. 2 piṭṭhe.
4. Ma 1. 199 piṭṭhe. 5. Abhi 1. 12 piṭṭhe.
6. Ma 3. 33; Khu 7. 362; Khu 8. 75 piṭṭhesu.
7. Vi 3. 27; Dī 1. 102; Dī 2. 38 piṭṭhesu.

attāti gahaṇaṁ gamissāmā"ti iminā viya adhippāyena attānaṁ adhikāraṁ katvā pavattāti ajjhattā. **Ajjhatta**saddo panāyaṁ gocarajjhatte niyakajjhatte ajjhattajjhatte visayajjhatteti catūsu atthesu dissati. "Tena Ānanda bhikkhunā tasmiṁyeva purimasmiṁ samādhinimitte ajjhattameva cittaṁ saṇṭhapetabbaṁ, ajjhattarato samāhito"ti[1] ādīsu hi ayaṁ gocarajjhatte dissati. "Ajjhattaṁ sampasādanaṁ[2], ajjhattaṁ vā dhammesu dhammānupassī viharatī"ti[3] ādīsu niyakajjhatte. "Cha ajjhattikāni āyatanāni[4], ajjhattikā dhammā"ti-ādīsu[5] ajjhattajjhatte. "Ayaṁ kho panānanda vihāro Tathāgatena abhisambuddho yadidaṁ sabbanimittānaṁ amanasikārā ajjhattaṁ suññataṁ upasampajja viharatī"ti-ādīsu[6] visayajjhatte, issariyaṭṭhāneti attho. Phalasamāpatti hi Buddhānaṁ issariyaṭṭhānaṁ nāma. Idha pana ajjhattajjhatte daṭṭhabbo. Tesaṁ ajjhattānaṁ vavatthāne ajjhattavavatthāne. **Vatthunānatte**ti vatthūnaṁ nānābhāve, nānāvatthūsūti attho. Ettha javanamanoviññāṇassa paccayabhūto bhavaṅgamanopi cakkhādipañcakaṁ viya uppattiṭṭhānattā vatthūti vutto. Āvajjanampi tannissitameva kātabbaṁ.

16. **Bahiddhā**ti chahi ajjhattajjhattehi bahibhūtesu tesaṁ visayesu. **Gocaranānatte**ti visayanānatte.

17. **Cariyāvavatthāne**ti viññāṇacariyā-aññāṇacariyāñāṇacariyāvasena cariyānaṁ vavatthāne. "Cariyavavatthāne"ti rassaṁ katvāpi paṭhanti.

18. **Catudhammavavatthāne**ti kāmāvacarabhūmi-ādīnaṁ cuddasannaṁ catukkānaṁ vasena catunnaṁ catunnaṁ dhammānaṁ vavatthāne. **Bhūmī**ti ca "bhūmigatañca vehāsaṭṭhañcā"ti-ādīsu[7] pathaviyaṁ vattati. "Abhūmiṁ tāta mā sevā"ti-ādīsu[8] visaye. "Sukhabhūmiyaṁ kāmāvacare"ti-ādīsu[9] uppajjanaṭṭhāne. Idha pana koṭṭhāse vattati. Paricchedetipi vadanti.

---

1. Khu 1. 65 piṭṭhe. 2. Dī 1. 70; Abhi 1. 44 piṭṭhādīsu. 3. Dī 2. 230 piṭṭhādīsu.
4. Ma 3. 285 piṭṭhe. 5. Abhi 1. 3 piṭṭhe. 6. Ma 3. 153 piṭṭhe.
7. Saṁ 1. 102 piṭṭhe. 8. Khu 5. 141 piṭṭhe. 9. Abhi 1. 205 piṭṭhe.

19. **Navadhammavavatthāne**ti kāmāvacarakusalādivasena pāmojjamūlakavasena yoniso manasikāramūlakavasena ca navannaṁ navannaṁ dhammānaṁ vavatthānaṁ. Imesu ca pañcasu ñāṇesu paṭhamaṁ ajjhattadhammā vavatthāpetabbāti vatthunānatte ñāṇaṁ paṭhamaṁ vuttaṁ, tato tesaṁ visayā vavatthāpetabbāti tadanantaraṁ gocaranānatte ñāṇaṁ vuttaṁ, tato parāni tīṇi ñāṇāni tiṇṇaṁ catunnaṁ navannaṁ vasena gaṇanānulomena vuttāni.

20. Idāni yasmā nāmarūpasseva pabhedato vavatthāpanañāṇaṁ ñātapariññā, tadanantaraṁ tīraṇapariññā, tadanantaraṁ pahānapariññāti tisso pariññā, taṁsambandhā ca bhāvanāsacchikiriyā honti, tasmā dhammanānattañāṇānantaraṁ ñātaṭṭhe ñāṇādīni pañca ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tisso hi pariññā ñātapariññā tīraṇapariññā pahānapariññā ca. Tattha "ruppanalakkhaṇaṁ rūpaṁ, vedayitalakkhaṇā vedanā"ti evaṁ tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ paccattalakkhaṇasallakkhaṇavasena pavattā paññā **ñātapariññā** nāma. "Rūpaṁ aniccaṁ dukkhaṁ anattā, vedanā aniccā dukkhā anattā"ti-ādinā nayena tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ sāmaññalakkhaṇaṁ āropetvā pavattā lakkhaṇārammaṇikavipassanāpaññā **tīraṇapariññā** nāma. Tesuyeva pana dhammesu niccasaññādipajahanavasena pavattā lakkhaṇārammaṇikavipassanāva **pahānapariññā** nāma.

Tattha saṅkhāraparicchedato paṭṭhāya yāva paccayapariggahā ñātapatiññāya bhūmi. Etasmiṁ hi antare dhammānaṁ paccattalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccaṁ hoti. Kalāpasammasanato paṭṭhāya yāva udayabbayānupassanā tīraṇapariññāya bhūmi. Etasmiṁ hi antare sāmaññalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccaṁ hoti. Bhaṅgānupassanaṁ ādiṁ katvā upari pahānapariññāya bhūmi. Tato paṭṭhāya hi "aniccato anupassanto niccasaññaṁ pajahati, dukkhato anupassanto sukhasaññaṁ pajahati, anattato anupassanto attasaññaṁ pajahati, nibbindanto nandiṁ pajahati, virajjanto rāgaṁ pajahati, nirodhento samudayaṁ pajahati, paṭinissajjanto ādānaṁ pajahatī"ti[1] evaṁ niccasaññādipahānasādhikānaṁ sattannaṁ anupassanānaṁ ādhipaccaṁ hoti.

---

1. Khu 9. 55 piṭṭhe.

Tattha **abhiññāpaññā**ti dhammānaṁ ruppanādisabhāvena jānanapaññā. Sā hi sobhanaṭṭhena abhisaddena "tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ sabhāvajānanavasena sobhanaṁ jānanan"ti katvā abhiññāti vuccati. **Ñātaṭṭhe ñāṇan**ti jānanasabhāvaṁ ñāṇaṁ.

21. **Pariññāpaññā**ti jānanapaññā. Sā hi byāpanaṭṭhena parisaddena "aniccādisāmaññalakkhaṇavasena sakiccasamāpanavasena vā byāpitaṁ jānanan"ti katvā pariññāti vuccati. **Tīraṇaṭṭhe ñāṇan**ti upaparikkhaṇasabhāvaṁ, sammasanasabhāvaṁ vā ñāṇaṁ.

22. **Pahāne paññā**ti niccasaññādīnaṁ pajahanā paññā, pajahatīti vā, pajahanti etenāti vā pahānaṁ. **Pariccāgaṭṭhe ñāṇan**ti pariccajanasabhāvaṁ ñāṇaṁ.

23. **Bhāvanāpaññā**ti vaḍḍhanapaññā. **Ekarasaṭṭhe ñāṇan**ti ekakiccasabhāvaṁ ñāṇaṁ, vimuttirasena vā ekarasasabhāvaṁ ñāṇaṁ.

24. **Sacchikiriyāpaññā**ti paṭivedhavasena paṭilābhavasena vā paccakkhakaraṇapaññā. **Phassanaṭṭhe**[1] **ñāṇan**ti tadubhayavaseneva vindanasabhāvaṁ ñāṇaṁ.

25-28. Idāni yasmā pahānabhāvanāsacchikiriyañāṇāni ariyamaggaphalasampayuttānipi honti, tasmā tadanantaraṁ ariyapuggalānaṁyevalabbhamānāni cattāri paṭisambhidāñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthāpi paccayuppanno attho dukkhasaccaṁ viya pākaṭo suviññeyyo cāti paṭhamaṁ **atthapaṭisambhidāñāṇaṁ** uddiṭṭhaṁ, tassa atthassa hetudhammavisayattātadanantaraṁ **dhammapaṭisambhidāñāṇaṁ,** tadubhayassa niruttivisayattā tadanantaraṁ **niruttipaṭisambhidāñāṇaṁ,** tesu tīsupi ñāṇesu pavattanato tadanantaraṁ **paṭibhānapaṭisambhidāñāṇaṁ.** Pa-kāraṁ dīghaṁ katvā ca paṭhanti.

29-31. Ito parāni vihāraṭṭhe ñāṇādīni tīṇi ñāṇāni ariyānaṁyeva sambhavato paṭisambhidāpabhedato ca paṭisambhidāñāṇānantaraṁ uddiṭṭhāni. Vihāraṭṭhe ñāṇañhi dhammapaṭisambhidā hoti, samāpattaṭṭhe

---

1. Phusanaṭṭhe (Sī)

ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā. Dhammasabhāve ñāṇañhi paṭisambhidākathāyaṁ[1] dhammapaṭisambhidāti vuttaṁ. Nibbāne ñāṇaṁ pana atthapaṭisambhidā eva. Tattha **vihāranānatte**ti aniccānupassanādivasena nānāvipassanāvihāre. **Vihāraṭṭhe**ti vipassanāvihārasabhāve. **Vihāro**ti ca sasampayuttā vipassanā eva. **Samāpattinānatte**ti animittādivasena nānāphalasamāpattiyaṁ. **Samāpattī**ti ca lokuttaraphalabhūtā cittacetasikadhammā. **Vihārasamāpattinānatte**ti ubhayavasena vuttaṁ.

32. Tato vihārasamāpattiñāṇasādhakassa "dubhato vuṭṭhānavivaṭṭane paññā"ti pubbe vuttassāpi maggañāṇassa āsavasamucchedasamatthataṁ anantaraphaladāyakattañca kāraṇena visesetvā aparenākārena vattukāmena tadeva "ānantarikasamādhimhi ñāṇan"ti uddiṭṭhaṁ. Tattha **avikkhepaparisuddhattā**ti vikkhipati tena cittanti vikkhepo, uddhaccassetaṁ nāmaṁ. Na vikkhepo avikkhepo, uddhaccapaṭipakkhassa samādhissetaṁ nāmaṁ. Parisuddhassa bhāvo[2] parisuddhattaṁ, avikkhepassa parisuddhattaṁ avikkhepaparisuddhattaṁ, tasmā avikkhepaparisuddhattā samādhissa parisuddhabhāvenāti attho. Idaṁ hi āsavasamucchedassa anantaraphaladāyakattassa ca kāraṇavacanaṁ. **Āsavasamucchede**ti ettha āsavantīti āsavā, cakkhutopi -pa- manatopi sandanti pavattantīti vuttaṁ hoti. Dhammato yāva gotrabhuṁ, okāsato yāva bhavaggaṁ savantīti vā āsavā, etaṁ dhammaṁ etañca okāsaṁ antokaritvā pavattantīti attho. Antokaraṇattho hi ayaṁ ākāro. Cirapārivāsikaṭṭhena madirādayo āsavā viyātipi āsavā. Lokasmiṁ hi cirapārivāsikā madirādayo āsavāti vuccanti. Yadi ca cirapārivāsikaṭṭhena āsavā, eteyeva bhavitumarahanti. Vuttaṁ hetaṁ—

> "Purimā bhikkhave koṭi na paññāyati avijjāya, ito pubbe avijjā nāhosi, atha pacchā samabhavī"ti-ādi[3].

Āyataṁ vā saṁsāradukkhaṁ savanti pasavantītipi āsavā, samucchijjati[4] etenāti samucchedo. **Paññā**ti kāmāsavādīnaṁ catunnaṁ āsavānaṁ samucchede paññā.

---

1. Khu 9. 333 piṭṭhe.
2. Parisuddhabhāvo (Syā, Ka)
3. Aṁ 1. 346 piṭṭhe.
4. Samucchindati (Ka)

Ānantarikasamādhimhi ñāṇanti attano pavattisamanantaraṁ niyameneva phalappadānato ānantarikoti laddhanāmo maggasamādhi. Na hi maggasamādhimhi uppanne tassa phaluppattinisedhako koci antarāyo atthi. Yathāha—

> "Ayañca puggalo sotāpattiphalasacchikiriyāya paṭipanno assa, kappassa ca uḍḍayhanavelā assa, neva tāva kappo uḍḍayheyya, yāvāyaṁ puggalo na sotāpattiphalaṁ sacchikaroti, ayaṁ vuccati puggalo ṭhitakappī. Sabbepi maggasamaṅgino puggalā ṭhitakappino"ti[1].

Idaṁ tena ānantarikasamādhinā sampayuttaṁ ñāṇaṁ.

33. Iminā maggañāṇena phalappattānaṁ ariyānaṁyeva sambhavato imassa ñāṇassa anantaraṁ araṇavihārañāṇādīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatrāpi ca arahatoyeva satatameva ca sambhavato araṇavihāre ñāṇaṁ paṭhamaṁ uddiṭṭhaṁ, tadanantaraṁ nirodhassa anāgāmi-arahantānaṁ sambhavepi bahusambhārattā visesena ca nirodhassa nibbānasammatattā ca nirodhasamāpattiyā ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, tadanantaraṁ parinibbānassa kālantare parinibbānakālaṁ āhacca ṭhitattā dīghakālikanti parinibbāne ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, tadanantaraṁ samasīsaṭṭhassa[2] sabbakilesakhayānantaraṁ parinibbānakālaṁ āhacca ṭhitattā rassakālikanti samasīsaṭṭhe ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tattha **santo cā**ti **ca**-kāro dassanādhipateyyañca santo vihārādhigamo ca paṇītādhimuttatā cāti tīhipi padehi sambandhitabbo. **Dassanan**ti vipassanāñāṇaṁ, adhipatiyeva ādhipateyyaṁ, adhipatito vā āgatattā ādhipateyyaṁ, dassanañca taṁ ādhipateyyañcāti **dassanādhipateyyaṁ.** Viharatīti vihāro[3], viharanti tena vāti vihāro, adhigammati pāpuṇīyatīti adhigamo, vihāro eva adhigamo **vihārādhigamo.** So ca kilesapariḷāhavirahitattā nibbutoti **santo.** So ca arahattaphalasamāpattipaññā. Uttamaṭṭhena atappakaṭṭhena ca **paṇīto,** padhānabhāvaṁ nītoti vā paṇīto, paṇīte adhimutto visaṭṭhacitto[4] tapparamo paṇītādhimutto, tassa bhāvo **paṇītādhimuttatā.** Sā ca phalasamāpattādhimuttā pubbabhāgapaññā eva.

---

1. Abhi 3. 116 piṭṭhe.
2. Samasīsantassa (Syā)
3. Viharaṇaṁ vihāro (Sī, Syā)
4. Vissatthacitto (Sī, Syā)

Araṇavihāreti nikkilesavihāre. Rāgādayo hi raṇanti satte cuṇṇenti pīḷentīti raṇā, raṇanti etehi sattā kandanti paridevantīti vā raṇā, vutto tividhopi vihāro, natthi etassa raṇāti araṇo, vividhe paccanīkadhamme haranti etenāti vihāro. Tasmiṁ araṇe vihāre. Niddesavāre[1] vuttapaṭhamajjhānādīni ca paṇītādhimuttatāya eva saṅgahitāni. Phalasamāpattiṁ samāpajjitukāmatāya hi paṭhamajjhānādiṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya jhānasampayuttadhamme vipassati, yā ca Araṇavibhaṅgasuttante[2] Bhagavatā desitā araṇapaṭipadā, sāpi imināva saṅgahitāti veditabbā. Vuttaṁ hi tattha Bhagavatā—

"Araṇavibhaṅgaṁ vo bhikkhave desessāmi -pa-. Na kāmasukhaṁ anuyuñjeyya hīnaṁ gammaṁ pothujjanikaṁ anariyaṁ anatthasaṁhitaṁ, na ca attakilamathānuyogaṁ anuyuñjeyya dukkhaṁ anariyaṁ anatthasaṁhitaṁ. Ete kho bhikkhave ubho ante anupagamma majjhimā paṭipadā Tathāgatena abhisambuddhā cakkhukaraṇī ñāṇakaraṇī upasamāya abhiññāya sambodhāya nibbānāya saṁvattati. Ussādanañca jaññā, apasādanañca jaññā, ussādanañca ñatvā apasādanañca ñatvā nevussādeyya na apasādeyya, dhammameva deseyya. Sukhavinicchayaṁ jaññā, sukhavinicchayaṁ ñatvā ajjhattaṁ sukhamanuyuñjeyya, rahovādaṁ na bhāseyya, sammukhā na khīṇaṁ bhaṇe, ataramānova bhāseyya no taramāno janapadaniruttiṁ nābhiniveseyya, samaññaṁ nātidhāveyyāti. Ayamuddeso Araṇavibhaṅgassa -pa-. Tatra bhikkhave yo kāmapaṭisandhisukhino somanassānuyogaṁ ananuyogo hīnaṁ -pa- anatthasaṁhitaṁ, adukkho eso dhammo avighāto anupāyāso apariḷāho sammāpaṭipadā. Tasmā eso dhammo araṇo -pa-. Tatra bhikkhave yo attakilamathānuyogaṁ ananuyogo dukkhaṁ anariyaṁ anatthasaṁhitaṁ. Adukkho eso dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇo. Tatra bhikkhave yāyaṁ majjhimā paṭipadā Tathāgatena abhisambuddhā -pa- adukkho eso dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇo -pa-. Tatra bhikkhave yāyaṁ nevussādanā na apasādanā dhammadesanā ca, adukkho eso

---

1. Khu 9. 94 piṭṭhe. 2. Ma 3. 273 piṭṭhe.

dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇo -pa-. Tatra bhikkhave yadidaṁ nekkhammasukhaṁ pavivekasukhaṁ upasamasukhaṁ sambodhisukhaṁ, adukkho eso dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇo -pa-. Tatra bhikkhave yvāyaṁ rahovādo bhūto taccho atthasaṁhito, adukkho eso dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇo -pa-. Tatra bhikkhave yvāyaṁ sammukhā khīṇavādo bhūto taccho atthasaṁhito, adukkho eso dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇo -pa-. Tatra bhikkhave yadidaṁ ataramānassa bhāsitaṁ, adukkho eso dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇo -pa-. Tatra bhikkhave yvāyaṁ janapadaniruttiyā ca anabhiniveso samaññāya ca anatisāro, adukkho eso dhammo -pa-. Tasmā eso dhammo araṇoti. Tasmātiha bhikkhave saraṇañca dhammaṁ jānissāma, araṇañca dhammaṁ jānissāma. Saraṇañca dhammaṁ ñatvā araṇañca dhammaṁ ñatvā araṇaṁ paṭipadaṁ paṭipajjissāmāti evaṁ hi vo bhikkhave sikkhitabbaṁ. Subhūti ca pana bhikkhave kulaputto araṇapaṭipadaṁ paṭipanno"ti.

Tattha majjhimā paṭipadā dassanādhipateyyena ca santena vihārādhigamena ca saṅgahitā. Kāmasukhaṁ attakilamathaṁ ananuyogo majjhimā paṭipadā eva. Arahato hi vipassanāpubbabhāgamajjhimā paṭipadā hoti, arahattaphalasamāpatti aṭṭhaṅgamaggavasena majjhimā paṭipadā ca. Sesā pana paṇītādhimuttatāya eva saṅgahitāti veditabbā. Kiñcāpi sabbepi arahanto araṇavihārino, aññe arahanto dhammaṁ desentā "sammāpaṭipanne sammāpaṭipannā"ti "micchāpaṭipanne micchāpaṭipannā"ti puggalavasenāpi ussādanāpasādanāni katvā dhammaṁ desenti, **Subhūtitthero** pana "ayaṁ micchāpaṭipadā, ayaṁ sammāpaṭipaddā"ti dhammavaseneva dhammaṁ desesi. Teneva Bhagavā taṁyeva araṇapaṭipadaṁ paṭipannoti ca vaṇṇesi, "etadaggaṁ bhikkhave mama sāvakānaṁ bhikkhūnaṁ araṇavihārīnaṁ yadidaṁ Subhūtī"ti[1] ca araṇavihārīnaṁ aggaṭṭhāne ṭhapesīti.

34. **Dvīhi balehī**ti samathabalavipassanābalehi. **Samannāgatattā**ti yuttattā paripuṇṇattā vā. **Tayo cā**ti vibhattivipallāso. Tiṇṇañcāti

1. Aṁ 1. 24 piṭṭhe.

vuttaṁ hoti. **Saṅkhārānan**ti vacīsaṅkhārakāyasaṅkhāracittasaṅkhārānaṁ. **Paṭippassiddhiyā**ti paṭippassaddhathaṁ nirodhatthaṁ, apavattatthanti vuttaṁ hoti. **Soḷasahī**ti aniccānupassanādīni aṭṭha, maggaphalāni aṭṭhāti soḷasahi. **Ñāṇacariyāhī**ti ñāṇappavattīhi. **Navahī**ti rūpārūpāvacarasamādhi tadupacāro cāhi navahi. **Vasibhāvatā paññā**ti lahutā yathāsukhavattanaṁ issariyaṁ vaso, so assa atthīti vasī, vasino bhāvo vasibhāvo, vasibhāvo eva vasibhāvatā yathā pāṭikulyameva pāṭikulyatā. Evaṁvidhā paññā vasibhāvatāya paññāti vā attho. Si-kāraṁ dīghaṁ katvā ca paṭhanti. Samannāgatattā ca paṭippassaddhiyā ca ñāṇacariyāhi ca samādhicariyāhi cāti cakāro sambandhitabbo.

Nirodhasamāpattiyā ñāṇanti anāgāmi-arahantānaṁ nirodhasamāpattinimittaṁ ñāṇaṁ yathā ajinamhi haññate dīpīti. **Nirodhasamāpattī**ti ca nevasaññānasaññāyatanassa abhāvamattaṁ, na koci dhammo, paññattimattaṁ. Abhāvamattattā nirodhoti ca, samāpajjantena samāpajjīyati nāmāti samāpattīti ca vuccati.

35. **Sampajānassā**ti sammā pakārehi jānātīti sampajāno. Tassa sampajānassa. **Pavattapariyādāne**ti pavattanaṁ pavattaṁ, samudācāroti attho. Kilesapavattaṁ khandhapavattañca. Tassa pavattassa pariyādānaṁ parikkhayo appavatti pavattapariyādānaṁ. Tasmiṁ pavattapariyādāne. **Parinibbāne ñāṇan**ti arahato kāmacchandādīnaṁ parinibbānaṁ appavattaṁ anupādisesaparinibbānañca paccavekkhantassa tasmiṁ kilesaparinibbāne khandhaparinibbāne ca pavattaṁ ñāṇaṁ.

36. **Sabbadhammānan**ti sabbesaṁ tebhūmakadhammānaṁ[1]. **Sammā samucchede**ti santatisamucchedavasena suṭṭhu nirodhe. **Nirodhe ca anupaṭṭhānatā**ti nirodhe gate puna na upaṭṭhānatāya, puna anupattiyanti attho. Sammāsamucchede ca nirodhe ca anupaṭṭhānatā cāti cakāro sambandhitabbo.

Samasīsaṭṭhe ñāṇanti nekkhammādīni sattatiṁsa samāni, taṇhādīni terasa sīsāni. Paccanīkadhammānaṁ samitattā samāni, yathāyogaṁ padhānattā ca koṭittā ca sīsāni. Ekasmiṁ iriyāpathe vā

---

1. Tebhūmikadhammānaṁ (Sī, Syā)

ekasmiṁ roge vā sabhāgasantativasena ekasmiṁ jīvitindriye vā nekkhammādīni samāni ca saddhādīni sīsāni ca assa santīti samasīsī, samasīsissa attho samasīsaṭṭho. Tasmiṁ samasīsaṭṭhe, samasīsibhāveti attho. Ekasmiṁ iriyāpathe roge vā sabhāgasantativasena jīvite vā vipassanaṁ ārabhitvā tasmiṁyeva iriyāpathe roge sabhāgajīvite vā cattāri maggaphalāni patvā tasmiṁ yeva parinibbāyantassa arahatoyeva samasīsibhāvo hotīti tasmiṁ samasīsibhāve ñāṇanti vuttaṁ hoti. Vuttañca puggalapaññattiyaṁ[1], tassā ca Aṭṭhakathāyaṁ[2]—

> "Katamo ca puggalo samasīsī, yassa puggalassa apubbaṁ acarimaṁ āsavapariyādānañca hoti jīvitapariyādānañca. Ayaṁ vuccati puggalo samasīsī"ti[1].

"Samasīsiniddese **apubbaṁ acarimanti** apure apacchā, santatipaccuppannavasena ekavāraṁyevo, ekakālaṁyevāti attho. **Pariyādānanti** parikkhayo. **Ayanti** ayaṁ puggalo samasīsī nāma vuccati. So panesa tividho hoti iriyāpathasamasīsī rogasamasīsī jīvitasamasīsīti. Tattha yo caṅkamantova vipassanaṁ ārabhitvā arahattaṁ patvā caṅkamantova parinibbāti, yo ṭhitakova vipassanaṁ ārabhitvā arahattaṁ patvā ṭhitakova parinibbāti, yo nisinnova vipassanaṁ ārabhitvā arahattaṁ patvā nisinnova parinibbāti, yo nipannova vipassanaṁ arabhitvā arahattaṁ patvā nipannova parinibbāti, ayaṁ **iriyāpathamasīsī** nāma. Yo pana ekaṁ rogaṁ patvā antorogeyeva vipassanaṁ ārabhitvā arahattaṁ patvā teneva rogena parinibbāti, ayaṁ **rogasamasīsī** nāma. Kataro jīvitasamasīsī? Terasa sīsāni. Tattha kilesasīsaṁ avijjaṁ arahatamaggo pariyādiyati, pavattasīsaṁ jīvitindriyaṁ cuticittaṁ pariyādiyati, avijjāpariyādāyakaṁ cittaṁ jīvitindriyaṁ pariyādātuṁ na sakkoti, jīvitindriyapariyādāyakaṁ cittaṁ avijjaṁ pariyādātuṁ na sakkoti. Avijjāpariyādāyakaṁ cittaṁ aññaṁ, jīvitindriyapariyādāyakaṁ cittaṁ aññaṁ. Yassa cetaṁ sīsadvayaṁ samaṁ pariyādānaṁ gacchati, so **jīvitasamasīsī** nāma. Kathamidaṁ samaṁ hotīti? Vārasamatāya. Yasmiṁ hi

---

1. Abhi 3. 116 piṭṭhe.
2. Abhi-Ṭṭha 3. 37 piṭṭhe.

vāre maggavuṭṭhānaṁ hoti. Sotāpattimagge pañca paccavekkhaṇāni, sakadāgāmimagge pañca, anāgāmimagge pañca, arahattamagge cattārīti ekūnavīsatime paccavekkhaṇañāṇe patiṭṭhāya bhavaṅgaṁ otaritvā parinibbāyati. Imāya vārasamatāya eva ubhayasīsapariyādānampi samaṁ hoti nāma. Tenāyaṁ puggalo 'jīvitasamasīsī'ti vuccati. Ayameva ca idha adhippeto"ti.

37. Idāni yasmā sutamayasīlamayabhāvanāmayañāṇāni vaṭṭapādakāni sallekhā nāma na honti, lokuttarapādakāneva etāni ca aññāni ca ñāṇāni sallekhāti vuccanti, tasmā paccanīkasallekhanākārena pavattāni ñāṇāni dassetuṁ samasīsaṭṭhe ñāṇānantaraṁ sallekhaṭṭhe ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tattha **puthunānattatejapariyādāne paññā**ti lokuttarehi asammissaṭṭhena puthūnaṁ rāgādīnañca nānattānaṁ nānāsabhāvānaṁ kāmacchandādīnañca santāpanaṭṭhena "tejā"ti laddhanāmānaṁ dussīlyādīnañca pariyādāne khepane paññā, nekkhammādimhi sattatiṁsabhede dhamme paññāti vuttaṁ hoti. Atha vā puthubhūtā nānattabhūtā ca tejā eva tesaṁputhubhūtānaṁ nānattabhūtānaṁ dussīlyādīnaṁ pañcannaṁ tejānaṁ pariyādāne paññāti attho. Tejehiyeva puthūnaṁ nānattānañca saṅgahaṁ niddesavāre pakāsayissāma.

Sallekhaṭṭhe ñāṇanti paccanīkadhamme sallekhati samucchindatīti sallekho, tasmiṁ nekkhammādike sattatiṁsappabhede sallekhasabhāve ñāṇaṁ. "Pare vihiṁsakā bhavisanti, mayamettha avihiṁsakā bhavissāmāti sallekho karaṇīyo"ti-ādinā[1] nayena Bhagavatā Sallekhasuttante vutto catucattālīsabhedopi sallekho iminā saṅgahitoyevāti veditabbo.

38. Idāni sallekhe ṭhitena kattabbaṁ sammappadhānavīriyaṁ dassetuṁ tadanantaraṁ vīriyārambhe ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tattha **asallīnattapahitattapaggahaṭṭhe**ti kosajjavasena asallīno asaṅkucito attā assāti asallīnatto. **Attā**ti cittaṁ. Yathāha—

"Udakaṁ hi nayanti nettikā, usukārā namayanti[2] tejanaṁ.
Dāruṁ namayanti[2] tacchakā, attānaṁ damayanti paṇḍitā"ti-ādi[3].

---

1. Ma 1. 50 piṭṭhe. 2. Damayanti (Syā, Ka) 3. Khu 1. 25 piṭṭhe.

Kāye ca jīvite ca anapekkhatāya pahito pesito vissaṭṭho attā etenāti pahitatto. **Attā**ti attabhāvo. Yathāha—"yā pana bhikkhunī attānaṁ vadhitvā vadhitvā rodeyyā"ti-ādi[1]. Asallīnatto ca so pahitatto cāti asallīnattapahitatto. Sahajātadhamme paggaṇhāti upatthambhetīti paggaho, paggaho eva attho paggahaṭṭho, paggahasabhāvoti attho. Asallīnattapahitattassa paggahaṭṭho asallīnattapahitattapaggahaṭṭho. Tasmiṁ asallīnattapahitattapaggahaṭṭhe. "Tasmātiha bhikkhave tumhepi appaṭivānaṁ padaheyyātha. Kāmaṁ taco ca nhāru ca aṭṭhica avasissatu, upasussatu sarīre maṁsalohitaṁ. Yaṁ taṁ purisathāmena purisavīriyena purisaparakkamena pattabbaṁ, na taṁ apāpuṇitvā vīriyassa saṇṭhānaṁ bhavissatī"ti[2] vuttattā asallīnattapahitattavacanena padhānasmiṁ appaṭivānitā anivattanatā vuttā. Paggahaṭṭhavacanena pana kosajjuddhaccavimuttaṁ samappavattaṁ vīriyaṁ vuttaṁ.

Vīriyārambhe ñāṇanti vīrabhāvo vīriyaṁ, vīrānaṁ vā kammaṁ, vidhinā vā nayena upāyena īrayitabbaṁ pavattayitabbanti vīriyaṁ, tadetaṁ ussāhalakkhaṇaṁ, sahajātānaṁ dhammānaṁ upatthambhanarasaṁ, asaṁsīdanabhāvapaccupaṭṭhānaṁ, "saṁviggo yoniso padahatī"ti[3] vacanato saṁvegapadaṭṭhānaṁ, vīriyārambhavatthupadaṭṭhānaṁ vā. Sammā āraddhaṁ sabbasampattīnaṁ mūlaṁ hotīti daṭṭhabbaṁ. Vīriyasaṅkhāto ārambho vīriyārambho. Iminā sesārambhe paṭikkhipati. Ayaṁ hi **ārambha**saddo kamme āpattiyaṁ kiriyāyaṁ vīriye hiṁsāyaṁ vikopaneti anekesu atthesu āgato.

"Yaṁkiñci dukkhaṁ sambhoti, sabbaṁ ārambhapaccayā.
Ārambhānaṁ nirodhena, natthi dukkhassa sambhavo"ti[4]—

ettha hi kammaṁ ārambhoti āgataṁ. "Ārambhati ca vippaṭisārī ca hotī"ti[5] ettha āpatti. "Mahāyaññā mahārambhā, na te honti mahapphalā"ti[6] ettha yūpussāpanādikiriyā. "Ārambhatha nikkamatha, yuñjatha Buddhasāsane"ti[7] ettha vīriyaṁ. "Samaṇaṁ Gotamaṁ uddissa pāṇaṁ ārambhantī"ti[8] ettha hiṁsā. "Bījagāmabhūtagāmasamārambhā paṭivirato

---

1. Vi 2. 365 piṭṭhe.
2. Aṁ 1. 52 piṭṭhe.
3. Aṁ 1. 430 piṭṭhe.
4. Khu 1. 394 piṭṭhe.
5. Aṁ 2. 146; Abhi 3. 173 piṭṭhesu.
6. Aṁ 1. 351; Saṁ 1. 76 piṭṭhesu.
7. Saṁ 1. 158 piṭṭhe.
8. Ma 2. 32 piṭṭhe.

hotī"ti[1] ettha chedanabhañjanādikaṁ vikopanaṁ. Idha pana vīriyameva adhippetaṁ. Tena vuttaṁ "vīriyasaṅkhāto ārambho vīriyārambho"ti. Vīriyañhi ārabhanakavasena ārambhoti vuccati. Tasmiṁ vīriyārambhe ñāṇaṁ. Asallīnattā pahitattātipi paṭhanti, asallīnabhāvena pahitabhāvenāti attho. Purimapāṭhoyeva sundaro. Keci pana "satidhammavicayavīriyapīti-sambojjhaṅgānaṁ samatā asallīnattatā, satisamādhipassaddhi-upekkhāsambhojjhaṅgānaṁ samatā pahitattatā, sattannaṁ sambojjhaṅgānaṁ samatā paggahaṭṭho"ti vaṇṇayanti.

39. Idāni sammāvāyāmasiddhaṁ maggaphalaṁ pattena lokahitatthaṁ dhammadesanā kātabbāti dassetuṁ tadanantaraṁ atthasandassane ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tattha **nānādhammappakāsanatā**ti sabbasaṅkhatāsaṅkatavasena nānādhammānaṁ pakāsanatā dīpanatā desanatā. **Pakāsanatā**ti ca pakāsanā eva[2]. **Atthasandassane**ti nānā-atthānaṁ paresaṁ sandassane. Dhammā ca atthā ca te eva.

40. Idāni paresaṁ dhammiyā kathāya sandassentassa tassa ariyapuggalassa yathāsabhāvadhammadesanākāraṇaṁ dassanavisuddhiṁ dassetuṁ tadanantaraṁ dassanavisuddhiñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tattha **sabbadhammānaṁ ekasaṅgahatā nānattekattapaṭivedhe**ti sabbesaṁ saṅkhatāsaṅkhatadhammānaṁ ekasaṅgahatāya ca kāmacchandādīnaṁ nānattassa ca nekkhammādīnaṁ ekattassa ca paṭivedho, abhisamayoti attho. So pana[3] maggapaññā phalapaññā ca. Maggapaññā saccābhisamayakkhaṇe saccābhisamayavasena paṭivijjhatīti paṭivedho, phalapaññā paṭividdhattā paṭivedho. **Ekasaṅgahatā**ti ettha jātisaṅgaho sañjātisaṅgaho kiriyāsaṅgaho gaṇanasaṅgahoti catubbidho saṅgaho. Tattha "sabbe khattiyā āgacchantu, sabbebrāhmaṇā, sabbevessā, sabbe suddā āgacchantu", "yā cāvuso Visākha sammāvācā, yo ca sammākammanto, yo ca sammā-ājīvo, ime dhammā sīlakkhandhe saṅgahitā"ti[4] ayaṁ **jātisaṅgaho** nāma. "Ekajātikā āgacchantū"ti vuttaṭṭhāne viya hi idha sabbe jātiyā ekasaṅgahitā. "Sabbe kosalakā āgacchantu,

---

1. Dī 1. 5; Ma 1. 237 piṭṭhādīsu.
2. Desanatāti ca pakāsanatā eva (Sī)
3. Sā panesā (Syā, Ka)
4. Ma 1. 375 piṭṭhe.

sabbe māgadhikā, sabbe bhārukacchakā āgacchantu", "yo cāvuso Visākha sammāvāyāmo, yā ca sammāsati, yo ca sammāsamādhi, ime dhammā samādhikkhandhe saṅgahitā"ti[1] ayaṁ **sañjātisaṅgaho** nāma. "Ekaṭṭhāne jātā saṁvaḍḍhā[2] āgacchantū"ti vuttaṭṭhāne viya hi idha sabbe jātiṭṭhānena nivutthokāsena ekasaṅgahitā. "Sabbe hatthārohā āgacchantu, sabbe assārohā āgacchantu, sabbe rathikā āgacchantu", "yā cāvuso Visākha sammādiṭṭhi, yo ca sammāsaṅkappo, ime dhammā paññākkhandhe saṅgahitā"ti[1] ayaṁ **kiriyāsaṅgaho** nāma. Sabbeva hi te attano kiriyākaraṇena ekasaṅgahitā. "Cakkhāyatanaṁ katamaṁ khandhagaṇanaṁ gacchati, cakkhāyatanaṁ rūpakkhandhagaṇanaṁ gacchati. Hañci cakkhāyatanaṁ rūpakkhandhagaṇanaṁ gacchati, tena vata re vattabbe cakkhāyatanaṁ rūpakkhandhena saṅgahitan"ti[3] ayaṁ **gaṇanasaṅgaho** nāma. Ayamidha adhippeto. Tathaṭṭhādīsu dvādasasu ākāresu visuṁ visuṁ ekena saṅgaho gaṇanaparicchedo etesanti ekasaṅgahā, ekasaṅgahānaṁ bhāvo ekasaṅgahatā.

Dassanavisuddhiññāṇanti maggaphalañāṇaṁ dassanaṁ, dassanameva visuddhi dassanavisuddhi, dassanavisuddhi eva ñāṇaṁ dassanavisuddhiñāṇaṁ. Maggañāṇaṁ visujjhatīti dassanavisuddhi, phalañāṇaṁ visuddhattā dassanavisuddhi.

41. Idāni dassanavisuddhisādhakāni vipassanāñāṇāni dvidhā dassetuṁ tadanantaraṁ khantiñāṇapariyogāhaṇañāṇāni uddiṭṭhāni. Tattha **viditattā paññā**ti rūpakkhandhādīnaṁ aniccādito viditattā pavattā paññā. **Khantiñāṇan**ti viditameva khamatīti khanti, khanti eva ñāṇaṁ khantiñāṇaṁ. Etena adhivāsanakhantiṁ paṭikkhipati. Etaṁ kalāpasammasanādivasena pavattaṁ taruṇavipassanāñāṇaṁ.

42. **Phuṭṭhattā paññā**ti rūpakkhandhādīnaṁ aniccādivasena ñāṇaphassena phuṭṭhattā pavattā paññā. **Pariyogāhaṇe ñāṇan**ti phuṭṭhameva pariyogāhati pavisatīti pariyogāhaṇaṁ, ñāṇaṁ. Gā-kāraṁ rassaṁ katvāpi paṭhanti. Etaṁ bhaṅgānupassanādivasena pavattaṁ tikkhavipassanāñāṇaṁ. Keci pana "vipassanāñāṇameva saddhāvāhissa khantiñāṇaṁ, paññāvāhissa pariyogāhaṇañāṇan"ti vadanti. Evaṁ sante etāni dve ñāṇāni ekassa na

---

1. Ma 1. 375 piṭṭhe. 2. Jātisambandhā (Sī, Syā) 3. Abhi 4. 251 piṭṭhe.

sambhavanti, tadasambhave ekassa sāvakassa sattasaṭṭhi sāvakasādhāraṇañāṇāni na sambhavanti, tasmā taṁ na yujjati.

43. Idāni yasmā puthujjanā sekkhā ca vipassanūpage khandhādayo dhamme sakale eva sammasanti, na tesaṁ ekadesaṁ, tasmā tesaṁ padesavihāro na labbhati, arahatoyeva yathāruci padesavihāro labbhatīti dassanavisuddhisādhakāni ñāṇāni vatvā tadanantaraṁ arahato dassanavisuddhisiddhaṁ padesavihārañāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tattha **samodahane paññā**ti khandhādīnaṁ ekadesassa vedanādhammassa samodahanapaññā, sampiṇḍanapaññā rāsikaraṇapaññā. Samodhāne paññātipi pāṭho, soyeva attho.

Padesavihāre ñāṇanti khandhādīnaṁ padesena ekadesena avayavena vihāro padesavihāro, tasmiṁ padesavihāre ñāṇaṁ. Tattha **padeso** nāma khandhapadesā āyatanadhātusacca-indriyapaccayākārasatipaṭṭhānajhāna-nāmarūpadhammapadesoti nānāvidho. Evaṁ nānāvidho cesa vedanā eva. Kathaṁ? Pañcannaṁ khandhānaṁ vedanākkhandhavasena khandhekadeso, dvādasannaṁ āyatanānaṁ vedanāvasena dhammāyatanekadeso, aṭṭhārasannaṁ dhātūnaṁ vedanāvasena dhammadhātekadeso, catunnaṁ saccānaṁ vedanāvasena dukkhasaccekadeso, bāvīsatiyā indriyānaṁ pañcavedanindriyavasena indriyekadeso, dvādasannaṁ paṭiccasamuppādaṅgānaṁ phassapaccayā vedanāvasena paccayākārekadeso, catunnaṁ satipaṭṭhānānaṁ vedanānupassanāvasena satipaṭṭhānekadeso, catunnaṁ jhānānaṁ sukha-upekkhāvasena jhānekadeso, nāmarūpānaṁ vedanāvasena nāmarūpekadeso, kusalādīnaṁ sabbadhammānaṁ vedanāvasena dhammekadesoti evaṁ vedanā eva khandhādīnaṁ padeso, tassā vedanāya eva paccavekkhaṇavasena padesavihāro.

44. Idāni yasmā samādhibhāvanāmayañāṇādīni bhāventā puthujjanā sekkhā ca te te bhāvetabbabhāvanādhamme adhipatī jeṭṭhake katvā tena tena pahātabbe tappaccanīke nānāsabhāve dhamme anekādīnave[1] ādīnavato paccavekkhitvā tassa tassa bhāvanādhammassa vasena cittaṁ patiṭṭhapetvā te te paccanīkadhamme pajahanti, pajahantā

---

1. Anekādīnavehi (Syā, Ka)

ca vipassanākāle sabbasaṅkhāre suññato disvā pacchā samucchedena pajahanti, tathā pajahantā ca ekābhisamayavasena saccāni paṭivijjhantā pajahanti, yathāvutteheva ākārehi sabbepi ariyā yathāyogaṁ paṭipajjanti, tasmā padesavihārañāṇānantaraṁ saññāvivaṭṭañāṇādīni cha ñāṇāni yathākkamena uddiṭṭhāni. Tattha **adhipatattā paññā**ti nekkhammādīnaṁ adhipatibhāvena nekkhammādīni adhikāni katvā tadadhikabhāvena pavattā paññāti attho. **Saññāvivaṭṭe ñāṇan**ti saññāya vivaṭṭanaṁ parāvaṭṭanaṁ parammukhabhāvoti saññāvivaṭṭo[1], yāya saññāya te te bhāvanādhamme adhipatiṁ karoti, tāya saññāya hetubhūtāya, karaṇabhūtāya[2] vā tato tato kāmacchandādito vivaṭṭane ñāṇanti vuttaṁ hoti. Etto vivaṭṭoti avuttepi yato vivaṭṭati, tato eva vivaṭṭoti gayhati yathā vivaṭṭanānupassanāya. Sā pana saññā sañjānanalakkhaṇā, tadevatanti puna sañjānanapaccayanimitta-karaṇarasādāru-ādīsu tacchakādayo viya, yathāgahitanimittavasena abhinivesakaraṇapaccupaṭṭhānā hatthidassaka-andhā viya, ārammaṇe anogāḷhavuttitāya aciraṭṭhānapaccupaṭṭhānā vā vijju viya, yathā-upaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā tiṇapurisakesu migapotakānaṁ purisāti uppannasaññā viya.

45. **Nānatte paññā**ti nānāsabhāve bhāvetabbato aññasabhāve kāmacchandādike ādīnavadassanena pavattā paññā. **Nānatte**ti ca nimittatthe bhummavacanaṁ. Nānattappahānaṁ vā nānattaṁ, nānattappahānanimittaṁ nānattappahānahetu nekkhammādīsu paññāti adhippāyo. **Cetovivaṭṭe ñāṇan**ti cetaso kāmacchāndādito vivaṭṭanaṁ nekkhammādīsu ñāṇaṁ. **Ceto**ti cettha cetanā adhippetā. Sā cetanābhāvalakkhaṇā, abhisandahanalakkhaṇā vā, āyūhanarasā, saṁvidahanapaccupaṭṭhānā sakiccaparakiccasādhakā jeṭṭhasissamahāvaḍḍhaki-ādayo viya. Accāyikakammānussaraṇādīsu ca panāyaṁ sampayuttānaṁ ussāhanabhāvena pākaṭā hoti.

46. **Adhiṭṭhāne paññā**ti nekkhammādivasena cittassa patiṭṭhāpane paññā. **Cittavivaṭṭe ñāṇan**ti kāmacchandādipatānavasena cittassa vivaṭṭane

---

1. Parammukhabhāvo (Syā, Ka) 2. Kāraṇabhūtāya (Syā)

ñāṇaṁ. Cittaṁ cettha vijānanalakkhaṇaṁ, pubbaṅgamarasaṁ, sandhānapaccupaṭṭhānaṁ, nāmarūpapadaṭṭhānaṁ.

47. **Suññate paññā**ti attattaniyasuññatāya anattānattaniyepavattā anattanupassanā paññā. **Ñāṇavivaṭṭe ñāṇan**ti ñāṇameva abhinivesato vivaṭṭatīti vivaṭṭo, taṁ ñāṇavivaṭṭabhūtaṁ ñāṇaṁ.

48. **Vosagge**[1] **paññā**ti ettha vosajjatīti vosaggo, kāmacchandādīnaṁ vosaggo nekkhammādimhi paññā. **Vimokkhavivaṭṭe ñāṇan**ti kāmacchandādikehi vimuccatīti vimokkho, vimokkho eva vivaṭṭo vimokkhavivaṭṭo, so eva ñāṇaṁ.

49. **Tathaṭṭhe paññā**ti ekekassa saccassa catubbidhe catubbidhe aviparītasabhāve kiccavasena asammohato pavattā paññā. **Saccavivaṭṭe ñāṇan**ti catūsu saccesu dubhato vuṭṭhānavasena vivaṭṭatīti saccavivaṭṭo, so eva ñāṇaṁ. Ekameva ñāṇaṁ adhipatikatadhammavasena saññāvivaṭṭoti, pahātabbadhammavasena cetovivaṭṭoti, cittapatiṭṭhāpanavasena cittavivaṭṭoti, paccanīkapahānavasena vimokkhavivaṭṭoti evaṁ catudhā vuttaṁ. Anattānupassanāva suññatākāravasena "ñāṇavivaṭṭe ñāṇan"ti vuttā, maggañāṇameva heṭṭhā "magge ñāṇan"ti ca "ānantarikasamādhimhi ñāṇan"ti ca dvidhā vuttaṁ[2], vivaṭṭanākāravasena "saccavivaṭṭe ñāṇan"ti vuttaṁ.

50. Idāni tassa saccavivaṭṭañāṇavasena pavattassa āsavānaṁ khaye ñāṇassa vasena pavattāni kamato cha abhiññāñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthāpi lokapākaṭānubhāvattā ativimhāpananti paṭhamaṁ iddhividhañāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, cetopariyañāṇassa visayato dibbasotañāṇaṁ oḷārikavisayanti dutiyaṁ dibbasotañāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, sukhumavisayattā tatiyaṁ cetopariyañāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tīsu vijjāsu pubbenivāsacchādakātītatama-vinodakattā paṭhamaṁ pubbenivāsānussatiñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, paccuppannānāgatatamavinodakattā dutiyaṁ dibbacakkhuñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, sabbatamasamucchedakattā tatiyaṁ āsavānaṁ khaye ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ. Tattha **kāyampī**ti rūpakāyampi. **Cittampī**ti pādakajjhānacittampi.

---

1. Vossagge (Bahūsu) 2. Vuttampi (Sī)

Ekavavatthānatāti parikammacittena ekato ṭhapanatāya ca dissamānakāyena, adissamānakāyena vā gantukāmakāle yathāyogaṁ kāyassapi cittassapi missīkaraṇatāya cāti vuttaṁ hoti. **Kāyo**ti cettha sarīraṁ. Sarīraṁ hi asucisañcayato kucchitānaṁ kesādīnañceva cakkhurogādīnaṁ rogasatānañca āyabhūtato kāyoti vuccati. **Sukhasaññañca lahusaññañcā**ti ettha catutthajjhānasampayuttaṁ ekaṁyeva saññaṁ ākāranānattato dvidhā katvā samuccayattho ca-saddo payutto. Catutthajhānasmiṁ hi upekkhā santattā[1] sukhanti vuttā, taṁsampayuttā saññā sukhasaññā. Sāyeva nīvaraṇehi ceva vitakkādipaccanīkehi ca vimuttattā lahusaññā. **Adhiṭṭhānavasenā**ti adhikaṁ katvā ṭhānavasena, pavisanavasenāti adhippāyo. Adhiṭṭhānavasena cāti ca-saddo sambandhitabbo. Ettāvatā sabbappakārassa iddhividhassa yathāyogaṁ kāraṇaṁ vuttaṁ.

Ijjhanaṭṭhe paññāti ijjhanasabhāve paññā. **Iddhividhe ñāṇan**ti ijjhanaṭṭhena iddhi, nipphatti-atthena paṭilābhaṭṭhena cāti vuttaṁ hoti. Yaṁ hi nipphajjati paṭilabbhati ca, taṁ ijjhatīti vuccati. Yathāha—"kāmaṁ kāmayamānassa, tassa cetaṁ samijjhatī"ti[2]. Tathā "nekkhammaṁ ijjhatīti iddhi, paṭiharatīti pāṭihāriyaṁ, arahattamaggo ijjhatīti iddhi, paṭiharatīti pāṭihāriyan"ti[3]. Aparo nayo—ijjhanaṭṭhena iddhi, upāyasampadāyetaṁ adhivacanaṁ. Upāyasampadā hi ijjhati adhippetaphalappasavanato. Yathāha "ayaṁ kho citto gahapati sīlavā kalyāṇadhammo, sace paṇidahissati, anāgatamaddhānaṁ rājā assaṁ cakkavattīti. Ijjhissati hi sīlavato cetopaṇidhi visuddhattā"ti[4]. Aparo nayo—etāya sattā ijjhantīti iddhi, **ijjhantī**ti iddhā vuddhā ukkaṁsagatā hontīti vuttaṁ hoti. Iddhi eva vidhaṁ iddhividhaṁ, iddhikoṭṭhāso iddhivikappoti attho. Taṁ iddhividhaṁ ñāṇanti vuttaṁ hoti.

51. **Vitakkavipphāravasenā**ti dibbasotadhātu-uppādanatthaṁ parikammakaraṇakāle saddanimittesu attano vitakkavipphāravasena vitakkavegavasena. **Vitakko**ti cettha vitakketīti vitakko, vitakkanaṁ vā vitakko, ūhananti vuttaṁ hoti. Svāyaṁ ārammaṇe cittassa abhiniropanalakkhaṇo,

---

1. Santaṁ (Syā) 2. Khu 1. 399 piṭṭhe. 3. Khu 9. 404 piṭṭhe. 4. Saṁ 2. 491 piṭṭhe.

āhananapariyāhananaraso. Tathā hi tena yogāvacaro ārammaṇaṁ vitakkāhataṁ vitakkapariyāhataṁ karotīti vuccati. Ārammaṇe cittassa ānayanapaccupaṭṭhāno, tajjāsamannāhārena pana indriyena ca parikkhitte visaye anantarāyena uppajjanato āpāthagatavisayapadaṭṭhānoti vuccati. **Nānattekattasaddanimittānan**ti nānāsabhāvānaṁ ekasabhāvānañca saddanimittānaṁ. Saddā eva cettha vitakkuppattikāraṇattā saṅkhāranimittattā ca nimittāni. Bherisaddādivasena ekagghanībhūtā, anekā vā saddā, nānādisāsu vā saddā, nānāsattānaṁ vā saddā nānattasaddā, ekadisāya saddā, ekasattassa vā saddā, bherisaddādivasena ekekasaddā vā ekattasaddā. **Saddo**ti cettha sappatīti saddo, kathīyatīti attho. **Pariyogāhaṇe paññā**ti pavisanapaññā, pajānanapaññāti attho. **Sotadhātuvisuddhiñāṇan**ti savanaṭṭhena ca nijjīvaṭṭhena ca sotadhātu, sotadhātukiccakaraṇavasena ca sotadhātu viyātipi sotadhātu, parisuddhattā nirupakkilesattā visudhi, sotadhātu eva visuddhi sotadhātuvisuddhi, sotadhātuvisuddhi eva ñāṇaṁ sotadhātuvisuddhiñāṇaṁ.

52. **Tiṇṇannaṁ cittānan**ti somanassasahagata domanassasahagata-upekkhāsahagatavasena tiṇṇannaṁ cittānaṁ, **vipphārattā**ti vipphārabhāvena vegenāti attho. Hetu-atthe nissakkavacanaṁ, cetopariyañāṇuppādanatthaṁ parikammakaraṇakāle paresaṁ tiṇṇannaṁ cittānaṁ vipphārahetunā. **Indriyānaṁ pasādavasenā**ti cakkhādīnaṁ channaṁ indriyānaṁ pasādavasena, indriyānaṁ patiṭṭhitokāsā cettha phalūpacārena indriyānanti vuttā yathā “vipasannāni kho te āvuso indriyāni parisuddho chavivaṇṇo pariyodāto”ti[1]. Indriyapatiṭṭhitokāsesupi hadayavatthu eva idhādhippetaṁ. **Pasādavasenā**ti ca anāvilabhāvavasena. “Pasādappasādavasenā”ti vattabbe appasādasaddassa lopo katoti veditabbaṁ. Atha vā idamappasannanti gahaṇassa pasādamapekkhitvā eva sambhavato “pasādavasenā”ti vacaneneva appasādopi vuttova hotīti veditabbaṁ. **Nānattekattaviññāṇacariyā pariyogāhaṇe paññā**ti yathāsambhavaṁ nānāsabhāva-ekasabhāva-ekūnanavutiviññāṇapavattivijānanapaññā. Ettha asamāhitassa viññāṇacariyā nānattā, samāhitassa viññāṇacariyā ekattā.

---

1. Vi 3. 51 piṭṭhe.

Sarāgādicittaṁ vā nānattaṁ, vītarāgādicittaṁ ekattaṁ. **Cetopariyañāṇan**ti ettha pariyātīti pariyaṁ, paricchindatīti attho. Cetaso pariyaṁ cetopariyaṁ, cetopariyañca taṁ ñāṇañcāti cetopariyañāṇaṁ. Vipphāratātipi pāṭho, vipphāratāyāti attho.

53. **Paccayappavattānaṁ dhammānan**ti paṭiccasamuppādavasena paccayato pavattānaṁ paccayuppannadhammānaṁ. **Nānattekattakammavipphāravasenā**ti ettha akusalaṁ kammaṁ nānattaṁ, kusalaṁ kammaṁ ekattaṁ. Kāmāvacaraṁ vā kammaṁ nānattaṁ, rūpavacarārūpāvacaraṁ kammaṁ ekattaṁ. Nānattekattakammavipphāra-vasena paccayapavattānaṁ dhammānaṁ pariyogāhaṇe paññāti sambandho. **Pubbenivāsānussatiñāṇan**ti pubbe atītajātīsu nivutthakhandhā pubbenivāso. **Nivutthā**ti ajjhāvutthā anubhūtā attano santāne uppajjitvā niruddhā. Pubbe atītajātīsu nivutthadhammā vā pubbenivāso. **Nivutthā**ti gocaranivāsena nivutthā attano viññāṇena viññātā paricchinnā, paraviññāṇena viññātāpi vā. Chinnavaṭumakānussaraṇādīsu te Buddhānaṁyeva labbhanti. **Pubbenivāsānussatī**ti yāya satiyā pubbenivāsaṁ anussarati, sā pubbenivāsānussati. **Ñāṇan**ti tāya satiyā sampayuttaṁ ñāṇaṁ.

54. **Obhāsavasenā**ti dibbena cakkhunā rūpadassanatthaṁ pasāritassa tejokasiṇa-odātakasiṇa-ālokakasiṇānaṁ aññatarassa catutthajjhānārammaṇassa kasiṇobhāsassa vasena. **Nānattekattarūpa-nimittānan**ti nānāsattānaṁ rūpāni, nānattakāyaṁ upapannānaṁ vā sattānaṁ rūpāni, nānādisāsu vā rūpāni, asammissāni vā rūpāni nānattarūpāni, ekasattassa rūpāni, ekattakāyaṁ upapannassa vā rūpāni, ekadisāya vā rūpāni, nānādisādīnaṁ sammissībhūtāni vā rūpāni ekattarūpāni. **Rūpan**ti cettha vaṇṇāyatanameva. Taṁ hi rūpayatīti rūpaṁ, vaṇṇavikāraṁ āpajjamānaṁ hadayaṅgatabhāvaṁ pakāsetīti attho. Rūpameva rūpanimittaṁ. Tesaṁ nānattekattarūpanimittānaṁ. **Dassanaṭṭhe paññā**ti dassanasabhāve paññā.

Dibbacakkhuñāṇanti dibbasadisattā dibbaṁ. Devānaṁ hi sucaritakammanibbattaṁ pittasemharuhirādīhi apalibuddhaṁ upakkilesavimuttāya dūrepi ārammaṇasampaṭicchanasamatthaṁ dibbaṁ pasādacakkhu hoti. Idañcāpi vīriyabhāvanābalanibbattaṁ ñāṇacakkhu tādisamevāti dibbasadisattā dibbaṁ, dibbavihāravasena

paṭiladdhattā attanā dibbavihārasannissitattāpi dibbaṁ, ālokapariggahena mahājutikattāpi dibbaṁ, tirokuṭṭādigatarūpadassanena mahāgatikattāpi dibbaṁ. Taṁ sabbaṁ saddasatthānusārena veditabbaṁ. Dassanaṭṭhena cakkhu, cakkhukiccakaraṇena cakkhumivātipi cakkhu, dibbañca taṁ cakkhu cāti dibbacakkhu, dibbacakkhu ca taṁ ñāṇañcāti dibbacakkhuñāṇaṁ.

55. **Catusaṭṭhiyā ākārehī**ti aṭṭhasu maggaphalesu ekekasmiṁ aṭṭhannaṁ aṭṭhannaṁ indriyānaṁ vasena catusaṭṭhiyā ākārehi. **Tiṇṇannaṁ indriyānan**ti anaññātaññassāmītindriyaṁ aññindriyaṁ aññātāvindriyanti imesaṁ tiṇṇannaṁ indriyānaṁ. **Vasibhāvatā paññā**ti vasibhāvatāya pavattā paññā, arahattaphale aṭṭhannaṁ indriyānaṁ vasena aṭṭhahi ākārehi aññātāvindriyasseva vasibhāvatāya arahattamaggakkhaṇe abhāvepi kāraṇasiddhivasena tadatthasādhanatāya vuttanti veditabbaṁ. **Āsavānaṁ khaye ñāṇan**ti attanā vajjhānaṁ āsavānaṁ khayakaraṁ arahattamaggañāṇaṁ.

56-59. Idāni āsavānaṁ khayañāṇasaṅkhāta-arahattamaggañāṇasambandhena catunnampi maggañāṇānaṁ ekekassa maggañāṇassa ekābhisamayataṁ dassetuṁ "pariññaṭṭhe paññā"ti-ādīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthāpi oḷārikattā sabbasattasādhāraṇattā ca suviññeyyanti dukkhasaccaṁ paṭhamaṁ vuttaṁ, tasseva hetudassanatthaṁ tadanantaraṁ samudayasaccaṁ, hetunirodhā phalanirodhoti ñāpanatthaṁ tadanantaraṁ nirodhasaccaṁ, tadamigamūpāyadassanatthaṁ ante[1] maggasaccaṁ. Bhavasukhassādagadhitānaṁ vā sattānaṁ saṁvegajananatthaṁ paṭhamaṁ dukkhamāha, taṁ neva akataṁ āgacchati, na issaranimmānādito hoti, ito pana hotīti ñāpanatthaṁ tadanantaraṁ samudayasaccaṁ, tato sahetukena dukkhena abhibhūtattā saṁviggamānasānaṁ dukkhanissaraṇagavesīnaṁ nissaraṇadassanena assāsajananatthaṁ nirodhaṁ, tato nirodhādhigamatthaṁ nirodhasampāpakaṁ magganti. Idāni tabbisayāni ñāṇāni teneva kamena uddiṭṭhāni. Tattha **pariññaṭṭhe**ti dukkhassa pīḷanaṭṭhādike catubbidhe parijānitabbasabhāve. **Pahānaṭṭhe**ti samudayassa āyūhanaṭṭhādike catubbidhe pahātabbasabhāve. **Sacchikiriyaṭṭhe**ti nirodhassa nissaraṇaṭṭhādike catubbidhe sacchikātabbasabhāve. **Bhāvanaṭṭhe**ti maggassa niyyānaṭṭhādike catubbidhe bhāvetabbasabhāve.

---

1. Tadanantaraṁ (Sī)

60-63. Idāni bhāvitamaggassa paccavekkhaṇavasena vā abhāvitamaggassa anussavavasena vā visuṁ visuṁ saccañāṇāni dassetuṁ **dukkhe ñāṇā**dīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tattha **dukkhe**ti ettha **du**-iti ayaṁ saddo kucchite dissati. Kucchitaṁ hi puttaṁ duputtoti vadanti. **Khaṁ**-saddo pana tucche. Tucchaṁ hi ākāsaṁ 'khan'ti vuccati. Idañca paṭhamasaccaṁ kucchitaṁ anekupaddavādhiṭṭhānato, tucchaṁ bālajanaparikappitadhuva-subhasukhattabhāvavirahitato. Tasmā kucchitattā tucchattā ca "dukkhan"ti vuccati.

Dukkhasamudayeti ettha **saṁ**-iti ayaṁ saddo "samāgamo sametan"ti-ādīsu[1] viya saṁyogaṁ dīpeti, **u**-iti ayaṁ saddo "uppannaṁ uditan"ti-ādīsu[2] viya uppattiṁ. **Aya**-saddo pana kāraṇaṁ dīpeti. Idañcāpi dutiyasaccaṁ avasesapaccayasamāyoge sati dukkhassa uppattikāraṇaṁ. Iti dukkhassa saṁyoge uppattikāraṇattā "dukkhasamudayan"ti vuccati.

Dukkhanirodheti ettha **ni**-saddo abhāvaṁ, **rodha**saddo ca cārakaṁ dīpeti. Tasmā abhāvo ettha saṁsāracārakasaṅkhātassa dukkharodhassa sabbagatisuññattā, samadhigate vā tasmiṁ saṁsāracārakassa dukkharodhassa abhāvo hoti tappaṭipakkhattātipi "dukkhanirodhan"ti vuccati. Dukkhassa vā anuppattinirodhapaccayattā dukkhanirodhanti vuccati.

Dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāyāti ettha yasmā ayaṁ etaṁ dukkhanirodhaṁ gacchati ārammaṇakaraṇavasena tadabhimukhībhūtattā[3], paṭipadā ca hoti dukkhanirodhappattiyā, tasmā dukkhanirodhagāmini-paṭipadāti vuccati. Cattāri maggañāṇāneva heṭṭhā vuṭṭhānākāradīpanavasena "magge ñāṇan"ti vuttāni, anantaraphaladāyakattassa kāraṇaparidīpanavasena "ānantarikasamādhimhi ñāṇan"ti vuttāni, vivaṭṭanākāradīpanavasena "saccavivaṭṭe ñāṇan"ti vuttāni, maggapaṭipāṭikkameneva arahattamaggañāṇuppattiṁ, tassa[4] ca ñāṇassa abhiññābhāvaṁ dīpetuṁ arahattamaggañāṇameva "āsavānaṁ khaye ñāṇan"ti vuttaṁ, puna catunnampi maggañāṇānaṁ ekābhisamayataṁ dīpetuṁ "pariññaṭṭhe paññā dukkhe ñāṇan"ti-ādīni cattāri ñāṇāni vuttāni. Puna ekekasmiṁ sacce visuṁ visuṁ uppattidīpanavasena "dukkhe ñāṇan"ti-ādīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhānīti evaṁ pubbāparaviseso veditabboti.

---

1. Abhi 2. 105; Dī 2. 245 piṭṭhādīsu. 2. Vi 1. 92; Khu 8. 271 piṭṭhādīsu.
3. Tadabhimukhabhūtattā (Sī), tadabhimukhattā (Syā)
4. Arahattamaggañāṇuppattikassa (Sī)

64-67. Idāni sabbesaṁ ariyapuggalānaṁ ariyamaggānubhāveneva paṭisambhidāñāṇāni siddhānīti dassetuṁ **atthapaṭisambhide ñāṇan**ti-ādīni puna cattāri paṭisambhidāñāṇāni uddiṭṭhāni. Imāni hi paṭisambhidāpabhedābhāvepi sabba-ariyapuggalasādhāraṇāni suddhikapaṭisambhidāñāṇāni, heṭṭhā uddiṭṭhāni pana pabhinnapaṭisambhidānaṁ pabhedappattāni paṭisambhidāñāṇānīti veditabbānīti ayametesaṁ ubhayatthavacena viseso. Yasmā vā anantaraṁ uddiṭṭhaṁ dukkhārammaṇaṁ nirodhārammaṇañca ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā hoti, samudayārammaṇaṁ maggārammaṇañca ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, tadabhilāpe ñāṇaṁ niruttipaṭisambhidā, tesu ñāṇesu ñāṇaṁ paṭibhānapaṭisambhidā, tasmā tampi atthavisesaṁ dassetuṁ suddhikapaṭisambhidāñāṇāni uddiṭṭhānīti veditabbāni. Tasmāyeva ca heṭṭhā nānattasaddena visesetvā vuttāni, idha tathā avisesetvā vuttānīti.

68. Evaṁ paṭipāṭiyā sattasaṭṭhi sāvakasādhāraṇañāṇāni uddisitvā idāni sāvakehi asādhāraṇāni Tathāgatānaṁyeva āveṇikāni ñāṇāni dassetuṁ **indriyaparopariyattañāṇādīni** cha asādhāraṇañāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthapi yasmā Tathāgatā sattānaṁ dhamadesanāya bhājanābhājanattaṁ olokentā Buddhacakkhunā olokenti. Buddhacakkhu nāma indriyaparopariyattāsayānusayañāṇadvayameva. Yathāha—

> "Addasā kho Bhagavā Buddhacakkhunā lokaṁ volokento satte apparajakkhe mahārajakkhe tikkhindriye mudindriye"ti-ādi[1].

Sattasantāne ca olokentā paṭhamaṁ indriyaparipākāparipākaṁ olokenti, indriyaparipākañca ñatvā āsayādīnaṁ anurūpena dhammadesanatthaṁ tato āsayānusayacaritāni olokenti, tasmāpi paṭhamaṁ indriyaparopariyattañāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, tadanantaraṁ āsayānusayañāṇaṁ. Dhammaṁ desentā ca yasmā pāṭihāriyena vinetabbānaṁ pāṭihāriyaṁ karonti, tasmā āsayānusayañāṇānantaraṁ yamakapāṭihāriye ñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, imesaṁ tiṇṇaṁ ñāṇānaṁ hetuparidīpanatthaṁ tadanantaraṁ mahākaruṇāñāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, mahākaruṇāñāṇassa parisuddhabhāvaparidīpanatthaṁ tadanantaraṁ sabbaññutaññāṇaṁ uddiṭṭhaṁ, sabbaññussāpi sabbadhammānaṁ āvajjanapaṭibaddhabhāvaparidīpanatthaṁ

1. Vi 3. 9; Ma 1. 225; Ma 2. 293 piṭṭhesu.

sabbaññutaññāṇassa anāvariyabhāvaparidīpanatthañca tadanantaraṁ anāvaraṇañāṇaṁ uddiṭṭhanti veditabbaṁ.

Indriyaparopariyattañāṇanti ettha upari "sattānan"ti padaṁ idheva āharitvā sattānaṁ indriyaparopariyattañāṇanti yojetabbaṁ. Parāni ca aparāni ca parāparānīti vattabbe sandhivasena ro-kāraṁ katvā paroparānīti vuccati. Paroparānaṁ bhāvo paropariyaṁ, paropariyameva paropariyattaṁ, veneyyasattānaṁ saddhādīnaṁ pañcannaṁ indriyānaṁ paropariyattaṁ indriyaparopariyattaṁ, indriyaparopariyattassa ñāṇaṁ indriyaparopariyattañāṇaṁ, indriyānaṁ uttamānuttamabhāvañāṇanti attho. Indriyavarovariyattañāṇantipi pāṭho. Varāni ca avariyāni ca varovariyāni, varovariyānaṁ bhāvo varovariyattanti yojetabbaṁ. **Avariyānī**ti ca na uttamānīti attho. Atha vā parāni ca oparāni ca paroparāni, tesaṁ bhāvo paropariyattanti yojetabbaṁ. **Oparānī**ti ca orānīti vuttaṁ hoti, lāmakānīti attho "paroparā yassa samecca dhammā"ti-ādīsu[1] viya. "Indriyaparopariyatte ñāṇan"ti bhummavacanenāpi pāṭho.

69. **Sattānaṁ āsayānusaye ñāṇan**ti ettha rūpādīsu khandhesu chandarāgena sattā visattāti sattā. Vuttañhetaṁ Bhagavatā—

> "Rūpe kho rādha yo chando yo rāgo yā nandī yā taṇhā, tatra satto tatra visatto, tasmā 'satto'ti vuccati. Vedanāya saññāya saṅkhāresu viññāṇe yo chando yo rāgo yā nandī yā taṇhā, tatra satto tatra visatto, tasmā 'satto'ti vuccatī"ti[2].

Akkharacintakā pana atthaṁ avicāretvā "nāmamattametan"ti icchanti. Yepi atthaṁ vicārenti, te satvayogena sattāti icchanti. Tesaṁ sattānaṁ. Āsayanti nissayanti etaṁ iti āsayo, micchādiṭṭhiyā, sammādiṭṭhiyā vā kāmādīhi, nekkhammādīhi vā paribhāvitassa santānassetaṁ adhivacanaṁ. Sattasantāne anusenti anupavattantīti anusayā, thāmagatānaṁ kāmarāgādīnaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Āsayo ca anusayo ca āsayānusayo. Jātiggahaṇena ca dvandasamāsavasena ca ekavacanaṁ veditabbaṁ.

---

1. Khu 1. 348 piṭṭhe. 2. Saṁ 2. 155 pṭṭhe.

Yasmā caritādhimuttiyo āsayānusayasaṅgahitā, tasmā uddese caritādhimuttīsu ñāṇāni āsayānusayañāṇeneva saṅgahetvā "āsayānusaye ñāṇan"ti vuttaṁ. Yeneva hi adhippāyena uddeso kato, teneva adhippāyena niddeso katoti.

70. **Yamakapāṭihīre ñāṇan**ti ettha aggikkhandha-udakadhārādīnaṁ apubbaṁ acarimaṁ sakiṁyeva pavattito yamakaṁ, assaddhiyādīnaṁ paṭipakkhadhammānaṁ haraṇato pāṭihīraṁ, yamakañca taṁ pāṭihīrañcāti yamakapāṭihīraṁ.

71. **Mahākaruṇāsamāpattiyā ñāṇan**ti ettha paradukkhe sati sādhūnaṁ hadayakampanaṁ karotīti karuṇā, kināti vā paradukkhaṁ hiṁsati vināsetīti karuṇā, kirīyati vā dukkhitesu pharaṇavasena pasārīyatīti karuṇā, pharaṇakammavasena kammaguṇavasena ca mahatī karuṇā mahākaruṇā, samāpajjanti etaṁ mahākāruṇikāti samāpatti, mahākaruṇā ca sā samāpatti cāti mahākaruṇāsamāpatti. Tassaṁ mahākaruṇāsamāpattiyaṁ, taṁsampayuttaṁ ñāṇaṁ.

72-73. **Sabbaññutaññāṇaṁ anāvaraṇañāṇan**ti ettha pañcaneyyapathappabhedaṁ[1] sabbaṁ aññāsīti sabbaññū, sabbaññussa bhāvo sabbaññutā, sā eva ñāṇaṁ "sabbaññutāñāṇan"ti vattabbe "sabbaññutaññāṇan"ti vuttaṁ. Saṅkhatāsaṅkhatādibhedā sabbadhammā hi saṅkhāro vikāro lakkhaṇaṁ nibbānaṁ paññattīti pañceva neyyapathā honti. **Sabbaññū**ti ca kamasabbaññū sakiṁsabbaññū satatasabbaññū sattisabbaññū ñātasabbaññūti pañcavidhā sabbaññuno siyuṁ. Kamena sabbajānanakālā-sambhavato kamasabbaññutā na hoti, sakiṁ sabbārammaṇagahaṇābhāvato sakiṁsabbaññutā na hoti, cakkhuviññāṇādīnaṁ yathārammaṇacitta-sambhavato bhavaṅgacittavirodhato yutti-abhāvato ca satatasabbaññutā vā siyā, viditasabbadhammattā ñātasabbaññutā vā siyā. Sattisabbaññuno[2] sabbajānanattaṁ natthīti tampi na yujjati.

---

1. Pañcañeyyapathappabhedaṁ (Sī)
2. Sattisabbaññutte (Syā, Ka)

"Na tassa addiṭṭhamidhatthi kiñci,
Atho aviññātamajānitabbaṁ.
Sabbaṁ abhiññāsi yadatthi neyyaṁ,
Tathāgato tena samantacakkhū"ti[1]—

vuttattā ñātasabbaññuttameva yujjati. Evaṁ hi sati kiccato asammohato kāraṇasiddhito āvajjanapaṭibaddhato sabbaññuttameva hotīti. Āvajjanapaṭibaddhattā eva hi natthi etassa āvaraṇanti anāvaraṇaṁ, tadeva anāvaraṇañāṇanti vuccatīti.

Imāni tesattati ñāṇānīti sāvakehi sādhāraṇāsādhāraṇavasena uddiṭṭhāni imāni tesattati ñāṇāni. **Imesaṁ tesattatiyā ñāṇānan**ti-ādito paṭṭhāya vuttānaṁ imesaṁ tesattatiñāṇānaṁ. Ubbāhanatthe cetaṁ sāmivacanaṁ. Tesattatīnantipi pāṭho. "Tesattatiyā"ti vattabbe ekasmiṁ bahuvacanaṁ veditabbaṁ. **Sattasaṭṭhi ñāṇānī**ti-ādito paṭṭhāya sattasaṭṭhi ñāṇāni. **Sāvakasādhāraṇānī**ti savanante ariyāya jātiya jātattā sāvakā, samānaṁ dhāraṇametesanti sādhāraṇāni, Tathāgatānaṁ sāvakehi sādhāraṇāni sāvakasādhāraṇāni. **Cha ñāṇānī**ti ante uddiṭṭhāni cha ñāṇāni. **Asādhāraṇāni sāvakehī**ti sāvakehi asādhāraṇāni Tathāgatānaṁyeva ñāṇānīti.

Saddhammappakāsiniyā Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya

Ñāṇakathāmātikuddesavāravaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Sutamayañāṇakathā

Vissajjanuddesavaṇṇanā

1. Idāni yathānikkhittena uddesena saṅgahite dhamme pabhedato dassetuṁ **kathaṁ sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇan**ti-ādi niddesavāro āraddho. Tattha yaṁ vuttaṁ "sotāvadhāne paññā sutamaye

---

1. Khu 7. 280; Khu 8. 178; Khu 9. 227 piṭṭhesu.

ñāṇan”ti, taṁ kathaṁ hotīti ayaṁ kathetukamyatāpucchā. Pañcavidhā hi pucchā adiṭṭhajotanāpucchā diṭṭhasaṁsandanāpucchā vimaticchedanāpucchā anumatipucchā kathetukamyatāpucchāti. Tāsaṁ idaṁ nānattaṁ—

Katamā[1] **adiṭṭhajotanā** pucchā. Pakatiyā lakkhaṇaṁ aññātaṁ hoti adiṭṭhaṁ atulitaṁ atīritaṁ avibhūtaṁ avibhāvitaṁ, tassa ñāṇāya dassanāya tulanāya tīraṇāya vibhūtāya vibhāvanatthāya pañhaṁ pucchati, ayaṁ adiṭṭhajotanāpucchā.

Katamā[1] **diṭṭhasaṁsandanā**pucchā. Pakatiyā lakkhaṇaṁ ñātaṁ hoti diṭṭhaṁ tulitaṁ tīritaṁ vibhūtaṁ vibhāvitaṁ, so aññehi paṇḍitehi saddhiṁ saṁsandanatthāya pañhaṁ pucchati, ayaṁ diṭṭhasaṁsandanāpucchā.

Katamā[1] **vimaticchedanā**pucchā. Pakatiyā saṁsayapakkhando hoti vimatipakkhando dveḷhakajāto “evaṁ nu kho, nanu kho, kiṁ nu kho, kathaṁ nu kho”ti. So vimaticchedanatthāya pañhaṁ pucchati, ayaṁ vimaticchedanāpucchā.

Katamā **anumati**pucchā. Bhagavā bhikkhūnaṁ anumatiyā pañhaṁ pucchati “taṁ kiṁ maññatha bhikkhave rūpaṁ niccaṁ vā aniccaṁ vā”ti. Aniccaṁ bhante. Yaṁ panāniccaṁ, dukkhaṁ vā taṁ sukhaṁ vāti. Dukkhaṁ bhante. Yaṁ panāniccaṁ dukkhaṁ vipariṇāmadhammaṁ, kallaṁ nu taṁ samanupassituṁ “etaṁ mama esohamasmi eso me attā”ti. No hetaṁ bhanteti[2], ayaṁ anumatipucchā.

Katamā **kathetukamyatā**pucchā. Bhagavā bhikkhūnaṁ kathetukamyatāya pañhaṁ pucchati “cattārome bhikkhave satipaṭṭhānā. Katame cattāro”ti[3], ayaṁ kathetukamyatāpucchāti. Tāsu ayaṁ therassa kathetukamyatāpucchāti veditabbā.

Idāni samātikuddesāya kathetukamyatāpucchāya “ime dhammā abhiññeyyāti sotāvadhānaṁ, taṁpajānanā paññā sutamaye ñāṇan”ti-ādayo soḷasa vissajjanuddesā. Tattha **ime dhammā abhiññeyyā**ti “desayantassā”ti pāṭhaseso. Ime dhammā abhijānitabbāti Satthuno, aññatarassa vā garuṭṭhāniyassa sabrahmacārissa dhammaṁ desayantassa pubbe vuttanayena sotāvadhānaṁ sutaṁ **sotāvadhānaṁ** nāma, taṁpajānanā

---

1. Khu 7. 263; Khu 8. 50 piṭṭhādīsu. 2. Vi 3. 19; Saṁ 3. 368 piṭṭhesu.
3. Saṁ 3. 150 piṭṭhe.

paññā tassa sutassa pajānanā pariyāyaparicchindakapaññā[1] sutamaye ñāṇaṁ nāmāti attho. Tassa pajānanā taṁpajānanāti sāmivacanasamāso. Taṁ pajānanāti vibhattivipallāsavasena upayogavacanaṁ vā. **Abhiññeyyā**ti ca sabhāvalakkhaṇāvabodhavasena sobhanenākārena jānitabbā. **Pariññeyyā**ti sāmaññalakkhaṇāvabodhavasena kiccasamāpanavasena ca byāpitvā jānitabbā. **Bhāvetabbā**ti vaḍḍhetabbā. **Sacchikātabbā**ti paccakkhaṁ kātabbā. Duvidhā hi sacchikiriyā paṭilābhasacchikiriyā ārammaṇasacchikiriyā ca. Paccanīkasamudācāravasena parihāniyasaṅkhātaṁ hānaṁ bhajantīti **hānabhāgiyā.** Tadanudhammatāya satiyā saṇṭhānavasena ṭhānasaṅkhātaṁ ṭhitiṁ bhajantīti **ṭhitibhāgiyā.** Uparivisesādhigamavasena visesaṁ bhajantīti **visesabhāgiyā.** Anibbiddhapubbaṁ appadālitapubbaṁ lobhakkhandhaṁ dosakkhandhaṁ mohakkhandhaṁ nibbijjhati padāletīti ariyamaggo nibbedho nāma, nibbidāsahagatānaṁ saññāmanasikārānaṁ samudācāravasena taṁ nibbedhaṁ bhajantīti **nibbedhabhāgiyā.**

Sabbe saṅkhārāti sabbe sappaccayā dhammā. Te hi **saṅkhatasaṅkhārā** nāma. Paccayehi saṅgamma karīyantīti saṅkhārā, te eva paccayehi saṅgamma katattā saṅkhatāti visesetvā vuttā. Kammanibbattā tebhūmakarūpārūpadhammā abhisaṅkhatasaṅkhārāti Aṭṭhakathāsu[2] vuttā. Tepi "aniccā vata saṅkhārā"ti-ādīsu[3] saṅkhatasaṅkhāresu saṅgahaṁ gacchanti. "Avijjāgato ayaṁ bhikkhave purisapuggalo puññañceva saṅkhāraṁ abhisaṅkharotī"ti-ādīsu[4] avijjāpaccayā saṅkhārāva āgatā tebhūmikakusalākusalacetanā **abhisaṅkharaṇakasaṅkhārā** nāma. "Yāvatikā abhisaṅkhārassa gati, tāvatikaṁ gantvā akkhāhataṁ maññe aṭṭhāsī"ti-ādīsu[5] āgataṁ kāyikaṁ cetasikaṁ vīriyaṁ **payogābhisaṅkhāro** nāma. "Saññāvedayitanirodhaṁ samāpannassa kho āvuso Visākha bhikkhuno paṭhamaṁ nirujjhati vacīsaṅkhāro, tato kāyasaṅkhāro, tato cittasaṅkhāro"ti-ādīsu[6] āgatā vitakkavicārā vācaṁ saṅkharontīti **vacīsaṅkhārā.** Assāsapassāsā kāyena

1. Pariññāya paricchindakapaññā (Ka) 2. Visuddhi 2. 158; Abhi-Ṭṭha 2. 134 piṭṭhesu.
3. Saṁ 1. 160, 398; Dī 2. 129. 161 piṭṭhesu.
4. Saṁ 1. 310 piṭṭhe. 5. Saṁ 1. 110 piṭṭhe. 6. Ma 1. 376 piṭṭhe.

saṅkharīyantīti **kāyasaṅkhārā.** Saññā ca vedanā ca cittena saṅkharīyantīti **cittasaṅkhārā.** Idha pana saṅkhatasaṅkhārā adhippetā.

Aniccāti hutvā abhāvaṭṭhena. **Dukkhā**ti pīḷanaṭṭhena. **Sabbe dhammā**ti nibbānampi antokatvā vuttā. **Anattā**ti avasavattanaṭṭhena. **Idaṁ dukkhaṁ ariyasaccan**ti-ādīsu "dukkhasamudayo dukkhanirodho"ti vattabbe "dukkhasamudayaṁ dukkhanirodhan"ti liṅgavipallāso kato. Yasmā pana Buddhādayo ariyā paṭivijjhanti, tasmā ariyasaccānīti vuccanti. Yathāha "cattārimāni bhikkhave ariyasaccāni -pa-. Imāni kho bhikkhave cattāri ariyasaccāni. Ariyā imāni paṭivijjhanti, tasmā ariyasaccānīti vuccantī"ti[1]. Ariyassa saccānītipi ariyasaccāni. Yathāha "sadevake loke -pa- sadevamanussāya Tathāgato ariyo, tasmā ariyasaccānīti vuccantī"ti[2]. Etesaṁ abhisambuddhattā ariyabhāvasiddhitopi ariyasaccāni. Yathāha "imesaṁ kho bhikkhave catunnaṁ ariyasaccānaṁ yathābhūtaṁ abhisambuddhattā Tathāgato Arahaṁ Sammāsambuddho ariyoti vuccatī"ti[3]. Ariyāni saccānītipi ariyasaccāni. **Ariyānī**ti avitathāni[4], avisaṁvādakānīti attho. Yathāha "imāni kho bhikkhave cattāri ariyasaccāni tathāni avitathāni anaññathāni, tasmā ariyasaccānīti vuccantī"ti[2]. **Saccānī**ti ko saccaṭṭhoti ce? Yo paññācakkhunā upaparikkhamānānaṁ māyāva viparīto, marīcīva visaṁvādako, titthiyānaṁ parikappita-attāva anupalabbhasabhāvo ca na hoti, atha kho bādhanapabhavasantiniyyānappakārena tacchāviparītabhūtabhāvena ariyañāṇassa gocaro hotiyeva. Esa aggilakkhaṇaṁ viya lokapakati viya ca tacchāviparītabhūtabhāvo saccaṭṭhoti veditabbo. Yathāha "idaṁ dukkhanti bhikkhave tathametaṁ avitathametaṁ anaññathametan"ti[5] vitthāro. Apica—

Nābādhakaṁ yato dukkhaṁ, dukkhā aññaṁ na bādhakaṁ.
Bādhakattaniyāmena, tato saccamidaṁ mataṁ.

Taṁ vinā nāññato dukkhaṁ, na hoti na ca taṁ tato.
Dukkhahetu niyāmena, iti saccaṁ visattikā.

---

1. Gave sitabbaṁ. 2. Saṁ 3. 381 piṭṭhe. 3. Saṁ 3. 379 piṭṭhe.
4. Tathāni avitathāni (Visuddhi 2. 126 piṭṭhe) 5. Saṁ 3. 377 piṭṭhe.

Nāññā nibbānato santi, santaṁ na ca na taṁ yato.
Santabhāvaniyāmena, tato saccamidaṁ mataṁ.
Maggā aññaṁ na niyyānaṁ, aniyyāno na cāpi so.
Tacchaniyyānabhāvena, iti so saccasammato.
Iti tacchāvipallāsa-bhūtabhāvaṁ catūsvapi.
Dukkhādīsvavisesena, saccaṭṭhaṁ āhu paṇḍitāti.

So panāyaṁ **sacca**saddo anekesu atthesu dissati. Seyyathidaṁ, "saccaṁ bhaṇe na kujjheyyā"ti-ādīsu[1] vācāsacce. "Sacce ṭhitā samaṇabrāhmaṇā cā"ti-ādīsu[2] viratisacce. "Kasmā nu saccāni vadanti nānā, pavādiyāse kusalāvadānā"ti-ādīsu[3] diṭṭhisacce. "Ekaṁ hi saccaṁ na dutīyamatthi, yasmiṁ pajā no vivade pajānan"ti-ādīsu[4] paramatthasacce nibbāne ceva magge ca. "Catunnaṁ saccānaṁ kati kusalā kati akusalā"ti-ādīsu[5] ariyasacce. Svāyamidhāpi ariyasacce pavattatīti.

Niddesavārasaṅgahitassa vissajjanuddesassa

Atthavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abhiññeyyaniddesavaṇṇanā

2. Idāni vissajjanuddesasaṅgahite dhamme pabhedato dassetuṁ **kathaṁ ime dhammā abhiññeyyā**ti-ādi niddesavāro āraddho. Tattha abhiññeyyaniddesādīsu pañcasu ādito ekakādivasena dasa dasa vissajjanāni **dasuttarapariyāyena** saṁsandetvā uddiṭṭhāni. Tesu abhiññeyyaniddese tāva **sabbe sattā**ti kāmabhavādīsu saññābhavādīsu ekavokārabhavādīsu ca sabbabhavesu sabbe sattā. **Āhāraṭṭhitikā**ti āhārato ṭhiti etesanti āhāraṭṭhitikā. **Ṭhitī**ti cettha sakakkhaṇe atthitā adhippetā. Iti sabbasattānaṁ ṭhitihetu āhāro

---

1. Khu 1. 46 piṭṭhe. 2. Khu 6. 140 piṭṭhe. 3. Khu 1. 416 piṭṭhe.
4. Khu 1. 416; Khu 7. 226 piṭṭhesu. 5. Abhi 2. 118 piṭṭhe.

nāma eko dhammo adhikena ñāṇena jānitabbo. Paccaye hi abhiññāte paccayuppannāpi abhiññātā honti ubhinnampi aññamaññāpekkhattā. Etena ñātapariññā vuttā hoti. Nanu ca evaṁ sante yaṁ vuttaṁ "Asaññasattā devā ahetukā anāhārā aphassakā"ti-ādi[1], taṁ virujjhatīti. Tañca na virujjhati. Tesaṁ hi jhānaṁ āhāroti. Evaṁ santepi "cattārome bhikkhave āhārā bhūtānaṁ vā sattānaṁ ṭhitiyā, sambhavesīnaṁ vā anuggahāya. Katame cattāro. Kabaḷīkāro āhāro oḷāriko vā sukhumo vā, phasso dutiyo, manosañcetanā tatiyā, viññāṇaṁ catutthan"ti[2] idaṁ virujjhatīti. Idampi na virujjhati. Etasmiṁ hi sutte nippariyāyena āhāralakkhaṇāva dhammā āhārāti vuttā, idha pana pariyāyena paccayo āhāroti vutto. Sabbasaṅkhatadhammānaṁ hi paccayo laddhuṁ vaṭṭati, so ca yaṁ yaṁ phalaṁ janeti, taṁ taṁ āharati nāma. Tasmā āharoti vuccati. Tenevāha—

> "Avijjampāhaṁ bhikkhave sāhāraṁ vadāmi, no anāhāraṁ. Ko ca bhikkhave avijjāya āhāro. 'Pañca nīvaraṇā'tissa vacanīyaṁ. Pañca nīvaraṇepāhaṁ bhikkhave sāhāre vadāmi, no anāhāre. Ko ca bhikkhave pañcannaṁ nīvaraṇānaṁ āhāro. 'Ayoniso manasikāro'tissa vacanīyan"ti-ādi[3]. Ayaṁ idha adhippeto.

Etasmiṁ hi paccayāhāre gahite pariyāyāhāropi nippariyāyāhāropi sabbo gahitova hoti.

Tattha asaññabhave paccayāhāro labbhati. Anuppanne hi Buddhe titthāyatane pabbajitvā vāyokasiṇe parikammaṁ katvā catutthajjhānaṁ nibbattetvā tato vuṭṭhāya "dhī cittaṁ dhī cittaṁ[4], cittassa nāma abhāvoyeva sādhu. Cittaṁ hi nissāya vadhabandhanādipaccayaṁ dukkhaṁ uppajjati, citte asati natthetan"ti khantiṁ ruciṁ uppādetvā aparihīnajjhānā kālaṁkatvā asaññabhave nibbattanti. Yo yassa iriyāpatho manussaloke paṇihito ahosi, so tena iriyāpathena nibbattitvā pañca kappasatāni tiṭṭhati. Ettakaṁ addhānaṁ nipanno viya nisinno viya ṭhito viya hoti. Evarūpānañca sattānaṁ paccayāhāro labbhati. Te hi yaṁ jhānaṁ bhāvetvā nibbattā,

---

1. Abhi 2. 434 piṭṭhe.
2. Saṁ 1. 253 piṭṭhe.
3. Aṁ 3. 346 piṭṭhe.
4. Dhī cittaṁ dhiratthu vata cittaṁ (Syā)

tadeva nesaṁ paccayo hoti. Yathā jiyāvegena khittasaro yāva jiyāvego atthi, tāva gacchati, evaṁ yāva jhānapaccayo atthi, tāva tiṭṭhanti. Tasmiṁ niṭṭhite khīṇavego saro viya patanti.

Ye pana te nerayikā "nevuṭṭhānaphalūpajīvino na puññaphalūpajīvino"ti vuttā, tesaṁ ko āhāroti? Tesaṁ kammameva āhāroti. Kiṁ pañca āhārā atthīti? "Pañca, na pañcā"ti idaṁ na vattabbaṁ. Nanu "paccayo āhāro"ti vutto, tasmā yena kammena te niraye nibbattā, tadeva tesaṁ ṭhitipaccayattā āhāro. Yaṁ sandhāya idaṁ vuttaṁ "na tāva kālaṁ karoti, yāva na taṁ pāpakammaṁ byantīhotī"ti[1]. Tasmā **āhāraṭṭhitikā**ti paccayaṭṭhitikāti attho. Kabaḷīkāraṁ āhāraṁ ārabbhāti cettha vivādo na kātabbo. Mukhe uppannakheḷopi hi tesaṁ āhārakiccaṁ sādheti. Kheḷo hi niraye dukkhavedanīyo hutvā paccayo hoti, sagge sukhavedanīyo. Iti kāmabhave nippariyāyena cattāro āhārā, rūpārūpabhavesu ṭhapetvā asaññabhavaṁ sesānaṁ tayo, asaññānañceva avasesānañca paccayāhāroti iminā āhārena sabbe sattā āhāraṭṭhitikā.

Sabbe sattāti ca puggalādhiṭṭhānā dhammadesanā, sabbe saṅkhārāti adhippāyo. Bhagavatopi hi dhammapuggalānaṁ vasena[2] catubbidhā desanā dhammādhiṭṭhānā dhammadesanā, dhammādhiṭṭhānā puggaladesanā, puggalādhiṭṭhānā puggaladesanā, puggalādhiṭṭhānā dhammadesanāti. "Nāhaṁ bhikkhave aññaṁ ekadhammampi samanupassāmi, yaṁ evaṁ bhāvitaṁ kammaniyaṁ hoti, yathayidaṁ cittaṁ. Cittaṁ bhikkhave bhāvitaṁ kammaniyaṁ hotī"ti[3] evarūpī **dhammādhiṭṭhānā dhammadesanā.** "Aṭṭhānametaṁ bhikkhave anavakāso yaṁ diṭṭhisampanno puggalo kañci saṅkhāraṁ niccato upagaccheyya, netaṁ ṭhānaṁ vijjatī"ti[4] evarūpī **dhammādhiṭṭhānā puggaladesanā.** "Ekapuggalo bhikkhave loke uppajjamāno uppajjati bahujanahitāya bahujanasukhāya lokānukampāya atthāya hitāya sukhāya devamanussānan"ti[5] evarūpī **puggalādhiṭṭhānā puggaladesanā.** "Ekapuggalassa bhikkhave pātubhāvā mahato cakkhussa pātubhāvo hotī"ti[6] evarūpī **puggalādhiṭṭhānā dhammadesanā.** Tāsu idha puggalādhiṭṭhānā

1. Aṁ 1. 139; Ma 3. 205 piṭṭhesu.
2. Dhammapuggalavasena (Sī, Syā)
3. Aṁ 1. 4 piṭṭhe.
4. Aṁ 1. 28 piṭṭhe.
5. Aṁ 1. 21, 35 piṭṭhesu.
6. Aṁ 1. 22 piṭṭhe.

dhammadesanā. Upari yāva dasakā dhammānaṁyeva gahitattā sattaggahaṇena dhammaggahaṇaṁ katanti veditabbaṁ, visesena vā sattasantānapariyāpannadhammānaṁyeva adhikena ñāṇena sabhāvato upaparikkhitabbattā sattaggahaṇaṁ katanti veditabbaṁ, saṅkhāre upādāya sattoti paññattimattasambhavato vā phalopacārena saṅkhārā "sattā"ti vuttāti veditabbaṁ. Na hi koci satto paccayaṭṭhitiko atthi aññatra saṅkhārehi, vohāravasena pana evaṁ vuccati. Evametena ñātapariññā vuttā hoti.

Dve dhātuyoti saṅkhatā ca dhātu asaṅkhatā ca dhātu. Tattha anekehi paccayehi saṅgamma katā pañcakkhandhā saṅkhatā dhātu, kehici paccayehi akataṁ nibbānaṁ asaṅkhatā dhātu.

Tisso dhātuyoti kāmadhātu rūpadhātu arūpadhātu. [1]Tattha katamā kāmadhātu? Heṭṭhato Avīcinirayaṁ pariyantaṁ karitvā uparito Paranimmitavasavattī deve antokaritvā yaṁ etasmiṁ antare etthāvacarā ettha pariyāpannā khandhā dhātū āyatanā rūpā vedanā saññā saṅkhārā viññāṇaṁ. Ayaṁ vuccati kāmadhātu[1]. [2]Tattha katamā rūpadhātu? Heṭṭhato brahmalokaṁ pariyantaṁ karitvā uparito Akaniṭṭhe deve antokaritvā yaṁ etasmiṁ antare etthāvacarā ettha pariyāpannā samāpannassa vā upapannassa vā diṭṭhadhammasukhavihārissa vā cittacetasikā dhammā. Ayaṁ vuccati rūpadhātu. Tattha katamā arūpadhātu? Heṭṭhato Ākāsānañcāyatanūpage deve pariyantaṁ karitvā uparito Nevasaññānāsaññāyatanūpage deve antokaritvā yaṁ etasmiṁ antare etthāvacarā ettha pariyāpannā samāpannassa vā upapannassa vā diṭṭhadhammasukhavihārissa vā cittacetasikā dhammā. Ayaṁ vuccati arūpadhātu[2]. Aṭṭhakathāyaṁ pana "kāmadhātūti kāmabhavo pañcakkhandhā labbhanti, rūpadhātūti rūpabhavo pañcakkhandhā labbhanti. Arūpadhātūti arūpabhavo cattāro khandhā labbhantī"ti vuttaṁ. Ayaṁ dasuttarapariyāyena yojanā.

Saṅgītipariyāyena pana "tisso kusaladhātuyo nekkhammadhātu abyāpādadhātu avihiṁsādhātu. Aparāpi tisso dhātuyo rūpadhātu arūpadhātu nirodhadhātu. Aparāpi tisso dhātuyo hīnā dhātu majjhimā

1-1. Abhi 2. 88 piṭṭhe. 2-2. Abhi 1. 253 piṭṭhe.

dhātu paṇītā dhātū"ti[1] vuttā dhātuyopi ettha yujjanti. [2]Nekkhammapaṭisaṁyutto takko vitakko -pa- sammāsaṅkappo, ayaṁ vuccati nekkhammadhātu. Sabbepi kusalā dhammā nekkhammadhātu. Abyāpādapaṭisaṁyutto takko vitakko -pa- sammāsaṅkappo abyāpādadhātu. Yā sattesu metti mettāyanā mettāyitattaṁ mettācetovimutti. Ayaṁ vuccati abyāpādadhātu. Avihiṁsāpaṭisaṁyutto takko vitakko -pa- sammāsaṅkappo avihiṁsādhātu. Yā sattesu karuṇā karuṇāyanā karuṇāyitattaṁ karuṇācetovimutti. Ayaṁ vuccati avihiṁsādhātu[2]. Rūpārūpadhātuyo vuttāyeva. Nirodhadhātu nibbānaṁ. Hīnā dhātu dvādasākusalacittuppādā, majjhimā dhātu avasesā tebhūmakadhammā. Paṇītā dhātu nava lokuttaradhammā. Sabbāpi ca nijjīvaṭṭhena dhātu.

Cattāri ariyasaccānīti dukkhaṁ ariyasaccaṁ, dukkhasamudayaṁ ariyasaccaṁ, dukkhanirodhaṁ ariyasaccaṁ, dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccaṁ. Imesaṁ vaṇṇanā saccavissajjanesuyeva bhavissati.

Pañca vimuttāyatanānīti attano hitatthāya parehi pavattitadhammadesanāsavanaṁ, paresaṁ hitatthāya attano yathāsutadhammadesanā, yathāsutassa dhammassa sajjhāyakaraṇaṁ, yathāsutassa dhammassa cetasā anuvitakkanaṁ, kasiṇāsubhādīsu anukūlaṁ ārammaṇanti imāni pañca vimuccanakāraṇāni[3]. Yathāha—

> Idha bhikkhave[4] bhikkhuno Satthā dhammaṁ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, yathā yathā kho bhikkhave bhikkhuno Satthā dhammaṁ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, tathā tathā so tasmiṁ dhamme atthapaṭisaṁvedī ca hoti dhammapaṭisaṁvedī ca, tassa atthapaṭisaṁvedino dhammapaṭisaṁvedino pāmojjaṁ jāyati, pamuditassa pīti jāyati, pītimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṁ vedeti, sukhino cittaṁ samādhiyati, idaṁ paṭhamaṁ vimuttāyatanaṁ.

---

1. Dī 3. 181 piṭṭhe.
2-2. Abhi 2. 88, 89 piṭṭhesu.
3. Vimuccanakāraṇāni honti dhammapaṭisaṁvedī ca (Ka)
4. Aṁ 2. 18; Dī 3. 200 piṭṭhesu.

Puna caparaṁ bhikkhave bhikkhuno na heva kho Satthā dhammaṁ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, api ca kho yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ vitthārena paresaṁ deseti. Yathā yathā kho bhikkhave bhikkhuno -pa- sukhino cittaṁ samādhiyati. Idaṁ dutiyaṁ vimuttāyatanaṁ.

Puna caparaṁ bhikkhave bhikkhuno naheva kho Satthā dhammaṁ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, nāpi yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ vitthārena paresaṁ deseti, api ca kho yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ vitthārena sajjhāyaṁ karoti. Yathā yathā kho bhikkhave bhikkhuno -pa- sukhino cittaṁ samādhiyati. Idaṁ tatiyaṁ vimuttāyatanaṁ.

Puna caparaṁ bhikkhave bhikkhuno naheva kho Satthā dhammaṁ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, nāpi yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ vitthārena paresaṁ deseti, nāpi yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ vitthārena sajjhāyaṁ karoti, api ca kho yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ cetasā anuvitakketi anuvicāreti manasānupekkhati. Yathā yathā kho bhikkhave bhikkhuno -pa- sukhino cittaṁ samādhiyati. Idaṁ catutthaṁ vimuttāyatanaṁ.

Puna caparaṁ bhikkhave bhikkhuno naheva kho Satthā dhammaṁ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, nāpi yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ vitthārena paresaṁ deseti, nāpi yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ vitthārena sajjhāyaṁ karoti, nāpi yathāsutaṁ yathāpariyattaṁ dhammaṁ cetasā anuvitakketi anuvicāreti manasānupekkhati, api ca khvassa aññataraṁ samādhinimittaṁ suggahitaṁ hoti sumanasikataṁ sūpadhāritaṁ suppaṭividdhaṁ paññāya. Yathā yathā kho bhikkhave bhikkhuno aññataraṁ samādhinimittaṁ suggahitaṁ hoti sumanasikataṁ sūpadhāritaṁ suppaṭividdhaṁ paññāya, tathā tathā so tasmiṁ dhamme atthapaṭisaṁvedī ca hoti dhammapaṭisaṁvedī ca. Tassa atthapaṭisaṁvedino dhammapaṭisaṁvedino pāmojjaṁ

jāyati, pamuditassa pīti jāyati, pītimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṁ vedeti, sukhino cittaṁ samādhiyati. Idaṁ pañcamaṁ vimuttāyatananti[1].

Cha anuttariyānīti ettha natthi etesaṁ uttaranti anuttarāni, anuttarāni eva anuttariyāni, jeṭṭhakānīti attho. Vuttaṁ hetaṁ Bhagavatā—

Chayimāni[2] bhikkhave anuttariyāni. Katamāni cha, dassanānuttariyaṁ savanānuttariyaṁ lābhānuttariyaṁ sikkhānuttariyaṁ pāricariyānuttariyaṁ anussatānuttariyanti.

Katamañca bhikkhave dassanānuttariyaṁ, idha bhikkhave ekacco hatthiratanampi dassanāya gacchati, assaratanampi dassanāya gacchati, maṇiratanampi dassanāya gacchati, uccāvacaṁ vā pana dassanāya gacchati, samaṇaṁ vā brāhmaṇaṁ vā micchādiṭṭhikaṁ micchāpaṭipannaṁ dassanāya gacchati. Atthetaṁ bhikkhave dassanaṁ, netaṁ natthīti vadāmi. Tañca kho etaṁ bhikkhave dassanaṁ hīnaṁ gammaṁ pothujjanikaṁ anariyaṁ anatthasaṁhitaṁ na nibbidāya na virāgāya na nirodhāya na upasamāya na abhiññāya na sambodhāya na nibbānāya saṁvattati. Yo ca kho bhikkhave Tathāgataṁ vā Tathāgatasāvakaṁ vā dassanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṁ bhikkhave dassanānaṁ sattānaṁ visuddhiyā sokaparidevānaṁ samatikkamāya dukkhadomanassānaṁ atthaṅgamāya ñāyassa adhigamāya nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṁ Tathāgataṁ vā Tathāgatasāvakaṁ vā dassanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṁ vuccati bhikkhave dassanānuttariyaṁ. Iti dassanānuttariyaṁ.

Savanānuttariyañca kathaṁ hoti, idha bhikkhave ekacco bherisaddampi savanāya gacchati, vīṇāsaddampi savanāya gacchati, gītasaddampi savanāya gacchati, uccāvacaṁ vā pana savanāya gacchati, samaṇassa vā brāhmaṇassa vā micchādiṭṭhikassa micchāpaṭipannassa dhammassavanāya gacchati. Atthetaṁ bhikkhave savanaṁ, netaṁ natthīti

1. Aṁ 2. 18; Dī 3. 200 piṭṭhesu.   2. Aṁ 2. 251, 286 piṭṭhesu.

vadāmi. Tañca kho etaṁ bhikkhave savanaṁ hīnaṁ -pa- na nibbānāya saṁvattati. Yo ca kho bhikkhave Tathāgatassa vā Tathāgatasāvakassa vā dhammassavanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṁ bhikkhave savanānaṁ sattānaṁ visuddhiyā -pa- nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṁ Tathāgatassa vā Tathāgatasāvakassa vā dhammassavanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṁ vuccati bhikkhave savanānuttariyaṁ. Iti dassanānuttariyaṁ savanānuttariyaṁ.

Lābhānuttariyañca kathaṁ hoti, idha bhikkhave ekacco puttalābhampi labhati, dāralābhampi labhati, dhanalābhampi labhati, uccāvacaṁ vā pana lābhampi labhati. Samaṇe vā brāhmaṇe vā micchādiṭṭhike micchāpaṭipanne saddhaṁ paṭilabhati. Attheso bhikkhave lābho, neso natthīti vadāmi. So ca kho eso bhikkhave lābho hīno -pa- na nibbānāya saṁvattati. Yo ca kho bhikkhave Tathāgate vā Tathāgatasāvake vā saddhaṁ paṭilabhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṁ bhikkhave lābhānaṁ sattānaṁ visuddhiyā -pa- nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṁ Tathāgate vā Tathāgatasāvake vā saddhaṁ paṭilabhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṁ vuccati bhikkhave lābhānuttariyaṁ. Iti dassanānuttariyaṁ savanānuttariyaṁ lābhānuttariyaṁ.

Sikkhānuttariyañca kathaṁ hoti, idha bhikkhave ekacco hatthismimpi sikkhati, assasmimpi sikkhati, rathasmimpi sikkhati, dhanusmimpi sikkhati, tharusmimpi sikkhati, uccāvacaṁ vā pana sikkhati, samaṇassa vā brāhmaṇassa vā micchādiṭṭhikassa micchāpaṭipannassa sikkhati. Atthesā bhikkhave sikkhā, nesā natthīti vadāmi. Sā ca kho esā bhikkhave sikkhā hīnā -pa- na nibbānāya saṁvattati. yo ca kho bhikkhave Tathāgatappavedite dhammavinaye adhisīlampi sikkhati, adhicittampi sikkhati, adhipaññampi sikkhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṁ

bhikkhave sikkhānaṁ sattānaṁ visuddhiyā -pa- nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṁ Tathāgatappavedite dhammavinaye adhisīlampi sikkhati, adhicittampi sikkhati, adhipaññampi sikkhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṁ vuccati bhikkhave sikkhānuttariyaṁ. Iti dassanānuttariyaṁ savanānuttariyaṁ lābhānuttariyaṁ sikkhānuttariyaṁ.

Pāricariyānuttariyañca kathaṁ hoti, idha bhikkhave ekacco khattiyampi paricarati, brāhmaṇampi paricarati, gahapatimpi paricarati, uccāvacaṁ vā pana paricarati, samaṇaṁ vā brāhmaṇaṁ vā micchādiṭṭhikaṁ micchāpaṭipannaṁ paricarati, atthesā bhikkhave pāricariyā, nesā natthīti vadāmi. Sā ca kho esā bhikkhave pāricariyā hīnā -pa- na nibbānāya saṁvattati. Yo ca kho bhikkhave Tathāgataṁ vā Tathāgatasāvakaṁ vā paricarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṁ bhikkhave pāricariyānaṁ sattānaṁ visuddhiyā -pa- nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṁ Tathāgataṁ vā Tathāgatasāvakaṁ vā paricarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṁ vuccati bhikkhave pāricariyānuttariyaṁ. Iti dassanānuttariyaṁ savanānuttariyaṁ lābhānuttariyaṁ sikkhānuttariyaṁ pāricariyānuttariyaṁ.

Anussatānuttariyañca kathaṁ hoti, idha bhikkhave ekacco puttalābhampi anussarati, dāralābhampi anussarati, dhanalābhampi anussarati, uccāvacaṁ vā pana anussarati, samaṇaṁ vā brāhmaṇaṁ vā micchādiṭṭhikaṁ micchāpaṭipannaṁ anussarati. Atthesā bhikkhave anussati, nesā natthīti vadāmi. Sā ca kho esā bhikkhave anussati hīnā -pa- na nibbānāya saṁvattati. Yo ca kho bhikkhave Tathāgataṁ vā Tathāgatasāvakaṁ vā anussarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṁ bhikkhave anussatīnaṁ sattānaṁ visuddhiyā -pa- nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṁ Tathāgataṁ vā Tathāgatasāvakaṁ vā anussarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno.

Idaṁ vuccati bhikkhave anussatānuttariyaṁ. Imāni kho bhikkhave cha anuttariyānīti[1].

Satta niddasavatthūnīti ettha natthi etassa dasāti niddaso, niddasassa niddasabhāvassa vatthūni kāraṇāni niddasavatthūni. Khīṇāsavo hi dasavassakāle parinibbuto puna paṭisandhiyā abhāvā puna dasavasso na hotīti niddasoti vuccati. Na kevalañca dasavasso va na hoti, navavassopi -pa- ekamuhuttikopi na hotiyeva. Na kevalañca dasavassakāle parinibbuto, sattavassikakāle parinibbutopi nissatto niddaso nimuhutto hotiyeva[2]. Titthiyasamaye uppannavohāraṁ pana sāsane khīṇāsavassa āropetvā tattha tādisassa abhāvaṁ, idha ca sabbhāvaṁ dassento Bhagavā tādisasabhāvassa kāraṇāni "satta niddasavatthūnī"ti āha. Yathāha—

> "Sattimāni bhikkhave niddasavatthūni. Katamāni satta, idha bhikkhave bhikkhu sikkhāsamādāne tibbacchando hoti, āyatiṁ ca sikkhāsamādāne avigatapemo. Dhammanisantiyā tibbacchando hoti, āyatiṁ ca dhammanisantiyā avigatapemo. Icchāvinaye tibbacchando hoti, āyatiṁ ca icchāvinaye avigatapemo. Paṭisallāne tibbacchando hoti, āyatiṁ ca paṭisallāne avigatapemo. Vīriyārambhe tibbacchando hoti, āyatiṁ ca vīriyārambhe avigatapemo. Satinepakke tibbacchando hoti, āyatiṁ ca satinepakke avigatapemo. Diṭṭhipaṭivedhe tibbacchando hoti, āyatiṁ ca diṭṭhipaṭivedhe avigatapemo. Imāni kho bhikkhave satta niddasavatthūnī"ti[3].

Theropi tatheva desanaṁ uddharitvā "satta niddasavatthūnī"ti āha.

Aṭṭha abhibhāyatanānīti ettha abhibhuyyamānāni[4] āyatanāni etesaṁ jhānānanti abhibhāyatanāni, jhānāni. **Āyatanānī**ti adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanasaṅkhātāni kasiṇārammaṇāni. Ñāṇuttariko hi puggalo

1. Aṁ 2. 286 piṭṭhādīsu.
2. Na hotiyeva (Sī) Aṁ-Ṭṭha 3. 137 piṭṭhe passitabbaṁ.
3. Aṁ 2. 407 piṭṭhe.
4. Abhibhūyamānāni (Sī)

visadañāṇo "kiṁ ettha ārammaṇe samāpajjitabbaṁ, na mayhaṁ cittekaggatākaraṇe bhāro atthī"ti tāni ārammaṇāni abhibhavitvā samāpajjati, saha nimittuppādenevettha appanaṁ nibbattetīti attho. Evaṁ uppāditāni jhānāni "abhibhāyatanānī"ti vuccanti.

Katamāni[1] aṭṭha? ajjhattaṁ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ paṭṭhamaṁ abhibhāyatanaṁ.

Ajjhattaṁ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ dutiyaṁ abhibhāyatanaṁ.

Ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ tatiyaṁ abhibhāyatanaṁ.

Ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ catutthaṁ abhibhāyatanaṁ.

Ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati nīlāni nīlavaṇṇāni nīlanidassanāni nīsanibhāsāni. Seyyathāpi nāma umāpupphaṁ nīlaṁ nīlavaṇṇaṁ nīlanidassanaṁ nīlanibhāsaṁ, seyyathāpi vā pana taṁ vatthaṁ bārāṇaseyyakaṁ ubhatobhāgavimaṭṭhaṁ nīlaṁ nīlavaṇṇaṁ nīlanidassanaṁ nīlanibhāsaṁ, evameva ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati nīlāni nīlavaṇṇāni nīlanidassanāni nīlanibhāsāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ pañcamaṁ abhibhāyatanaṁ.

Ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati pītāni pītavaṇṇāni pītanidassanāni pītanibhāsāni. Seyyathāpi nāma kaṇikārapupphaṁ pītaṁ pītavaṇṇaṁ pītanidassanaṁ pītanibhāsaṁ, seyyathāpi vā pana taṁ vatthaṁ bārāṇaseyyakaṁ ubhatobhāgavimaṭṭhaṁ

1. Aṁ 3. 125; Dī 3. 250 piṭṭhesu.

pītaṁ pītavaṇṇaṁ pītanidassanaṁ pītanibhāsaṁ, evameva ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati pītāni pītavaṇṇāni pītanidassanāni pītanibhāsāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ chaṭṭhaṁ abhibhāyatanaṁ.

Ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati lohitakāni lohitakavaṇṇāni lohitakanidassanāni lohitakanibhāsāni. Seyyathāpi nāma bandhujīvakapupphaṁ lohitakaṁ lohitakavaṇṇaṁ lohitakanidassanaṁ lohitakanibhāsaṁ, seyyathāpi vā pana taṁ vatthaṁ bārāṇaseyyakaṁ ubhatobhāgavimaṭṭhaṁ lohitakaṁ lohitakavaṇṇaṁ lohitakanidassanaṁ lohitakanibhāsaṁ, evameva ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati lohitakāni lohitakavaṇṇāni lohitakanidassanāni lohitakanibhāsāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ sattamaṁ abhibhāyatanaṁ.

Ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati odātāni odātavaṇṇāni odātanidassanāni odātanibhāsāni. Seyyathāpi nāma osadhitārakā odātā odātavaṇṇā odātanidassanā odātanibhāsā, seyyathāpi vā pana taṁ vatthaṁ bārāṇaseyyakaṁ ubhatobhāgavimaṭṭhaṁ odātaṁ odātavaṇṇaṁ odātanidassanaṁ odātanibhāsaṁ, evameva ajjhattaṁ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati odātāni odātavaṇṇāni odātanidassanāni odātanibhāsāni, "tāni abhibhuyya jānāmi passāmī"ti evaṁsaññī hoti, idaṁ aṭṭhamaṁ abhibhāyatanaṁ. Imāni aṭṭha abhibhāyatanāni[1].

Nava anupubbavihārāti pubbaṁ pubbaṁ anu anupubbaṁ, anupubbaṁ viharitabbato samāpajjitabbato vihārā anupubbavihārā, anupaṭipāṭiyā samāpajjitabbavihārāti attho.

---

1. Aṁ 3. 125; Dī 3. 250 piṭṭhādīsu.

"Katame nava? Idha bhikkhave bhikkhu vivicceva kāmehi vivicca akusalehi dhammehi savitakkaṁ savicāraṁ vivekajaṁ pītisukhaṁ paṭhamaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Vitakkavicārānaṁ vūpasamā ajjhattaṁ sampasādanaṁ cetaso ekodibhāvaṁ avitakkaṁ avicāraṁ samādhijaṁ pītisukhaṁ dutiyaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Pītiyā ca virāgā upekkhako ca viharati sato sampajāno, sukhañca kāyena paṭisaṁvedeti, yaṁ taṁ ariyā ācikkhanti 'upekkhako satimā sukhavihārī'ti, tatiyaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Sukhassa ca pahānā dukkhassa ca pahānā pubbeva somanassadomanassānaṁ atthaṅgamā adukkhamasukhaṁ upekkhāsatipārisuddhiṁ catutthaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Sabbaso rūpasaññānaṁ samatikkamā paṭighasaññānaṁ atthaṅgamā nānattasaññānaṁ amanasikārā 'ananto ākāso'ti ākāsānañcāyatanaṁ upasampajja viharati. Sabbaso ākāsānañcāyatanaṁ samatikkamma 'anantaṁ viññāṇan'ti viññāṇañcāyatanaṁ upasampajja viharati. Sabbaso viññāṇañcāyatanaṁ samatikkamma 'natthi kiñcī'ti ākiñcaññāyatanaṁ upasampajja viharati. Sabbaso ākiñcaññāyatanaṁ samatikkamma nevasaññānāsaññāyatanaṁ upasampajja viharati. Sabbaso nevasaññānāsaññāyatanaṁ samatikkamma saññāvedayitanirodhaṁ upasampajja viharatī"ti[1] vuttā nava anupubbavihārāva.

Dasa nijjaravatthūnīti micchādiṭṭhādīni[2] nijjarayanti nāsayantīti nijjarāni. **Vatthūnī**ti kāraṇāni. Nijjarāni ca tāni vatthūni cāti nijjaravatthūni. Sammādiṭṭhādīnaṁ etaṁ adhivacanaṁ.

Katamāni[3] dasa? Sammādiṭṭhikassa bhikkhave micchādiṭṭhi nijjiṇṇā hoti, ye ca micchādiṭṭhipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammādiṭṭhipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammāsaṅkappassa bhikkhave micchāsaṅkappo nijjiṇṇo hoti, ye ca micchāsaṅkappapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā

1. Aṁ 3. 209; Dī 3. 220, 254 piṭṭhesu.
2. Micchādiṭṭhādiṁ (Syā, Ka)
3. Aṁ 3. 430; Dī 3. 259 piṭṭhesu.

sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāsaṅkappapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammāvācassa bhikkhave micchāvācā nijjiṇṇā hoti, ye ca micchāvācāpaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāvācāpaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammākammantassa bhikkhave micchākammanto nijjiṇṇo hoti, ye ca micchākammantapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammākammantapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammā-ājīvassa bhikkhave micchā-ājīvo nijjiṇṇo hoti, ye ca micchā-ājīvapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammā-ājīvapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammāvāyāmassa bhikkhave micchāvāyāmo nijjiṇṇo hoti, ye ca micchāvāyāmapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāvāyāmapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammāsatissa bhikkhave micchāsati nijjiṇṇā hoti, ye ca micchāsatipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāsatipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammāsamādhissa bhikkhave micchāsamādhi nijjiṇṇo hoti, ye ca micchāsamādhipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāsamādhipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Sammāñāṇissa bhikkhave micchāñāṇaṁ nijjiṇṇaṁ hoti, ye ca micchāñāṇapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāñāṇapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchanti.

Samāvimuttissa bhikkhave micchāvimutti nijjiṇṇā hoti, ye ca micchāvimuttipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāvimuttipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṁ gacchantī"ti[1] vuttāni dasa nijjaravatthūni.

3. **Sabbaṁ bhikkhave abhiññeyyan**ti-ādi Bhagavatā vuttaṁ idha āharitvā dassitanti veditabbaṁ. **Kiñca**-iti **ca**-kāro padapūraṇamatte nipāto. **Cakkhā**dīni tiṁsa vissajjanāni chasu dvāresu ekekasmiṁ pañca pañca katvā dvārārammaṇapavattikkamena niddiṭṭhāni. Tattha duvidhaṁ cakkhu maṁsacakkhu paññācakkhu ca. Tesu Buddhacakkhu samantacakkhu ñāṇacakkhu dibbacakkhu dhammacakkhūti pañcavidhaṁ paññācakkhu. "Addasaṁ kho ahaṁ bhikkhave Buddhacakkhunā lokaṁ volokento"ti[2] idaṁ **Buddhacakkhu** nāma. "Samantacakkhu vuccati sabbaññutaññāṇan"ti[3] idaṁ **samantacakkhu** nāma. "Cakkhuṁ udapādi ñāṇaṁ udapādī"ti[4] idaṁ **ñāṇacakkhu** nāma. "Addasaṁ kho ahaṁ bhikkhave dibbena cakkhunā visuddhenā"ti[5] idaṁ **dibbacakkhu** nāma. "Virajaṁ vītamalaṁ dhammacakkhuṁ udapādī"ti[6] idaṁ heṭṭhimamaggattayasaṅkhātaṁ ñāṇaṁ **dhammacakkhu** nāma.

Maṁsacakkhupi sasambhāracakkhu pasādacakkhūti duvidhaṁ hoti. Yvāyaṁ akkhikūpake patiṭṭhito heṭṭhā akkhikūpakaṭṭhikena upari bhamukaṭṭhikena ubhato akkhikūṭehi bahiddhā akkhipakhumehi paricchinno akkhikūpakamajjhā nikkhantena nhārusuttakena matthaluṅge ābaddho setakaṇhātikaṇhamaṇḍalavicitto maṁsapiṇḍo, idaṁ **sasambhāracakkhu** nāma. Yo pana ettha sito ettha paṭibaddho catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāya pasādo, idaṁ **pasādacakkhu** nāma. Idamidhādhippetaṁ. Tadetaṁ tassa sasambhāracakkhuno setamaṇḍalaparikkhittassa kaṇhamaṇḍalassa majjhe abhimukhe ṭhitānaṁ sarīrasaṇṭhānupattidese diṭṭhimaṇḍale[7] sattasu picupaṭalesu āsittatelaṁ picupaṭalāni viya sattā akkhipaṭalāni[8] byāpetvā pamāṇato muggavidalamattaṁ cakkhuviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ

1. Aṁ 3. 430; Dī 3. 259 piṭṭhesu.
2. Ma 1. 225; Ma 2. 293; Vi 3. 9 piṭṭhesu.
3. Khu 8. 93, 178 piṭṭhesu.
4. Saṁ 3. 369; Vi 3. 15 piṭṭhesu.
5. Ma 1. 227 piṭṭhe.
6. Ma 2. 346 piṭṭhādīsu.
7. Diṭṭhamaṇḍale (Syā, Ka)
8. Akkhipaṭalāni hadayaṅgatāni (Sī, Ka), Abhi-Ṭṭha 1. 345 piṭṭhe pana passitabbaṁ.

vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānaṁ tiṭṭhati. Taṁ cakkhatīti **cakkhu,** rūpaṁ assādeti vibhāveti cāti attho. Rūpayantīti **rūpā,** vaṇṇavikāraṁ āpajjamānā hadayaṅgatabhāvaṁ pakāsentīti attho. Cakkhuto pavattaṁ viññāṇaṁ, cakkhussa vā viññāṇaṁ **cakkhuviññāṇaṁ.** Phusatīti phasso. Upasaggena padaṁ maṇḍetvā samphassoti vuttaṁ. Cakkhuto pavatto samphasso **cakkhusamphasso. Cakkhusamphassapaccayā**ti cakkhuviññāṇasampayutta-phassapaccayā. **Vedayitan**ti vindanaṁ, vedanāti attho. Tadeva sukhayatīti **sukhaṁ,** yassuppajjati, taṁ sukhitaṁ karotīti attho. Suṭṭhu vā khādati, khanati ca kāyacittābādhanti sukhaṁ. Dukkhayatīti **dukkhaṁ,** yassuppajjati, taṁ dukkhitaṁ karotīti attho. Na dukkhaṁ na sukhanti **adukkhamasukhaṁ. Ma**-kāro padasandhivasena vutto. So pana cakkhusamphasso attanā sampayuttāya vedanāya sahajāta aññamaññanissaya vipāka āhāra sampayutta atthi avigatavasena aṭṭhadhā paccayo hoti, sampaṭicchanasampayuttāya anantarasamanantara-anantarūpanissaya natthi vigatavasena pañcadhā, santīraṇādisampayuttānaṁ upanissayavaseneva paccayo hoti.

Suṇātīti **sotaṁ.** Taṁ sasambhārasotabilassa anto tanutambalomācite aṅgulivedhikasaṇṭhāne padese sotaviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānaṁ tiṭṭhati. Sappantīti **saddā,** udāharīyantīti attho. Ghāyatīti **ghānaṁ.** Taṁ sasambhāraghānabilassa anto ajapadasaṇṭhāne padese ghānaviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānaṁ tiṭṭhati. Gandhayantīti **gandhā,** attano vatthuṁ sūcentīti attho. Jīvitamavhāyatīti **jivhā,** sāyanaṭṭhena[1] vā jivhā. Sā sasambhārajivhāya ati-aggamūlapassāni vajjetvā uparimatalamajjhe bhinna-uppaladalaggasaṇṭhāne padese jivhāviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamānā tiṭṭhati. Rasanti te sattāti **rasā,** assādentīti attho. Kucchitānaṁ sāsavadhammānaṁ āyoti **kāyo. Āyo**ti uppattideso. So yāvatā imasmiṁ kāye upādiṇṇappavatti nāma[2] atthi, tattha yebhuyyena kāyapasādo kāyaviññāṇādīnaṁ yathārahaṁ vatthudvārabhāvaṁ sādhayamāno tiṭṭhati. Phusīyantīti **phoṭṭhabbā.** Munātīti **mano,** vijānātīti attho. Attano lakkhaṇaṁ dhārentīti

---

1. Rasasāyanaṭṭhena (Ka)   2. Upādiṇṇakarūpaṁ nāma (Abhi-Ṭṭha 1. 348 piṭṭhe.)

dhammā. Manoti sahāvajjanaṁ bhavaṅgaṁ. **Dhammā**ti dvādasapabhedā dhammārammaṇā dhammā. **Manoviññāṇan**ti javanamanoviññāṇaṁ. **Manosamphasso**ti taṁsampayutto phasso. So sampayuttāya vedanāya vipākapaccayavajjehi sesehi sattahi paccayo hoti, anantarāya teheva, sesānaṁ upanissayavaseneva paccayo hoti.

Rūpādīni pañca vissajjanāni khandhavasena niddiṭṭhāni. Sītādīhi ruppati piḷīyatīti **rūpaṁ.** Vedayatīti **vedanā.** Sañjānātīti **saññā.** Saṅkharontīti **saṅkhārā.** Vijānātīti **viññāṇaṁ. Cakkhā**dīni dhammavicārapariyantāni dasa chakkavasena, saṭṭhi vissajjanāni piyarūpasātarūpavasena niddiṭṭhāni. Cakkhusamphassajādikā vedanā taṁtaṁsampayuttāva. Rūpesu saññā **rūpasaññā.** Sañcetayatīti **sañcetanā,** abhisandahatīti attho. Tasatīti **taṇhā,** pipāsatīti attho. Vitakketīti **vitakko,** vitakkanaṁ vā vitakko, ūhananti vuttaṁ hoti. Ārammaṇe tena cittaṁ vicaratīti **vicāro,** vicaraṇaṁ vā vicāro, anusañcaraṇanti vuttaṁ hoti.

4. **Pathavīdhātā**dīni cha vissajjanāni saṁkhittena nāmarūpavavatthānavasena niddiṭṭhāni. Patthaṭattā **pathavī.** Appeti[1], āpīyati, appāyatīti vā **āpo.** Tejayatīti **tejo.** Vāyatīti **vāyo.** Na kassati na nikassati, kasituṁ chindituṁ bhindituṁ vā na sakkāti **ākāso.** Nissattaṭṭhena **dhātu.**

Pathavīkasiṇādīni dasa vissajjanāni kasiṇabhāvanāvasena niddiṭṭhāni. **Kasiṇan**ti sakalapharaṇavasena[2] kasiṇamaṇḍalampi tasmiṁ upaṭṭhitanimittampi tadārammaṇaṁ jhānampi vuccati. Idha pana jhānaṁ adhippetaṁ. Ādimhi cattāri mahābhūtakasiṇārammaṇāni jhānāni, tato parāni cattāri vaṇṇakasiṇārammaṇāni. **Ākāsakasiṇan**ti paricchedākāso, tadārammaṇañca jhānaṁ, kasiṇugghāṭimākāso, tadārammaṇañca ākāsānañcāyatanaṁ. **Viññāṇakasiṇan**ti ākāsānañcāyatanaviññāṇaṁ, tadārammaṇañca viññāṇañcāyatanaṁ.

Kesādīni dvattiṁsa vissajjanāni dvattiṁsākārakammaṭṭhānavasena niddiṭṭhāni. Tesu pana kesādīsu paṭikūlato upaṭṭhitesu kāyagatāsativasena

---

1. Apoti (Sī), āpoti (Syā)
2. Sakalaṁ pharaṇavasena (Sī)

asubhakammaṭṭhānaṁ hoti, vaṇṇato upaṭṭhitesu kasiṇakammaṭṭhānaṁ[1] hoti, dhātuto upaṭṭhitesu catudhātuvavatthānakammaṭṭhānaṁ hoti, kesāti-ādīni ca paṭikūlato vaṇṇato vā upaṭṭhitānaṁ tadārammaṇāni jhānāni, dhātuto upaṭṭhitassa te ca koṭṭhāsā tadārammaṇā ca dhātubhāvanā veditabbā.

Kesā ubhosu passesu kaṇṇacūḷikāhi purato nalāṭantena, pacchato ca galavāṭakena paricchinnā sīsakaṭāhaveṭhanacamme vīhaggamattaṁ pavisitvā ṭhitā anekasatasahassasaṅkhā. **Lomā** ṭhapetvā kesādīnaṁ patiṭṭhitokāsaṁ hatthatalapādatalāni ca yebhuyyena sarīracamme navanavutiyā lomakūpasahassesu likkhāmattaṁ[2] pavisitvā ṭhitā. **Nakhā** aṅgulīnaṁ aggapiṭṭhesu ṭhitā vīsati. **Dantā** dvīsu haṇukaṭṭhikesu ṭhitā yebhuyyena dvattiṁsa. **Taco** sakalasarīraṁ pariyonandhitvā pākaṭakilomakassa upari chaviyā heṭṭhā ṭhitaṁ cammaṁ.

Maṁsaṁ sādhikāni tīṇi aṭṭhisatāni anulimpitvā ṭhitāni navamaṁsapesisatāni. **Nhārū** sakalasarīre aṭṭhīni ābandhitvā ṭhitāni nava nhārusatāni. **Aṭṭhī** sakalasarīre heṭṭhā aṭṭhīnaṁ upari ṭhitāni sādhikāni tīṇi aṭṭhisatāni. **Aṭṭhimiñjā** tesaṁ tesaṁ aṭṭhīnaṁ abbhantare ṭhitā miñjā. **Vakkaṁ** galavāṭakā nikkhantena ekamūlena thokaṁ gantvā dvidhā bhinnena thūlanhārunā vinibaddhā hutvā hadayamaṁsaṁ parikkhipitvā ṭhitā dve maṁsapiṇḍikā.

Hadayaṁ sarīrabbhantare dvinnaṁ thanānaṁ majjhe ṭhitaṁ anto cittasannissayaṁ aḍḍhapasatamattalohitapuṇṇaṁ punnāgaṭṭhipatiṭṭhānamattāvāṭakaṁ hadayamaṁsaṁ. **Yakanaṁ** dvinnaṁ thanānaṁ abbhantare dakkhiṇapassaṁ nissāya ṭhitaṁ yamakamaṁsapaṭalaṁ. **Kilomakaṁ** hadayavakkāni paṭicchādetvā ṭhitaṁ paṭicchannakilomakasaṅkhātañca sakalasarīre cammassa heṭṭhato maṁsaṁ pariyonandhitvā ṭhitaṁ appaṭicchannakilomakasaṅkhātañcāti duvidhaṁ pariyonahanamaṁsaṁ. **Pihakaṁ** hadayassa vāmapasse udarapaṭalassa matthakapassaṁ nissāya ṭhitaṁ udarajivhāmaṁsaṁ. **Papphāsaṁ** sarīrabbhantare dvinnaṁ thanānaṁ antare hadayayakanānaṁ upari chādetvā olambantaṁ ṭhitaṁ dvattiṁsamaṁsakhaṇḍappabhedaṁ papphāsamaṁsaṁ.

---

1. Vaṇṇakammaṭṭhānaṁ (Sī) 2. Likhāmattaṁ (Syā, Ka)

Antaṁ upari galavāṭake heṭṭhā karīsamagge vinibandhattā galavāṭakakarīsamaggapariyante sarīrabbhantare ṭhitā purisassa dvattiṁsahatthā itthiyā aṭṭhavīsatihatthā ekavīsatiyā ṭhānesu obhaggā antavaṭṭi. **Antaguṇaṁ** antabhoge ekato agalante ābandhitvā ekavīsatiyā antabhogānaṁ antarā ṭhitaṁ bandhanaṁ. **Udariyaṁ** dantamusalasañcuṇṇitaṁ jivhāhatthaparivattitaṁ kheḷalālāpalibuddhaṁ taṁkhaṇavigatavaṇṇagandharasādisampadaṁ tantavāyakhalisuvānavamathusadisaṁ nipatitvā pittasemhavātapaliveṭhitaṁ hutvā udaraggisantāpavegakuthitaṁ kimikulākulaṁ uparūpari pheṇabubbuḷakāni muñcantaṁ paramakasambukaduggandhajegucchabhāvaṁ āpajjitvā āmāsayasaṅkhāte uparinābhi-antapaṭale ṭhitaṁ nānappakārakaṁ asitapītakhāyitasāyitaṁ. **Karīsaṁ** pakkāsayasaṅkhāte heṭṭhā nābhipiṭṭhikaṇṭamūlānaṁ antare ubbedhena aṭṭhaṅgulamatte antāvasāne ṭhitaṁ vaccaṁ. **Pittaṁ** hadayamaṁsapapphāsānaṁ antare yakanamaṁsaṁ nissāya ṭhitaṁ mahākosātakīkosakasadise pittakosake ṭhitaṁ baddhapittasaṅkhātañca, kesalomanakhadantānaṁ maṁsavinimuttaṭṭhānañceva thaddhasukkhacammañca ṭhapetvā avasesaṁ sarīraṁ byāpetvā ṭhitaṁ abaddhapittasaṅkhātañcāti duvidhaṁ pittaṁ.

Semhaṁ udarapaṭale ṭhitaṁ ekapatthapūrappamāṇaṁ[1] semhaṁ. **Pubbo** khāṇukaṇṭakapaharaṇaggijālādīhi abhihate vā sarīrappadese abbhantaradhātukkhobhavasena vā uppannesu gaṇḍapīḷakādīsu paripakkalohitapariṇāmo. **Lohitaṁ** yakanassa heṭṭhābhāgaṁ pūretvā hadayavakkapapphāsānaṁ upari thokaṁ thokaṁ paggharantaṁ vakkahadayayakanapapphāse temayamānaṁ ṭhitaṁ ekapatthapūramattaṁ sannicitalohitasaṅkhātañca, kesalomanakhadantānaṁ maṁsavinimuttaṭṭhānañceva thaddhasukkhacammañca ṭhapetvā dhamanijālānusārena sabbaṁ upādiṇṇasarīraṁ pharitvā ṭhitaṁ saṁsaraṇalohitasaṅkhātañcāti duvidhaṁ lohitaṁ. **Sedo** aggisantāpasūriyasantāpa-utuvikārādīhi santatte sarīre sabbakesalomakūpavivarehi paggharaṇaka-āpodhātu. **Medo** thūlassa sakalasarīre cammamaṁsantare kisassa jaṅghamaṁsādīni nissāya ṭhito thinasineho. **Assu** somanassadomanassavisabhāgāhāra-utūhi samuṭṭhahitvā akkhikūpake pūretvā tiṭṭhantī vā paggharantī vā āpodhātu.

---

1. Ekapattapūrappamāṇaṁ (Sī, Syā)

Vasā aggisantāpasūriyasantāpa-utuvisabhāgehi usmājātesu yebhuyyena hatthatalahatthapiṭṭhipādatalapādapiṭṭhināsāpuṭanalāṭa-aṁsakūṭesu ṭhito vilīnasineho. **Kheḷo** tathārūpaṁ āhāraṁ passantassa vā sarantassa vā mukhe vā ṭhapentassa hadayaṁ vā ākilāyantassa kismiñcideva vā jigucchaṁ uppādentassa bhiyyo uppajjitvā ubhohi kapolapassehi oruyha jivhāya tiṭṭhamānā pheṇamissā āpodhātu. **Siṅghāṇikā** visabhāgāhāra-utuvasena sañjātadhātukkhobhassa vā rodantassa vā antosīse matthaluṅgato galitvā tālumatthakavivarena otaritvā nāsāpuṭe pūretvā tiṭṭhantaṁ vā paggharantaṁ vā pūti asuci picchilaṁ. **Lasikā** aṭṭhisandhīnaṁ abbhañjanakiccaṁ sādhayamānaṁ asītisatasandhīnaṁ abbhantare ṭhitaṁ picchilakuṇapaṁ. **Muttaṁ** āhāra-utuvasena vatthipuṭabbhantare ṭhitā āpodhātu. **Matthaluṅgaṁ** sīsakaṭāhabbhantare cattāro sibbinimagge nissāya ṭhito catupiṇḍasamodhāno miñjarāsi.

Cakkhāyatanādīni dvādasa vissajjanāni dvādasāyatanavasena niddiṭṭhāni. Āyatanato, āyānaṁ tananato, āyatassa ca nayanato āyatanaṁ. Cakkhurūpādīsu hi taṁtaṁdvārārammaṇā cittacetasikā dhammā sena sena anubhavanādinā kiccena āyatanti uṭṭhahanti ghaṭanti[1], vāyamantīti vuttaṁ hoti. Te ca pana āyabhūte dhamme etāni tanonti, vitthārentīti vuttaṁ hoti. Idañca anamatagge saṁsāre pavattaṁ atīva āyataṁ saṁsāradukkhaṁ yāva na nivattati, tāva nayanti, pavattayantīti vuttaṁ hoti.

Apica nivāsaṭṭhānaṭṭhena ākaraṭṭhena samosaraṇaṭṭhānaṭṭhena sañjātidesaṭṭhena kāraṇaṭṭhena ca āyatanaṁ. Tathā hi loke "isarāyatanaṁ vāsudevāyatanan"ti-ādīsu nivāsaṭṭhānaṁ "āyatanan"ti vuccati. "Suvaṇṇāyatanaṁ rajatāyatanan"ti-ādīsu ākaro. Sāsane pana "manorame āyatane, sevanti naṁ vihaṅgamā"ti-ādīsu[2] samosaraṇaṭṭhānaṁ. "Dakkhiṇāpatho gunnaṁ āyatanan"ti-ādīsu sañjātideso. "Tatra tatreva sakkhitabbataṁ pāpuṇāti sati sati-āyatane"ti-ādīsu[3] kāraṇaṁ. Cakkhu-ādīsu cāpi te te cittacetasikā dhammā nivasanti tadāyattavuttitāyāti cakkhādayo nesaṁ

1. Ghaṭenti (Sī) 2. Aṁ 2. 36 piṭṭhe. 3. Aṁ 1. 256; Aṁ 2. 14 piṭṭhesu.

nivāsaṭṭhānaṁ, cakkhādīsu ca te ākiṇṇā tannissayattā tadārammaṇattā cāti cakkhādayo ca nesaṁ ākaro, tattha tattha vatthudvārārammaṇavasena samosaraṇato cakkhādayo ca nesaṁ samosaraṇaṭṭhānaṁ, taṁnissayārammaṇabhāvena tattheva uppattito cakkhādayo ca nesaṁ sañjātideso, cakkhādīnaṁ abhāve abhāvato cakkhādayo ca nesaṁ kāraṇanti yathāvuttenatthena cakkhu ca taṁ āyatanañcāti **cakkhāyatanaṁ.** Evaṁ sesānipi.

Cakkhudhātādīni aṭṭhārasa vissajjanāni aṭṭhārasadhātuvasena niddiṭṭhāni. Cakkhādīsu ekeko dhammo yathāsambhavaṁ vidahati, dhīyate, vidhānaṁ, vidhīyate etāya, ettha vā dhīyatīti **dhātu.** Lokiyā hi dhātuyo kāraṇabhāvena vavatthitā hutvā suvaṇṇarajatādidhātuyo viya suvaṇṇarajatādiṁ, anekappakāraṁ saṁsāradukkhaṁ vidahanti. Bhārahārehi ca bhāro viya sattehi dhīyante, dhārīyantīti attho. Dukkhavidhānamattameva cetā avasavattanato. Etāhi ca karaṇabhūtāhi[1] saṁsāradukkhaṁ sattehi anuvidhīyati. Tathāvihitañcetaṁ etāsveva dhīyati, ṭhapīyatīti attho. Apica yathā titthiyānaṁ atthā nāma sabhāvato natthi, na evametā. Etā pana attano sabhāvaṁ dhārentīti dhātuyo. Yathā ca loke vicittā haritālamanosilādayo selāvayavā dhātuyoti vuccanti, evametāpi dhātuyo viyāti dhātuyo. Vicittā hetā ñāṇaneyyāvayavāti. Yathā vā sarīrasaṅkhātassa samudāyassa avayavabhūtesu rasasoṇitādīsu aññamaññavisabhāgalakkhaṇaparicchinnesu dhātusamaññā, evamevetesupi pañcakkhandhasaṅkhātassa attabhāvassa avayavesu dhātusamaññā veditabbā. Aññamaññavisabhāgalakkhaṇaparicchinnā hete cakkhādayoti. Apica **dhātū**ti nijjīvamattassetaṁ adhivacanaṁ. Tathā hi Bhagavā "chadhāturo ayaṁ bhikkhu puriso"ti-ādīsu[2] jīvasaññāsamūhananatthaṁ dhātudesanaṁ akāsīti. Yathāvuttenatthena cakkhu ca taṁ dhātu cāti **cakkhudhātu.** Evaṁ sesāpi. **Manodhātū**ti ca tisso manodhātuyo. **Dhammadhātū**ti vedanāsaññāsaṅkhārakkhandhā soḷasa sukhumarūpāni nibbānañca. **Manoviññāṇadhātū**ti chasattati manoviññāṇadhātuyo.

---

1. Kāraṇabhūtāhi (Sī, Syā, Ka), Abhi-Ṭṭha 2. 72; Visuddhi 2. 116 piṭṭhe pana passitabbaṁ.
2. Ma 3. 282 piṭṭhe.

Cakkhundriyādīni bāvīsati vissajjanāni bāvīsatindriyavasena niddiṭṭhāni. Cakkhumeva dassanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **cakkhundriyaṁ.** Sotameva savanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **sotindriyaṁ.** Ghānameva ghāyanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **ghānindriyaṁ.** Jivhā eva sāyanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **jivhindriyaṁ.** Kāyo eva phusanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **kāyindriyaṁ.** Manate iti mano, vijānātīti attho. Aṭṭhakathācariyā panāhu—nāliyā minamāno viya mahātulāya dhārayamāno viya ca ārammaṇaṁ manati jānātīti mano, tadeva mananalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **manindriyaṁ.** Jīvanti tena taṁsahajātā dhammāti jīvitaṁ, tadeva anupālanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **jīvitindriyaṁ.** Taṁ rūpajīvitindriyaṁ arūpajīvitindriyanti duvidhaṁ. Sabbakammajarūpasahajaṁ sahajarūpānupālanaṁ rūpajīvitindriyaṁ, sabbacittasahajaṁ sahaja-arūpānupālanaṁ arūpajīvitindriyaṁ. Thīyati saṅghātaṁ gacchati etissā gabbhoti itthī, itthiliṅgādīsu indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, niyamato itthiyā eva indriyaṁ **itthindriyaṁ.** Puṁvuccati nirayo, puṁsaṅkhāte niraye risīyati hiṁsīyatīti puriso, purisaliṅgādīsu indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, niyamato purisasseva indriyaṁ **purisindriyaṁ.** Dvīsupetesu ekekaṁ sabhāvakassa ekekassa kammajarūpasahajaṁ hoti.

Kusalavipākakāyaviññāṇasampayuttaṁ sukhaṁ, kāyikasātalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, sukhameva indriyaṁ **sukhindriyaṁ.** Akusalavipākakāyaviññāṇasampayuttaṁ dukkhaṁ, kāyika-asātalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, dukkhameva indriyaṁ **dukkhindriyaṁ.** Pītisomanassayogato sobhanaṁ mano assāti sumano, sumanassa bhāvo somanassaṁ, cetasikasātalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, somanassameva indriyaṁ **somanassindriyaṁ.** Domanassayogato duṭṭhu mano assāti, hīnavedanattā vā kucchitaṁ mano assāti dummano, dummanassa bhāvo domanassaṁ, cetasika-asātalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, domanassameva indriyaṁ **domanassindriyaṁ.** Sukhadukkhākārapavattiṁ upekkhati majjhattākārasaṇṭhatattā tenākārena pavattatīti upekkhā, majjhattalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, upekkhā eva indriyaṁ **upekkhindriyaṁ.**

Saddahanti etāya, sayaṁ vā saddahati, saddahanamattameva vā esāti saddhā, assaddhiyassa abhibhavanato adhipati-atthena indriyaṁ, adhimokkhalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, saddhāyeva indriyaṁ **saddhindriyaṁ.** Vīrabhāvo vīriyaṁ, vīrānaṁ vā kammaṁ, vidhinā vā nayena īrayitabbaṁ pavattayitabbanti vīriyaṁ, kosajjassa abhibhavanato adhipati-atthena indriyaṁ, paggahaṇalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, vīriyameva indriyaṁ **vīriyandriyaṁ.** Saranti tāya, sayaṁ vā sarati, saraṇamattameva vā esāti sati, muṭṭhasaccassa abhibhavanato adhipati-atthena indriyaṁ, upaṭṭhānalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, sati eva indriyaṁ **satindriyaṁ.** Ārammaṇe cittaṁ sammā ādhiyati ṭhapetīti samādhi, vikkhepassa abhibhavanato adhipati-atthena indriyaṁ, avikkhepalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, samādhi eva indriyaṁ **samādhindriyaṁ.** "Idaṁ dukkhan"ti-ādinā nayena ariyasaccāni pajānātīti paññā. Aṭṭhakathāyaṁ[1] pana "aniccaṁ dukkhamanattāti paññāpanavasena paññā"ti vuttaṁ. Avijjāya abhibhavanato adhipati-atthena indriyaṁ, dassanalakkhaṇe vā indaṭṭhaṁ kāretīti indriyaṁ, paññā eva indriyaṁ **paññindriyaṁ.**

Anamatagge saṁsāravaṭṭe anaññātaṁ amataṁ padaṁ, catusaccadhammameva vā jānissāmīti paṭipannassa uppajjanato indriyaṭṭhasambhavato ca **anaññātaññassāmītindriyaṁ.** Sotāpattimaggañāṇassetaṁ nāmaṁ. Paṭhamamaggena ñātaṁ mariyādaṁ anatikkamitvā tesaṁyeva tena maggena ñātānaṁ catusaccadhammānameva jānanato indriyaṭṭhasambhavato ca ājānanakaṁ indriyaṁ **aññindriyaṁ.** Sotāpattiphalādīsu chasu ṭhānesu ñāṇassetaṁ nāmaṁ. Aññātāvino catusaccesu niṭṭhitañāṇakiccassa khīṇāsavassa uppajjanato indriyaṭṭhasambhavato ca **aññātāvindriyaṁ,** aññātāvīnaṁ vā catūsu saccesu niṭṭhitakiccānaṁ cattāri saccāni paṭivijjhitvā ṭhitānaṁ dhammānaṁ abbhantare indaṭṭhasādhanena aññātāvindriyaṁ. Arahattaphalañāṇassetaṁ nāmaṁ. Sabbānipetāni yathāyogaṁ indaliṅgaṭṭhena indadesitaṭṭhena indadiṭṭhaṭṭhena indasiṭṭhaṭṭhena indajuṭṭhaṭṭhena ca indriyāni. Bhagavā hi Sammāsambuddho paramissariyabhāvato indo, kusalākusalañca kammaṁ kammesu kassaci issariyābhāvato. Tenevettha kammajanitāni indriyāni kusalākusalakammaṁ

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 191 piṭṭhe.

ulliṅgenti, tena ca siṭṭhānīti indaliṅgaṭṭhena indasiṭṭhaṭṭhena ca indriyāni. Sabbāneva panetāni Bhagavatā munindena yathābhūtato pakāsitāni abhisambuddhāni cāti indadesitaṭṭhena indadiṭṭhaṭṭhena ca indriyāni. Teneva ca Bhagavatā munindena kānici gocarāsevanāya, kānici bhāvanāsevanāya sevitānīti indajuṭṭhaṭṭhenapi indriyāni. Api ca ādhipaccasaṅkhātena issariyaṭṭhenapi etāni indriyāni. Cakkhuviññāṇādipavattiyaṁ hi cakkhādīnaṁ siddhamādhipaccaṁ tasmiṁ tikkhe tikkhattā mande ca mandattāti.

5. **Kāmadhātu**-ādīni dvādasa vissajjanāni bhavappabhedavasena niddiṭṭhāni. Kāmarāgasaṅkhātena kāmena yuttā dhātu **kāmadhātu,** kāmasaṅkhātā vā dhātu kāmadhātu. Kāmaṁ pahāya rūpena yuttā dhātu **rūpadhātu,** rūpasaṅkhātā vā dhātu rūpadhātu. Kāmañca rūpañca pahāya arūpena yuttā dhātu **arūpadhātu,** arūpasaṅkhātā vā dhātu arūpadhātu. Tā eva dhātuyo puna bhavapariyāyena vuttā. Bhavatīti hi bhavoti vuccati. Saññāya yutto bhavo **saññābhavo,** saññāsahagato vā bhavo saññābhavo, saññā vā ettha bhave atthīti saññābhavo. So kāmabhavo ca asaññābhavamutto rūpabhavo ca nevasaññānāsaññābhavamutto arūpabhavo ca hoti. Na saññābhavo **asaññābhavo,** so rūpabhavekadeso. Oḷārikattābhāvato nevasaññā, sukhumattena sambhavato nāsaññāti nevasaññānāsaññā, tāya yutto bhavo **nevasaññānāsaññābhavo,** atha vā oḷārikāya saññāya abhāvā, sukhumāya ca bhāvā nevasaññānāsaññā asmiṁ bhaveti nevasaññānāsaññābhavo, so arūpabhavekadeso. Ekena rūpakkhandhena vokiṇṇo bhavo ekena vokāro assa bhavassāti **ekavokārabhavo,** so asaññabhavova. Catūhi arūpakkhandhehi vokiṇṇo bhavo catūhi vokāro assa bhavassāti **catuvokārabhavo,** so arūpabhavo eva. Pañcahi khandhehi vokiṇṇo bhavo pañcahi vokāro assa bhavassāti **pañcavokārabhavo,** so kāmabhavo ca rūpabhavekadeso ca hoti.

6. **Paṭhamajjhānā**dīni dvādasa vissajjanāni jhānasamāpattivasena niddiṭṭhāni. **Jhānan**ti idha brahmavihāramattaṁ adhippetaṁ. Vitakkavicārapītisukhacittekaggatāsampayuttaṁ **paṭhamaṁ jhānaṁ.** Pītisukhacittekaggatāsampayuttaṁ **dutiyaṁ jhānaṁ.**

Sukhacittekaggatāsampayuttaṁ **tatiyaṁ jhānaṁ.** Upekkhācittekaggatāsampayuttaṁ **catutthaṁ jhānaṁ.** Medati mejjatīti mettā, siniyhatīti attho. Mitte vā bhavā, mittassa vā esā pavattīti mettā, paccanīkadhammehi muttattā ārammaṇe cādhimuttattā vimutti, cetaso vimutti cetovimutti, mettā eva cetovimutti **mettācetovimutti.** Karuṇā vuttatthā eva. Modanti tāya taṁsamaṅgino, sayaṁ vā modati, modanamattameva vā tanti **muditā.** "Averā hontū"ti-ādibyāpārappahānena majjhattabhāvūpagamanena ca upekkhatīti **upekkhā.** Mettādayo tayo brahmavihārā paṭhamādīhi tīhi jhānehi yuttā, upekkhābrahmavihāro catutthajjhānena yutto.

Pharaṇavasena natthi etassa antoti ananto, ākāso ananto ākāsānanto, kasiṇugghāṭimākāso. Ākāsānantoyeva ākāsānañcaṁ, taṁ ākāsanañcaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanamassa sasampayuttadhammassa jhānassa "devānaṁ devāyatanamivā"ti ākāsānañcāyatanaṁ, ākāsānañcāyatanameva samāpatti **ākāsānañcāyatanasamāpatti.** Pharaṇavasena ca natthi etassa antoti anantaṁ, taṁ ākāsārammaṇaṁ viññāṇaṁ. Anantameva ānañcaṁ, viññāṇaṁ ānañcaṁ "viññāṇānañcan"ti avatvā "viññāṇañcan"ti vuttaṁ. Ayaṁ hettha ruḷhisaddo. Taṁ viññāṇañcaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanamassa sasampayuttadhammassa jhānassa "devānaṁ devāyatanamivā"ti **viññāṇañcāyatanaṁ.** Natthi etassa kiñcananti akiñcanaṁ, antamaso bhaṅgamattampi assa avasiṭṭhaṁ natthīti vuttaṁ hoti. Akiñcanassa bhāvo ākiñcaññaṁ. Ākāsānañcāyatanaviññāṇābhāvassetaṁ adhivacanaṁ. Taṁ ākiñcaññaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanamassa sasampayuttadhammassa jhānassa "devānaṁ devāyatanamivā"ti **ākiñcaññāyatanaṁ.** Oḷārikāya saññāya abhāvato, sukhumāya ca bhāvato nevassa sasampayuttadhammassa jhānassa saññā nāsaññāti nevasaññānāsaññaṁ, nevasaññānāsaññañca taṁ manāyatana-dhammāyatanapariyāpannattā āyatanañcāti **nevasaññānāsaññāyatanaṁ.** Atha vā yāyamettha saññā sā paṭusaññākiccaṁ kātuṁ asamatthatāya nevasaññā, saṅkhārāvasesasukhumabhāvena vijjamānattā nāsaññāti nevasaññānāsaññā, nevasaññānāsaññā ca sā sesadhammānaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanañcāti nevasaññānāsaññāyatanaṁ. Ākiñcaññāyatanārammaṇāya samāpattiyā etaṁ adhivacanaṁ. Na kevalaṁ ettha

saññāva edisī, atha kho vedanāpi nevavedanā nāvedanā. Cittampi nevacittaṁ nācittaṁ. Phassopi nevaphasso nāphasso. Esa nayo sesasampayuttadhammesu. Saññāsīsena panāyaṁ desanā katāti.

Avijjādīni dvādasa vissajjanāni paṭiccasamuppādaṅgavasena niddiṭṭhāni. Pūretuṁ ayuttaṭṭhena kāyaduccaritādi avindiyaṁ nāma, aladdhabbanti attho. Taṁ avindiyaṁ vindatīti **avijjā.** Tabbiparītato kāyasucaritādi vindiyaṁ nāma, taṁ vindiyaṁ na vindatīti avijjā, khandhānaṁ rāsaṭṭhaṁ, āyatanānaṁ āyatanaṭṭhaṁ, dhātūnaṁ suññaṭṭhaṁ, indriyānaṁ adhipatiyaṭṭhaṁ, saccānaṁ tathaṭṭhaṁ aviditaṁ karotīti avijjā, dukkhādīnaṁ pīḷanādivasena vuttaṁ catubbidhaṁ catubbidhaṁ atthaṁ aviditaṁ karotītipi avijjā, antavirahite saṁsāre sabbayonigatibhavaviññāṇaṭṭhitisattāvāsesu satte javāpetīti avijjā, paramatthato avijjamānesu itthipurisādīsu javati, vijjamānesupi khandhādīsu na javatīti avijjā, api ca cakkhuviññāṇādīnaṁ vatthārammaṇānaṁ paṭiccasamuppādapaṭiccasamuppannānañca dhammānaṁ chādanatopi avijjā. Saṅkhatamabhisaṅkharontīti **saṅkhārā.** Vijānātīti **viññāṇaṁ.** Namatīti **nāmaṁ,** nāmayatīti vā nāmaṁ, ruppatīti **rūpaṁ.** Āye tanoti, āyatañca nayatīti **āyatanaṁ.** Phusatīti **phasso.** Vedayatīti **vedanā.** Paritassatīti **taṇhā.** Upādiyati bhusaṁ gaṇhātīti **upādānaṁ.** Bhavati, bhāvayatīti vā **bhavo.** Jananaṁ **jāti.** Jīraṇaṁ **jarā.** Maranti etenāti **maraṇaṁ.**

7. **Dukkhā**dīni aṭṭhasatāni aṭṭha ca vissajjanāni catusaccayojanāvasena niddiṭṭhāni. “Dukkhaṁ abhiññeyyan”ti-ādīsu hi channaṁ catukkānaṁ vasena catuvīsati vissajjanāni “cakkhu jarāmaraṇan”ti peyyāle “cakkhu abhiññeyyaṁ sotaṁ abhiññeyyan”ti-ādinā “jāti abhiññeyyā”ti pariyosānena pañcanavutādhikena vissajjanasatena yojetvā vuttāni. Pañcanavutādhikaṁ catukkasataṁ hoti, tesaṁ catukkānaṁ vasena asīti-adhikāni sattā vissajjanasatāni. “Jarāmaraṇaṁ abhiññeyyan”ti-ādike catukke “cattāri vissajjanānī”ti evaṁ sabbāni aṭṭha ca satāni aṭṭha ca vissajjanāni honti. Ettha ca tassa tassa dhammassa padhānabhūto paccayo samudayoti veditabbo, sabbasaṅkhārehi suññaṁ nibbānaṁ nirodhoti veditabbaṁ. Anaññātaññassāmītindriyādīnaṁ tiṇṇampi hi lokuttarindriyānaṁ ettha abhāvaṁ sandhāya anaññātaññassāmītindriyanirodhoti-ādi

yujjati. Nirodhagāminipaṭipadāti ca sabbattha ariyamaggo eva. Evaṁ hi vuccamāne phalepi maggavohārasambhavato aññindriya-aññātāvindriyānampi yujjati. Puna dukkhādīnaṁ pariññaṭṭhādivasena aṭṭhasatāni aṭṭha ca vissajjanāni niddiṭṭhāni, puna dukkhādīnaṁ pariññāpaṭivedhaṭṭhādivasena aṭṭhasatāni aṭṭha ca vissajjanāni niddiṭṭhāni. Pariññā ca sā paṭivijjhitabbaṭṭhena paṭivedho cāti pariññāpaṭivedho, pariññāpaṭivedhova attho **pariññāpaṭivedhaṭṭho.**

8. Puna tāneva dukkhādīni jarāmaraṇapariyantāni dvi-adhikāni dve padasatāni samudayādīhi sattahi sattahi padehi yojetvā dvi-adhikānaṁ dvinnaṁ aṭṭhakasatānaṁ vasena sahassañca cha ca satāni soḷasa ca vissajjanāni niddiṭṭhāni. Tattha padhānabhūto paccayo samudayo, tassa nirodho **samudayanirodho.** Chando eva rāgo chandarāgo, dukkhe sukhasaññāya dukkhassa chandarāgo, tassa nirodho **chandarāganirodho.** Dukkhaṁ paṭicca uppajjamānaṁ sukhaṁ somanassaṁ **dukkhassa assādo.** Dukkhassa aniccatā dukkhassa vipariṇāmadhammatā **dukkhassa ādīnavo.** Dukkhe chandarāgavinayo chandarāgappahānaṁ **dukkhassa nissaraṇaṁ.** "Yaṁ kho pana kiñci bhūtaṁ saṅkhataṁ paṭiccasamuppannaṁ nirodho tassa nissaraṇan"ti[1] vacanato nibbānameva dukkhassa nissaraṇaṁ. "Dukkhanirodho samudayanirodho chandarāganirodho dukkhassa nissaraṇan"ti nānāsaṅkhatapaṭipakkhavasena nānāpariyāyavacanehi catūsu ṭhānesu nibbānameva vuttanti veditabbaṁ. Keci pana "āhārasamudayā dukkhasamudayo āhāranirodhā dukkhanirodho sarasavasena samudayanirodho, atha vā udayabbayadassanena samudayanirodho saha vipassanāya maggo chandarāganirodho"ti vadanti. Evañca vuccamāne lokuttarindriyānaṁ avipassanūpagattā na sabbasādhāraṇaṁ hotīti paṭhamaṁ vuttanayova gahetabbo. Lokuttarindriyesu hi chandarāgābhāvatoyeva chandarāganirodhoti yujjati. Sarīre chandarāgeneva sarīrekadesesu kesādīsupi chandarāgo katova hoti, jarāmaraṇavantesu chandarāgeneva jarāmaraṇesupi chandarāgo katova hoti. Evaṁ assādādīnavāpi yojetabbā. Puna dukkhādīni jarāmaraṇapariyantāni dvi-adhikāni dve padasatāni samudayādīhi chahi

1. Khu 9. 26 piṭṭhe.

chahi padehi yojetvā dvi-adhikānaṁ dvinnaṁ sattakasatānaṁ vasena nayasahassañca cattāri ca satāni cuddasa ca vissajjanāni niddiṭṭhāni.

9. Idāni rūpādīni jarāmaraṇapariyantāni ekādhikāni dve padasatāni sattahi anupassanāhi yojetvā niddisituṁ paṭhamaṁ tāva aniccānupassanādayo satta anupassanā niddiṭṭhā. Tāni sabbāni sattahi suddhika-anupassanāvissanāvissajjanehi saddhiṁ sahassañca cattāri ca satāni cuddasa ca vissajjanāni honti. Aniccanti anupassanā **aniccānupassanā.** Sā niccasaññāpaṭipakkhā. Dukkhanti anupassanā **dukkhānupassanā.** Sā sukhasaññāpaṭipakkhā. Anattāti anupassanā **anattānupassanā.** Sā attasaññāpaṭipakkhā. Tissannaṁ anupassanānaṁ paripūrattā nibbindatīti nibbidā, nibbidā ca sā anupassanā cāti **nibbidānupassanā.** Sā nandipaṭipakkhā. Catassannaṁ anupassanānaṁ paripūrattā virajjatīti virāgo, virāgo ca so anupassanā cāti **virāgānupassanā.** Sā rāgapaṭipakkhā. Pañcannaṁ anupassanānaṁ paripūrattā rāgaṁ nirodhetīti nirodho, nirodho ca so anupassanā cāti **nirodhānupassanā.** Sā samudayapaṭipakkhā. Channaṁ anupassanānaṁ paripūrattā paṭinissajjatīti paṭinissaggo, paṭinissaggo ca so anupassanā cāti **paṭinissaggānupassanā.** Sā ādānapaṭipakkhā. Lokuttarindriyānaṁ asatipi vipassanūpagatte "sabbe saṅkhārā aniccā, sabbe saṅkhārā dukkhā, sabbe dhammā anattā"ti[1] vacanato tesampi aniccadukkhānattattā tattha niccasukhattasaññānaṁ nandiyā rāgassa ca abhāvo nirodhavantānīti anupassanato pariccāgapaṭinissaggapakkhandanapaṭinissaggasambhavato ca tehipi satta anupassanā yojitāti veditabbā. Jarāmaraṇavantesu aniccādito diṭṭhesu jarāmaraṇampi aniccādito diṭṭhaṁ nāma hoti, jarāmaraṇavantesu nibbindanto virajjanto jarāmaraṇe nibbinno ca viratto ca hoti, jarāmaraṇavantesu nirodhato diṭṭhesu jarāmaraṇampi nirodhato diṭṭhaṁ nāma hoti, jarāmaraṇavantesu[2] paṭinissajjanto jarāmaraṇaṁ paṭinissajjantova hotīti jarāmaraṇehi satta anupassanā yojitāti veditabbā.

10. Idāni ādīnavañāṇassa vatthubhūtānaṁ uppādādīnaṁ pañcannaṁ ārammaṇānaṁ vasena uppādādīni tesaṁ vevacanāni pañcadasa vissajjanāni niddiṭṭhāni,

---

1. Khu 1. 53; Khu 9. 36 piṭṭhesu.
2. Jarāmaraṇavante (Sī)

santipadañāṇassa tappaṭipakkhārammaṇavasena anuppādādīni pañcadassa vissajjanāni niddiṭṭhāni, puna tāneva uppādānuppādādīni padāni yugaḷakavasena yojetvā tiṁsa vissajjanāni niddiṭṭhāni. Evaṁ imasmiṁ nayeva saṭṭhi vissajjanāni honti. Tattha **uppādo**ti purimakammapaccayā idha uppatti. **Pavattan**ti tathā-uppannassa pavatti. **Nimittan**ti sabbampi saṅkhāranimittaṁ. Yogāvacarassa hi saṅkhārā sasaṇṭhānā viya upaṭṭhahanti, tasmā nimittanti vuccanti. **Āyūhanā**ti āyatiṁ paṭisandhihetubhūtaṁ kammaṁ. Taṁ hi abhisaṅkharaṇaṭṭhena āyūhanāti vuccati. **Paṭisandhī**ti āyatiṁ uppatti. Sā hi bhavantarapaṭisandhānato paṭisandhīti vuccati. **Gatī**ti yāya gatiyā sā[1] paṭisandhi hoti. Sā hi gantabbato gatīti vuccati. **Nibbattī**ti khandhānaṁ nibbattanaṁ. **Upapattī**ti "samāpannassa vā upapannassa vā"ti[2] evaṁ vuttā vipākapavatti. **Jātī**ti jananaṁ. Tattha tattha nibbattamānānaṁ sattānaṁ ye ye khandhā pātubhavanti, tesaṁ tesaṁ paṭhamaṁ pātubhāvo. **Jarā**ti jīraṇaṁ. Sā duvidhā ṭhitaññathattalakkhaṇasaṅkhātaṁ saṅkhatalakkhaṇañca khaṇḍiccādisammato santatiyaṁ ekabhavapariyāpannakhandhānaṁ purāṇabhāvo ca. Sā idha adhippetā. **Byādhī**ti dhātukkhobhapaccayasamuṭṭhito pittasemhavātasannipāta-utuvipariṇāmavisamaparihāra-upakkamakammavipākavasena aṭṭhavidho ābādho. Vividhaṁ dukkhaṁ ādahati vidahatīti byādhi, byādhayati tāpeti, kampayatīti vā byādhi. **Maraṇan**ti maranti etenāti maraṇaṁ. Taṁ duvidhaṁ vayalakkhaṇasaṅkhātaṁ saṅkhatalakkhaṇañca ekabhavapariyāpannajīvitindriyappabandhavicchedo ca. Taṁ idha adhippetaṁ. **Soko**ti socanaṁ. Ñātibhogarogasīladiṭṭhibyasanehi phuṭṭhassa cittasantāpo. **Paridevo**ti paridevanaṁ. Ñātibyasanādīhiyeva phuṭṭhassa vacīpalāpo. **Upāyāso**ti bhuso āyāso. Ñātibyasanādīhiyeva phuṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito dosoyeva. Ettha ca uppādādayo pañceva ādīnavañāṇassa vatthuvasena vuttā, sesā tesaṁ vevacanavasena. "Nibbattī"ti hi uppādassa, "jātī"ti paṭisandhiyā vevacanaṁ, "gati upapattī"ti idaṁ dvayaṁ pavattassa, jarādayo nimittassāti. Anuppādādivacanehi pana nibbānameva vuttaṁ.

Puna tāneva uppādānuppādādīni saṭṭhi padāni dukkhasukhapadehi yojetvā saṭṭhi vissajjanāni, bhayakhemapadehi yojetvā saṭṭhi vissajjanāni,

---

1. Yā (Sī) 2. Khu 9. 81 piṭṭhe.

sāmisanirāmisapadehi yojetvā saṭṭhi vissajjanāni, saṅkhāranibbānapadehi yojetvā saṭṭhi vissajjanāni niddiṭṭhāni. Tattha **dukkhan**ti aniccattā dukkhaṁ. Dukkhapaṭipakkhato **sukhaṁ.** Yaṁ dukkhaṁ, taṁ **bhayaṁ.** Bhayapaṭipakkhato **khemaṁ.** Yaṁ bhayaṁ, taṁ vaṭṭāmisalokāmisehi avippamuttattā **sāmisaṁ.** Sāmisapaṭipakkhato **nirāmisaṁ.** Yaṁ sāmisaṁ, taṁ saṅkhāramattameva. Saṅkhārapaṭipakkhato santattā **nibbānaṁ.** Saṅkhārā hi ādittā, nibbānaṁ santanti. Dukkhākārena bhayākārena sāmisākārena saṅkhārākārenāti evaṁ tena tena ākārena pavattiṁ sandhāya tathā tathā vuttanti veditabbanti.

11. **Pariggahaṭṭhā**dīni ekatiṁsa vissajjanāni ariyamaggakkhaṇavasena niddiṭṭhāni. Ariyamaggasampayuttā hi dhammā ādito pabhuti uppādanatthaṁ pariggayhante iti pariggahā, tesaṁ sabhāvo **pariggahaṭṭho.** Tesaṁyeva aññamaññaparivārabhāvena **parivāraṭṭho.** Bhāvanāpāripūrivasena **paripūraṭṭho**[1]. Tesaṁyeva samādhivasena ekārammaṇapariggahamapekkhitvā **ekaggaṭṭho.** Nānārammaṇavikkhepābhāvamapekkhitvā **avikkhepaṭṭho.** Vīriyavasena **paggahaṭṭho.** Samādhivasena udakena nhānīyacuṇṇānaṁ viya avippakiṇṇatā **avisāraṭṭho.** Samādhiyogena alulitattā **anāvilaṭṭho.** Avikampitattā **aniñjanaṭṭho. Ekattupaṭṭhānavasenā**ti samādhiyogena ca ekārammaṇe bhusaṁ patiṭṭhānavasena ca. **Ṭhitaṭṭho**ti ārammaṇe niccalabhāvena patiṭṭhitaṭṭho. Tassa nibbānārammaṇassa ālambanabhāvena **ārammaṇaṭṭho.** Tattheva nikāmacārabhāvena **gocaraṭṭho.** Nissaraṇapahānabhāvena nibbānassa **pahānaṭṭho.** Kilesapariccāgavasena ariyamaggassa **pariccāgaṭṭho.** Dubhato vuṭṭhānavasena **vuṭṭhānaṭṭho.** Nimittapavattehi nivattanavasena **nivattanaṭṭho.** Nibbutattā **santaṭṭho.** Atappakattā uttamattā ca **paṇītaṭṭho.** Kilesehi vimuttattā, ārammaṇe ca adhimuttattā **vimuttaṭṭho.** Āsavānaṁ avisayabhāvena parisuddhattā **anāsavaṭṭho.** Kilesakantārasaṁsārakantārātikkamanena **taraṇaṭṭho.** Saṅkhāranimittābhāvena **animittaṭṭho.** Taṇhapaṇidhi-abhāvena **appaṇihitaṭṭho.** Attasārābhāvena **suññataṭṭho.** Vimuttirasena ekarasatāya, samathavipassanānaṁ ekarasatāya vā **ekarasaṭṭho.** Samathavipassanānaṁ aññamaññaṁ **anativattanaṭṭho.** Tesaṁyeva **yuganaddhaṭṭho.** Ariyamaggassa saṅkhārato

1. Paripūriṭṭho (Sī)

niggamanena **niyyānaṭṭho.** Nibbānasampāpanena **hetuṭṭho**[1]. Nibbānapaccakkhakaraṇena **dassanaṭṭho.** Adhipatibhāvena **ādhipateyyaṭṭho**ti.

12. **Samathā**dīni cattāri vissajjanāni samathavipassanāvasena niddiṭṭhāni. Aniccādivasena anu anu passanato **anupassanaṭṭho.** Yuganaddhassa samathavipassanādvayassa ekarasabhāvena **anativattanaṭṭho. Sikkhā**dīni nava vissajjanāni ariyamaggassa ādimajjhapariyosānavasena niddiṭṭhāni. Sikkhitabbattā **sikkhā.** Tassā samādātabbato **samādānaṭṭho.** Sīle patiṭṭhāya kammaṭṭhānavasena gahitassa ārammaṇassa bhāvanāpavattiṭṭhānattā (gocaraṭṭhānattā ca)[2] **gocaraṭṭho.** Samathakāle vipassanākāle vā kosajjavasena līnassa cittassa dhammavicayavīriyapītisambojjhaṅgabhāvanāvasena ussāhanaṭṭho **paggahaṭṭho.** Uddhaccavasena uddhatassa cittassa passaddhisamādhi-upekkhāsambojjhaṅgabhāvanāvasena sannisīdāpanaṭṭho **niggahaṭṭho. Ubho visuddhānan**ti ubhato visuddhānaṁ, līnuddhatapakkhato nivāretvā visuddhānaṁ cittānanti attho. Majjhimabhāve ṭhitānaṁ santativasena pavattamānānaṁ cittānaṁ vasena bahuvacanaṁ katanti veditabbaṁ. Ussāhanasannisīdāpanesu sabyāpārābhāvo **ajjhupekkhanaṭṭho.** Samappavattassa cittassa vasena bhāvanā **visesādhigamaṭṭho.** Ariyamaggapātubhāvavasena **uttaripaṭivedhaṭṭho.** Ariyamaggasiddhacatusaccapaṭivedhavasena **saccābhisamayaṭṭho.** Phalasamāpattivasena nirodhe **patiṭṭhāpakaṭṭho.** Sā hi taṁsamaṅgipuggalaṁ nirodhasaṅkhāte nibbāne patiṭṭhāpeti.

Saddhindriyādīni pañca vissajjanāni indriyaṭṭhavasena vuttāni. **Adhimokkhaṭṭho**ti adhimuccanaṭṭho. **Upaṭṭhānaṭṭho**ti ārammaṇaṁ upecca patiṭṭhānaṭṭho. **Dassanaṭṭho**ti sabhāvapekkhanaṭṭho. **Saddhābalā**dīni pañca vissajjanāni balaṭṭhavasena niddiṭṭhāni. Akampiyaṭṭhena saddhāva balanti **saddhābalaṁ. Assaddhiye**ti assaddhiyena. **Assaddhiyan**ti ca saddhāpaṭipakkhabhūto cittuppādo. **Akampiyaṭṭho**ti akampetabbaṭṭho, kampetuṁ na sakkāti attho. **Kosajje**ti kusītabhāvasaṅkhātena thinamiddhena. **Pamāde**ti satipaṭipakkhena cittuppādena. **Uddhacce**ti avūpasamasaṅkhātena uddhaccena. **Avijjāyā**ti mohena. **Satisambojjhaṅgā**dīni satta vissajjanāni bojjhaṅgaṭṭhavasena niddiṭṭhāni. Bujjhanakassa

---

1. Hetattho (Syā)
2. (...) Sī-Syā-potthakesu natthi.

aṅgo bojjhaṅgo, pasattho sundaro ca bojjhaṅgo sambojjhaṅgo, satiyeva sambojjhaṅgo **satisambojjhaṅgo.** Dhamme vicinātīti dhammavicayo. Paññāyetaṁ nāmaṁ. **Pavicayaṭṭho**ti vicāraṭṭho[1]. Pīnayatīti **pīti. Pharaṇaṭṭho**ti visaraṇaṭṭho. Passambhanaṁ **passaddhi. Upasamaṭṭho**ti niddarathaṭṭho. Upapattito ikkhatīti **upekkhā,** samaṁ pekkhati apakkhapatitāva hutvā pekkhatīti attho. Sā idha tatramajjhattupekkhā, bojjhaṅgupekkhātipi tassā nāmaṁ. Samavāhitalakkhaṇattā **paṭisaṅkhānaṭṭho.**

Sammādiṭṭhādīni aṭṭha vissajjanāni maggavasena niddiṭṭhāni. Sammā passati, sammā vā tāya passanti, passatthā sundarā vā diṭṭhīti sammādiṭṭhi. Tassā **sammādiṭṭhiyā.** Sammā saṅkappeti, sammā vā tena saṅkappenti, passattho sundaro vā saṅkappoti **sammāsaṅkappo. Abhiropanaṭṭho**ti cittassa ārammaṇāropanaṭṭho. Ārammaṇabhiniropanaṭṭhotipi pāṭho. Sammā vadati, sammā vā tāya vadanti, pasatthā sundarā vā vācāti **sammāvācā.** Micchāvācāviratiyā etaṁ nāmaṁ. **Pariggahaṭṭho**ti catubbidhavacīsaṁvarapariggahaṭṭho. Sammā karoti, sammā vā tena karonti, pasatthaṁ sundaraṁ vā kammanti sammākammaṁ, sammākammameva **sammākammanto.** Micchākammantaviratiyā etaṁ nāmaṁ. **Samuṭṭhānaṭṭho**ti tividhakāyasaṁvarasamuṭṭhānaṭṭho. Sammā ājīvati, sammā vā tena ājīvanti, pasattho sundaro vā ājīvoti **sammā-ājīvo.** Micchājīvaviratiyā etaṁ nāmaṁ. **Vodānaṭṭho**ti parisuddhaṭṭho. Sammā vāyamati, sammā vā tena vāyamanti, pasattho sundaro vā vāyāmoti **sammāvāyāmo.** Sammā sarati, sammā vā tāya saranti, pasatthā sundarā vā satīti **sammāsati.** Sammā samādhiyati, sammā vā tena samādhiyanti, pasattho sundaro vā samādhīti **sammāsamādhi.**

13. **Indriyā**dīni dasa vissajjanāni rāsikatvā anupubbapaṭipāṭivasena niddiṭṭhāni. **Ādhipateyyaṭṭho**ti indaṭṭhakaraṇavasena adhipati-attho. **Akampiyaṭṭho**ti paṭipakkhehi kampetuṁ asakkuṇeyyaṭṭho. **Niyyānaṭṭho**ti lokiyalokuttarānampi paṭipakkhato niggamanaṭṭho. **Hetuṭṭho**ti micchādiṭṭhādīnaṁ pahānāya sammādiṭṭhādayo hetūti vā sabbepi sammādiṭṭhādayo nibbānasampāpakahetūti vā hetuṭṭho. Satipaṭṭhānesu

---

1. Vicayaṭṭho (Sī)

ārammaṇesu okkhanditvā pakkhanditvā upaṭṭhānato upaṭṭhānaṁ, satiyeva upaṭṭhānaṁ **satipaṭṭhānaṁ.** Kāyavedanācittadhammesu panassā asubhadukkhāniccānattākāragahaṇavasena subhasukhaniccattasaññāpahānakiccasādhanavasena ca pavattito catudhā bhedo hoti. Etāni pubbabhāge nānācittesu labbhanti, maggakkhaṇe pana ekāyeva sati cattāri nāmāni labhati. Sammappadhānesu padahanti etenāti padhānaṁ, sobhanaṁ padhānaṁ **sammappadhānaṁ,** sammā vā padahanti etenāti sammappadhānaṁ, sobhanaṁ vā taṁ kilesavirūpattavirahato padhānañca hitasukhanipphādakattena seṭṭhabhāvāvahanato padhānabhāvakaraṇato vā sammappadhānaṁ. Vīriyassetaṁ adhivacanaṁ. Uppannānuppannānaṁ anuppannuppannānañca akusalakusalānaṁ dhammānaṁ pahānānuppatti-uppādaṭṭhitikiccasādhanavasena pavattito panassa catudhā bhedo hoti. Etānipi pubbabhāge nānācittesu labbhanti, maggakkhaṇe pana ekameva vīriyaṁ cattāri nāmāni labhati. **Padahanaṭṭho**ti ussāhanaṭṭho. Padhānaṭṭhotipi pāṭho, soyevattho.

Iddhipādānanti ettha chandavīriyacittavīmaṁsāsu ekeko ijjhatīti iddhi, samijjhati nipphajjatīti attho. Ijjhanti vā etāya sattā iddhā vuddhā ukkaṁsagatā hontīti iddhi, paṭhamenatthena iddhi eva pādo **iddhipādo,** iddhikoṭṭhāsoti attho. Dutiyenatthena iddhiyā pādoti iddhipādo. **Pādo**ti patiṭṭhā, adhigamūpāyoti attho. Tena hi yasmā uparūpari visesasaṅkhātaṁ iddhiṁ pajjanti pāpuṇanti, tasmā pādoti vuccati. Ete chandādayo pubbabhāge adhipativasena nānācittesu labbhanti, maggakkhaṇe pana saheva labbhanti. **Ijjhanaṭṭho**ti nipphajjanaṭṭho patiṭṭhānaṭṭho vā. **Saccānan**ti catunnaṁ ariyasaccānaṁ. **Tathaṭṭho**ti yathāsabhāvaṭṭho. Imāni aṭṭha vissajjanāni lokiyalokuttaramissakāni. **Payogānan**ti[1] catunnaṁ ariyamaggapayogānaṁ. **Paṭippassaddhaṭṭho**ti catunnaṁ ariyaphalānaṁ paṭippassaddhaṭṭho. Maggapayogo hi phalakkhaṇe paṭippassaddho hoti niṭṭhitakiccattā. Maggapayogānaṁ phalodayena paṭippassaddhabhāvo vā. **Phalānaṁ sacchikiriyaṭṭho**ti ariyaphālānaṁ paccavekkhaṇevasena paccakkhakaraṇaṭṭho. Ārammaṇasacchikiriyā vuttā hoti, phalakkhaṇe paṭilābhasacchikiriyā vā. **Vitakkā**dīni pañca vissajjanāni jhānaṅgavasena niddiṭṭhāni. Vitakkanaṁ **vitakko,**

---

1. Yogānanti (Sī), Pāḷiyaṁ pana "maggānan"ti dissati.

ūhananti vuttaṁ hoti. Vicaraṇaṁ **vicāro,** anusañcaraṇanti vuttaṁ hoti. **Upavicāraṭṭho**ti anumajjanaṭṭho. **Abhisandanaṭṭho**ti temanaṭṭho samādhivasena cittassa ekaggaṭṭho.

Āvajjanādīni pañcadasa vissajjanāni pakiṇṇakavasena niddiṭṭhāni. Pañcadvāramanodvāresu bhavaṅgārammaṇato aññārammaṇe cittasantānaṁ namentānaṁ dvinnaṁ cittānaṁ **āvajjanaṭṭho.** Viññāṇassa **vijānanaṭṭho.** Paññāya **pajānanaṭṭho.** Saññāya **sañjānanaṭṭho.** Samādhissa **ekodaṭṭho.** Dutiyajjhānasmiṁ hi samādhi eko udetīti **ekodī**ti vuccati, vitakkavicārehi anajjhāruḷhattā aggo seṭṭho hutvā uppajjatīti attho, Seṭṭhopi hi loke ekoti vuccati. Vitakkavicāravirahito vā eko asahāyo hutvā udetītipi vaṭṭati. Sabbopi vā kusalasamādhi nīvaraṇādīnaṁ uddhaccasseva vā paṭipakkhattā tehi anajjhāruḷhoti aggo hutvā udetīti vā tehi virahitoti asahāyo hutvā udetīti vā ekodīti yujjati. **Abhiññāya ñātaṭṭho**ti ñātapariññāya sabhāvajānanaṭṭho. **Pariññāya tīraṇaṭṭho**ti tīraṇapariññāya aniccādito upaparikkhaṇaṭṭho. **Pahānassa pariccāgaṭṭho**ti pahānapariññāya paṭipakkhapajahanaṭṭho. Samappavattāya **bhāvanāya ekarasaṭṭho. Phassanaṭṭho**ti phusanaṭṭho vindanaṭṭho. Pīḷābhāravahanādinā **khandhaṭṭho.** Suññādinā **dhātuṭṭho.** Sakasakamariyādāyatanādinā **āyatanaṭṭho.** Paccayehi saṅgamma katavasena **saṅkhataṭṭho.** Tabbiparītena **asaṅkhataṭṭho.**

14. **Cittaṭṭhā**dīni pañcadasa vissajjanāni cittasambandhena niddiṭṭhāni. **Cittaṭṭho**ti ettha ārammaṇaṁ cintetīti cittaṁ, vijānātīti attho. Yaṁ panettha javanaṁ hoti, taṁ javanavīthivasena attano santānaṁ cinotītipi cittaṁ, yaṁ vipākaṁ hoti, taṁ kammakilesehi citantipi cittaṁ, sabbampi yathānurūpaṁ cittatāya cittaṁ, cittakaraṇatāya cittaṁ, yaṁ vaṭṭassa paccayo hoti, taṁ saṁsāradukkhaṁ cinotītipi cittaṁ. Evaṁ ārammaṇe cittatādito **cittaṭṭho.** Cittuppādane phaluppādane vā nāssa antaramatthīti anantaraṁ, anantarassa bhāvo ānantariyaṁ, cittassa ānantariyaṁ cittānantariyaṁ, so **cittānantariyaṭṭho,** arahato cuticittaṁ vajjetvā yassa kassaci samanantaraniruddhassa cittassa anantaracittuppādane samatthabhāvo maggacittassa anantaraṁ phaluppādane samatthabhāvoti adhippāyo. **Cittassa vuṭṭhānaṭṭho**ti

gotrabhucittassa nimittato, maggacittassa nimittapavattato[1] vuṭṭhānaṭṭho. **Cittassa vivaṭṭanaṭṭho**ti tasseva cittadvayassa yathāvuttato vuṭṭhitassa nibbāne vivaṭṭanaṭṭho. **Cittassa hetuṭṭho**ti cittassa hetupaccayabhūtānaṁ navannaṁ hetūnaṁ hetuṭṭho. **Cittassa paccayaṭṭho**ti cittassa vatthārammaṇādīnaṁ anekesaṁ paccayānaṁ paccayaṭṭho. **Cittassa vatthuṭṭho**ti cittassa vatthubhūtānaṁ cakkhusotaghānajivhākāyahadaya-vatthūnaṁ vatthuṭṭho. **Cittassa bhūmaṭṭho**ti cittassa uppattidesavasena kāmāvacarādibhūmi-attho. **Cittassa ārammaṇaṭṭho**ti rūpādi-ārammaṇaṭṭho. Paricitassārammaṇassa sañcaraṇaṭṭhānaṭṭhena **gocaraṭṭho.** Upari vuttaviññāṇacariyāvasena **cariyaṭṭho.** Atha vā payogasamudācāraṭṭho cariyaṭṭho. Cittassa gamanābhāvepi dūrasantikārammaṇagahaṇavasena **gataṭṭho. Abhinīhāraṭṭho**ti gahitārammaṇato aññārammaṇamanasikāratthaṁ cittassa abhinīharaṇaṭṭho. **Cittassa niyyānaṭṭho**ti maggacittassa vaṭṭato niyyānaṭṭho. "Nekkhammaṁ paṭiladdhassa kāmacchandato cittaṁ nissaṭaṁ hotī"ti-ādinā[2] nayena **cittassa nissaraṇaṭṭho.**

15. **Ekattā**dīni dvācattālīsa vissajjanāni ekattasambandhena niddiṭṭhāni. **Ekatte**ti ārammaṇekatte, ekārammaṇeti attho. Paṭhamajjhānavasena **pakkhandanaṭṭho.** Dutiyajjhānavasena **pasīdanaṭṭho.** Tatiyajjhānavasena **santiṭṭhanaṭṭho.** Catutthajjhānavasena **muccānaṭṭho.** Paccavekkhaṇavasena etaṁ santanti **passanaṭṭho. Yānīkataṭṭhā**dayo pañca samādhissa vasībhāvavisesā. **Yānīkataṭṭho**ti yuttayānasadisakataṭṭho. **Vatthukataṭṭho**ti patiṭṭhaṭṭhena vatthu viya kataṭṭho. **Anuṭṭhitaṭṭho**ti paccupaṭṭhitaṭṭho. **Paricitaṭṭho**ti samantato citaṭṭho. **Susamāraddhaṭṭho**ti suṭṭhu samāraddhaṭṭho, sukataṭṭhoti attho. Āvajjanasamāpajjana-adhiṭṭhānavuṭṭhānapaccavekkhaṇavasitāvasena vā paṭipāṭiyā pañca padāni yojetabbāni. Kasiṇādi-ārammaṇabhāvanāya sikhāppattakāle cittacetasikānaṁ **pariggahaparivāraparipūraṭṭho.** Tesaṁyeva sammā samāhitattā ekārammaṇe samosaraṇena **samodhānaṭṭho.** Tesaṁyeva balappattiyā ārammaṇaṁ abhibhavitvā patiṭṭhānavasena **adhiṭṭhānaṭṭho.** Samathassa vipassanāya vā ādito, ādarena vā sevanavasena **āsevanaṭṭho.** Vaḍḍhanavasena

1. Nimittapavattito (Sī)
2. Khu 9. 26, 207 piṭṭhe (tannissitapāḷi)

bhāvanaṭṭho. Punappunaṁ karaṇavasena **bahulīkammaṭṭho.** Bahulīkatassa suṭṭhu samuṭṭhitavasena **susamuggataṭṭho.** Susamuggatassa paccanīkehi suṭṭhu vimuttivasena ārammaṇe ca suṭṭhu adhimuttivasena **suvimuttaṭṭho.**

Bujjhanaṭṭhādīni cattāri padāni bojjhaṅgavasena vuttāni. Sotāpattimaggabojjhaṅgānaṁ **bujjhanaṭṭho.** Sakadāgāmimaggabojjhaṅgānaṁ **anubujjhānaṭṭho.** Anāgāmimaggabojjhaṅgānaṁ **paṭibujjhanaṭṭho.** Arahattamaggabojjhaṅgānaṁ **sambujjhanaṭṭho.** Vipassanābojjhaṅgānaṁ vā bujjhanaṭṭho. Dassanamaggabojjhaṅgānaṁ anubujjhanaṭṭho. Bhāvanāmaggabojjhaṅgānaṁ paṭibujjhanaṭṭho. Phalabojjhaṅgānaṁ sambujjhanaṭṭho. Yathāvuttanayeneva bojjhaṅgānaṁ tassa tassa puggalassa bodhanādikaraṇena bodhanaṭṭhādayo cattāro atthā veditabbā. Yathāvuttānaṁyeva bojjhaṅgānaṁ bujjhanaṭṭhena "bodho"ti laddhanāmassa puggalassa pakkhe bhavattā bodhipakkhiyā nāma. Tesaṁ yathāvuttānaṁyeva bodhipakkhiyaṭṭhādayo cattāro atthā veditabbā. Vipassanāpaññāvasena **jotanaṭṭho.** Kamato catumaggapaññāvasena **ujjotanānujjotanapaṭijjotanasañjotanaṭṭho.** Kamato catumaggapaññāvasena vā jotanaṭṭhādayo, phalapaññāvasena sañjotanaṭṭho veditabbo.

16. **Patāpanaṭṭhā**dīni[1] aṭṭhārasa vissajjanāni ariyamaggavasena niddiṭṭhāni. Ariyamaggo hi yassuppajjati, taṁ patāpeti pabhāseti virocāpetīti patāpano, tassa **patāpanaṭṭho.** Tasseva atipabhassarabhāvena sayaṁ **virocanaṭṭho.** Kilesānaṁ visosanena **santāpanaṭṭho.** Amalanibbānārammaṇattā **amalaṭṭho.** Sampayuttamalābhāvena **vimalaṭṭho.** Ārammaṇakaraṇamalābhāvena **nimmalaṭṭho.** Atha vā sotāpattimaggassa amalaṭṭho. Sakadāgāmi-anāgāmimaggānaṁ vimalaṭṭho. Arahattamaggassa nimmalaṭṭho. Atha vā sāvakamaggassa amalaṭṭho. Paccekabuddhamaggassa vimalaṭṭho. Sammāsambuddhamaggassa nimmalaṭṭho. Kilesavisamābhāvena **samaṭṭho.** "Sammā mānābhisamayā"ti-ādīsu[2] viya kilesappahānaṭṭhena **samayaṭṭho.** Vikkhambhanatadaṅgasamucchedapaṭippassaddhinissaraṇa-saṅkhātesu pañcasu vivekesu samucchedavivekattā **vivekaṭṭho,** vinābhāvaṭṭho. Nissaraṇaviveke nibbāne caraṇato **vivekacariyaṭṭho.** Pañcasu virāgesu

---

1. Pakāsanaṭṭhādīni (Sī)

2. Ma 1. 15; Aṁ 2. 215; Aṁ 1. 133 piṭṭhādīsu.

samucchedavirāgattā **virāgaṭṭho,** virajjanaṭṭho. Nissaraṇavirāge nibbāne caraṇato **virāgacariyaṭṭho.** Pañcasu nirodhesu samucchedanirodhattā **nirodhaṭṭho.** Dukkhanirodhe nibbāne caraṇato **nirodhacariyaṭṭho.** Pariccāgapakkhandanavosaggattā **vosaggaṭṭho.** Ariyamaggo hi samucchedavasena kilesappahānato pariccāgavosaggo, ārammaṇakaraṇena nibbānapakkhandanato pakkhandanavosaggo ca. Vipassanā pana tadaṅgavasena kilesappahānato pariccāgavosaggo, tanninnabhāvena nibbānapakkhandanato pakkhandanavosaggo. Na so idha adhippeto. Vosaggabhāvena caraṇato **vosaggacariyaṭṭho.** Pañcasu vimuttīsu samucchedavimuttittā **vimuttaṭṭho.** Nissaraṇavimuttiyaṁ caraṇato **vimutticariyaṭṭho.**

Chandavīriyacittavīmaṁsāsaṅkhātesu catūsu iddhipādesu ekeka-iddhipādavasena dasa dasa katvā caturiddhipādavasena **chandaṭṭhā**dīni cattālīsa vissajjanāni niddiṭṭhāni. Kattukamyataṭṭho **chandaṭṭho.** Chandaṁ sīsaṁ katvā bhāvanārambhakāle **mūlaṭṭho.** Sahajātānaṁ patiṭṭhābhāvena **pādaṭṭho.** Padaṭṭhoti vā pāṭho. Iddhipādattā adhipatibhāvena **padhānaṭṭho.** Payogakāle **ijjhanaṭṭho.** Saddhāsampayogena **adhimokkhaṭṭho.** Vīriyasampayogena **paggahaṭṭho.** Satisampayogena **upaṭṭhānaṭṭho.** Samādhisampayogena **avikkhepaṭṭho.** Paññāsampayogena **dassanaṭṭho.** Paggahaṭṭho **vīriyaṭṭho.** Vīriyaṁ sīsaṁ katvā bhāvanārambhakāle mūlaṭṭho. Sayaṁ vīriyattā paggahaṭṭho. Cintanaṭṭhādiko **cittaṭṭho.** Cittaṁ sīsaṁ katvā bhāvanārambhakāle mūlaṭṭho. Upaparikkhanaṭṭho **vīmaṁsaṭṭho.** Vīmaṁsaṁ sīsaṁ katvā bhāvanārambhakāle mūlaṭṭho. Sayaṁ vīmaṁsattā dassanaṭṭho.

17. **Dukkhassa pīḷanaṭṭho**ti-ādīni soḷasa vissajjanāni saccānaṁ tathalakkhaṇavasena niddiṭṭhāni. Dukkhadassaneneva **pīḷanaṭṭho.** Dukkhāyūhanasamudayadassanena **saṅkhataṭṭho.** Sabbakilesasantāpaharasusītalamaggadassanena **santāpaṭṭho.** Avipariṇāmadhammanirodhadassanena **vipariṇāmaṭṭho.** Samudayadassaneneva **āyūhanaṭṭho.** Samudayāyūhitadukkhadassanena **nidānaṭṭho.** Visaññogabhūtanirodhadassanena **saññogaṭṭho.** Niyyānabhūtamaggadassanena **palibodhaṭṭho.** Nirodhadassaneneva **nissaraṇaṭṭho.** Avivekabhūtasamudayadassanena **vivekaṭṭho.** Saṅkhatabhūtamaggadassanena **asaṅkhataṭṭho.** Visabhūtadukkhadassanena **amataṭṭho.**

Maggadassaneneva **niyyānaṭṭho.** Nibbānasampattiyā ahetubhūtasamudayadassanena **hetuṭṭho.** Sududdasanirodhadassanena **dassanaṭṭho.** Kapaṇajanasadisadukkhadassanena uḷārakulasadiso **ādhipateyyaṭṭho** pātubhavatīti. Evaṁ taṁtaṁsaccadassanena tadaññasaccadassanena ca ekekassa saccassa cattāro cattāro lakkhaṇaṭṭhā vuttā.

Tathaṭṭhādīni dvādasa vissajjanāni sabbadhammasaṅgāhakadvādasapadavasena niddiṭṭhāni. **Tathaṭṭho**ti yathāsabhāvaṭṭho. **Anattaṭṭho**ti attavirahitaṭṭho. **Saccaṭṭho**ti avisaṁvādanaṭṭho. **Paṭivedhaṭṭho**ti paṭivijjhitabbaṭṭho. **Abhijānanaṭṭho**ti abhijānitabbaṭṭho. **Parijānanaṭṭho**ti ñātatīraṇapariññāya parijānitabbaṭṭho. **Dhammaṭṭho**ti sabhāvadhāraṇādiattho. **Dhātuṭṭho**ti suññādi-attho. **Ñātaṭṭho**ti jānituṁ sakkuṇeyyaṭṭho. **Sacchikiriyaṭṭho**ti sacchikātabbaṭṭho. **Phassanaṭṭho**ti ñāṇena phusitabbaṭṭho. **Abhisamayaṭṭho**ti paccavekkhaṇañāṇena abhisammāgantabbaṭṭho, ñāṇena paṭilabhitabbaṭṭho vā. Paṭilābhopi hi "atthābhisamayā dhīro"ti-ādīsu[1] viya abhisamayoti vuccati.

18. **Nekkhammā**dīni satta vissajjanāni upacārajjhānavasena niddiṭṭhāni. **Nekkhamman**ti kāmacchandassa paṭipakkho alobho. **Ālokasaññā**ti thinamiddhassa paṭipakkhe ālokanimitte saññā. **Avikkhepo**ti uddhaccassa paṭipakkho samādhi. **Dhammavavatthānan**ti vicikicchāya paṭipakkhaṁ ñāṇaṁ. **Ñāṇan**ti avijjāya paṭipakkhaṁ ñāṇaṁ. **Pāmojjan**ti aratipaṭipakkhā pīti. **Paṭhamajjhānā**dīni aṭṭha vissajjanāni rūpārūpasamāpattivasena niddiṭṭhāni. Heṭṭhā pana rūpasamāpatti-anantaraṁ rūpajjhānasambandhena cattāro brahmavihārā niddiṭṭhā.

Aniccānupassanādīni lokuttaramaggassa pubbabhāge aṭṭhārasamahāvipassanāvasena niddiṭṭhāni. Heṭṭhā pana rūpādīhi yojanūpagā satta anupassanā eva vuttā, idha pana sabbāpi vuttā. Kalāpasammasanaudayabbayānupassanā kasmā na vuttāti ce? Tāsaṁ dvinnaṁ vasena aniccānupassanādīnaṁ sijjhanato imāsu vuttāsu tā dvepi vuttāva honti, aniccānupasanādīhi vā vinā tāsaṁ dvinnaṁ appavattito imāsu vuttāsu tā dvepi vuttāva honti. **Khayānupassanā**ti paccuppannānaṁ rūpakkhandhādīnaṁ

---

1. Saṁ 1. 90 piṭṭhe.

bhaṅgadassanañāṇañca taṁtaṁkhandhabhaṅgadassanānantaraṁ tadārammaṇacittacetasikabhaṅgadassanañāṇañca. **Vayānupassanā**ti paccuppannānaṁ khandhānaṁ bhaṅgadassanānantaraṁ tadanvayeneva atītānāgatakhandhānaṁ bhaṅgadassanañāṇaṁ. **Vipariṇāmānupassanā**ti tasmiṁ bhaṅgasaṅkhāte nirodhe adhimuttattā atha sabbepi atītānāgatapaccuppannā khandhā vipariṇāmavantoti sabbesaṁ vipariṇāmadassanañāṇaṁ. **Animittānupassanā**ti evaṁ sabbasaṅkhārānaṁ vipariṇāmaṁ disvā aniccato vipassantassa aniccānupassanāva niccanimittapajahanavasena niccanimittābhāvā animittānupassanā nāma hoti. **Appaṇihitānupassanā**ti aniccānupassanānantaraṁ pavattā dukkhānupassanāva sukhapatthanāpajahanavasena paṇidhi-abhāvā appaṇihitānupassanā nāma hoti. **Suññatānupassanā**ti dukkhānupassanānantaraṁ pavattā anattānupassanāva attābhinivesapajahanavasena attasuññatādassanato suññatānupassanā nāma hoti. **Adhipaññādhammavipassanā**ti evaṁsaṅkhārānaṁ bhaṅgaṁ passitvā passitvā aniccādito vipassantassa saṅkhārāva bhijjanti, saṅkhārānaṁ maraṇaṁ na añño koci atthīti bhaṅgavasena suññataṁ gahetvā pavattā vipassanā. Sā hi adhipaññā ca dhammesu ca vipassanāti katvā adhipaññādhammavipassanāti vuccati. **Yathābhūtañāṇadassanan**ti bhaṅgaṁ disvā disvā "sabhayā saṅkhārā"ti pavattaṁ bhayatupaṭṭhānañāṇaṁ. **Ādīnavānupassanā**ti bhayatupaṭṭhānavasena uppannaṁ sabbabhavādīsu ādīnavadassanañāṇaṁ. "Yā ca bhayatupaṭṭhāne paññā yañca ādīnave ñāṇaṁ yā ca nibbidā, ime dhammā ekatthā, byañjanameva nānan"ti[1] vacanato bhayatupaṭṭhānādīnavānupassanāsu vuttāsu nibbidānupassanā idhāpi vuttāva hoti. Ādito catutthaṁ katvā vuttattā panidha na vuttā. **Paṭisaṅkhānupassanā**ti muñcitukamyatāñāṇavasena uppannaṁ muñcanassa upāyakaraṇaṁ paṭisaṅkhānupassanāsaññitaṁ aniccadukkhānattānupassanāñāṇaṁ. "Yā ca muñcitukamyatā yā ca paṭisaṅkhānupassanā yā ca saṅkhārupekkhā, ime dhammā ekatthā, byañjanameva nānan"ti[1] vacanato paṭisaṅkhānupassanāya vuttāya muñcitukamyatāsaṅkhārupekkhāñāṇāni vuttāneva honti. **Vivaṭṭanānupassanā**ti anulomañāṇavasena uppannaṁ gotrabhuñāṇaṁ. Anulomañāṇena gotrabhuñāṇassa sijjhanato gotrabhuñāṇe vutte anulomañāṇaṁ vuttameva hoti. Evaṁ hi

---

1. Khu 9. 259 piṭṭhe.

aṭṭhārasannaṁ mahāvipassanānaṁ paṭipāṭi vuccamānā Pāḷiyā sameti. Vuttaṁ hi indriyakathāyaṁ—

> "Pubbabhāge pañcahindriyehi paṭhamajjhānavasena pañcindriyāni nissaṭāni honti, paṭhame jhāne pañcahindriyehi dutiyajjhānavasena pañcindriyāni nissaṭāni hontī"ti[1]—

ādinā nayena yāva arahattaphalā uttaruttaripaṭipāṭiyā indriyāni vuttāni. Tasmā aṭṭhārasa mahāvipassanā yathāvuttakkamena Pāḷiyā yujjanti. Visuddhimagge pana—

> "Khayānupassanāti ghanavinibbhogaṁ katvā aniccaṁ khayaṭṭhenāti evaṁ khayaṁ passato ñāṇaṁ. Vipariṇāmānupassanāti rūpasattaka-arūpasattakādivasena[2] taṁ taṁ paricchedaṁ atikkamma aññathā pavattidassanaṁ. Uppannassa vā jarāya ceva maraṇena ca dvīhākārehi vipariṇāmadassanaṁ. Yathābhūtañāṇadassananti sapaccayanāmarūpapariggaho"ti—

vuttaṁ. Taṁ tāya Pāḷiyā viruddhaṁ viya dissati. Vivaṭṭanānupassanāti saṅkhārupekkhā ceva anulomañcāti vuttaṁ. Tañca Pāḷiyā viruddhaṁ viya dissati. Cariyākathāyaṁ hi—

> "Aniccānupassanatthāya āvajjanakiriyābyākatā viññāṇacariyā. Aniccānupassanā ñāṇacariyā -pa- paṭisaṅkhānupassanatthāya āvajjanakiriyābyākatā viññāṇacariyā. Paṭisaṅkhānupassanā ñāṇacariyā"ti[3]—

Yassa yassa ñāṇassa visuṁ visuṁ āvajjanaṁ labbhati, tassa tassa visuṁ visuṁ āvajjanaṁ vuttaṁ. Vivaṭṭanānupassanāya pana āvajjanaṁ avatvāva "vivaṭṭanānupassanā ñāṇacariyā"ti vuttaṁ. Yadi saṅkhārupekkhānulomañāṇāni vivaṭṭanānupassanā nāma siyuṁ, tadāvajjanasambhavā tadatthāya ca āvajjanaṁ vadeyya, na ca tadatthāya āvajjanaṁ vuttaṁ. Gotrabhuñāṇassa pana visuṁ

---

1. Khu 9. 207 piṭṭhe.
2. Rūpasattakādivasena (Visuddhi 2. 336 piṭṭhe)
3. Khu 9. 80 piṭṭhe.

āvajjanaṁ natthi anulomāvajjanavīthiyaṁyeva uppattito. Tasmā vivaṭṭanānupassanatthāya āvajjanassa avuttattā gotrabhuñāṇameva “vivaṭṭanānupassanā”ti yujjati.

19. **Sotāpattimaggā**dīni aṭṭha vissajjanāni lokuttaramaggaphalavasena niddiṭṭhāni. Sotassa āpajjanaṁ sotāpatti, sotāpatti eva maggo **sotāpattimaggo.** Sotāpattiyā phalaṁ sotāpattiphalaṁ, samāpajjīyatīti samāpatti, sotāpattiphalameva samāpatti **sotāpattiphalasamāpatti.** Paṭisandhivasena sakiṁ yeva imaṁ lokaṁ āgacchatīti sakadāgāmī, tassa maggo **sakadāgāmimaggo.** Sakadāgāmissa phalaṁ **sakadāgāmiphalaṁ.** Paṭisandhivaseneva kāmabhavaṁ na āgacchatīti anāgāmī, tassa maggo **anāgāmimaggo.** Anāgāmissa phalaṁ **anāgāmiphalaṁ.** Kilesehi ārakattā, kilesārīnaṁ hatattā, saṁsāracakkassa arānaṁ hatattā, pāpakaraṇe rahābhāvā, paccayādīnaṁ arahattā arahaṁ, arahato bhāvo arahattaṁ. Kiṁ taṁ? Arahattaphalaṁ. Arahattassa maggo **arahattamaggo.** Arahattameva phalaṁ **arahattaphalaṁ.**

“Adhimokkhaṭṭhena saddhindriyan”ti-ādīni “tathaṭṭhena saccā”ti pariyantāni tettiṁsa vissajjanāni niddiṭṭhāni. Heṭṭhā “saddhindriyassa adhimokkhaṭṭho”ti-ādīhi tettiṁsāya vissajjanehi samānāni. Kevalaṁ hi tattha dhammehi atthā niddiṭṭhā, idha atthehi dhammā niddiṭṭhāti ayaṁ viseso. “Avikkhepaṭṭhena samatho”ti-ādīnañca catunnaṁ vissajjanānaṁ heṭṭhā “samathassa avikkhepaṭṭho”ti-ādīnañca catunnaṁ vissajjanānaṁ viseso vuttanayeneva veditabbo.

Saṁvaraṭṭhenāti-ādīni aṭṭha vissajjanāni sīlādibalapariyosānadhammavasena niddiṭṭhāni. **Sīlavisuddhī**ti suparisuddhapātimokkhasaṁvarādicatubbidhaṁ sīlaṁ dussīlyamalavisodhanato. **Cittavisuddhī**ti sa-upacārā aṭṭha samāpattiyo. Cittasīsena hettha samādhi vutto. So cittamalavisodhanato cittavisuddhi. **Diṭṭhivisuddī**ti nāmarūpānaṁ yathāsabhāvadassanaṁ sattadiṭṭhimalavisodhanato diṭṭhivisuddhi. **Muttaṭṭhenā**ti tadaṅgavasena upakkilesato vimuttaṭṭhena ārammaṇe ca adhimuttaṭṭhena. **Vimokkho**ti tadaṅgavimokkho. **Paṭivedhaṭṭhena vijjā**ti pubbenivāsānussatiñāṇaṁ purimabhavapaṭivedhaṭṭhena vijjā,

dibbacakkhuñāṇaṁ sattānaṁ cutūpapātapaṭivedhaṭṭhena vijjā, āsavānaṁ khaye ñāṇaṁ saccapaṭivedhaṭṭhena vijjā. **Paṭivedhaṭṭhenā**ti jānanaṭṭhena. **Pariccāgaṭṭhena vimuttī**ti yaṁ yaṁ pariccattaṁ, tato tato vimuttattā phalavimutti. **Samucchedaṭṭhena khaye ñāṇan**ti kilesasamucchindanatthena kilesakkhayakare ariyamagge ñāṇaṁ. **Paṭippassaddhaṭṭhena anuppāde ñāṇan**ti maggakiccasaṅkhātapayogapaṭippassaddhattā paṭisandhivasena anuppādabhūte taṁtaṁmaggavajjhakilesānaṁ anuppādapariyosāne uppanne ariyaphale ñāṇaṁ.

20. **Chando mūlaṭṭhenā**ti-ādīni nava vissajjanāni ariyamaggassa ādimajjhapariyosānuvasena niddiṭṭhāni. **Chando mūlaṭṭhenā**ti kusalānaṁ dhammānaṁ kattukamyatāchando paṭipattiyā ca nipphattiyā ca mūlattā mūlaṭṭhena. **Manasikāro samuṭṭhānaṭṭhenā**ti yonisomanasikāro sabbakusaladhamme samuṭṭhāpetīti samuṭṭhānaṭṭhena. **Phasso samodhānaṭṭhenā**ti yasmā taṇhāya visesena vedanā padhānakāraṇaṁ, taṇhā ca pahīyamānā visesena vedanāya pariññātāya pahīyati, tassā ca vedanāya phassova padhānakāraṇaṁ, tasmiṁ pariññāte vedanā pariññātā hoti, tasmā sattasu abhiññeyyavatthūsu phasso paṭhamaṁ vutto. So ca tikasannipātasaṅkhātassa attano kāraṇassa vasena paveditattā "tikasannipātapaccupaṭṭhāno"ti vuttattā samodhānaṭṭhena abhiññeyyo. Keci pana "ñāṇaphasso phasso"ti vadanti.

Yasmā pana vedanā cittacetasike attano vase vattāpayamānā tattha samosarati pavisati, cittasantānameva vā pavisati, tasmā **samosaraṇaṭṭhena abhiññeyyā**ti vuttā. Keci pana "sabbānipi pariññeyyāni vedanāsu samosaranti, vedanāsu pariññātāsu sabbaṁ taṇhāvatthu pariññātaṁ hoti. Taṁ kissahetu? Vedanāpaccayā hi sabbāpi taṇhā. Tasmā vedanā samosaraṇaṭṭhena abhiññeyyā"ti vadanti. Yasmā sabbagopānasīnaṁ ābandhanato kūṭāgārakaṇṇikā viya cittacetasikānaṁ sampiṇḍanato samādhi kusalānaṁ dhammānaṁ pamukho hoti jeṭṭhako, tasmā **samādhi pamukhaṭṭhenā**ti vuttaṁ. Pāmukhaṭṭhenātipi[1] pāṭho. Yasmā samathavipassanaṁ bhāventassa ārammaṇūpaṭṭhānādhipati hoti sati,

1. Pāmukkhaṭṭhenātipi (Syā)

satiyā upaṭṭhite ārammaṇe sabbepi kusalā dhammā sakaṁ sakaṁ kiccaṁ sādhenti, tasmā **sati ādhipateyyaṭṭhenā**ti vuttaṁ. **Paññā taduttaraṭṭhenā**ti ariyamaggapaññā tesaṁ kusalānaṁ dhammānaṁ uttaraṭṭhena seṭṭhaṭṭhena abhiññeyyā. Atha vā tato kilesehi, saṁsāravaṭṭato vā uttarati samatikkamatīti taduttarā, tassā attho taduttaraṭṭho. Tena **taduttaraṭṭhena.** Tatuttaraṭṭhenātipi pāṭho, tato uttaraṭṭhenāti attho. **Vimutti sāraṭṭhenā**ti phalavimutti aparihānivasena thirattā sāro, taṁ atikkamitvā aññassa pariyesitabbassa abhāvatopi sāro. Sā vimutti tena sāraṭṭhena abhiññeyyā. **Amatogadhaṁ nibbānan**ti natthi etassa maraṇasaṅkhātaṁ matanti amataṁ, kilesavisapaṭipakkhattā agadantipi amataṁ, sacchikiriyāya sattānaṁ patiṭṭhābhūtanti ogadhaṁ, saṁsāradukkhasantibhūtattā nibbutanti nibbānaṁ, natthettha taṇhāsaṅkhātaṁ vānantipi nibbānaṁ. Taṁ sāsanassa niṭṭhābhūtattā **pariyosānaṭṭhena abhiññeyyaṁ.** Evaṁ imasmiṁ abhiññeyyaniddese sattasahassāni sattasatāni cattālīsañca vissajjanāni honti.

Idāni tesaṁ evaṁ niddiṭṭhānaṁ dhammānaṁ "ye ye dhammā abhiññātā, te te dhammā ñātā hontī"ti nigamanaṁ karoti, tassa abhimukhaṁ katvā ñātā hontīti adhippāyo. **Taṁñātaṭṭhena ñāṇan**ti tesaṁ vuttappakārānaṁ dhammānaṁ jānanaṭṭhena ñāṇaṁ. **Pajānanaṭṭhena paññā**ti pakārato jānanaṭṭhena paññā. **Tena vuccatī**ti-ādito pucchitapucchā nigametvā dassitā. Tena kāraṇena "ime dhammā abhiññeyyāti sotāvadhānaṁ, taṁpajānanā paññā sutamaye ñāṇan"ti vuccatīti atthoti.

Saddhammappakāsiniyā Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya

Abhiññeyyaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pariññeyyaniddesavaṇṇanā

21. Pariññeyyaniddese kiñcāpi pariññāsaddena ñātapariññā tīraṇapariññā pahānapariññāti tisso pariññā saṅgahitā, heṭṭhā "abhiññeyyā"ti ñātapariññāya vuttattā upari "pahātabbā"ti pahānapariññāya vuttattā tīraṇapariññāva idha adhippetā. **Phasso sāsavo upādāni-**

yoti āsavānañceva upādānānañca paccayabhūto tebhūmakaphasso. Sopi hi attānaṁ ārammaṇaṁ katvā pavattamānehi saha āsavehīti sāsavo, ārammaṇabhāvaṁ upagantvā upādānasambandhanena upādānānaṁ hitoti upādāniyo. Yasmā phasse tīraṇapariññāya pariññāte phassamukhena sesāpi arūpadhammā tadanusārena ca rūpadhammā pariññāyanti, tasmā ekova phasso vutto. Evaṁ sesesupi yathāyogaṁ yojetabbaṁ.

Nāmanti cattāro khandhā arūpino nibbānañca. **Rūpan**ti cattāri ca mahābhūtāni catunnañca mahābhūtānaṁ upādāyarūpāni catuvīsati. Cattāro khandhā namanaṭṭhena nāmaṁ. Te hi ārammaṇābhimukhā namanti. Sabbampi nāmanaṭṭhena nāmaṁ. Cattāro hi khandhā ārammaṇe aññamaññaṁ nāmenti, nibbānaṁ ārammaṇādhipatipaccayatāya[1] attani anavajjadhamme nāmeti. Santativasena sītādīhi ruppanaṭṭhena rūpaṁ. **Ruppanaṭṭhenā**ti kuppanaṭṭhena. Santativipariṇāmavasena hi sītādīhi ghaṭṭanīyaṁ dhammajātaṁ rūpanti vuccati. Idha pana nāmanti lokikameva adhippetaṁ, rūpaṁ pana ekantena lokikameva.

Tisso vedanāti sukhā vedanā dukkhā vedanā adukkhamasukhā vedanā. Tā lokikā eva. **Āhārā**ti paccayā. Paccayā hi attano phalaṁ āharantīti āhārā. Kabaḷīkāro āhāro phassāhāro manosañcetanāhāro viññāṇāhāroti cattāro. Vatthuvasena kabaḷīkātabbattā kabaḷīkāro, ajjhoharitabbattā āhāro. Odanakummāsādivatthukāya ojāyetaṁ nāmaṁ. Sā hi ojaṭṭhamakarūpāni āharatīti āhāro. Cakkhusamphassādiko chabbidho phasso tisso vedanā āharatīti āhāro. Manaso sañcetanā, na sattassāti manosañcetanā yathā cittekaggatā. Manasā vā sampayuttā sañcetanā manosañcetanā yathā ājaññaratho. Tebhūmakakusalākusalacetanā. Sā hi tayo bhave āharatīti āhāro. **Viññāṇan**ti ekūnavīsatibhedaṁ paṭisandhiviññāṇaṁ. Taṁ hi paṭisandhināmarūpaṁ āharatīti āhāro. **Upādānakkhandhā**ti upādānagocarā khandhā, majjhupadalopo daṭṭhabbo. Upādānasambhūtā vā khandhā upādānakkhandhā yathā

---

1. Ārammaṇa-ārammaṇādhipatipaccayatāya (Sī)

tiṇaggi thusaggi. Upādānavidheyyā vā khandhā upādānakkhandhā yathā rājapuriso. Upādānappabhavā vā khandhā upādānakkhandhā yathā puppharukkho phalarukkho. Upādānāni pana kāmupādānaṁ diṭṭhupādānaṁ sīlabbatupādānaṁ attavādupādānanti cattāri. Atthato pana bhusaṁ ādānanti upādānaṁ. Rūpupādānakkhandho vedanupādānakkhandho saññupādānakkhandho saṅkhārupādānakkhandho viññāṇupādānakkhandhoti pañca.

Cha ajjhattikāni āyatanānīti cakkhāyatanaṁ sotāyatanaṁ ghānāyatanaṁ jivhāyatanaṁ kāyāyatanaṁ manāyatanaṁ.

Satta viññāṇaṭṭhitiyoti katamā satta. Vuttaṁ hetaṁ Bhagavatā—

Santi bhikkhave[1] sattā nānattakāyā nānattasaññino. Seyyathāpi manussā ekacce ca devā ekacce ca vinipātikā. Ayaṁ paṭhamā viññāṇaṭṭhiti.

Santi bhikkhave sattā nānattakāyā ekattasaññino. Seyyathāpi devā brahmakāyikā paṭhamābhinibbattā. Ayaṁ dutiyā viññāṇaṭṭhiti.

Santi bhikkhave sattā ekattakāyā nānattasaññino. Seyyathāpi devā Ābhassarā. Ayaṁ tatiyā viññāṇaṭṭhiti.

Santi bhikkhave sattā ekattakāyā ekattasaññino. Seyyathāpi devā Subhakiṇhā. Ayaṁ catutthā viññāṇaṭṭhiti.

Santi bhikkhave sattā sabbaso rūpasaññānaṁ samatikkamā paṭighasaññānaṁ atthaṅgamā nānattasaññānaṁ amanasikārā "ananto ākāso"ti Ākāsānañcāyatanupagā. Ayaṁ pañcamī viññāṇaṭṭhiti.

Santi bhikkhave sattā sabbaso Ākāsānañcāyatanaṁ samatikkamma "anantaṁ viññāṇan"ti Viññāṇañcāyatanūpagā. Ayaṁ chaṭṭhā viññāṇaṭṭhiti.

---

1. Aṁ 2. 427; Dī 3. 209 piṭṭhesu.

Santi bhikkhave sattā sabbaso viññāṇañcāyatanaṁ samatikkamma "natthi kiñcī"ti Ākiñcaññāyatanūpagā. Ayaṁ sattamī viññāṇaṭṭhiti. Imā kho bhikkhave satta viññāṇaṭṭhitiyoti[1].

Viññāṇaṭṭhitiyoti paṭisandhiviññāṇassa ṭhānāni saviññāṇakā khandhā eva. Tattha **seyyathāpī**ti nidassanatthe nipāto. **Manussā**ti aparimāṇesupi cakkavāḷesu aparimāṇānaṁ manussanaṁ vaṇṇasaṇṭhānādivasena dvepi ekasadisā natthi. Yepi vaṇṇena vā saṇṭhānena vā sadisā honti, tepi ālokitavilokitādīhi visadisāva honti, tasmā **nānattakāyā**ti vuttā. Paṭisandhisaññā pana nesaṁ tihetukāpi duhetukāpi ahetukāpi hoti, tasmā **nānattasaññino**ti vuttā. **Ekacce ca devā**ti cha kāmāvacaradevā. Tesu hi kesañci kāyo nīlo hoti, kesañci pītakādivaṇṇo, saññā pana nesaṁ tihetukāpi duhetukāpi hoti, ahetukā na hoti. **Ekacce ca vinipātikā**ti catu-apāyavinimuttā Punabbasumātā[2] yakkhinī, Piyaṅkaramātā, Phussamittā, Dhammaguttāti evamādayo aññe ca vemānikā[3] petā. Etesaṁ hi odātakāḷamaṅguracchavisāmavaṇṇādivasena ceva kisathūlarassadīghavasena ca kāyo nānā hoti, manussānaṁ viya tihetukadvihetukāhetukavasena saññāpi. Te pana devā viya na mahesakkhā, kapaṇamanussā viya appesakkhā dullabhaghāsacchādanā dukkhapīḷitā viharanti. Ekacce kāḷapakkhe dukkhitā juṇhapakkhe sukhitā honti, tasmā sukhasamussayato vinipatitattā **vinipātikā**ti vuttā. Ye panettha tihetukā, tesaṁ dhammābhisamayopi hoti Piyaṅkaramātādīnaṁ viya.

Brahmakāyikāti Brahmapārisajjabrahmapurohitamahābrahmāno. **Paṭhamābhinibbattā**ti te sabbepi paṭhamajjhānena nibbattā. Brahmapārisajjā pana parittena, brahmapurohitā majjhimena, kāyo ca tesaṁ vipphārikataro hoti. Mahābrahmāno paṇītena, kāyo pana nesaṁ ativipphārikataro hoti. Iti te kāyassa nānattā, paṭhamajjhānavasena saññāya ekattā **nānattakāyā ekattasaññino**ti vuttā. Yathā ca te, evaṁ catūsu apāyesu sattā. Nirayesu hi kesañci gāvutaṁ, kesañci

---

1. Aṁ 2. 427; Dī 3. 209 piṭṭhesu.
2. Uttaramātā (Dī-Ṭṭha 2. 100; Aṁ-Ṭṭha 3. 163 piṭṭhesu)
3. Vematikā (Gaṇṭhipade)

aḍḍhayojanaṁ, kesañci tigāvutaṁ attabhāvo hoti, Devadattassa pana yojanasatiko jāto. tiracchānesupi keci khuddakā honti, keci mahantā. Pettivisayesupi keci saṭṭhihatthā keci asītihatthā honti keci suvaṇṇā keci dubbaṇṇā. Tathā kālakañcikā asurā. Apicettha dīghapiṭṭhikā petā nāma saṭṭhiyojanikāpi honti, saññā pana sabbesampi akusalavipākāhetukāva hoti. Iti apāyikāpi "nānattakāyā ekattasaññino"ti saṅkhaṁ gacchanti.

Ābhassarāti daṇḍa-ukkāya acci viya etesaṁ sarīrato ābhā chijjitvā chijjitvā patantī viya sarati visaratīti ābhassarā. Tesu pañcakanaye dutiyatatiyajjhānadvayaṁ parittaṁ bhāvetvā uppannā **parittābhā** nāma honti, majjhimaṁ bhāvetvā uppannā **appamāṇābhā** nāma honti, paṇītaṁ bhāvetvā uppannā **ābhassarā** nāma honti. Idha pana ukkaṭṭhaparicchedavasena sabbeva te gahitā. Sabbesaṁ hi tesaṁ kāyo ekavipphārova hoti, saññā pana avitakkavicāramattā ca avitakka-avicārā cāti nānā.

Subhakiṇhāti subhena vokiṇṇā vikiṇṇā, subhena sarīrappabhāvaṇṇena ekagghanāti attho. Etesaṁ hi na ābhassarānaṁ viya chijjitvā chijjitvā pabhā gacchatīti. Catukkanaye tatiyassa, pañcakanaye catutthassa parittamajjhimapaṇītassa jhānassavasena **Parittasubha-appamāṇasubhasubhakiṇhā** nāma hutvā nibbattanti. Iti sabbepi te **ekattakāyā** ceva catutthajjhānasaññāya **ekattasaññino** cāti veditabbā. **Vehapphalā**pi catutthaviññāṇaṭṭhitimeva bhajanti. **Asaññasattā** viññāṇābhāvā ettha saṅgahaṁ na gacchanti, sattāvāsesu gacchanti.

Suddhāvāsā vivaṭṭapakkhe ṭhitā na sabbakālikā, kappasatasahassampi asaṅkhyeyampi Buddhasuññe loke na uppajjanti, soḷasakappasahabbhantare Buddhesu uppannesuyeva uppajjanti, dhammacakkappavattassa Bhagavato khandhāvārasadisā honti, tasmā neva viññāṇaṭṭhitiṁ, na ca sattāvāsaṁ bhajanti. Mahāsīvatthero pana—"na kho pana so Sāriputta sattāvāso sulabharūpo, yo mayā anāvuttapubbo iminā dīghena addhunā aññatra suddhāvāsehi devehī"ti[1] iminā suttena suddhāvāsāpi

1. Ma 1. 116 piṭṭhe.

catutthaṁ viññāṇaṭṭhitiṁ catutthaṁ sattāvāsañca bhajantīti vadati, taṁ appaṭibāhitattā suttassa anuññātaṁ.

Nevasaññānāsaññāyatanaṁ yatheva saññāya, evaṁ viññāṇassāpi sukhumattā nevaviññāṇaṁ nāviññāṇaṁ, tasmā viññāṇaṭṭhitīsu na vuttaṁ.

Aṭṭha lokadhammāti lābho alābho yaso ayaso nindā pasaṁsā sukhaṁ dukkhanti ime aṭṭha lokappavattiyā sati anuparamadhammakattā lokassa dhammāti lokadhammā. Etehi mutto satto nāma natthi, Buddhānampi hontiyeva. Yathāha—

> "Aṭṭhime bhikkhave lokadhammā lokaṁ anuparivattanti, loko ca aṭṭha lokadhamme anuparivattati. Katame aṭṭha, lābho ca alābho ca yaso ca ayaso ca nindā ca pasaṁsā ca sukhañca dukkhañca. Ime kho bhikkhave aṭṭha lokadhammā lokaṁ anuparivattanti, loko ca ime aṭṭha lokadhamme anuparivattatī"ti[1].

Tattha **anuparivattantī**ti anubandhanti nappajahanti, lokato na nivattantīti attho. **Lābho**ti pabbajitassa cīvarādi, gahaṭṭhassa dhanadhaññādi lābho. Soyeva alabbhamāno lābho **alābho.** Na lābho alābhoti vuccamāne atthābhāvāpattito pariññeyyo na siyā. **Yaso**ti parivāro. Soyeva alabbhamāno yaso **ayaso. Nindā**ti avaṇṇabhaṇṇanaṁ. **Pasaṁsā**ti vaṇṇabhaṇanaṁ. **Sukhan**ti kāmāvacarānaṁ kāyikacetasikaṁ. **Dukkhan**ti puthujjanasotāpannasakadāgāmīnaṁ kāyikacetasikaṁ, anāgāmi-arahantānaṁ kāyikameva.

Nava sattāvāsāti sattānaṁ āvāsā, vasanaṭṭhānānīti attho. Tāni pana tathāpakāsitā khandhā eva. Katame nava. Vuttaṁ hetaṁ Bhagavatā—

> Navayime bhikkhave[2] sattāvāsā. Katame nava, santi bhikkhave sattā nānattakāyā nānattasaññino, seyyathāpi manussā

---

1. Aṁ 3. 7 piṭṭhe. 2. Aṁ 3. 201; Dī 3. 218 piṭṭhesu.

ekacce ca devā ekacce ca vinipātikā. Ayaṁ paṭhamo sattāvāso.

Santi bhikkhave sattā nānattakāyā ekattasaññino, seyyathāpi devā brahmakāyikā paṭhamābhinibbattā. Ayaṁ dutiyo sattāvāso.

Santi bhikkhave sattā ekattakāyā nānattasaññino, seyyathāpi devā Ābhassarā. Ayaṁ tatiyo sattāvāso.

Santi bhikkhave sattā ekattakāyā ekattasaññino, seyyathāpi devā Subhakiṇhā. Ayaṁ catuttho sattāvāso.

Santi bhikkhave sattā asaññino appaṭisaṁvedino, seyyathāpi devā Asaññasattā. Ayaṁ pañcamo sattāvāso.

Santi bhikkhave sattā sabbaso rūpasaññānaṁ samatikkamā paṭighasaññānaṁ atthaṅgamā nānattasaññānaṁ amanasikārā "ananto ākāso"ti Ākāsānañcāyatanūpagā. Ayaṁ chaṭṭho sattāvāso.

Santi bhikkhave sattā sabbaso ākāsānañcāyatanaṁ samatikkamma "anantaṁ viññāṇan"ti Viññāṇañcāyatanūpagā. Ayaṁ sattamo sattāvāso.

Santi bhikkhave sattā sabbaso viññāṇañcāyatanaṁ samatikkamma "natthi kiñcī"ti Ākiñcaññāyatanūpagā. Ayaṁ aṭṭhamo sattāvāso. Santi bhikkhave sattā sabbaso ākiñcaññāyatanaṁ samatikkamma Nevasaññānāsaññāyatanūpagā. Ayaṁ navamo sattāvāso. Ime kho bhikkhave nava sattavāsāti[1].

Dasāyatanānīti cakkhāyatanaṁ rūpāyatanaṁ sotāyatanaṁ saddāyatanaṁ ghānāyatanaṁ gandhāyatanaṁ jivhāyatanaṁ rasāyatanaṁ kāyāyatanaṁ phoṭṭhabbāyatananti evaṁ dasa. Manāyatanadhammāyatanāni pana lokuttaramissakattā na gahitāni. Imesu dasasu vissajjanesu vipassanāvasena

---

1. Aṁ 3. 201; Dī 3. 218 piṭṭhesu.

tīraṇapariññā vuttā, “sabbaṁ bhikkhave pariññeyyan”ti-ādīsu pana anaññātaññassāmītindriyādīnaṁ tiṇṇaṁ, nirodhapaṭipadānaṁ sacchikiriyābhāvanaṭṭhānaṁ tesaṁyeva paṭivedhaṭṭhānaṁ dukkhādīnaṁ nissaraṇassa anuppādādīnaṁ pañcadasannaṁ, pariggahaṭṭhādīnaṁ ekatiṁsāya, uttaripaṭivedhaṭṭhādīnaṁ tiṇṇaṁ, maggaṅgānaṁ aṭṭhannaṁ, “payogānaṁ paṭippassaddhaṭṭho”ti-ādīnaṁ dvinnaṁ, asaṅkataṭṭhassa vuṭṭhānaṭṭhādīnaṁ dvinnaṁ, niyyānaṭṭhassa anubujjhanaṭṭhādīnaṁ tiṇṇaṁ, anubodhanaṭṭhādīnaṁ tiṇṇaṁ, anubodhapakkhiyādīnaṁ tiṇṇaṁ, ujjotanaṭṭhādīnaṁ catunnaṁ, patāpanaṭṭhādīnaṁ[1] aṭṭhārasannaṁ, vivaṭṭanānupassanādīnaṁ navannaṁ, khayeñāṇa-anuppādeñāṇānaṁ paññāvimuttinibbānānanti imesaṁ dhammānaṁ paṭilābhavasena tīraṇapariññā vuttā, sesānaṁ yathāyogaṁ vipassanāvasena ca paṭilābhavasena ca tīraṇapariññā vuttāti veditabbā.

Yesaṁ yesaṁ dhammānaṁ paṭilābhatthāya vāyamantassa, te te dhammā paṭiladdhā honti. Evaṁ te dhammā pariññātā ceva honti tīritā cāti hi kiccasamāpanaṭṭhena tīraṇapariññā[2] vuttā. Kicce hi samāpite te dhammā paṭiladdhā hontīti. Keci pana “avipassanūpagānaṁ[3] ñātapariññā”ti vadanti. Abhiññeyyena ñātapariññāya vuttattā taṁ na sundaraṁ. **Pariññātā ceva honti tīritā cā**ti te paṭiladdhā eva dhammā pariññātā ca nāma honti, tīritā ca nāmāti attho. Evaṁ kiccasamāpanatthavasena pariññātattho vutto hoti.

22. Idāni tamevatthaṁ ekekadhamme paṭilābhavasena yojetvā ante ca nigametvā dassetuṁ **nekkhamman**ti-ādimāha. Taṁ sabbaṁ pubbe vuttānusāreneva veditabbanti.

Pariññeyyaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pahātabbaniddesavaṇṇanā

23. Pahātabbaniddese **asmimāno**ti rūpādīsu pañcasu upādānakkhandhesu asmīti māno. Tasmiṁ hi pahīne arahattaṁ pattaṁ hoti.

---

1. Pakāsanaṭṭhādīnaṁ (Sī)
2. Tīraṇapariññatā (Ka), tīraṇā (Syā)
3. Damdhavipassanūpagānaṁ (Sī)

Rūparāgādīsu vijjamānesupi sesāni avatvā asmimānasseva vacanaṁ diṭṭhipatirūpakattena tassa oḷārikattāti veditabbaṁ. **Avijjā**ti suttantapariyāyena dukkhādīsu catūsu ṭhānesu aññāṇaṁ, abhidhammapariyāyena pubbantādīhi saddhiṁ aṭṭhasu. Vuttaṁ hetaṁ—

> "Tattha katamā avijjā, dukkhe aññāṇaṁ, dukkhasamudaye aññāṇaṁ, dukkhanirodhe aññāṇaṁ, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya aññāṇaṁ, pubbante aññāṇaṁ, aparante aññāṇaṁ, pubbantāparante aññāṇaṁ, idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu aññāṇan"ti[1].

Bhavataṇhāti kāmabhavādīsu bhavesu patthanā. Yathāha—

> "Tattha katamā bhavataṇhā, yo bhavesu bhavacchando bhavarāgo bhavanandī bhavataṇhā bhavasineho bhavapariḷāho bhavamucchā bhavajjhosānan"ti[2].

Tisso taṇhāti kāmataṇhā bhavataṇhā vibhavataṇhā. Tāsaṁ abhidhamme evaṁ niddeso kato—tattha katamā bhavataṇhā, bhavadiṭṭhisahagato rāgo -pa- cittassa sārāgo, ayaṁ vuccati bhavataṇhā. Tattha katamā vibhavataṇhā, ucchedadiṭṭhisahagato rāgo -pa- cittassa sārāgo, ayaṁ vuccati vibhavataṇhā. Avasesā taṇhā kāmataṇhā. Tattha katamā kāmataṇhā, kāmadhātupaṭisaṁyutto rāgo -pa- cittassa sārāgo, ayaṁ vuccati kāmataṇhā. Tattha katamā bhavataṇhā, rūpadhātu-arūpadhātupaṭisaṁyutto rāgo -pa-. Tattha katamā vibhavataṇhā, ucchedadiṭṭhisahagato rāgo -pa-.[3]

Aṭṭhakathāyaṁ pana "pañcakāmaguṇiko rāgo kāmataṇhā, rūpārūpabhavesu rāgo jhānanikantisassatadiṭṭhisahagato rāgo bhavavasena patthanā bhavataṇhā, ucchedadiṭṭhisahagato rāgo vibhavataṇhā"ti vuttaṁ. Ayaṁ dasuttarasuttapariyāyena yojanā. Saṅgītipariyāyena pana abhidhammapariyāyena ca "aparāpi tisso taṇhā kāmataṇhā rūpataṇhā arūpataṇhā. Aparāpi tisso rūpataṇhā arūpataṇhā

---

1. Abhi 1. 222; Abhi 2. 142. piṭṭhesu. 2. Abhi 2. 372 piṭṭhe.
3. Abhi 2. 379, 380 piṭṭhesu.

nirodhataṇhāti[1] vuttā taṇhāpi ettha yujjanti. Tāsu pañca kāmadhāturūpadhātu-arūpadhātupaṭisaṁyuttā, antimā ucchedadiṭṭhisahagatā.

Cattāro oghāti kāmogho bhavogho diṭṭhogho avijjogho. Yassa saṁvijjanti, taṁ vaṭṭasmiṁ ohananti osīdāpentīti oghā. Balavakilesā ete. Kāmaguṇasaṅkhāte kāme ogho kāmogho. Kāmataṇhāyetaṁ nāmaṁ. Rūpārūpasaṅkhāte kammato ca upapattito ca duvidhepi bhave ogho bhavogho. Bhavataṇhāyetaṁ nāmaṁ. Diṭṭhi eva ogho diṭṭhogho. "Sassato loko"ti-ādikāya diṭṭhiyā etaṁ nāmaṁ. Avijjā eva ogho avijjogho, dukkhādīsu aññāṇassetaṁ nāmaṁ.

Pañca nīvaraṇānīti kāmacchandanīvaraṇaṁ byāpādanīvaraṇaṁ thinamiddhanīvaraṇaṁ uddhaccakukkuccanīvaraṇaṁ vicikicchānīvaraṇaṁ. Cittaṁ nīvaranti pariyonandhantīti nīvaraṇāni. Kāmīyantīti kāmā. Pañca kāmaguṇā. Kāmesu chando kāmacchando. Kāmayatīti vā kāmo, kāmo eva chando, na kattukamyatāchando na dhammacchandoti kāmacchando. Kāmataṇhāyetaṁ nāmaṁ. Byāpajjati tena cittaṁ pūtibhāvaṁ gacchati, byāpādayati vā vinayācārarūpasampattihitasukhānīti byāpādo. Dosassetaṁ nāmaṁ. Thinanatā thinaṁ, middhanatā middhaṁ, anussāhasaṁhananatā asatthivighāto cāti attho. Cittassa anussāho thinaṁ, cetasikānaṁ akammaññatā middhaṁ, thinañca middhañca thinamiddhaṁ. Uddhatassa bhāvo uddhaccaṁ, avūpasamoti attho. Vikkhepassetaṁ nāmaṁ. Kucchitaṁ kataṁ kukataṁ, kukatassa bhāvo kukkuccaṁ, garahitakiriyabhāvoti attho. Pacchānutāpassetaṁ nāmaṁ. Vigatā cikicchāti vicikicchā, vigatapaññāti attho. Sabhāvaṁ vā vicinanto etāya kicchati kilamatīti vicikicchā. Buddhādīsu saṁsayassetaṁ nāmaṁ. Kāmacchando eva nīvaraṇaṁ kāmacchandanīvaraṇaṁ. Evaṁ sesesupi.

Cha dhammā, chaddhammāti vā pāṭho. **Cha taṇhākāyā**ti rūpataṇhā saddataṇhā gandhataṇhā rasataṇhā phoṭṭhabbataṇhā dhammataṇhā. Rūpe taṇhā rūpataṇhā. Sā eva kāmataṇhādibhedena anekabhedattā rāsaṭṭhena kāyoti vuttā. Evaṁ sesesupi.

---

1. Dī 3. 181; Abhi 2. 380 piṭṭhesu.

Sattānusayāti kāmarāgānusayo paṭighānusayo mānānusayo diṭṭhānusayo vicikicchānusayo bhavarāgānusayo avijjānusayo. Appahīnaṭṭhena anusentīti anusayā. Kāmesu rāgo kāmarāgo, kāmo eva vā rāgoti kāmarāgo. Ārammaṇasmiṁ paṭihaññatīti paṭighaṁ. Ayāthāvadassanaṭṭhena diṭṭhi. Seyyādivasena maññatīti māno. Bhavesu rāgo bhavarāgo. Thāmagato kāmarāgo kāmarāgānusayo. Evaṁ sesesupi.

Aṭṭha micchattāti micchādiṭṭhi micchāsaṅkappo micchāvācā micchākammanto micchā-ājīvo micchāvāyāmo micchāsati micchāsamādhi. "Hitasukhāvahā me bhavissantī"ti evaṁ āsīsitāpi[1] tathā-abhāvato asubhādīsuyeva subhanti-ādiviparītappavattito ca micchāsabhāvāti micchattā. Micchā passati, micchā vā etāya passantīti micchādiṭṭhi. Atha vā viparītā diṭṭhīti micchādiṭṭhi, ayāthāvadiṭṭhīti vā micchādiṭṭhi, virajjhitvā gahaṇato vā vitathā diṭṭhīti micchādiṭṭhi, anatthāvahattā paṇḍitehi kucchitā diṭṭhīti vā micchādiṭṭhi. Micchāsaṅkappādīsupi eseva nayo. **Micchādiṭṭhī**ti sassatucchedābhiniveso. **Micchāsaṅkappo**ti kāmavitakkāditividho vitakko. **Micchāvācā**ti musāvādādicatubbidhā cetanā. **Micchākammanto**ti pāṇātipātāditividhā cetanā. **Micchā-ājīvo**ti micchājīvapayogasamuṭṭhāpikā cetanā. **Micchāvāyāmo**ti akusalacittasampayuttaṁ vīriyaṁ. **Micchāsatī**ti satipaṭipakkhabhūho akusalacittuppādo. **Micchāsamādhī**ti akusalasamādhi.

Nava taṇhāmūlakāti[2] taṇhaṁ paṭicca pariyesanā, pariyesanaṁ paṭicca lābho, lābhaṁ paṭicca vinicchayo, vinicchayaṁ paṭicca chandarāgo, chandarāgaṁ paṭicca ajjhosānaṁ, ajjhosānaṁ paṭicca pariggaho, pariggahaṁ paṭicca macchariyaṁ, macchariyaṁ paṭicca ārakkho, ārakkhādhikaraṇaṁ daṇḍādānasatthādānakalahaviggahavivādatuvaṁtuvaṁpesuññamusāvādā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti[2]. Ime nava taṇhāmūlakā dhammā. Taṇhā mūlaṁ etesanti taṇhāmūlakā. Pariyesanādayo akusalā eva. **Taṇhaṁ paṭiccā**ti taṇhaṁ nissāya. **Pariyesanā**ti rūpādi-ārammaṇapariyesanā.

---

1. Āsīsatopi (Sī)

2-2. Dī 2. 50; Dī 3. 253 piṭṭhesu.

Sā hi taṇhāya sati hoti. **Lābho**ti rūpādi-ārammaṇapaṭilābho, so hi pariyesanāya sati hoti. Vinicchayo pana ñāṇataṇhādiṭṭhivitakkavasena catubbidho. Tattha "sukhavinicchayaṁ jaññā, sukhavinicchayaṁ ñatvā ajjhattaṁ sukhamanuyuñjeyyā"ti[1] ayaṁ **ñāṇavinacchayo.** "Vinicchayoti dve vinicchayā taṇhāvinicchayo ca diṭṭhivinicchayo cā"ti[2] evaṁ āgatāni aṭṭhasatataṇhāvicaritāni **taṇhāvinicchayo.** Dvāsaṭṭhi diṭṭhiyo **diṭṭhivinicchayo.** "Chando kho Devānaminda vitakkanidāno"ti[3] imasmiṁ pana sutte idha vinicchayoti vutto vitakkoyeva āgato. Lābhaṁ labhitvā hi iṭṭhāniṭṭhaṁ sundarāsundarañca vitakkeneva vinicchināti "ettakaṁ me rūpārammaṇatthāya bhavissati, ettakaṁ saddādi-ārammaṇatthāya, ettakaṁ mayhaṁ bhavissati, ettakaṁ parassa, ettakaṁ paribhuñjissāmi, ettakaṁ nidahissāmī"ti. Tena vuttaṁ "lābhaṁ paṭicca vinicchayo"ti. **Chandarāgo**ti evaṁ akusalavitakkena vitakkite vatthusmiṁ dubbalarāgo ca balavarāgo ca uppajjati. **Chando**ti ettha dubbalarāgassādhivacanaṁ, **rāgo**ti balavarāgassa. **Ajjhosānan**ti ahaṁ mamāti balavasanniṭṭhānaṁ. **Pariggaho**ti taṇhādiṭṭhivasena pariggahakaraṇaṁ. **Macchariyan**ti parehi sādhāraṇabhāvassa asahanatā. Tenevassa porāṇā evaṁ vacanatthaṁ vadanti "idaṁ acchariyaṁ mayhameva hotu, mā aññassa acchariyaṁ hotūti pavattattā macchariyanti vuccatī"ti. **Ārakkho**ti dvārapidahanamañjūsagopanādivasena suṭṭhu rakkhaṇaṁ. Adhikarotīti adhikaraṇaṁ. Kāraṇassetaṁ nāmaṁ. **Ārakkhādhikaraṇan**ti bhāvanapuṁsakaṁ, ārakkhahetūti attho. Daṇḍādānādīsu paranisedhanatthaṁ daṇḍassa ādānaṁ **daṇḍādānaṁ.** Ekatodhārādino satthassa ādānaṁ **satthādānaṁ.** Kāyakalahopi vācākalahopi **kalaho.** Purimo purimo virodho **viggaho.** Pacchimo pacchimo **vivādo. Tuvaṁtuvan**ti agāravavasena tuvaṁtuvaṁvacanaṁ.

Dasa micchattāti micchādiṭṭhi -pa- micchāsamādhi micchāññāṇaṁ micchāvimutti. Tattha **micchāñāṇan**ti pāpakiriyāsu upāyacintāvasena pāpaṁ katvā sukataṁ[4] mayāti paccavekkhaṇākārena ca uppanno moho. **Micchāvimuttī**ti avimuttasseva sato vimuttisaññitā.

---

1. Ma 3. 273 piṭṭhe. 2. Khu 7. 205 piṭṭhe. 3. Dī 2. 221 piṭṭhe. 4. Kataṁ (Syā)

24. Idāni anekabhedena pahānena pahātabbe dassetuṁ **dve pahānānī**ti-ādi āraddhaṁ. Pahānesu hi viññātesu tena tena pahātabbā dhammā suviññeyyā honti. Pañcasu pahānesu lokikāni ca dve pahānāni appayogaṁ nissaraṇappahānañca ṭhapetvā appayogāneva dve lokuttarapahānāni paṭhamaṁ vuttāni. Sammā ucchijjanti etena kilesāti samucchedo, pahīyanti etena kilesāti pahānaṁ, samucchedasaṅkhātaṁ pahānaṁ, na sesappahānanti **samucchedappahānaṁ.** Kilesānaṁ paṭippassaddhattā paṭippassaddhi, pahīnattā pahānaṁ, paṭippassaddhisaṅkhātaṁ pahānaṁ **paṭippassaddhippahānaṁ.** Lokaṁ uttaratīti **lokuttaro.** Nibbānasaṅkhātaṁ khayaṁ gacchatīti khayagāmī, khayagāmī ca so maggo cāti **khayagāmimaggo,** taṁ bhāvayato so maggo samucchedappahānanti attho. Tathā phalakkhaṇe lokuttaraphalameva paṭippassaddhippahānaṁ.

Kāmānametaṁ nissaraṇanti-ādīsu kāmato rūpato saṅkhatato nissaranti etenāti **nissaraṇaṁ,** tehi vā nissaṭattā[1] nissaraṇaṁ. Asubhajjhānaṁ. Kāmehi nikkhandattā **nekkhammaṁ.** Anāgāmimaggo vā. Asubhajjhānaṁ hi vikkhambhanato kāmānaṁ nissaraṇaṁ, taṁ jhānaṁ pādakaṁ katvā uppādita-anāgāmimaggo pana samucchedato sabbaso kāmānaṁ accantanissaraṇaṁ. Ruppatīti rūpaṁ, na rūpaṁ arūpaṁ mittapaṭipakkhā amittā viya, lobhādipaṭipakkhā alobhādayo viya ca rūpapaṭipakkhoti attho. Phalavasena vā natthettha rūpanti arūpaṁ, arūpameva **āruppaṁ.** Arūpajjhānāni. Tāni rūpānaṁ nissaraṇaṁ nāma. Arūpehipi arahattamaggo puna uppattinivāraṇato sabbaso rūpānaṁ nissaraṇaṁ nāma. **Bhūtan**ti jātaṁ. **Saṅkhatan**ti paccayehi saṅgamma kataṁ. **Paṭiccasamuppannan**ti te te paccaye paṭicca sammā saha ca uppannaṁ. Paṭhamena sañjātattadīpanena aniccatā, dutiyena aniccassāpi sato paccayānubhāvadīpanena parāyattatā, tatiyena parāyattassāpi sato paccayānaṁ abyāpārattadīpanena evaṁdhammatā dīpitā hoti. **Nirodho**ti nibbānaṁ. Nibbānañhi āgamma dukkhaṁ nirujjhatīti nirodhoti vuccati. So eva ca sabbasaṅkhatato nissaṭattā tassa saṅkhatassa nissaraṇaṁ nāma. Aṭṭhakathāyaṁ pana—

1. Nissaraṇattā (Sī, Ka)

> “Nirodho tassa nissaraṇanti idha arahattaphalaṁ nirodhoti adhippetaṁ. Arahattaphalena hi nibbāne diṭṭhe puna āyatiṁ sabbasaṅkhārā na hontīti arahattasaṅkhātassa nirodhassa paccayattā nirodhoti vuttan”ti vuttaṁ.

Nekkhammaṁ paṭiladdhassāti-ādīsu asubhajjhānassa nissaraṇatte vikkhambhanappahānena, anāgāmimaggassa nissaraṇatte samucchedappahānena kāmā pahīnā ceva honti pariccattā ca. Arūpajjhānānaṁ nissaraṇatte ca arahattamaggassa nissaraṇatte ca evameva rūpā yojetabbā. Rūpesu hi chandarāgappahānena rūpānaṁ samucchedo hoti. **Rūpā**ti cettha liṅgavipallāso kato. Nibbānassa nissaraṇatte nissaraṇappahānena, arahattaphalassa nissaraṇatte paṭippassaddhippahānena saṅkhārā pahīnā ceva honti pariccattā ca. Nibbānassa ca nissaraṇatte ārammaṇakaraṇavasena paṭilābho veditabbo.

Dukkhasaccanti-ādīsu **pariññāpaṭivedhan**ti-ādi bhāvanapuṁsakavacanaṁ. Pariññāya paṭivedho pariññāpaṭivedho. Taṁ pariññāpaṭivedhaṁ. Esa nayo sesesupi. **Pajahātī**ti tathā tathā paṭivijjhanto pahātabbe kilese pajahatīti attho gahatabbo. Lokiyalokuttaresupi chandarāgappahānena vā tāni pajahatīti attho. Pajahatītipi pāṭho. Yathā nāvā apubbaṁ acarimaṁ ekakkhaṇe cattāri kiccāni karoti, orimaṁ tīraṁ pajahati, sotaṁ chindati, bhaṇḍaṁ vahati, pārimaṁ tīraṁ appeti, evamevaṁ maggañāṇaṁ apubbaṁ acarimaṁ ekakkhaṇe cattāri saccāni abhisameti, dukkhaṁ pariññābhisamayena abhisameti, samudayaṁ pahānābhisamayena abhisameti, maggaṁ bhāvanābhisamayena abhisameti, nirodhaṁ sacchikiriyābhisamayena abhisameti. Kiṁ vuttaṁ hoti? “Nirodhaṁ ārammaṇaṁ katvā cattāri saccāni pāpuṇāti passati paṭivijjhatī”ti[1] vuttattā ekakkhaṇepi visuṁ visuṁ viya pahānāni vuttānīti veditabbāni.

Pañcasu pahānesu yaṁ sasevāle udake pakkhittena ghaṭena sevālassa viya tena tena lokiyasamādhinā nīvaraṇādīnaṁ paccanīkadhammānaṁ vikkhambhanaṁ dūrīkaraṇaṁ, idaṁ **vikkhambhanappahānaṁ** nāma. **Vikkhambhanappahānañca nīvaraṇānaṁ**

---

1. Visuddhi 2. 331 piṭṭhe.

paṭhamaṁ jhānaṁ bhāvayatoti nīvaraṇānaṁyeva pahānaṁ[1] pākaṭattā vuttanti veditabbaṁ. Nīvaraṇāni hi jhānassa pubbabhāgepi pacchābhāgepi na sahasā cittaṁ ajjhottharanti, ajjhotthaṭesu ca tesu jhānaṁ parihāyati, vitakkādayo pana dutiyajjhānādito pubbe pacchā ca appaṭipakkhā hutvā pavattanti. Tasmā nīvaraṇānaṁ vikkhambhanaṁ pākaṭaṁ. Yaṁ pana rattibhāge samujjalitena padīpena andhakārassa viya tena tena vipassanāya avayavabhūtena jhānaṅgena paṭipakkhavaseneva tassa tassa ca pahātabbadhammassa pahānaṁ, idaṁ **tadaṅgappahānaṁ** nāma. **Tadaṅgappahānañca diṭṭhigatānaṁ nibbedhabhāgiyaṁ samādhiṁ bhāvayato**ti diṭṭhigatānaṁyeva pahānaṁ oḷārikavasena vuttanti veditabbaṁ. Diṭṭhigataṁ hi oḷārikaṁ, niccasaññādayo sukhumā. Tattha **diṭṭhigatānan**ti diṭṭhiyeva diṭṭhigataṁ "gūthagataṁ muttagatan"ti-ādīni[2] viya. Gantabbābhāvato[3] ca diṭṭhiyā gatamattamevetantipi diṭṭhigataṁ, dvāsaṭṭhidiṭṭhīsu antogadhattā diṭṭhīsu gatantipi diṭṭhigataṁ. Bahuvacanena tesaṁ diṭṭhigatānaṁ. **Nibbedhabhāgiyaṁ samādhin**ti vipassanāsampayuttaṁ samādhiṁ. Yaṁ pana asanivicakkābhihatassa[4] rukkhassa viya ariyamaggañāṇena saṁyojanānaṁ dhammānaṁ yathā na puna pavattati, evaṁ pahānaṁ, idaṁ **samucchedappahānaṁ** nāma. **Nirodho nibbānan**ti nirodhasaṅkhātaṁ nibbānaṁ.

Evaṁ pahānavasena pahātabbe dhamme dassetvā idāni sarūpeneva puna pahātabbe dhamme dassetuṁ **sabbaṁ bhikkhave pahātabban**ti-ādimāha. Tattha cakkhādīni chandarāgappahānena pahātabbāni. **Rūpaṁ passanto pajahātī**ti-ādīsu rūpaṁ aniccādito passanto pahātabbe kilese pajahāti. **Cakkhuṁ -pa-. Jarāmaraṇaṁ -pa- amatogadhaṁ nibbānan**ti peyyāladvaye anaññātaññassāmītindriyaṁ "passanto pajahātī"ti-ādīsu tesu lokuttaresu anaññātaññassāmītindriyaṁ passanto udikkhanto apekkhamāno icchamāno vipassanākkhaṇesu pahātabbe kilese pajahātīti taṁtaṁdhammānurūpena yojetabbaṁ.

Pahātabbaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Pahānassa (Ka) 2. Aṁ 3. 181 piṭṭhe.
3. Gantabbabhāvato (Sī, Syā), gandhabbattābhāvato (Gaṇṭhipade)
4. Asanivisattābhihatassa (Gaṇṭhipade), Visuddhi 2. 337 piṭṭhe pana passitabbaṁ.

Bhāvetabbaniddesavaṇṇanā

25. Bhāvetabbaniddese **kāyagatāsatī**ti kāyagatāsatisuttante[1] vuttā ānāpānacatu-iriyāpathakhuddaka-iriyāpathadvattiṁsākāracatudhātunavasivathikāpaṭikūlavavatthāpakamanasikārasampayuttā yathānurūpaṁ rūpajjhānasampayuttā ca sati. Sā hi tesu kāyesu gatā pavattāti kāyagatāti vuccati. **Sātasahagatā**ti madhurasukhavedayitasaṅkhātena sātena saha ekuppādādibhāvaṁ gatā. Tabbhāve vokiṇṇe ārammaṇe nissaye saṁsaṭṭhe dissati **sahagata**saddo pañcasu atthesu Jinavacane. "Yāyaṁ taṇhā ponobbhavikā nandirāgasahagatā"ti[2] ettha tabbhāve, nandirāgabhūtāti attho. "Yā bhikkhave vīmaṁsā kosajjasahagatā kosajjasampayuttā"ti[3] ettha vokiṇṇe, antarantarā uppajjamānena kosajjena vokiṇṇāti attho. "Lābhī hoti rūpasahagatānaṁ vā samāpattīnaṁ arūpasahagatānaṁ vā samāpattīnan"ti[4] ettha ārammaṇe, rūpārūpārammaṇānanti attho. "Aṭṭhikasaññāsahagataṁ satisambojjhaṅgaṁ bhāvetī"ti[5] ettha nissaye, aṭṭhikasaññānissayaṁ aṭṭhikasaññaṁ bhāvetvā paṭiladdhanti attho. "Idaṁ sukhaṁ imāya pītiyā sahagataṁ hoti sahajātaṁ sampayuttan"ti[6] ettha saṁsaṭṭhe, sammissanti attho. Imasmimpi pade saṁsaṭṭho adhippeto. Sātasaṁsaṭṭhā[7] hi sātasahagatāti vuttā. Sā hi ṭhapetvā catutthaṁ jhānaṁ sesesu sātasahagatā hoti, satipi ca upekkhāsahagatatte yebhuyyavasena sātasahagatāti vuttā, purimajjhānamūlakattā vā catutthajjhānassa sātasahagatāya upekkhāsahagatāpi vuttāva hoti, upekkhāya pana sante sukhe vuttattā Bhagavatā sātasahagatāti catutthajjhānasampayuttāpi vuttāva hoti.

Samatho ca vipassanā cāti kāmacchāndādayo paccanīkadhamme sameti vināsetīti samatho. Samādhissetaṁ nāmaṁ. Aniccatādivasena vividhehi ākārehi dhamme passatīti vipassanā. Paññāyetaṁ nāmaṁ. Ime pana dve dasuttarapariyāye pubbabhāgāti vuttā, saṅgītipariyāye ca lokiyalokuttaramissakāti. **Tayo samādhī**ti savitakko savicāro

---

1. Ma 3. 130 piṭṭhe.
2. Abhi 2. 106 piṭṭhe.
3. Saṁ 3. 244 piṭṭhe.
4. Abhi 3. 114 piṭṭhe.
5. Saṁ 3. 113 piṭṭhe.
6. Abhi 2. 268 piṭṭhe.
7. Sāte saṁsaṭṭhā (Syā)

samādhi avitakko vicāramatto samādhi avitakko avicāro samādhi. Sampayogavasena vattamānena saha vitakkena savitakko, saha vicārena savicāro. So khaṇikasamādhi vipassanāsamādhi upacārasamādhi paṭhamajjhānasamādhi. Natthi etassa vitakkoti avitakko. Vitakkavicāresu vicāro mattā paramā pamāṇaṁ etassāti vicāramatto, vicārato uttari vitakkena sampayogaṁ na gacchatīti attho. So pañcakanaye dutiyajjhānasamādhi, tadubhayavirahito avitakko avicāro samādhi. So catukkanaye dutiyajjhānādi, pañcakanaye tatiyajjhānādi rūpāvacarasamādhi. Ime tayopi lokiyā eva. Saṅgītipariyāye aparepi tayo samādhī vuttā "suññato samādhi, animitto samādhi, appaṇihito samādhī"ti[1]. Na te idha adhippetā.

Cattāro satipaṭṭhānāti kāyānupassanāsatipaṭṭhānaṁ vedanānupassanāsatipaṭṭhānaṁ cittānupassanāsatipaṭṭhānaṁ dhammānupassanāsatipaṭṭhānaṁ. Pubbabhāge cuddasavidhena kāyaṁ pariggaṇhato kāyānupassanāsatipaṭṭhānaṁ, navavidhena vedanaṁ pariggaṇhato vedanānupassanāsatipaṭṭhānaṁ, soḷasavidhena cittaṁ pariggaṇhato cittānupassanāsatipaṭṭhānaṁ, pañcavidhena dhamme pariggaṇhato dhammānupassanāsatipaṭṭhānaṁ veditabbaṁ. Lokuttaraṁ pana idha na adhippetaṁ. **Pañcaṅgiko samādhī**ti pañca aṅgāni assa santīti pañcaṅgiko. Catutthajjhānasamādhi. Pītipharaṇatā sukhapharaṇatā cetopharaṇatā ālokapharaṇatā paccavekkhaṇanimittanti pañca aṅgāni. Pītiṁ pharamānā uppajjatīti dvīsu jhānesu paññā **pītipharaṇatā** nāma. Sukhaṁ pharamānā uppajjatīti tīsu jhānesu paññā **sukhapharaṇatā** nāma. Paresaṁ ceto pharamānā uppajjatīti cetopariyapaññā **cetopharaṇatā** nāma. Ālokaṁ pharamānā uppajjatīti dibbacakkhupaññā **ālokapharaṇatā** nāma. Paccavekkhaṇañāṇaṁ **paccavekkhaṇanimittaṁ** nāma. Vuttampi cetaṁ—

> "Dvīsu jhānesu paññā pītipharaṇatā, tīsu jhānesu paññā sukhapharaṇatā, paracittapaññā cetopharaṇatā, dibbacakkhupaññā ālokapharaṇatā, tamhā tamhā samādhimhā vuṭṭhitassa paccavekkhaṇañāṇaṁ paccavekkhaṇanimittan"ti[2].

---

1. Dī 3. 184 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 346 piṭṭhe.

Taṁ hi vuṭṭhitasamādhissa pavattākāragahaṇato nimittanti vuttaṁ. Tattha ca pītipharaṇatā sukhapharaṇatā dve pādā viya, cetopharaṇatā ālokapharaṇatā dve hatthā viya, abhiññāpādakaṁ catutthajjhānaṁ majjhimakāyo viya, paccavekkhaṇanimittaṁ sīsaṁ viya. Iti āyasmā Dhammasenāpati Sāriputtatthero pañcaṅgikaṁ sammāsamādhiṁ aṅgapaccaṅgasampannaṁ purisaṁ viya katvā dassesi.

Cha anussatiṭṭhānānīti punappunaṁ uppajjanato satiyo eva anussatiyo, pavattitabbaṭṭhānasmiṁyeva pavattattā saddhāpabbajitassa kulaputtassa anurūpā satiyotipi anussatiyo, anussatiyo eva pīti-ādīnaṁ ṭhānattā anussatiṭṭhānāni. Katamāni cha. Buddhānussati dhammānussati saṁghānussati sīlānussati cāgānussati devatānussati[1]. **Bojjhaṅgā**ti bodhiyā, bodhissa vā aṅgā. Idaṁ vuttaṁ hoti—yā esā dhammasāmaggī yāyalokuttaramaggakkhaṇe uppajjamānāya līnuddhaccapatiṭṭhānāyūhanakāmasukhattakilamathānuyoga-ucchedasassatābhinivesādīnaṁ anekesaṁ upaddavānaṁ paṭipakkhabhūtāya satidhammavicaravīriyapītipassaddhisamādhi-upekkhāsaṅkhātāya dhammasāmaggiyā ariyasāvako bujjhatīti katvā bodhīti vuccati, **bujjhatī**ti kilesasantānaniddāya vuṭṭhahati, cattāri vā ariyasaccāni paṭivijjhati, nibbānameva vā sacchikaroti, tassā dhammasāmaggisaṅkhātāya bodhiyā aṅgātipi bojjhaṅgā jhānaṅgamaggaṅgādayo viya. Yo panesa[2] yathāvuttappakārāya etāya dhammasāmaggiyā bujjhatīti katvā ariyasāvako bodhīti vuccati, tassa bodhissa aṅgātipi bojjhaṅgā senaṅgarathaṅgādayo viya. Tenāhu Aṭṭhakathācariyā "bujjhanakassa puggalassa aṅgāti vā bojjhaṅgā"ti. Apica "bojjhaṅgāti kenaṭṭhena bojjhaṅgā, bodhāya saṁvattantīti bojjhaṅgā"ti-ādinā[3] nayena bojjhaṅgaṭṭho veditabbo. **Ariyo aṭṭhaṅgiko maggo**ti taṁtaṁmaggavajjhakilesehi ārakattā ariyabhāvakarattā ariyaphalapaṭilābhakarattā ca ariyo. Aṭṭha aṅgāni assāti aṭṭhaṅgiko. Soyaṁ caturaṅgikā viya senā, pañcaṅgikaṁ viya ca tūriyaṁ aṅgamattameva hoti, aṅgavinimutto natthi. Bojjhaṅgamaggaṅgā lokuttarā, dasuttarapariyāyena pubbabhāgāpi labbhanti.

---

1. Dī 3. 207 piṭṭhe. 2. Yopesa (Ka), yo cesa (Syā) 3. Khu 9. 302 piṭṭhe.

Nava pārisuddhipadhāniyaṅgānīti sīlavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ, cittavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ, diṭṭhivisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ, kaṅkhāvitaraṇavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ, maggāmaggañāṇadassanavisuddhi pārisuddhipadhānāyaṅgaṁ, paṭipadāñāṇadassanavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ, ñāṇadassanavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ, paññā pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ, vimutti pārisuddhipadhāniyaṅgaṁ[1]. **Sīlavisuddhī**ti visuddhiṁ pāpetuṁ samatthaṁ catupārisuddhisīlaṁ. Taṁ hi dussīlyamalaṁ[2] visodheti. **Pārisuddhipadhāniyaṅgan**ti parisuddhabhāvassa[3] padhānaṁ uttamaṁ aṅgaṁ. **Cittavisuddhī**ti vipassanāya padaṭṭhānabhūtā paguṇā aṭṭha samāpattiyo. Tā hi kāmacchandādicittamalaṁ visodhenti. **Diṭṭhivisuddhī**ti sappaccayanāmarūpadassanaṁ. Taṁ hi sattadiṭṭhimalaṁ visodheti. **Kaṅkhāvitaraṇavisuddhī**ti paccayākārañāṇaṁ. Tena hi tīsu addhāsu paccayavasena dhammā pavattantīti passanto tīsupi addhāsu sattakaṅkhāmalaṁ vitaranto visujjhati. **Maggāmaggañāṇadassanavisuddhī**ti udayabbayānupassanakkhaṇe uppannā obhāsañāṇapītipassaddhisukha-adhimokkhapaggaha-upaṭṭhāna-upekkhānikantīti dasa vipassanupakkilesā, na maggo, vīthipaṭipannaṁ udayabbañāṇaṁ maggoti evaṁ maggāmagge ñāṇaṁ nāma. Tena hi amaggamalaṁ visodheti. **Paṭipadāñāṇadassanavisuddhī**ti vīthipaṭipannaṁ udayabbayānupassanāñāṇaṁ bhaṅgānupassanāñāṇaṁ bhayatupaṭṭhānānupassanāñāṇaṁ ādīnavānupassanāñāṇaṁ nibbidānupassanāñāṇaṁ muñcitukamyatāñāṇaṁ paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṁ saṅkhārupekkhāñāṇaṁ anulomañāṇanti imāni nava vipassanāñāṇāni. Tāni hi niccasaññādimalaṁ visodhenti. **Ñāṇadassanavisuddhī**ti catu-ariyamaggapaññā. Sā hi samucchedato sakasakamaggavajjhakilesamalaṁ visodheti. **Paññā**ti arahattaphalapaññā. **Vimuttī**ti arahattaphalavimutti.

Dasa kasiṇāyatanānīti "Pathavīkasiṇameko sañjānāti uddhaṁ adho tiriyaṁ advayaṁ appamāṇaṁ, āpokasiṇameko sañjānāti -pa-. Tejokasiṇameko sañjānāti. Vāyokasiṇameko sañjānāti. Nīlakasiṇameko sañjānāti. Pītakasiṇameko sañjānāti. Lohitakasiṇameko sañjānāti. Odātakasiṇameko sañjānāti. Ākāsakasiṇameko sañjānāti. Viññāṇakasiṇameko sañjānāti uddhaṁ adho tiriyaṁ advayaṁ appamāṇan"ti[4] evaṁ vuttāni dasa.

---

1. Dī 3. 252 piṭṭhe.
2. Dussīlamalaṁ (Syā)
3. Pārisuddhibhāvassa (Syā, Ka)
4. Aṁ 3. 293; Dī 3. 257 piṭṭhesu.

Etāni hi sakalapharaṇaṭṭhena kasiṇāni, tadārammaṇānaṁ dhammānaṁ khettaṭṭhena adhiṭṭhānaṭṭhena vā ayatanāni. **Uddhan**ti uparigaganatalābhimukhaṁ. Adhoti heṭṭhābhūmitalābhimukhaṁ. **Tiriyan**ti khettamaṇḍalamiva samantā paricchinnaṁ. Ekacco hi uddhameva kasiṇaṁ vaḍḍheti ekacco adho, ekacco samantato. Ekopi tena tena vā kāraṇena evaṁ pasāreti ālokamiva rūpadassanakāmo. Tena vuttaṁ "pathavīkasiṇameko sañjānāti uddhaṁ adho tiriyan"ti[1]. **Advayan**ti idaṁ pana ekassa aññabhāvānupagamanatthaṁ vuttaṁ. Yathā hi udakaṁ paviṭṭhassa sabbadisāsu udakameva hoti na aññaṁ, evameva pathavīkasiṇaṁ pathavīkasiṇameva hoti, natthi tassa aññakasiṇasambhedoti. esa nayo sabbattha. **Appamāṇan**ti idaṁ tassa tassa pharaṇa-appamāṇavasena vuttaṁ. Taṁ hi manasā pharanto sakalameva pharati, na ayamassa ādi idaṁ majjhanti pamāṇaṁ gaṇhātīti. **Ākāsakasiṇan**ti kasiṇugghāṭimākāso paricchedākāsakasiṇañca. **Viññāṇakasiṇan**ti kasiṇugghāṭimākāse pavattaviññāṇaṁ. Tattha kasiṇavasena kasiṇugghāṭimākāse kasiṇugghāṭimākāsavasena tattha pavattaviññāṇe uddhaṁadhotiriyatā veditabbā, paricchedākāsakasiṇassapi vaḍḍhanīyattā tassa vasenapīti.

26. Idāni bhāvanāpabhedaṁ dassento **dve bhāvanā**ti-ādimāha. Tattha **lokiyā**ti-ādīsu loko vuccati lujjanapalujjanaṭṭhena vaṭṭaṁ, tasmiṁ pariyāpannabhāvena loke niyuttāti lokiyā, lokiyānaṁ dhammānaṁ bhāvanā lokiyā. Kiñcāpi dhammānaṁ bhāvanāti vohāravasena vuccati, tehi pana visuṁ bhāvanā natthi. Te eva hi dhammā bhāviyamānā **bhāvanā**ti vuccanti. Uttiṇṇāti uttarā, loke apariyāpannabhāvena lokato uttarāti **lokuttarā.**

Rūpabhavasaṅkhāte rūpe avacarantīti **rūpāvacarā. Kusala**saddo panettha ārogya-anavajjachekasukhavipākesu dissati. "Kacci nu bhoto kusalaṁ, kacci bhoto anāmayan"ti-ādīsu[2] ārogye. "Katamo pana bhante kāyasamācāro kusalo, yo kho mahārāja kāyasamācāro anavajjo"ti[3] ca "puna caparaṁ bhante etadānuttariyaṁ, yathā Bhagavā dhammaṁ deseti kusalesu dhammesū"ti[4] ca evamādīsu anavajje.

---

1. Aṁ 3. 293; Dī 3. 257 piṭṭhesu.
2. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhādīsu.
3. Ma 2. 318 piṭṭhe.
4. Dī 3. 84 piṭṭhe.

"Taṁ kiṁ maññasi rājakumāra kusalo tvaṁ rathassa aṅgapaccaṅgānan"ti[1] "kusalā naccagītassa sikkhitā cāturitthiyo"ti[2] ca ādīsu cheke. "Kusalānaṁ dhammānaṁ samādānahetu evamidaṁ puññaṁ pavaḍḍhatī"ti[3] "kusalassa kammassa katattā upacitattā"ti[4] ca ādīsu sukhavipāke. Svāyamidha ārogyepi anavajjepi sukhavipākepi vaṭṭati. Vacanattho panettha kucchite pāpake dhamme salayanti calayanti kampenti viddhaṁsentīti kusalā, kucchitena vā ākārena sayanti pavattantīti kusā, te akusalasaṅkhāte kuse lunanti chindantīti kusalā, kucchitānaṁ vā sānato tanukaraṇato kusaṁ, ñāṇaṁ. Tena kusena lātabbā gahetabbā pavattetabbāti kusalā, yathā vā kusā ubhayabhāgagataṁ hatthappadesaṁ lunanti, evamimepi uppannānuppannabhāvena ubhayabhāgagataṁ saṁkilesapakkhaṁ lunanti, tasmā kusā viya lunantīti kusalā. Tesaṁ **rūpāvacarakusalānaṁ bhāvanā.** Arūpabhavasaṅkhāte arūpe avacarantīti **arūpāvacarā**. Tebhūmakavaṭṭe pariyāpannā antogadhāti pariyāpannā, tasmiṁ na pariyāpannāti **apariyāpannā**, lokuttarā.

"Kāmāvacarakusalānaṁ dhammānaṁ bhāvanā kasmā na vuttāti ce? Appanāppattāya eva bhāvanāya abhidhamme bhāvanāti adhippetattā. Vuttaṁ hi tattha—

> "Yogavihitesu vā kammāyatanesu yogavihitesu vā sippāyatanesu yogavihitesu vā vijjāṭṭhānesu kammassakataṁ vā saccānulomikaṁ vā rūpaṁ aniccanti vā, vedanā aniccāti vā, saññā aniccāti vā, saṅkhārā aniccāti vā, viññāṇaṁ aniccanti vā yaṁ evarūpaṁ anulomikaṁ khantiṁ diṭṭhiṁ ruciṁ mudiṁ[5] pekkhaṁ dhammanijjhānakkhantiṁ parato asutvā paṭilabhati, ayaṁ vuccati cintāmayā paññā. Yogavihitesu vā kammāyatanesu -pa- dhammanijjhānakkhantiṁ parato sutvā paṭilabhati, ayaṁ vuccati sutamayā paññā. Sabbāpi samāpannassa paññā bhāvanāmayā paññā"ti[6].

---

1. Ma 2. 58 piṭṭhe.
2. Khu 6. 156 piṭṭhe.
3. Dī 3. 48 piṭṭhe.
4. Abhi 1. 104 piṭṭhādīsu.
5. Mutiṁ (Sī)
6. Abhi 2. 337 piṭṭhe.

Sā pana kāmāvacarabhāvanā āvajjanabhavaṅgapātehi antaritattā bhāvanāti na vuttāti veditabbā. Sabbesaṁ pana puññānaṁ tividhapuññakiriyavatthūnaṁ antogadhattā upacārasamādhivipassanāsamādhīnaṁ bhāvanāmayapuññatā siddhā. Idha pana lokiyabhāvanāya[1] eva saṅgahitā. Rūpārūpāvacarānaṁ tividhabhāve **hīnā**ti lāmakā. Hīnuttamānaṁ majjhe bhavā **majjhā**, majjhimātipi pāṭho. Padhānabhāvaṁ nītāti **paṇītā**, uttamāti attho. Āyūhanavasena ayaṁ hīnamajjhimapaṇītatā veditabbā. Yassā hi āyūhanakkhaṇe chando vā hīno hoti vīriyaṁ vā cittaṁ vā vīmaṁsā vā, sā hīnā nāma. Yassā te dhammā majjhimā, sā majjhimā nāma. Yassā te dhammā paṇītā, sā paṇītā nāma. Mudukehi vā indriyehi sampayuttā hīnā nāma, majjhimehi indriyehi sampayuttā majjhimā, adhimattehi indriyehi sampayuttā paṇītā nāma. Apariyāpannāya hīnamajjhimattābhāvā paṇītatā eva vuttā. Sā hi uttamaṭṭhena atappakaṭṭhena ca paṇītā.

27. Paṭhamabhāvanācatukke **bhāvetī**ti ekasmiṁyeva khaṇe tathā tathā paṭivijjhanto ariyamaggaṁ bhāveti. Dutiyabhāvanācatukke **esanābhāvanā**ti appanāpubbabhāge bhāvanā. Sā hi appanaṁ esanti etāyāti esanāti vuttā. **Paṭilābhabhāvanā**ti appanābhāvanā. Sā hi tāya esanāya paṭilabbhatīti paṭilābhoti vuttā. **Ekarasābhāvanā**ti paṭilābhe vasībhāvaṁ pattukāmassa payogakāle bhāvanā. Sā hi tena tena pahānena tehi tehi kilesehi vimuttattā vimuttirasena ekarasāti katvā ekarasāti vuttā. **Āsevanābhāvanā**ti paṭilābhe vasippattassa yathāruci paribhogakāle bhāvanā. Sā hi bhusaṁ sevīyatīti āsevanāti vuttā. Keci pana "āsevanābhāvanā vasīkammaṁ, ekarasābhāvanā sabbattikā"ti vaṇṇayanti. Catukkavibhāge **samādhiṁ samāpajjantānan**ti vattamānasamīpe vattamānavacanaṁ. **Tattha jātā**ti tasmiṁ pubbabhāge jātā. **Ekarasā hontī**ti appanuppādane samānakiccā honti. **Samādhiṁ samāpannānan**ti appitappanānaṁ. **Tattha jātā**ti tassā appanāya jātā. **Aññamaññaṁ nātivattantī**ti samappavattiyā aññamaññaṁ nātikkamanti. **Adhimokkhaṭṭhena**

1. Lokiyabhāvanā (Sī)

saddhindriyaṁ bhāvayatoti-ādīsu ekakkhaṇepi ekekassa indriyassa sakasakakiccakaraṇe taṁtaṁnissayavasena sakasakakiccakārakāni sesānipi indriyāni vimuttirasena ekarasā hontīti vimuttiraseneva[1] ekarasaṭṭhena bhāvanā. Balabojjhaṅgamaggaṅgesupi eseva nayo. Ekarasāti ca liṅgavipallāso kato.

Idha bhikkhūti imasmiṁ sāsane bhikkhu. Saṁsāre bhayaṁ ikkhatīti bhikkhu. **Pubbaṇhasamayan**ti-ādīsu accantasaṁyogatthe upayogavacanaṁ, atthato pana bhummameva, divasassa pubbakāleti attho. **Āsevatī**ti vasippattaṁ samādhiṁ bhusaṁ sevati. **Majjhanhikasamayan**ti divasassa majjhakāle. **Sāyanhasamayan**ti divasassa sāyanhakāle. **Purebhattan**ti divābhattato purekāle. **Pacchābhattan**ti divābhattato pacchākāle. **Purimepi yāme**ti rattiyā paṭhame koṭṭhāse. **Kāḷe**ti kāḷapakkhe. **Juṇhe**ti sukkapakkhe. **Purimepi vayokhandhe**ti paṭhame vayokoṭṭhāse, paṭhamavayeti attho. Tīsu ca vayesu vassasatāyukassa purisassa ekekasmiṁ vaye catumāsādhikāni tettiṁsa vassāni honti.

28. Tatiyabhāvanācatukke **tattha jātānaṁ dhammānaṁ anativattanaṭṭhenā**ti tattha nekkhammādīsu bhāvanāvisesesu jātānaṁ samādhipaññāsaṅkhātānaṁ yuganaddhadhammānaṁ aññamaññaṁ anatikkamanabhāvena. **Indriyānaṁ ekarasaṭṭhenā**ti tattheva saddhādīnaṁ indriyānaṁ nānākilesehi vimuttattā vimuttirasena ekarasabhāvena. **Tadupagavīriyavāhanaṭṭhenā**ti tesaṁ anativattana-ekarasabhāvānaṁ anucchavikassa vīriyassa vāhanabhāvena. **Āsevanaṭṭhenā**ti yā tassa tasmiṁ samaye pavattā āsevanā, tassā āsevanāya āsevanabhāvena.

Rūpasaññanti kusalavipākakiriyavasena pañcadasavidhaṁ rūpavacarajjhānasaṅkhātaṁ rūpasaññaṁ. Rūpāvacarajjhānampi hi rūpanti vuccati "rūpī rūpāni passatī"ti-ādīsu[2], tassa jhānassa ārammaṇampi "bahiddhā rūpāni passati suvaṇṇadubbaṇṇānī"ti-ādīsu[3]. Rūpāvacarajjhānaṁ hi saññāsīsena rūpe saññāti katvā rūpasaññāti vuccati. **Paṭighasaññan**ti kusalavipākā pañca, akusalavipākā pañcāti evaṁ dasavidhaṁ paṭighasaññaṁ. Dvipañcaviññāṇasampayuttā hi

---

1. Vimuttirasavaseneva (Sī)
2. Dī 2. 96; Aṁ 3. 126; Abhi 1. 65 piṭṭhesu.
3. Dī 2. 92; Aṁ 3. 126; Abhi 1. 64 piṭṭhesu.

saññā cakkhādīnaṁ vatthūnaṁ rūpādīnaṁ ārammaṇānañca paṭighātena uppannattā paṭighasaññāti vuccati. Rūpasaññā saddasaññā gandhasaññā rasasaññāphoṭṭhabbasaññātipi etissā eva nāmaṁ. **Nānattasaññan**ti aṭṭhe kāmāvacarakusalasaññā, dvādasa akusalasaññā, ekādasa kāmāvacarakusalavipākasaññā, dve akusalavipākasaññā, ekādasa kāmāvacarakiriyasaññāti evaṁ catucattālīsavidhaṁ nānattasaññaṁ. Sāhi nānatte nānāsabhāve rūpasaddādibhede gocare pavattā saññāti nānattasaññā, catucattālīsabhedato nānattā nānāsabhāvā aññamaññaṁ asadisā saññāti vā nānattasaññāti vuccati. Saññābahukattepi jātiggahaṇena ekavacanaṁ kataṁ.

Niccasaññanti niccanti saññaṁ niccasaññaṁ. Evaṁ sukhasaññaṁ attasaññaṁ. **Nandin**ti sappītikaṁ taṇhaṁ. **Rāgan**ti nippītikaṁ taṇhaṁ. **Samudayan**ti rāgassa samudayaṁ. Atha vā bhaṅgānupassanāya bhaṅgasseva dassanato saṅkhārānaṁ udayaṁ. **Ādānan**ti nibbattanavasena kilesānaṁ, adosadassāvitāya saṅkhatārammaṇassa vā ādānaṁ. **Ghanasaññan**ti santativasena ghananti saññaṁ. **Āyūhanan**ti saṅkhārānaṁ atthāya payogakaraṇaṁ. **Dhuvasañña**nti thiranti saññaṁ. **Nimittan**ti niccanimittaṁ. **Paṇidhin**ti sukhapatthanaṁ. **Abhinivesan**ti atthi attāti abhinivesaṁ. **Sārādānābhinivesan**ti niccasārattasāragahaṇābhinivesaṁ. **Sammohābhinivesan**ti "ahosiṁ nu kho ahaṁ atītamaddhānan"ti-ādivasena[1] "issarato loko sambhotī"ti-ādivasena ca sammohābhinivesaṁ. **Ālayābhinivesan**ti ādīnavādassanena allīyitabbamidanti abhinivesaṁ. **Appaṭisaṅkhan**ti anupāyagahaṇaṁ. **Saññogābhinivesan**ti kāmayogādikaṁ kilesappavattiṁ.

Diṭṭhekaṭṭheti dīṭṭhīhi saha ekasmiṁ ṭhitāti diṭṭhekaṭṭhā. Te diṭṭhekaṭṭha. Kilesenti upatāpenti, vibādhenti vāti kilesā. Te kilese. Duvidhaṁ hi ekaṭṭhaṁ pahānekaṭṭhaṁ sahajekaṭṭhañca. Pahānekaṭṭhaṁ sakkāyadiṭṭhipamukhāhi tesaṭṭhiyā diṭṭhīhi saha[2] yāva sotāpattimaggena pahānā, tāva ekasmiṁ puggale ṭhitāti attho. Idamidhādhippetaṁ. Dasasu hi kilesesu idha diṭṭhikilesoyeva āgato. Sesesu pana apāyagamanīyo lobho doso moho māno vicikicchā

---

1. Saṁ 1. 265 piṭṭhe.
2. Paṭisaṁ-Ṭṭha 2. 21 piṭṭhe passitabbaṁ.

thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti nava kilesā diṭṭhiyā saha pahānekaṭṭhā hutvā sotāpattimaggena pahīyanti, rāgadosamohapamukhesu vā diyaḍḍhesu kilesasahassesu sotāpattimaggena diṭṭhiyā pahīyamānāya diṭṭhiyā saha apāyagamanīyā sabbakilesā pahānekaṭṭhavasena pahīyanti, sahajekaṭṭhe diṭṭhiyā saha ekasmiṁ citte ṭhitāti attho. Sotāpattimaggena hi dvīsu diṭṭhisampayutta asaṅkhārikacittesu pahīyamānesu tehi sahajāto lobho moho uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime kilesā sahajekaṭṭhavasena pahīyanti, dvīsu diṭṭhisampayuttasasaṅkhārikacittesu pahīyamānesu tehi sahajāto lobho moho thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime kilesā sahajekaṭṭhavasena pahīyanti. **Oḷārike kilese**ti oḷārikabhūte kāmarāgabyāpāde. **Anusahagate kilese**ti sukhumabhūte kāmarāgabyāpāde. **Sabbakilese**ti maggattayena pahīnāvasese.

Vīriyaṁ vāhetīti yogāvacaro vīriyaṁ pavatteti. Heṭṭhā esanāpaṭilābha-ekarasa-āsevanavacanāni bhāvanānaṁ visesadassanatthaṁ vuttāni "evabhūtā ca bhāvanā"ti. Idha "tattha jātānaṁ dhammānaṁ anativattanaṭṭhena indriyānaṁ ekarasaṭṭhena tadupagavīriyavāhanaṭṭhena āsevanaṭṭhenā"ti vacanāni bhāvanāhetudassanatthaṁ vuttāni "iminā ca iminā ca hetunā bhāvanā"ti. Heṭṭhā āsevanābhāvanāti nānākkhaṇavasena vuttā, idha āsevanaṭṭhena bhāvanāti ekakkhaṇavasenāti viseso. **Rūpaṁpassanto bhāvetī**ti-ādīsu rūpādīni passitabbākārena passanto bhāvetabbaṁ bhāvanaṁ bhāvetīti attho. **Ekarasā honti**ti vimuttirasena, kiccarasena vā ekarasā honti. **Vimuttiraso**ti sampattiraso. Kiccasampatti-atthena raso nāma pavuccatīti hi vuttanti.

Bhāvetabbaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sacchikātabbaniddesavaṇṇanā

29. Sacchikātabbaniddese dasa ekuttaravissajjanāni paṭilābhasacchikiriyāvasena vuttāni. Tattha **akuppācetovimuttī**ti arahattaphalavimutti. Sā hi na kuppati na calati na parihāyatīti akuppā, sabbakilesehi

cittassa vimuttattā cetovimuttīti vuccati. **Vijjā**ti tisso vijjā. **Vimuttī**ti dasuttarapariyāyena arahattaphalaṁ vuttaṁ, saṅgītipariyāyena pana "vimuttīti dve vimuttiyo cittassa ca adhimutti nibbānañcā"ti[1] vuttaṁ. Ettha ca aṭṭhe samāpattiyo nīvaraṇādīhi suṭṭhu vimuttattā vimutti namā, nibbānaṁ sabbasaṅkhatato vimuttattā vumutti nāma. **Tisso vijjā**ti pubbenivāsānussatiñāṇaṁ vijjā sattānaṁ cutūpapāte ñāṇaṁ vijjā āsavānaṁ khaye ñāṇaṁ vijjā. Tamavijjhanaṭṭhena vijjā, viditakaraṇaṭṭhenāpi vijjā. Pubbenivāsānussatiñānaṁ hi uppajjamānaṁ pubbenivāsaṁ chādetvā ṭhitaṁ tamaṁ vijjhati, pubbenivāsañca viditaṁ karotīti vijjā. Cutūpapāte ñāṇaṁ cutipaṭisandhicchādakaṁ tamaṁ vijjhati, cutūpapātañca viditaṁ karotīti vijjā. Āsavānaṁ khaye ñāṇaṁ catusaccacchādakaṁ tamaṁ vijjhati, catusaccadhamme ca viditaṁ karotīti vijjā. **Cattāri sāmaññaphalānī**ti sotāpattiphalaṁ sakadāgāmiphalaṁ anāgāmiphalaṁ arahattaphalaṁ. Pāpadhamme sameti vināsetīti samaṇo, samaṇassa bhāvo sāmaññaṁ. Catunnaṁ ariyamaggānametaṁ nāmaṁ. Sāmaññassa phalāni sāmaññaphalāni.

Pañca dhammakkhandhāti sīlakkhandho samādhikkhandho paññākkhandho vimuttikkhandho vimuttiñāṇadassanakkhandho. **Dhammakkhandhā**ti dhammavibhāgā dhammakoṭṭhāsā. **Sīlakkhandhā**dīsupi eseva nayo. Lokiyalokuttarā sīlasamādhipaññā eva sīlasamādhipaññākkhandhā. Samucchedapaṭippassaddhinissaraṇavimuttiyo eva vimuttikkhandho. Tividhā vimuttipaccavekkhaṇā eva vimuttiñāṇadassanakkhandho. So lokiyo eva. Jānanaṭṭhena ñāṇameva dassanaṭṭhena dassananti ñāṇadassanaṁ, vimuttīnaṁ ñāṇadassanaṁ vimuttiñāṇadassananti vuccati. Vikkhambhanatadaṅgavimuttiyo pana samādhipaññākkhandheheva saṅgahitā. Ime pañca dhammakkhandhā sekkhānaṁ sekkhā, asekkhānaṁ asekkhāti vuttā. Etesu hi lokiyā ca nissaraṇavimutti ca nevasekkhānāsekkhā. Sekkhā hontāpi sekkhānaṁ ime iti sekkhā, asekkhānaṁ ime iti asekkhāti vuccanti. "Sekkhena vimuttikkhandhena samannāgato hotī"ti ettha pana nissaraṇavimuttiyā ārammaṇakaraṇavasena samannāgatoti veditabbo. **Cha abhiññā**ti cha-adhikāni ñāṇāni. Katamā cha?

---

1. Dī-Ṭṭha 3. 167 piṭṭhe.

Iddhividhañāṇaṁ dibbasotadhātuñāṇaṁ pubbenivāsānussatiñāṇaṁ cetopariyañāṇaṁ dibbacakkhuñāṇaṁ āsavānaṁ khaye ñāṇanti imā cha.

Satta khīṇāsavabalānīti khīṇā āsavā assāti khīṇāsavo, khīṇāsavassa balāni khīṇāsavabalāni. Katamāni satta? Vuttāni Bhagavatā—

"Idha bhikkhave khīṇāsavassa bhikkhuno aniccato sabbe saṅkhārā yathābhūtaṁ sammappaññāya sudiṭṭhā honti. Yampi bhikkhave khīṇāsavassa bhikkhuno aniccato sabbe saṅkhārā yathābhūtaṁ sammappaññāya sudiṭṭhā honti, idampi bhikkhave khīṇāsavassa bhikkhuno balaṁ hoti, yaṁ balaṁ āgamma khīṇāsavo bhikkhu āsavānaṁ khayaṁ paṭijānāti 'khīṇā me āsavā'ti.

Puna caparaṁ bhikkhave khiṇāsavassa bhikkhuno aṅgārakāsūpamā kāmāti yathābhūtaṁ sammappaññaya sudiṭṭhā honti. Yampi bhikkhave -pa- idampi khīṇāsavassa bhikkhuno balaṁ hoti -pa-.

Puna caparaṁ bhikkhave khīṇāsavassa bhikkhuno vivekaninnaṁ cittaṁ hoti vivekapoṇaṁ vivekapabbhāraṁ vivekaṭṭhaṁ nekkhammābhirataṁ byantībhūtaṁ sabbaso āsavaṭṭhāniyehi dhammehi. Yampi bhikkhave -pa- idampi khīṇāsavassa bhikkhuno balaṁ hoti -pa-.

Puna caparaṁ bhikkhave khīṇāsavassa bhikkhuno cattāro satipaṭṭhānā bhāvitā honti subhāvitā. Pañcindriyāni bhāvitāni honti subhāvitāni. Satta bojjhaṅgā bhāvitā honti subhāvitā. Ariyo aṭṭhaṅgiko maggo bhāvito hoti subhāvito. Yampi bhikkhave khīṇāsavassa bhikkhuno ariyo aṭṭhaṅgiko maggo bhāvito hoti subhāvito, idampi khīṇāsavassa bhikkhuno balaṁ hoti, yaṁ balaṁ āgamma khīṇāsavo bhikkhu āsavānaṁ khayaṁ paṭijānāti 'khīṇā me āsavā'ti"[1].

---

1. Aṁ 3. 397; Dī 3. 242; Khu 9. 356 piṭṭhesu.

Tattha paṭhamena balena dukkhasaccapaṭivedho, dutiyena samudayasaccapaṭivedho, tatiyena nirodhasaccapaṭivedho, catūhi maggasaccapaṭivedho pakāsito hoti.

Aṭṭha vimokkhāti ārammaṇe adhimuccanaṭṭhena paccanīkammehi ca suṭṭhu muccanaṭṭhena vimokkhā. "Katame aṭṭha. Rūpī rūpāni passati, ayaṁ paṭhamo vimokkho. Ajjhattaṁ arūpasaññī bahiddhā rūpāni passati, ayaṁ dutiyo vimokkho. 'Subhan'teva adhimutto hoti, ayaṁ tatiyo vimokkho. Sabbaso rūpasaññānaṁ samatikkamā paṭighasaññānaṁ atthaṅgamā nānattasaññānaṁ amanasikārā 'ananto ākāso'ti ākāsānañcāyatanaṁ upasampajja viharati, ayaṁ catuttho vimokkho. Sabbaso ākāsānañcāyatanaṁ samatikkamma 'anantaṁ viññāṇan'ti viññāṇañcāyatanaṁ upasampajja viharati, ayaṁ pañcamo vimokkho. Sabbaso viññāṇañcāyatanaṁ samatikkamma 'natthikiñcī'ti ākiñcaññāyatanaṁ upasampajja viharati, ayaṁ chaṭṭho vimokkho. Sabbaso ākiñciññāyatanaṁ samatikkamma nevasaññānāsaññāyatanaṁ upasampajja viharati, ayaṁ sattamo vimokkho. Sabbaso nevasaññānāsaññāyatanaṁ samatikkamma saññāvedayitanirodhaṁ upasampajja viharati, ayaṁ aṭṭhamo vimokkho"ti[1].

Nava anupubbanirodhāti nava anupaṭipāṭiyā nirodhā. "Katame nava, paṭhamaṁ jhānaṁ samāpannassa kāmasaññā niruddhā hoti, dutiyaṁ jhānaṁ samāpannassa vitakkavicārā niruddhā honti, tatiyaṁ jhānaṁ samāpannassa pīti niruddhā hoti, catutthaṁ jhānaṁ samāpannassa assāsapassāsā niruddhā hoti, ākāsānañcāyatanaṁ samāpannassa rūpasaññā niruddhā hoti, viññāṇañcāyatanaṁ samāpannassa ākāsānañcāyatanasaññā niruddhā hoti, ākiñcaññāyatanaṁ samāpannassa viññāṇañcāyatanasaññā niruddhā hoti, nevasaññānāsaññāyatanaṁ samāpannassa ākiñcaññāyatanasaññā niruddhā hoti, saññāvedayitanirodhaṁ samāpannassa saññā ca vedanā ca niruddhā hontī"ti[2].

Dasa asekkhā dhammāti upari sikkhitabbābhāvato na sikkhantīti asekkhā. Atha vā tīsu sikkhāsu sikkhantīti sekkhā, vuddhippattā

---

1. Dī 2. 94; Dī 3. 251; Aṁ 3. 126 piṭṭhādīsu.
2. Aṁ 3. 208; Dī 3. 221, 255 piṭṭhesu.

sekkhāti asekkhā, arahanto. Asekkhānaṁ ime iti asekkhā. "Katame dasa, asekkhā sammādiṭṭhi asekkho sammāsaṅkappo asekkhā sammāvācā asekkho sammākammanto asekkho sammā-ājīvo asekkho sammāvāyāmo asekkhā sammāsati asekkho sammāsamādhi asekkhaṁ sammāñāṇaṁ asekkhā sammāvimuttī"ti[1]. **Asekkhaṁ sammāñāṇan**ti arahattaphalapaññaṁ ṭhapetvā sesalokiyapaññā. **Sammāvimuttī**ti arahattaphalavimutti. Aṭṭhakathāyaṁ[2] pana vuttaṁ—

> "Asekkhā sammādiṭṭhīti-ādayo sabbepi phalasampayuttadhammā eva. Ettha ca sammādiṭṭhi sammāñāṇanti dvīsu ṭhānesu paññāva kathitā. Sammāvimuttīti iminā pana padena vuttāvasesā phalasamāpattidhammā saṅgahitā"ti.

Sabbaṁ bhikkhave sacchikātabbanti-ādīsu ārammaṇasacchikiriyā veditabbā. **Rūpaṁ passanto sacchikarotī**ti-ādīsu rūpādīni lokiyāni passitabbākārena passanto tāneva rūpādīni ārammaṇasacchikiriyāya sacchikaroti, rūpādīni vā passitabbākārena passanto tena hetunā sacchikātabbaṁ nibbānaṁ sacchikaroti. Passantoti hi padaṁ hetu-atthepi akkharacintakā icchanti. Anaññātaññassāmītindriyādīni pana lokuttarāni paccavekkhaṇavasena passanto tāneva ārammaṇasacchikiriyāya sacchikaroti. "Amatogadhaṁ nibbānaṁ pariyosānaṭṭhena sacchikarotī"ti idaṁ pariññeyyapahātabbasacchikātabbabhāvetabbesu sacchikātabbattā ujukameva. **Ye ye dhammā sacchikatā honti, te te dhammā phassitā[3] hontī**ti ārammaṇasacchikiriyāya sacchikatā ārammaṇaphassena phuṭṭhā honti, paṭilābhasacchikiriyāya sacchikatā paṭilābhaphassena phuṭṭhā hontīti.

Sacchikātabbaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Hānabhāgiyacatukkaniddesavaṇṇanā

30. Idāni yasmā hānabhāgiyāditā ekekasseva samādhissa avatthābhedena hoti, tasmā hānabhāgiyacatukkaṁ ekatoyeva niddiṭṭhaṁ. Tattha **paṭhamassa jhānassa lābhin**ti paṭhamassa jhānassa

---

1. Dī 3. 225, 260 piṭṭhesu. 2. Dī-Ṭṭha 3. 235 piṭṭhe. 3. Phussitā (Syā)

lābhino. Sāmi-atthe upayogavacanaṁ. Lābho sacchikiriyā assa atthīti lābhīti vuccati. **Kāmasahagatā**ti ettha sahagatasaddassa ārammaṇattho adhippeto, vatthukāmakilesakāmārammaṇāti attho. **Saññāmanasikārā**ti javanasaññā ca tadāvajjanamanasikāro ca, saññāsampayuttamanasikāropi vaṭṭati. **Samudācarantī**ti pavattanti. **Dhammo**ti paṭhamajjhānadhammo. Jhānā parihāyanto tīhi kāraṇehi parihāyati kilesasamudācārena vā asappāyakiriyāya vā ananuyogena vā. Kilesasamudācārena parihāyanto sīghaṁ parihāyati, kammārāmatābhassārāmatāniddārāmatā-saṅgaṇikārāmatānuyogavasena asappāyakiriyāya parihāyanto dandhaṁ parihāyati, gelaññapaccayavekallādinā palibodhena abhikkhaṇaṁ asamāpajjanto ananuyogena parihāyantopi dandhaṁ parihāyati. Idha pana balavakāraṇameva dassento kilesasamudācāramevāha. Dutiyajjhānādīhi pana parihāyanto heṭṭhimaheṭṭhimajjhānanikantisamudācārenapi parihāyati. Kittāvatā parihīno hotīti? Yadā na sakkoti samāpajjituṁ, ettāvatā parihīno hotīti. **Tadanudhammatā**ti anupavatto dhammo anudhammo, jhānaṁ adhikaṁ katvā pavattassa nikantidhammassetaṁ adhivacanaṁ. Anudhammo eva anudhammatā, tassa jhānassa anudhammatā tadanudhammatā. **Satī**ti nikanti. **Santiṭṭhatī**ti patiṭṭhāti. Taṁ paṭhamajjhānaṁ anuvattamānā nikanti pavattatīti vuttaṁ hoti. **Avitakkasahagatā**ti dutiyajjhānārammaṇā. Taṁ hi natthettha vitakkoti avitakkanti vuccati. **Nibbidāsahagatā**ti vipassanārammaṇā. Sā hi saṅkhāresu nibbindanato nibbidāti vuccati, "nibbindaṁ virajjatī"ti[1] hi vuttaṁ. **Virāgūpasaṁhitā**ti ariyamaggapaṭisaññuttā vipassanā. Vipassanā hi sikhāppattā maggavuṭṭhānaṁ pāpeti. Tasmā vipassanārammaṇā saññāmanasikārā "virāgūpasaṁhitā"ti vuccanti, "virāgā vumuccatī"ti[1] hi vuttaṁ.

Vitakkasahagatāti vitakkavasena paṭhamajjhānārammaṇā. **Upekkhāsukhasahagatā**ti tatramajjhattupekkhāya ca sukhavedanāya ca vasena tatiyajjhānārammaṇā. **Pītisukhasahagatā**ti pītiyā ca sukhavedanāya ca vasena dutiyajjhānārammaṇā. **Adukkhamasukhasahagatā**ti upekkhāvedanāvasena catutthajjhānārammaṇā. Sā hi vedanā na dukkhā na sukhāti adukkhamasukhāti

---

1. Vi 3. 20; Saṁ 2. 56 piṭṭhesu.

vuccati, makāro panettha padasandhivasena vutto. **Rūpasahagatā**ti rūpajjhānārammaṇā. Nevasaññānāsaññāyatane ṭhitassa hānabhāgiyaṭhiti-bhāgiyanibbedhabhāgiyattesu vijjamānesupi visesabhāgiyattābhāvā nevasaññānāsaññāyatanaṁ na niddiṭṭhaṁ. Sabbopi cesa lokiyo samādhi pamādavihārissa mudindriyassa hānabhāgiyo hoti, appamādavihārissa mudindriyassa ṭhitibhāgiyo hoti, taṇhācaritassa tikkhindriyassa visesabhāgiyo hoti, diṭṭhicaritassa tikkhindriyassa nibbedhabhāgiyo hotīti vuccati.

Hānabhāgiyacatukkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lakkhaṇattikaniddesavaṇṇanā

31. Idāni yasmā ekekopi lokiyadhammo tilakkhaṇabbhāhato, tasmā lakkhaṇattikaṁ ekato niddiṭṭhaṁ. Tattha **aniccaṁ khayaṭṭhenā**ti tattha tattheva khīyanabhāvena aniccaṁ. "Khayadhammattā vayadhammattā virāgadhammattā nirodhadhammattā aniccan"ti eke. **Dukkhaṁ bhayaṭṭhenā**ti sappaṭibhayatāya dukkhaṁ. Yaṁ hi aniccaṁ, taṁ bhayāvahaṁ hoti Sīhopamasutte[1] devānaṁ viya. "Jātijarābyādhimaraṇabhayaṭṭhena[2] dukkhan"ti eke. **Anattā asārakaṭṭhenā**ti "attā nivāsī kārako vedako sayaṁvasī"ti evaṁ parikappitassa attasārassa abhāvena anattā. Yaṁ hi aniccaṁ dukkhaṁ, taṁ attanopi aniccataṁ vā udayabbayapīḷanaṁ vā dhāretuṁ na sakkoti, kuto tassa kārakādibhāvo. Vuttañca "rūpañca hidaṁ bhikkhave attā abhavissa, nayidaṁ rūpaṁ ābādhāya saṁvatteyyā"ti-ādi[3]. "Attasāraniccasāravirahitattā anattā"ti eke.

Lakkhaṇattikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukkhasaccaniddesavaṇṇanā

32-33. Ariyasaccacatukkampi tathaṭṭhena saccānaṁ ekasambandhattā ekato eva niddiṭṭhaṁ. Tattha **tatthā**ti tesu catūsu ariyasaccesu. **Kataman**ti

---

1. Saṁ 2. 70 piṭṭhe.
2. Jātijarābyādhimaraṇaṁ bhayaṭṭhena (Sī)
3. Vi 3. 18 piṭṭhe.

kathetukamyatāpucchā. **Dukkhaṁ ariyasaccan**ti pucchitadhammanidassanaṁ. Tattha **jātipi dukkhā**ti-ādīsu jātisaddassa tāva aneke atthā paveditā. Yathāha—

"Bhavo kulaṁ nikāyo ca, sīlaṁ paññatti lakkhaṇaṁ.
Pasūti sandhi cevāti, jāti-atthā paveditā".

Tathā hissa "ekampi jātiṁ dvepi jātiyo"ti-ādīsu[1] bhavo attho. "Akkhitto anupakkuṭṭho jātivādenā"ti[2] ettha kulaṁ. "Atthi Visākhe Nigaṇṭhā nāma samaṇajātī"ti[3] ettha nikāyo. "Yatohaṁ bhagini ariyāya jātiyā jāto nābhijānāmī"ti[4] ettha ariyasīlaṁ. "Tiriyā nāma tiṇajāti nābhiyā uggantvā nabhaṁ āhacca ṭhitā ahosī"ti[5] ettha paññatti. "Jāti dvīhi khandhehi saṅgahitā"ti[6] ettha saṅkhatalakkhaṇaṁ. "Sampatijāto Ānanda bodhisatto"ti[7] ettha pasūti. "Bhavapaccayā jātī"ti[8] ca "jātipi dukkhā"ti[9] ca ettha pariyāyato paṭisandhikhandhā. Nippariyāyato pana tattha tattha nibbattamānānaṁ sattānaṁ ye ye khandhā pātubhavanti, tesaṁ tesaṁ paṭhamaṁ pātubhāvo.

Kasmā panesā jāti dukkhāti ce? Anekesaṁ dukkhānaṁ vatthubhāvato. Anekāni hi dukkhāni. Seyyathidaṁ, dukkhadukkhaṁ vipariṇāmadukkhaṁ saṅkhāradukkhaṁ paṭicchannadukkhaṁ appaṭicchannadukkhaṁ pariyāyadukkhaṁ nippariyāyadukkhanti. Ettha kāyikacetasikā dukkhā vedanāsabhāvato ca nāmatoca cu dukkhatthā **dukkhadukkhan**ti vuccati. Sukhā vedanā vipariṇāmena dukkhuppattihetuto **vipariṇāmadukkhaṁ.** Upekkhāvedanā ceva avasesā ca tebhūmakasaṅkhārā udayabbayapaṭipīḷitattā **saṅkhāradukkhaṁ.** Kaṇṇasūladantasūlarāgajapariḷāhadosajapariḷāhādi kāyikacetasiko ābādho pucchitvā jānitabbato upakkamassa ca apākaṭabhāvato **paṭicchannadukkhaṁ.** Dvattiṁsakammakāraṇādisumuṭṭhāno ābādho apucchitvāva jānitabbato upakkamassa ca pākaṭabhāvato **appaṭicchannadukkhaṁ.** Ṭhapetvā dukkhadukkhaṁ sesaṁ

---

1. Vi 1. 5; Ma 2. 202 piṭṭhādīsu.
2. Dī 1. 122. piṭṭhe.
3. Aṁ 1. 206 piṭṭhe.
4. Ma 2. 306. piṭṭhe.
5. Aṁ 2. 210 piṭṭhe.
6. Abhi 3. 13 piṭṭhe.
7. Ma 3. 164 piṭṭhe.
8. Abhi 2. 198 piṭṭhe.
9. Khu 9. 36; Abhi 2. 105 piṭṭhe.

Dukkhasaccavibhaṅge[1] āgataṁ jāti-ādi sabbampi tassa tassa dukkhassa vatthubhāvato **pariyāyadukkhaṁ.** Dukkhadukkhaṁ pana **nippariyāyadukkhan**ti vuccati.

Tatrāyaṁ jāti yaṁ taṁ Bālapaṇḍitasuttādīsu[2] Bhagavatāpi upamāvasena pakāsitaṁ āpāyikaṁ dukkhaṁ, yañca sugatiyampi manussaloke gabbhokkantimūlakādibhedaṁ dukkhaṁ uppajjati, tassa vatthubhāvato dukkhā. Tatridaṁ gabbhokkantimūlakādibhedaṁ dukkhaṁ—ayaṁ hi satto mātukucchimhi nibbattamāno na uppalapadumapuṇḍarīkādīsu nibbattati, atha kho heṭṭhā āmāsayassa upari pakkāsayassa udarapaṭalapiṭṭhikaṇṭakānaṁ vemajjhe paramasambādhe tibbandhakāre nānākuṇapagandhaparibhāvitaparamaduggandhapavanavicarite adhimattajegucche kucchippadese pūtimacchapūtikummāsacandanikādīsu kimi viya nibbattati. So tattha nibbatto dasa māse mātukucchisambhavena usmanā puṭapākaṁ viya paccamāno piṭṭhapiṇḍi viya sediyamāno samiñjanapasāraṇādivirahito adhimattaṁ dukkhaṁ paccanubhotīti. Idaṁ tāva **gabbhokkantimūlakaṁ** dukkhaṁ.

Yaṁ pana so mātu sahasā upakkhalanagamananisīdana-uṭṭhānaparivattanādīsu surā dhuttahatthagato eḷako viya ahituṇḍikahatthagato sappapotako viya ca ākaḍḍhanaparikaḍḍhana-odhunananiddhunanādinā upakkamena adhimattaṁ dukkhamanubhoti, yañca mātu sītudakapānakāle sītanarakūpapanno viya uṇhayāgubhattādi-ajjhogaraṇakāle aṅgāravuṭṭhisamparikiṇṇo viya loṇambilādi-ajjhoharaṇakāle khārapatacchikādikammākāraṇappatto[3] viya adhimattaṁ dukkhamanubhoti, idaṁ **gabbhapariharaṇamūlakaṁ** dukkhaṁ.

Yaṁ panassa mūḷhagabbhāya mātuyā mittāmaccasuhajjādīhipi adassanārahe dukkhuppattiṭṭhāne chedanaphālanādīhi dukkhamanubhavati, idaṁ **gabbhavipattimūlakaṁ** dukkhaṁ.

Yaṁ vijāyamānāya mātuyā kammajehi vātehi parivattetvā narakappapātaṁ viya atibhayānakaṁ yonimaggaṁ paṭipādiyamānassa paramasambādhena ca yonimukhena tāḷacchiggaḷena viya nikaḍḍhiyamānassa mahānāgassa narakasattassa viya ca saṅghātapabbatehi vicuṇṇiyamānassa dukkhamuppajjati, idaṁ **vijāyanamūlakaṁ** dukkhaṁ.

---

1. Abhi 2. 104 piṭṭhe. 2. Ma 3. 203 piṭṭhe. 3. Khārāpaṭicchakādi... (Syā, Ka)

Yaṁ pana jātassa taruṇavaṇasadisassa sukumārasarīrassa hatthagahaṇanhāpanadhovanacoḷaparimajjanādikāle sūcimukhakhuradhārāvijjhanaphālanasadisaṁ dukkhamuppajjati, idaṁ mātukucchito **bahi nikkhamanamūlakaṁ** dukkhaṁ.

Yaṁ tato paraṁ pavattiyaṁ attanāva attānaṁ vadhentassa[1] acelakavatādivasena ātāpanaparitāpanānuyogamanuyuttassa kodhavasena abhuñjantassa ubbandhantassa ca dukkhaṁ hoti, idaṁ **attūpakkamamūlakaṁ** dukkhaṁ.

Yaṁ pana parato vadhabandhanādīni anubhavantassa uppajjati, idaṁ **parūpakkamamūlakaṁ** dukkhanti. Iti imassa sabbassāpi dukkhassa ayaṁ jāti vatthumeva hoti. Tenetaṁ vuccati—

"Jāyetha no ce narakesu satto,
Tatthaggidāhādika'mappasayhaṁ.
Labhetha dukkhaṁ nu kuhiṁ patiṭṭhaṁ,
Iccāha dukkhāti Munīdha jātiṁ.

Dukkhaṁ tiracchesu kasāpatoda-
Daṇḍābhighātādibhavaṁ anekaṁ.
Yaṁ taṁ kathaṁ tattha bhaveyya jātiṁ,
Vinā tahiṁ jāti tatopi dukkhā.

Petesu dukkhaṁ pana khuppipāsā-
Vātātapādippabhavaṁ vicittaṁ.
Yasmā ajātassa na tattha atthi,
Tasmāpi dukkhaṁ Muni jātimāha.

Tibbandhakāre ca asayhasīte,
Lokantare yaṁ asuresu dukkhaṁ.
Na taṁ bhave tattha na cassa jāti,
Yato ayaṁ jāti tatopi dukkhā.

---

1. Tapantassa (Ka)

Yañcāpi gūthanarake viya mātugabbhe,
Satto vasaṁ ciramato bahi nikkhamañca.
Pappoti dukkhamatighoramidampi natthi,
Jātiṁ vinā itipi jāti ayaṁ hi dukkhā.

Kiṁ bhāsitena bahunā nanu yaṁ huhiñci,
Atthīdha kiñcidapi dukkhamidaṁ kadāci.
Nevatthi jātivirahe yadato[1] mahesī,
Dukkhāti sabbapaṭhamaṁ imamāha jātin"ti.

Jarāpi dukkhāti ettha duvidhā jarā saṅkhatalakkhaṇañca, khaṇḍiccādisammato santatiyaṁ ekabhavapariyāpannakhandhapurāṇabhāvo ca. Sā idha adhippetā. Sā panesā dukkhā saṅkhāradukkhabhāvato ceva dukkhavatthuto ca. Yaṁ hidaṁ aṅgapaccaṅgasithilībhāva-indriyavikāravirūpatā yobbanavināsabalūpaghātasatimativippavāsaparaparibhavādi-anekappaccayaṁ kāyikacetasikaṁ dukkhamuppajjati, jarā tassa vatthu. Tenetaṁ vuccati—

"Aṅgānaṁ sithilībhāvā, indriyānaṁ vikārato.
Yobbanassa vināsena, balassa upaghātato.

Vippavāsā satādīnaṁ, puttadārehi attano.
Appasādanīyato ceva, bhiyyo bālattapattiyā.

Pappoti dukkhaṁ yaṁ macco, kāyikaṁ mānasaṁ tathā.
Sabbametaṁ jarāhetu, yasmā tasmā jarā dukhā"ti.

Jarādukkhānantaraṁ byādhidukkhe vattabbepi kāyikadukkhagahaṇeneva byādhidukkhaṁ gahitaṁ hotīti navuttanti veditabbaṁ.

Maraṇampi dukkhanti etthāpi duvidhaṁ maraṇaṁ saṅkhatalakkhaṇañca, yaṁ sandhāya vuttaṁ "jarāmaraṇaṁ dvīhi khandhehi saṅgahitan"ti[2]. Ekabhavapariyāpannajīvitindriyappabandhavicchedo ca, yaṁ sandhāya vuttaṁ "niccaṁ maraṇato bhayan"ti[3]. Taṁ idha adhippetaṁ. Jātipaccayamaraṇaṁ upakkamamaraṇaṁ sarasamaraṇaṁ āyukkhayamaraṇaṁ puññakkhayamaraṇantipi tasseva nāmaṁ. Puna khaṇikamaraṇaṁ sammutimaraṇaṁ samucchedamaraṇanti ayampettha bhedo veditabbo. Pavatte rūpārūpadhammānaṁ

1. Jātivirahena yato (Visuddhi 2. 132 piṭṭhe). 2. Abhi 3. 13 piṭṭhe.
3. Khu 1. 371 piṭṭhe.

bhedo **khaṇikamaraṇaṁ** nāma. "Tisso mato, phusso mato"ti idaṁ paramatthato sattassa abhāvā "sassaṁ mataṁ, rukkho matto"ti idaṁ jīvitindriyassa abhāvā **sammutimaraṇaṁ** nāma. Khīṇāsavassa appaṭisandhikā kālakiriyā **samucchedamaraṇaṁ** nāma. Bāhirakaṁ sammutimaraṇaṁ ṭhapetvā itaraṁ sammutimaraṇañca samucchedamaraṇañca yathāvuttapabandhavicchedeneva saṅgahitaṁ. Dukkhassa pana vatthubhāvato dukkhaṁ. Tenetaṁ vuccati—

"Pāpassa pāpakammādi-nimittamanupassato.
Bhaddassā'pasahantassa, viyogaṁ piyavatthukaṁ.
Mīyamānassa yaṁ dukkhaṁ, mānasaṁ avisesato.

Sabbesañcāpi yaṁ sandhi-bandhanacchedanādikaṁ.
Vitujjamānamammānaṁ, hoti dukkhaṁ sarīrajaṁ.

Asayhamappaṭikāraṁ, dukkhassetassidaṁ yato.
Maraṇaṁ vatthu tenetaṁ, dukkhamicceva bhāsitan"ti.

Sokādīsu **soko** nāma ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa anto nijjhānalakkhaṇo cittasantāpo. Dukkho pana dukkhadukkhato dukkhavatthuto ca. Tenetaṁ vuccati—

"Sattānaṁ hadayaṁ soko, visasallaṁva tujjati.
Aggitattova nārāco, bhusaṁva dahate puna.

Samāvahati byādiñca, jarāmaraṇabhedanaṁ.
Dukkhampi vividhaṁ yasmā, tasmā dukkhoti vuccatī"ti.

Paridevo nāma ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa vacīpalāpo. Dukkho pana saṅkhāradukkhabhāvato dukkhavatthuto ca. Tenetaṁ vuccati—

"Yaṁ sokasallavihato paridevamāno,
Kaṇṭhoṭṭhatālutalasosajamappasayhaṁ.
Bhiyyodhimattamadhigacchatiyeva dukkhaṁ,
Dukkhoti tena Bhagavā paridevamāhā"ti.

Dukkhaṁ nāma kāyapīḷanalakkhaṇaṁ kāyikadukkhaṁ. Dukkhaṁ pana dukkhadukkhato mānasadukkhāvahanato ca. Tenetaṁ vuccati—

"Pīḷeti kāyikamidaṁ, dukkhaṁ dukkhañca[1] mānasaṁ bhiyyo.
Janayati yasmā tasmā, dukkhanti visesato vuttan"ti.

Domanassaṁ nāma cittapīḷanalakkhaṇaṁ mānasaṁ dukkhaṁ. Dukkhaṁ pana dukkhadukkhato kāyikadukkhāvahanato ca. Cetodukkhasamappitā hi kese pakiriya kandanti, urāni paṭipisanti[2], āvaṭṭanti, vivaṭṭanti, uddhaṁpādaṁ papatanti, satthaṁ āharanti, visaṁ khādanti, rajjuyā ubbandhanti, aggiṁ pavisantīti nānappakārakaṁ dukkhamanubhavanti. Tenetaṁ vuccati—

"Pīḷeti yato cittaṁ, kāyassa ca pīḷanaṁ samāvahati.
Dukkhanti domanassaṁ, vidomanassā tato āhū"ti.

Upāyāso nāma ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito dosoyeva. "Saṅkhārakkhandhapariyāpanno eko dhammo"ti eke. Dukkho pana saṅkhāradukkhabhāvato cittaparidahanato kāyavisādanato ca. Tenetaṁ vuccati—

"Cittassa ca paridahanā, kāyassa visādanā ca adhimattaṁ.
Yaṁ dukkhamupāyāso, janeti dukkho tato vutto"ti.

Ettha ca mandagginā antobhājane pāko viya soko, tikkhagginā paccamānassa bhājanato bahinikkhamanaṁ viya paridevo, bahinikkhantāvasesassa nikkhamitumpi appahontassa antobhājaneyeva yāva parikkhayā pāko viya upāyāso daṭṭhabbo.

Appiyasampayogo nāma appiyehi sattasaṅkhārehi samodhānaṁ. Dukkho pana dukkhavatthuto. Tenetaṁ vuccati—

"Disvāva appiye dukkhaṁ, paṭhamaṁ hoti cetasi.
Tadupakkamasambhūta-matha kāye yato idha.

Tato dukkhadvayassāpi, vatthuto so Mahesinā.
Dukkho vuttoti viññeyyo, appiyehi samāgamo"ti.

Piyavippayogo nāma piyehi sattasaṅkhārehi vinābhāvo. Dukkho pana dukkhavatthuto. Tenetaṁ vuccati—

---

1. Dukkhañca (Sī, Visuddhi 2. 134 piṭṭhe ca)
2. Paṭipiṁsanti (Sī, Syā)

"Ñātidhanādiviyogā,
Sokasarasamappitā vitujjanti.
Bālā yato tatoyaṁ,
Dukkhoti mato piyaviyogo"ti[1].

Icchitālābhe alabbhaneyyavatthūsu icchāva **yampicchaṁ na labhati, tampi dukkhan**ti vuttā. Yenapi dhammena alabbhaneyyaṁ vatthuṁ icchanto na labhati, tampi alabbhaneyyavatthumhi icchanaṁ dukkhanti attho. Dukkhaṁ pana dukkhavatthuto. Tenetaṁ vuccati—

"Taṁ taṁ patthayamānānaṁ, tassa tassa alābhato.
Yaṁ vighātamayaṁ dukkhaṁ, sattānaṁ idha jāyati.

Alabbha neyyavatthūnaṁ, patthanā tassa kāraṇaṁ.
Yasmā tasmā Jino dukkhaṁ, icchitālābhamabravī"ti.

Saṅkhittena pañcupādānakkhandhāti ettha pana **saṅkhittenā**ti desanaṁ sandhāya vuttaṁ. Dukkhaṁ hi ettakāni dukkhasatānīti vā ettakāni dukkhasahassānīti vā saṅkhipituṁ na sakkā, desanā pana sakkā. Tasmā "dukkhaṁ nāma na aññaṁ kiñci, saṅkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā"ti desanaṁ saṅkhipanto evamāha. **Pañcā**ti gaṇanaparicchedo. **Upādānakkhandhā**ti upādānagocarā khandhā.

Jātippabhutikaṁ dukkhaṁ, yaṁ vuttamidha tādinā.
Avuttaṁ yañca taṁ sabbaṁ, vinā etena vijjati.

Yasmā tasmā upādāna-kkhandhā saṅkhepato ime.
Dukkhāti vuttā dukkhanta-desakena Mahesinā.

Tathā hi indhanamiva pāvako, lakkhamiva paharaṇāni, gorupaṁ viya ḍaṁsamakasādayo, khettamiva lāyakā, gāmaṁ viya gāmaghātakā, upādānakkhandhapañcakameva jāti-ādayo nānappakārehi vibādhentā tiṇalatādīni viya bhūmiyaṁ, pupphaphalapallavāni viya rukkhesu upādānakkhandhesuyeva nibbattanti. Upādānakkhandhānañca ādidukkhaṁ jāti, majjhedukkhaṁ jarā, pariyosānadukkhaṁ maraṇaṁ, māraṇantikadukkhābhighātena pariḍayhanadukkhaṁ

1. Piyavippayogoti (Sī, Ka, Visuddhi 2. 136 piṭṭhe ca)

soko, tadasahanato lālappanadukkhaṁ paridevo, tato dhātukkhobhasaṅkhāta-aniṭṭhaphoṭṭhabbasamāyogato kāyassa ābādhanadukkhaṁ dukkhaṁ, tena ābādhiyamānānaṁ puthujjanānaṁ tattha paṭighuppattito cetobādhanadukkhaṁ domanassaṁ, sokādivuddhiyā janitavisādānaṁ anuttunanadukkhaṁ upāyāso, manorathavighātappattānaṁ icchāvighātadukkhaṁ icchitālābhoti evaṁ nānappakārato upaparikkhiyamānā upādānakkhandhāva dukkhāti yadetaṁ ekamekaṁ dassetvā vuccamānaṁ anekehipi kappehi na sakkā anavasesato vattuṁ, taṁ sabbampi dukkhaṁ ekajalabindumhi sakalasamuddajalarasaṁ viya yesu kesuci pañcasu upādānakkhandhesu saṅkhipitvā dassetuṁ "saṅkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā"ti Bhagavatā vuttameva thero avocāti.

Tattha katamo jātīti-ādīsu padabhājanīyesu **tatthā**ti dukkhasaccaniddese vuttesu jāti-ādīsu. **Yā tesaṁ tesaṁ sattānan**ti saṅkhepato anekesaṁ sattānaṁ sādhāraṇaniddeso. Yā Devadattassa jāti, yā Somadattassa jātīti evaṁ hi divasampi kathiyamāne neva sattā pariyādānaṁ gacchanti, na sabbaṁ aparatthadīpanaṁ sijjhati, imehi pana dvīhi padehi na koci satto apariyādinno hoti, na kiñci aparatthadīpanaṁ na sijjhati. **Tamhi tamhī**ti ayaṁ gatijātivasena anekesaṁ sattanikāyānaṁ sādhāraṇaniddeso. **Sattanikāye**ti sattānaṁ nikāye, sattaghaṭāyaṁ sattasamūheti attho. **Jātī**ti jāyanavasena. Idamettha sabhāvapaccattaṁ. **Sañjātī**ti sañjāyanavasena. Upasaggena padaṁ vaḍḍhitaṁ. **Okkantī**ti okkamanavasena. Jāyanaṭṭhena vā jāti, sā aparipuṇṇāyatanavasena vuttā. Sañjāyanaṭṭhena sañjāti, sā paripuṇṇāyatanavasena vuttā. Okkamanaṭṭhena okkanti, sā aṇḍajajalābujavasena vuttā. Te hi aṇḍakosaṁ vatthikosañca okkamanti, okkamantā pavisantā viya paṭisandhiṁ gaṇhanti. Abhinibbattanaṭṭhena **abhinibbatti,** sā saṁsedaja-opapātikavasena vuttā. Te hi pākaṭā eva hutvā nibbattanti, ayaṁ tāva sammutikathā.

Idāni **khandhānaṁ pātubhāvo āyatanānaṁ paṭilābho**ti paramatthakathā hoti. Khandhā eva hi paramatthato pātubhavanti, na sattā. Ettha ca **khandhānan**ti ekavokārabhave ekassa, catuvokārabhave catunnaṁ, pañcavokārabhave pañcannampi gahaṇaṁ veditabbaṁ. **Pātubhāvo**ti uppatti.

āyatanānanti tatra tatra uppajjamānāyatanavasena saṅgaho veditabbo. **Paṭilābho**ti santatiyaṁ pātubhāvoyeva. Pātubhavantāneva hi tāni paṭiladdhāni nāma honti. **Ayaṁ vuccati jātī**ti ayaṁ jāti nāma kathīyati.

Jarāniddese **jarā**ti sabhāvapaccattaṁ. **Jīraṇatā**ti ākāraniddeso. **Khaṇḍiccan**ti-ādayo tayo kālātikkame kiccaniddesā, pacchimā dve pakatiniddesā. Ayaṁ hi jarāti iminā padena sabhāvato dīpitā, tenassā idaṁ sabhāvapaccattaṁ. Jīraṇatāti iminā ākārato, tenassāyaṁ ākāraniddeso. Khaṇḍiccanti iminā kālātikkame dantanakhānaṁ khaṇḍitabhāvakaraṇakiccato. **Pāliccan**ti iminā kesalomānaṁ palitabhāvakaraṇakiccato. **Valittacatā**ti iminā maṁsaṁ milāpetvā tace valibhāvakaraṇakiccato dīpitā. Tenassā ime tayo kālātikkame kiccaniddesā. Tehi imesaṁ vikārānaṁ dassanavasena pākaṭībhūtā pākaṭajarā dassitā. Yatheva hi udakassa vā vātassa vā aggino vā tiṇarukkhādīnaṁ sambhaggapalibhaggatāya vā jhāmatāya vā gatamaggo pākaṭo hoti, na ca so gatamaggo tāneva udakādīni, evameva jarāya dantādīsu khaṇḍiccādivasena gatamaggo pākaṭo cakkhuṁ ummīletvāpi gayhati, na ca khaṇḍiccādīneva jarā. Na hi jarā cakkhuviññeyyā hoti.

Āyuno saṁhāni indriyānaṁ paripākoti imehi pana padehi kālātikkameyeva abhibyattāya āyukkhayacakkhādi-indriyaparipākasaṅkhātāya pakatiyā dīpitā, tenassime dve pakatiniddesāti veditabbā. Tattha yasmā jaraṁ pattassa āyu hāyati, tasmā jarā "āyuno saṁhānī"ti phalūpacārena vuttā. Yasmā ca daharakāle suppasannāni sukhumampi attano visayaṁ sukheneva gaṇhanasamatthāni cakkhādīni indriyāni jaraṁ pattassa paripakkāni āluḷitāni avisadāni oḷārikampi attano visayaṁ gahetuṁ asamatthāni honti, tasmā "indriyānaṁ paripāko"ti phalūpacāreneva vuttā.

Sā panesā evaṁ niddiṭṭhā sabbāpi jarā pākaṭā paṭicchannāti duvidhā hoti. Tattha dantāsīsu khaṇḍādibhāvadassanato rūpadhammesu jarā **pākaṭajarā** nāma, arūpadhammesu pana jarā tādisassa vikārassa

adassanato **paṭicchannajarā** nāma. Tatra yvāyaṁ khaṇḍādibhāvo dissati, so tādisānaṁ dantādīnaṁ vaṇṇoyeva. Taṁ cakkhunā disvā manodvārena cintetvā "ime dantā jarāya pahaṭā"ti jaraṁ jānāti udakaṭṭhāne baddhāni gosiṅgādīni oloketvā heṭṭhā udakassa atthibhāvajānanaṁ viya. Puna ayaṁ jarā savīci avīcīti evampi duvidhā hoti. Tattha maṇikanakarajatapavāḷa-candasūriyādīnaṁ mandadasakādīsu pāṇīnaṁ viya, pupphaphalapallavādīsu apāṇīnaṁ viya ca antarantarā vaṇṇavisesādīnaṁ dubbiññeyyattā jarā **avīcijarā** nāma, nirantarajarāti attho. Tato aññesu pana yathāvuttesu antarantarā vaṇṇavisesādīnaṁ suviññeyyattā jarā **savīcijarā** nāma.

Tattha savīcijarā upādiṇṇaka-anupādiṇṇakavasena evaṁ veditabbā—daharakumārakānaṁ hi paṭhamameva khīradantā nāma uṭṭhahanti, na te thirā. Tesu pana patitesu puna dantā uṭṭhahanti. Te paṭhamameva setā honti, jarāvātena pahaṭakāle kāḷakā honti. Kesā paṭhamameva tambā honti, tato kāḷakā, tato setā. Chavi pana salohitikā hoti. Vaḍḍhantānaṁ vaḍḍhantānaṁ odātānaṁ odātabhāvo, kāḷakānaṁ kāḷakabhāvo paññāyati. Jarāvātena pana pahaṭakāle valiṁ gaṇhāti. Sabbampi sassaṁ vapitakāle setaṁ hoti, pacchā nīlaṁ. Jarāvātena pana pahaṭakāle paṇḍukaṁ hoti. Ambaṅkurenāpi dīpetuṁ vaṭṭati.

Maraṇaniddese **cutī**ti cavanavasena vuttaṁ. Ekacatupañcakkhandhānaṁ sāmaññavacanametaṁ. **Cavanatā**ti bhāvavacanena lakkhaṇanidassanaṁ. **Bhedo**ti cutikhandhānaṁ bhaṅguppattiparidīpanaṁ. **Antaradhānan**ti ghaṭassa viya bhinnassa bhinnānaṁ cutikhandhānaṁ yena kenaci pariyāyena ṭhānābhāvaparidīpanaṁ. **Maccu maraṇan**ti maccusaṅkhātaṁ maraṇaṁ, na khaṇikamaraṇaṁ. Kālo nāma antako, tassa kiriyāti **kālakiriyā.** Ettāvatā ca sammutiyā maraṇaṁ dīpitaṁ.

Idāni paramatthena dīpetuṁ **khandhānaṁ bhedo**ti-ādimāha. Paramatthena hi khandhāyeva bhijjanti, na satto nāma koci marati. Khandhesu pana bhijjamānesu satto marati, bhinnesu matoti vohāro hoti. Ettha ca catuvokārapañcavokāravasena **khandhānaṁ bhedo,** ekavokāravasena **kaḷevarassa nikkhepo,** catuvokāravasena vā khandhānaṁ bhedo, sesadvayavasena kaḷevarassa nikkhepo veditabbo. Kasmā? Bhavadvayepi

rūpakāyasaṅkhātassa kaḷevarassa sambhavato. Yasmā vā Cātumahārājikādīsupi khandhā bhijjanteva, na kiñci nikkhipati, tasmā tesaṁ vasena khandhānaṁ bhedo, manussādīsu kaḷevarassa nikkhepo. Ettha ca kaḷevarassa nikkhepakaraṇato maraṇaṁ "kaḷevarassa nikkhepo"ti vuttaṁ.

Jīvitindriyassupacchedoti iminā indriyabaddhasseva maraṇaṁ nāma hoti, anindriyabaddhassa maraṇaṁ nāma natthīti dasseti. "Sassaṁ mataṁ, rukkho mato"ti idaṁ pana vohāramattameva, atthato pana evarūpāni vacanāni sassādīnaṁ khayavayabhāvameva dīpenti.

Apica imāni jātijarāmaraṇāni nāma imesaṁ sattānaṁ vadhakapaccāmittā viya otāraṁ gavesantāni vicaranti. Yathā hi purisassa tīsu paccāmittesu otārāpekkhesu vicarantesu eko vadeyya "ahaṁ asuka-araññassa nāma vaṇṇaṁ kathetvā etaṁ ādāya tattha gamissāmi, ettha mayhaṁ dukkaraṁ natthī"ti. Dutiyo vadeyya "ahaṁ tava[1] etaṁ gahetvā gatakāle pothetvā dubbalaṁ karissāmi, ettha mayhaṁ dukkaraṁ natthī"ti. Tatiyo vadeyya "tayā etasmiṁ pothetvā dubbale kate tiṇhena asinā sīsacchedanaṁ nāma mayhaṁ bhāro hotū"ti te evaṁ vatvā tathā kareyyuṁ. Tattha paṭhamapaccāmittassa araññavaṇṇaṁkathetvā taṁ ādāya tattha gatakālo viya suhajjañātimaṇḍalato nikkaḍḍhitvā yattha katthaci nibbattāpanaṁ nāma jātiyā kiccaṁ, dutiyassa pothetvā dubbalakaraṇaṁ viya nibbattakkhandhesu nipatitvā parādhīnamañcaparāyaṇabhāvakaraṇaṁ jarāya kiccaṁ, tatiyassa tiṇhena asinā sīsacchedanaṁ viya jīvitakkhayapāpanaṁ maraṇassa kiccanti veditabbaṁ.

Apicettha jātidukkhaṁ sādīnavamahākantārappaveso viya daṭṭhabbaṁ, jarādukkhaṁ tattha annapānarahitassa dubbalaṁ viya, maraṇadukkhaṁ dubbalassa iriyāpathapavattane vihataparakkamassa vāḷādīhi anayabyasanāpādanaṁ viya daṭṭhabbanti.

Sokaniddese viyasatīti[2] byasanaṁ, hitasukhaṁ khipati viddhaṁsetīti attho. Ñātīnaṁ byasanaṁ ñātibyasanaṁ, corarogabhayādīhi ñātikkhayo

---

1. Tāva (Sī) 2. Byasatīti (Sī)

ñātivināsoti attho. Tena **ñātibyasanena. Phuṭṭhassā**ti ajjhotthaṭassa abhibhūtassa, samannāgatassāti attho. Sesesupi eseva nayo. Ayaṁ pana viseso—bhogānaṁ byasanaṁ **bhogabyasanaṁ,** rājacorādivasena bhogakkhayo bhogavināsoti attho. Rogoyeva byasanaṁ **rogabyasanaṁ.** Rogo hi ārogyaṁ viyasati vināsetīti byasanaṁ. Sīlassa byasanaṁ **sīlabyasanaṁ.** Dussīlyassetaṁ nāmaṁ. Sammādiṭṭhiṁ vināsayamānā uppannā diṭṭhi eva byasanaṁ **diṭṭhibyasanaṁ.** Ettha ca purimāni dve anipphannāni, pacchimāni tīṇi nipphannāni tilakkhaṇabbhāhatāni. Purimāni ca tīṇi neva kusalāni na akusalāni, sīladiṭṭhibyasanadvayaṁ akusalaṁ.

Aññataraññatarenāti gahitesu vā yena kenaci aggahitesu vā mittāmaccabyasanādīsu yena kenaci. **Samannāgatassā**ti samanubandhassa aparimuccamānassa. **Aññataraññatarena dukkhadhammenā**ti yena kenaci sokadukkhassa uppattihetunā. **Soko**ti socanakavasena soko. Idaṁ tehi kāraṇehi uppajjanakasokassa sabhāvapaccattaṁ. **Socanā**ti socanākāro. **Socitattan**ti socitabhāvo. **Antosoko**ti abbhantarasoko. Dutiyapadaṁ upasaggena vaḍḍhitaṁ. So hi abbhantaraṁ sukkhāpento viya parisukkhāpento viya uppajjatīti "antosoko antoparisoko"ti vuccati. **Cetaso parijjhāyanā**ti cittassa parijjhāyanākāro. Soko hi uppajjamāno aggi viya cittaṁ jhāpeti dahati, "cittaṁme jhāmaṁ, na me kiñci paṭibhātī"ti vadāpeti. Dukkhito mano dummano, tassa bhāvo **domanassaṁ.** Anupaviṭṭhaṭṭhena sokova sallanti **sokasallaṁ.**

Paridevaniddese "mayhaṁ dhītā, mayhaṁ putto"ti evaṁ ādissa ādissa devanti rodanti etenāti **ādevo.** Taṁ taṁ vaṇṇaṁ parikittetvā parikittetvā devanti etenāti **paridevo.** Tato parāni dve dve padāni purimadvayasseva ākārabhāvaniddesavasena vuttāni. **Vācā**ti vacanaṁ. **Palāpo**ti tucchaṁ niratthakavacanaṁ. Upaḍḍhabhaṇita-aññabhaṇitādivasena virūpo palāpoti **vippalāpo. Lālappo**ti punappunaṁ lapanaṁ. Lālappanākāro **lālappanā.** Lalappitassa bhāvo **lālappitattaṁ.**

Dukkhaniddese kāyanissitattā **kāyikaṁ.** Amadhuraṭṭhena **asātaṁ.** Kāyikapadena cetasika-asātaṁ paṭikkhipati, asātapadena kāyikasātaṁ. Tadeva dukkhayatīti **dukkhaṁ,** yassuppajjati, taṁ dukkhitaṁ karotīti attho. Dukkhamattā vā dukkhaṁ. **Kāyasamphassajan**ti kāyasamphasse jātaṁ. **Asātaṁ dukkhaṁ vedayitan**ti asātaṁ vedayitaṁ na sātaṁ, dukkhaṁ vedayitaṁ na sukhaṁ. Parato tīṇi padāni itthiliṅgavasena vuttāni. Asātā vedanā na sātā, dukkhā vedanā na sukhāti ayameva panettha attho. Yaṁ kāyikaṁ asātaṁ dukkhaṁ vedayitaṁ, yā kāyasamphassajā asātā dukkhā vedanā, idaṁ vuccati dukkhanti evaṁ yojanā veditabbā.

Domanassaniddese duṭṭhu manoti dummano, hīnavedanattā vā kucchitaṁ manoti dummano, dummanassa bhāvo **domanassaṁ.** Cittanissitattā **cetasikaṁ. Cetosamphassajan**ti cittasamphasse jātaṁ.

Upāyāsaniddese āyāsanaṭṭhena **āyāso.** Saṁsīdanavisīdanākārappavattassa cittakilamathassetaṁ nāmaṁ. Balava-āyāso **upāyāso.** Āyāsitabhāvo **āyāsitattaṁ.** Upāyāsitabhāvo **upāyāsitattaṁ.**

Appiyasampayoganiddese **idhā**ti imasmiṁ loke. **Ya'ssā**ti ye assa. **Aniṭṭhā**ti apariyesitā. Pariyesitā vā hontu apariyesitā vā, nāmamevetaṁ amanāpārammaṇānaṁ. Manasmiṁ na kamanti na pavisantīti **akantā.** Manasmiṁ na appiyanti, na vā manaṁ vaḍḍhentīti **amanāpā. Rūpā**ti-ādi tesaṁ sabhāvanidassanaṁ. Anatthaṁ kāmenti icchintīti **anatthakāmā.** Ahitaṁ kāmenti icchantīti **ahitakāmā.** Aphāsuṁ dukkhavihāraṁ kāmenti icchantīti **aphāsukāmā.** Catūhi yogehi khemaṁ nibbhayaṁ vivaṭṭaṁ na kāmenti, sabhayaṁ vaṭṭameva nesaṁ kāmenti icchantīti **ayogakkhemakāmā.** Apica saddhādīnaṁ vuddhisaṅkhātassa atthassa akāmanato, tesaṁyeva hānisaṅkhātassa anatthassa kāmanato **anatthakāmā.** Saddhādīnaṁyeva upāyabhūtassa hitassa akāmanato, saddhāhāni-ādīnaṁ upāyabhūtassa ahitassa ca kāmanato **ahitakāmā.**

Phāsuvihārassa akāmanato, aphāsuvihārassa ca kāmanato **aphāsukāmā.** Yassa kassaci nibbhayassa[1] akāmanato, bhayassa ca kāmanato **ayogakkhemakāmā**ti evamettha attho daṭṭhabbo.

Saṅgatīti gantvā saṁyogo. **Samogamo**ti āgatehi saṁyogo. **Samodhānan**ti ṭhānanisajjādīsu sahabhāvo. **Missībhāvo**ti sabbakiccānaṁ sahakaraṇaṁ. Ayaṁ sattavasena yojanā. Saṅkhāravasena pana yaṁ labbhati, taṁ gahetabbaṁ. So pana appiyasampayogo atthato eko dhammo nāmanatthi, kevalaṁ appiyasampayuttānaṁ duvidhassāpi dukkhassa vatthubhāvato dukkhoti vutto.

Piyavippayoganiddeso vuttapaṭipakkhanayena veditabbo. **Mātāvā**ti-ādi panettha atthakāme sarūpena dassetuṁ vuttaṁ. Tattha mamāyatīti **mātā,** piyāyatīti **pitā.** Bhajatīti **bhātā.** Tathā **bhaginī.** Mettā yantīti **mittā,** minanti vā sabbaguyhesu anto pakkhipantīti mittā. Kiccakaraṇīyesu sahabhāvaṭṭhena amā hontīti **amaccā.** "Ayaṁ amhākaṁ ajjhattiko"ti evaṁ jānanti, ñāyantīti vā **ñātī.** Lohitena sambandhāti **sālohitā.** Pitupakkhikā ñātī, mātupakkhikā sālohitā. Mātāpitupakkhikā vā ñātī, sassusasurapakkhikā sālohitā. Ayampi piyavippayogo atthato eko dhammo nāma natthi, kevalaṁ piyavippayuttānaṁ duvidhassāpi dukkhassa vatthubhāvato dukkhoti vutto. Idamettha sabba-aṭṭhakathāvacanaṁ. Saccānaṁ pana tathalakkhaṇattā sampayogavippayogavacanehi appiyapiyavatthūniyeva visesitānīti vattuṁ yujjatīti.

Icchitālābhaniddese **jātidhammānan**ti jātisabhāvānaṁ jātipakatikānaṁ. **Icchā uppajjatī**ti taṇhā uppajjati. **Aho vatā**ti patthanā. **Assāmā**ti bhaveyyāma. **Na kho panetaṁ icchāya pattabban**ti yaṁ etaṁ "aho vata mayaṁ na jātidhammā assāma, na ca vata no jāti āgaccheyyā"ti evaṁ pahīnasamudayesu sādhūsu vijjamānaṁ ajātidhammattaṁ parinibbutesu ca vijjamānaṁ jātiyā anāgamanaṁ icchitaṁ, taṁ icchantassāpi maggabhāvanāya vinā appattabbato, anicchantassāpi ca bhāvanāya pattabbato na icchāya pattabbaṁ nāma hoti. **Idampī**ti etampi. Upari sesāni upādāya **api**saddo.

1. Nibbhayayogassa (Sī)

Upādānakkhandhaniddese **seyyathidan**ti nipāto, tassa te katame iti ceti attho. Rūpameva upādānakkhandhoti **rūpupādānakkhandho.** Eseva nayo sesesupi.

Dukkhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Samudayasaccaniddesavaṇṇanā

34. Samudayasaccaniddese **yāyaṁ taṇhā**ti yā ayaṁ taṇhā. **Ponobhavikā**ti[1] punabbhavakaraṇaṁ punobhavo, punobhavo sīlamassāti ponobhavikā. Apica punabbhavaṁ[2] deti, punabbhavāya saṁvattati, punappunaṁ bhave[3] nibbattetīti ponobhavikā. Sā panesā punabbhavassa dāyikāpi atthi adāyikāpi, punabbhavāya saṁvattanikāpi atthi asaṁvattanikāpi, dinnāya paṭisandhiyā upadhivepakkamattāpi. Sā tippakārāpi ponobhavikāti nāmaṁ labhati. Ponabbhavikātipi pāṭho, soyevattho. Abhinandanasaṅkhātena nandirāgena saha gatāti **nandirāgasahagatā,** nandirāgena saddhiṁ atthato ekattameva gatāti vuttaṁ hoti. **Tatra tatrābhinandinī**ti yatra yatra attabhāvo nibbattati, tatra tatra abhinandini, rūpādīsu vā ārammaṇesu tatra tatrābhinandinī, rūpābhinandinī saddagandharasaphoṭṭhabbadhammābhinandinīti attho. Tatra tatrābhinandītipi pāṭho, tatra tatra abhinandayatīti attho. **Sayyathidan**ti nipāto, tassa sā katamā iti ceti attho. **Kāmataṇhā**ti kāme taṇhā, pañcakāmaguṇikarāgassetaṁ adhivacanaṁ. **Bhavataṇhā**ti bhave taṇhā. Bhavapatthanāvasena uppannassa sassatadiṭṭhisahagatassa rāgassa rūpārūpabhavarāgassa ca jhānanikantiyā ca etaṁ adhivacanaṁ. **Vibhavataṇhā**ti vibhave taṇhā. Ucchedadiṭṭhisahagatarāgassetaṁ adhivacanaṁ.

Idāni tassā taṇhāya vatthuṁ vitthārato dassetuṁ **sā kho panesā**ti-ādimāha. Tattha **uppajjatī**ti jāyati. **Nivisatī**ti punappunaṁ pavattivasena patiṭṭhāti. Uppajjamānā kattha uppajjati, nivisamānā kattha nivisatīti sambandho. **Yaṁ loke piyarūpaṁ sātarūpan**ti yaṁ lokasmiṁ

---

1. Ponobbhavikāti (Syā) 2. Punobhavaṁ (Sī) 3. Bhavaṁ (Syā, Ka)

piyasabhāvañceva madhurasabhāvañca. **Cakkhu loke**ti-ādīsu lokasmiṁ hi cakkhu-ādīsu mamattena abhiniviṭṭhā sattā sampattiyaṁ patiṭṭhitā attano cakkhuṁ ādāsādīsu nimittaggahaṇānusārena vippasannaṁ pañcapasādaṁ suvaṇṇavimāne ugghāṭitamaṇisīhapañjaraṁ viya maññanti, sotaṁ rajatapanāḷikaṁ viya pāmaṅgasuttakaṁ viya ca maññanti, tuṅganāsāti laddhavohāraṁ ghānaṁ vaṭṭetvā ṭhapitaharitālavaṭṭiṁ viya maññanti, jivhaṁ rattakambalapaṭalaṁ viya mudusiniddhamadhurarasadaṁ maññanti, kāyaṁ sālalaṭṭhiṁ viya suvaṇṇatoraṇaṁ viya ca maññanti, manaṁ aññesaṁ manena asadisaṁ uḷāraṁ maññanti, rūpaṁ suvaṇṇakaṇikārapupphādivaṇṇaṁ viya, saddaṁ mattakaravīkakokilamandadhamitamaṇivaṁsanigghosaṁ viya, attanā paṭiladdhāni catusamuṭṭhānikagandhārammaṇādīni "kassaññassa evarūpāni atthī"ti maññanti, tesaṁ evaṁ maññamānānaṁ tāni cakkhādīni piyarūpāni ceva sātarūpāni ca honti. Atha nesaṁ tattha anuppannā ceva taṇhā uppajjati, uppannā ca punappunaṁ pavattivasena nivisati. Tasmā thero "cakkhu loke piyarūpaṁ sātarūpaṁ, etthesā taṇhā uppajjamānā uppajjatī"ti-ādimāha. Tattha **uppajjamānā**ti yadā uppajjati, tadā ettha uppajjatīti attho.

Samudayasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā

35. Nirodhasaccaniddese **yo tassāyeva taṇhāyā**ti ettha "yo tasseva dukkhassā"ti vattabbe yasmā samudayanirodheneva[1] dukkhaṁ nirujjhati, no aññathā. Yathāha—

> "Yathāpi mūle anupaddave daḷhe,
> Chinnopi rukkho punareva rūhati.
> Evampi taṇhānusaye anūhate,
> Nibbattatī dukkhamidaṁ punappunan"ti[2].

Tasmā taṁ dukkhanirodhaṁ dassento samudayanirodhena dassetuṁ evamāha. Sīhasamānavuttino hi Tathāgatā, te dukkhaṁ nirodhentā dukkhanirodhañca dassentā hetumhi paṭipajjanti, na phale. Suvānavuttino pana

---

1. Samudayanirodhena (Syā)
2. Khu 1. 62 piṭṭhe Dhammapade.

aññatitthiyā, te dukkhaṁ nirodhentā dukkhanirodhañca dassentā attakilamathānuyogena ceva tasseva ca desanāya phale paṭipajjanti, na hetumhīti sīhasamānavuttitāya Satthā hetumhi paṭipajjanto "yo tassāyevā"ti-ādimāha. Dhammasenāpatipi Satthārā vuttakkamenevāha.

Tattha **tassāyeva taṇhāyā**ti yā sā taṇhā "ponobhavikā"ti vatvā kāmataṇhādivasena vibhattā uppattinivesanavasena ca heṭṭhā pakāsitā, tassāyeva taṇhāya. **Asesavirāganirodho**ti virāgo vuccati maggo, "virāgā vimuccatī"ti[1] hi vuttaṁ. Virāgena nirodho virāganirodho, anusayasamugghātato aseso virāganirodho asesavirāganirodho. Atha vā virāgoti hi pahānaṁ vuccati, tasmā aseso virāgo aseso nirodhoti evampettha yojanā daṭṭhabbā. Atthato pana sabbāneva panetāni asesavirāganirodhoti-ādīni nibbānasseva vevacanāni. Paramatthato hi dukkhanirodhaṁ ariyasaccanti nibbānaṁ vuccati. Yasmā pana taṁ āgamma taṇhā asesā virajjati nirujjati, tasmā taṁ "tassāyeva taṇhāya asesavirāganirodho"ti vuccati. Nibbānañca āgamma taṇhā cajīyati paṭinissajjīyati muccati na allīyati, kāmaguṇālayesu cettha ekopi ālayo natthi, tasmā nibbānaṁ, **cāgo paṭinissaggo mutti anālayo**ti vuccati. Ekameva hi nibbānaṁ, nāmāni panassa sabbasaṅkhatānaṁ nāmapaṭipakkhavasena anekāni honti. Seyyathidaṁ, asesavirāgo asesanirodho cāgo paṭinissaggo mutti anālayo rāgakkhayo dosakkhayo mohakkhayo taṇhākkhayo anuppado appavattaṁ animittaṁ appaṇihitaṁ anāyūhanaṁ appaṭisandhi anupapatti[2] agati ajātaṁ ajaraṁ abyādhi amataṁ asokaṁ aparidevaṁ anupāyāsaṁ asaṁkiliṭṭhanti-ādīni.

Idāni maggena chinnāya nibbānaṁ āgamma appavattipattāyapi ca taṇhāya yesu vatthūsu tassā uppatti dassitā, tattheva abhāvaṁ dassetuṁ **sā kho panesā**ti-ādimāha. Tattha yathā puriso khette jātaṁ tittakālābuvalliṁ disvā aggato paṭṭhāya mūlaṁ pariyesitvā chinneyya, sā anupubbena milāyitā appaññattiṁ[3] gaccheyya, tato tasmiṁ khette tittakālābu niruddhā pahīnāti vucceyya, evameva khette

---

1. Ma 1. 192; Saṁ 2. 18, 56; Vi 3. 20 piṭṭhesu.
2. Anuppatti (Sī, Syā)
3. Apavattiṁ (Sī)

hittakālābu viya cakkhādīsu taṇhā. Sā ariyamaggena mūlacchinnā nibbānaṁ āgamma appavattiṁ gacchati. Evaṁ gatā pana tesu vatthūsu khette tittakālābu viya na paññāyati. Yathā ca aṭavito core ānetvā nagarassa dakkhiṇadvāre ghāteyyuṁ, tato aṭaviyaṁ corā matāti vā māritāti vā vucceyyuṁ, evameva aṭaviyaṁ corā viya yā cakkhādīsu taṇhā, sā dakkhiṇadvāre corā viya nibbānaṁ āgamma niruddhattā nibbāne niruddhā. Evaṁ niruddhā pana tesu vatthūsu aṭaviyaṁ corā viya na paññāyati. Tenassā tattheva nirodhaṁ dassento "cakkhu loke piyarūpaṁ sātarūpaṁ, etthesā taṇhā pahīyamānā pahīyatī"ti-ādimāha. Atha vā taṇhuppādavatthussa pariññātattā pariññātavatthusmiṁ puna na uppajjanato anuppādanirodhavasena taṇhuppādavatthusmiṁyeva nirujjhatīti vuccati. Ettha ca uppajjanapaṭipakkhavasena pahīyatīti vuttaṁ, nivisanapaṭipakkhavasena nirujjhatīti.

Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Maggasaccaniddesavaṇṇanā

36. Maggasaccaniddese **ayamevā**ti aññamaggapaṭikkhepanatthaṁ niyamanaṁ[1]. **Ariyo**ti taṁtaṁmaggavajjhakilesehi ārakattā, ariyabhāvakarattā, ariyaphalapaṭilābhakarattā ca ariyo. Aṭṭha aṅgāni assāti **aṭṭhaṅgiko**. Svāyaṁ caturaṅgikā viya senā, pañcaṅgikaṁ viya tūriyaṁ aṅgamattameva hoti, aṅgavinimutto natthi.

Idāni aṅgamattameva maggo aṅgavinimutto natthīti dassento **sammādiṭṭhi -pa- sammāsamādhī**ti-ādimāha. Tattha sammā dassanalakkhaṇā **sammādiṭṭhi.** Sammā abhiniropanalakkhaṇo **sammāsaṅkappo.** Sammā pariggahalakkhaṇā **sammāvācā.** Sammā samuṭṭhāpanalakkhaṇo **sammākammanto.** Sammā vodāpanalakkhaṇo **sammā-ājīvo.** Sammā paggahalakkhaṇo **sammāvāyāmo.** Sammā upaṭṭhānalakkhaṇā **sammāsati.** Sammā samādhānalakkhaṇo **sammāsamādhi.** Tesu ekekassa tīṇi tīṇi kiccāni honti. Seyyathidaṁ,

---

1. Paṭipakkhaniyamanaṁ (Syā, Gaṇṭhipade ca) Abhi-Ṭṭha 2. 107 piṭṭhe pana passitabbaṁ.

sammādiṭṭhi tāva aññehipi attano paccanīkakilesehi saddhiṁ miccādiṭṭhiṁ pajahati, nirodhañca ārammaṇaṁ karoti, sampayuttadhamme ca passati tappaṭicchādakamohavidhamanavasena asammohato. Sammāsaṅkappādayopi tatheva micchāsaṅkappādīni ca pajahanti, nibbānañca ārammaṇaṁ karonti. Visesato panettha sammāsaṅkappo sahajātadhamme sammā abhiniropeti, sammāvācā sammā pariggaṇhāti, sammākammanto sammā samuṭṭhāpeti, sammā-ājīvo sammā vodāpeti, sammāvāyāmo sammā paggaṇhāti, sammāsati sammā upaṭṭhāpeti, sammāsamādhi sammā samādahati.

Apicesā sammādiṭṭhi nāma pubbabhāge nānākkhaṇā nānārammaṇā hoti, maggakāle ekakkhaṇā ekārammaṇā. Kiccato pana "dukkhe ñāṇan"ti-ādīni cattāri nāmāni labhati. Sammāsaṅkappādayopi pubbabhāge nānākkhaṇā nānārammaṇā honti, maggakāle ekakkhaṇā ekārammaṇā. Tesu sammāsaṅkappo kiccato nekkhammasaṅkappoti-ādīni tīṇi nāmāni labhati. Sammāvācādayo tayo pubbabhāge viratiyopi honti cetanāyopi, maggakkhaṇe pana viratiyoyeva. Sammāvāyāmo sammāsatīti idampi dvayaṁ kiccato sammappadhānasatipaṭṭhānavasena cattāri nāmāni labhati. Sammāsamādhi pana pubbabhāgepi maggakkhaṇepi sammāsamādhiyeva.

Iti imesu aṭṭhasu dhammesu Bhagavatā nibbānādhigamāya paṭipannassa yogino bahūpakārattā paṭhamaṁ sammādiṭṭhi desitā. Ayaṁ hi "paññāpajjoto paññāsatthan"ti[1] ca vuttā. Tasmā etāya pubbabhāge vipassanāñāṇasaṅkhātāya sammādiṭṭhiyā avijjandhakāraṁ vidhamitvā kilesacore ghātento khemena yogāvacaro nibbānaṁ pāpuṇāti. Tasmā paṭhamaṁ sammādiṭṭhi desitā.

Sammāsaṅkappo pana tassā bahūpakāro. Tasmā tadanantaraṁ vutto. Yathā hi heraññiko hatthena parivattetvā parivattetvā cakkhunā kahāpaṇaṁ olokento "ayaṁ kūṭo ayaṁ cheko"ti jānāti, evaṁ yogāvacaropi pubbabhāge vitakkena vitakketvā vitakketvā vipassanāpaññāya olokayamāno "ime dhammā kāmāvacarā, ime rūpāvacarādayo"ti jānāti. Yathā vā pana purisena koṭiyaṁ gahetvā parivattetvā parivattetvā dinnaṁ mahārukkhaṁ tacchako vāsiyā tacchetvā

1. Abhi 1. 20, 22 piṭṭhesu.

kamme upaneti, evaṁ vitakkena vitakketvā vitakketvā dinnadhamme yogāvacaro paññāya "ime dhammā kāmāvacarā, ime rūpāvacarā"ti-ādinā nayena paricchinditvā kamme upaneti. Tasmā sammāsaṅkappo sammādiṭṭhānantaraṁ vutto.

Svāyaṁ yathā sammādiṭṭhiyā, evaṁ sammāvācāyapi upakārako. Yathāha "pubbe kho gahapati vitakketvā vicāretvā pacchā vācaṁ bhindatī"ti[1]. Tasmā tadanantaraṁ sammāvācā vuttā.

Yasmā pana "idañcidañca karissāmā"ti paṭhamaṁ vācāya saṁvidahitvā loke kammante payojenti, tasmā vācā kāyakammassa upakārikāti sammāvācāya anantaraṁ sammākammanto vutto.

Catubbidhaṁ pana vacīduccaritaṁ, tividhaṁ kāyaduccaritaṁ pahāya ubhayaṁ sucaritaṁ pūrentasseva yasmā ājīvaṭṭhamakasīlaṁ pūrati, na itarassa, tasmā tadubhayānantaraṁ sammā-ājīvo vutto.

Evaṁ visuddhājīvena pana "parisuddho me ājīvo"ti ettāvatā pāritosaṁ katvā[2] suttappamattena viharituṁ na yuttaṁ, atha kho sabba-iriyāpathesu idaṁ vīriyamārabhitabbanti dassetuṁ tadanantaraṁ sammāvāyāmo vutto.

Tato āraddhavīriyenāpi kāyādīsu catūsu vatthūsu sati sūpaṭṭhitā kātabbāti dassetuṁ tadanantaraṁ sammāsati vuttā.

Yasmā pana evaṁ sūpaṭṭhitāya satiyā samādhissa upakārānupakārānaṁ dhammānaṁ gatiyo samanvesitvā[3] pahoti ekattārammaṇe cittaṁ samādhātuṁ, tasmā sammāsati-anantaraṁ sammāsamādhi vuttoti veditabboti.

Sammādiṭṭhiniddese "dukkhe ñāṇan"ti-ādinā catusaccakammaṭṭhānaṁ dassitaṁ. Tattha purimāni dve saccāni vaṭṭaṁ, pacchimāni dve vivaṭṭaṁ. Tesu bhikkhuno vaṭṭe kammaṭṭhānābhiniveso hoti, vivaṭṭe natthi abhiniveso. Purimāni hi dve saccāni "pañcakkhandhā dukkhaṁ, taṇhā samudayo"ti evaṁ saṅkhepena ca,

1. Ma 1. 376 piṭṭhe. 2. Akatvā (Abhi-Ṭṭha 2. 109 piṭṭhe) 3. Samannesitvā (Ka)

“katame pañcakkhandhā, rūpakkhandho”ti-ādinā nayena vitthārena ca ācariyasantike uggaṇhitvā vācāya punappunaṁ parivattento yogāvacaro kammaṁ karoti. Itaresu pana dvīsu saccesu “nirodhasaccaṁ iṭṭhaṁ kantaṁ manāpaṁ, maggasaccaṁ iṭṭhaṁ kantaṁ manāpan”ti evaṁ savaneneva kammaṁ karoti. So evaṁ kammaṁ karonto cattāri saccāni ekapaṭivedhena paṭivijjhati, ekābhisamayena abhisameti. Dukkhaṁ pariññāpaṭivedhena paṭivijjhati, samudayaṁ pahānapaṭivedhena paṭivijjhati. Nirodhaṁ sacchikiriyāpaṭivedhena paṭivijjhati, maggaṁ bhāvanāpaṭivedhena paṭivijjhati. Dukkhaṁ pariññābhisamayena -pa- maggaṁ bhāvanābhisamayena abhisameti.

Evamassa pubbabhāge dvīsu saccesu uggahaparipucchāsavanadhāraṇasammasanapaṭivedho hoti, dvīsu savanapaṭivedhoyeva. Aparabhāge tīsu kiccato paṭivedho hoti nirodhe ārammaṇapaṭivedho. Tattha sabbampi paṭivedhañāṇaṁ lokuttaraṁ, savanadhāraṇasammasanañāṇaṁ lokiyaṁ kāmāvacaraṁ. Paccavekkhaṇā pana pattasaccassa hoti, ayañca ādikammiko. Tasmā sā idha na vuttā. Imassa ca bhikkhuno pubbe pariggahato “dukkhaṁ parijānāmi, samudayaṁ pajahāmi, nirodhaṁ sacchikaromi, maggaṁ bhāvemī”ti ābhoga-samannāhāramanasikārapaccavekkhaṇā natthi, pariggahato paṭṭhāya hoti. Aparabhāge pana dukkhaṁ pariññātameva hoti -pa- maggo bhāvitova hoti.

Tattha dve saccāni duddasattā gambhīrāni, dve gambhīrattā duddasāni. Dukkhasaccaṁ hi uppattito pākaṭaṁ, khāṇukaṇṭakappahārādīsu “aho dukkhan”ti vattabbatampi āpajjati. Samudayasaccaṁ khāditukāmatā-bhuñjitukāmatādivasena uppattito pākaṭaṁ. Lakkhaṇapaṭivedhato pana ubhayampi gambhīraṁ. Iti tāni duddasattā gambhīrāni. Itaresaṁ pana dvinnaṁ dassanatthāya payogo bhavaggaggahaṇatthaṁ hatthapasāraṇaṁ viya, avīciphusanatthaṁ pādapasāraṇaṁ viya, satadhā[1] bhinnassa vālassa koṭiyā koṭipaṭipādanaṁ viya ca hoti. Iti tāni gambhīrattā duddasāni. Evaṁ duddasattā gambhīresu gambhīrattā ca duddasesu catūsu saccesu uggahādivasena pubbabhāgañāṇuppattiṁ sandhāya idaṁ “dukkhe ñāṇan”ti-ādi vuttaṁ. Paṭivedhakkhaṇe pana ekameva taṁ ñāṇaṁ hoti.

---

1. Sattadhā (Syā)

Apare panāhu—catubbidhaṁ saccesu ñāṇaṁ sutamayañāṇaṁ vavatthānañāṇaṁ sammasanañāṇaṁ abhisamayañāṇanti. Tattha katamaṁ sutamayañāṇaṁ? Saṅkhittena vā vitthārena vā cattāri saccāni sutvā jānāti "idaṁ dukkhaṁ, ayaṁ samudayo, ayaṁ nirodho, ayaṁ maggo"ti. Idaṁ **sutamayañāṇaṁ.** Katamaṁ vavatthānañāṇaṁ? So sutānaṁ atthaṁ upaparikkhati dhammato ca lakkhaṇato ca, "ime dhammā imasmiṁ sacce pariyāpannā, imassa saccassa idaṁ lakkhaṇan"ti sanniṭṭhānaṁ karoti. Idaṁ **vavatthānañāṇaṁ.** Katamaṁ sammasanañāṇaṁ? So evaṁ yathānupubbaṁ cattāri saccāni vavatthapetvā atha dukkhameva gahetvā yāva gotrabhuñāṇaṁ aniccato dukkhato anattato sammasati. Idaṁ **sammasanañāṇaṁ.** Katamaṁ abhisamayañāṇaṁ? Lokuttaramaggakkhaṇe ekena ñāṇena cattāri saccāni apubbaṁ acarimaṁ abhisameti "dukkhaṁ pariññābhisamayena, samudayaṁ pahānābhisamayena, nirodhaṁ sacchikiriyābhisamayena maggaṁ bhāvanābhisamayena abhisametī"ti. Idaṁ **abhisamayañāṇan**ti.

Sammāsaṅkappaniddese kāmato nissaṭoti **nekkhammasaṅkappo.** Byāpādato nissaṭoti **abyāpādasaṅkappo.** Vihiṁsāya nissaṭoti **avihiṁsāsaṅkappo.** Tattha nekkhammavitakko kāmavitakkassa padaghātaṁ padacchedaṁ[1] karonto uppajjati, abyāpādavitakko byāpādavitakkassa, avihiṁsāvitakko vihiṁsāvitakkassa. Tathā nekkhamma-abyāpāda-avihiṁsāvitakkā kāmabyāpādavihiṁsāvitakkānaṁ paccanīkā hutvā uppajjanti.

Tattha yogāvacaro kāmavitakkassa padaghātanatthaṁ kāmavitakkaṁ vā sammasati aññaṁ vā pana kiñci saṅkhāraṁ. Athassa vipassanākkhaṇe vipassanāsampayutto saṅkappo tadaṅgavasena kāmavitakkassa padaghātaṁ padacchedaṁ karonto uppajjati, vipassanaṁ ussukkāpetvā maggaṁ pāpeti. Athassa maggakkhaṇe maggasampayutto saṅkappo samucchedavasena kāmavitakkassa padaghātaṁ padacchedaṁ karonto uppajjati. Byāpādavitakkassapi padaghātanatthaṁ byāpādavitakkaṁ vā aññaṁ vā saṅkhāraṁ, vihiṁsāvitakkassa padaghātanatthaṁ vihiṁsāvitakkaṁ vā aññaṁ vā saṅkhāraṁ sammasati. Athassa vipassanākkhaṇeti sabbaṁ purimanayeneva yojetabbaṁ.

---

1. Padapacchedaṁ (Syā) evamaññatthāpi.

Kāmavitakkādīnaṁ pana tiṇṇampi Pāḷiyaṁ vibhattesu aṭṭhatiṁsārammaṇesu ekakammaṭṭhānampi apaccanīkaṁ nāma natthi. Ekantato pana kāmavitakkassa tāva asubhesu paṭhamajjhānameva paccanīkaṁ, byāpādavitakkassa mettāya tikacatukkajjhānāni, vihiṁsāvitakkassa karuṇāya tikacatukkajjhānāni. Tasmā asubhaparikammaṁ katvā jhānaṁ samāpannassa samāpattikkhaṇe jhānasampayutto vitakko vikkhambhanavasena kāmavitakkassa paccanīko hutvā uppajjati, jhānaṁ pādakaṁ katvā vipassanaṁ paṭṭhapentassa vipassanākkhaṇe vipassanāsampayutto saṅkappo tadaṅgavasena kāmavitakkassa paccanīko hutvā uppajjati, vipassanaṁ ussukkāpetvā maggaṁ pāpentassa maggakkhaṇe maggasampayutto saṅkappo samucchedavasena kāmavitakkassa paccanīko hutvā upajjati. Evaṁ uppanno nekkhammasaṅkappoti vuccatīti veditabbo.

Mettāya pana parikammaṁ katvā, karuṇāya parikammaṁ katvā jhānaṁ samāpannassāti sabbaṁ purimanayeneva yojetabbaṁ. Evaṁ uppanno abyāpādasaṅkappoti vuccati, avihiṁsāsaṅkappoti vuccatīti veditabbo. Evamete nekkhammasaṅkappādayā vipassanājhānavasena uppattīnaṁ nānattā pubbabhāge nānā, maggakkhaṇe pana imesu tīsu ṭhānesu uppannassa akusalasaṅkappassa padacchedato anuppattisādhanavasena maggaṅgaṁ pūrayamāno ekova kusalasaṅkappo uppajjati. Ayaṁ sammāsaṅkappo nāma.

Sammāvācāniddesepi yasmā aññeneva cittena musāvādā viramati, aññena aññena[1] pisuṇāvācādīhi, tasmā catasopetā veramaṇiyo pubbabhāge nānā, maggakkhaṇe pana micchāvācāsaṅkhātāya catubbidhāya akusaladussīlyacetanāya padacchedato anuppattisādhanavasena maggaṅgaṁ pūrayamānā ekāva sammāvācāsaṅkhātā kusalaveramaṇi uppajjati. Ayaṁ sammāvācā nāma.

Sammākammantaniddesepi yasmā aññeneva cittena pāṇātipātā viramati, aññena adinnādānā, aññena micchācārā, tasmā tissopetā veramaṇiyo pubbabhāge nānā, maggakkhaṇe pana micchākammantasaṅkhātāya tividhāya akusaladussīlyacetanāya padacchedato anuppattisādhanavasena maggaṅgaṁ pūrayamānā ekāva sammākammantasaṅkhāto kusalaveramaṇi uppajjati. Ayaṁ sammākammanto nāma.

---

1. Aññena (Syā)

Sammā-ājīvaniddese **idhā**ti imasmiṁ sāsane. **Ariyasāvako**ti ariyassa Buddhassa sāvako. **Micchā-ājīvaṁ pahāyā**ti pāpakaṁ ājīvaṁ pajahitvā. **Sammā-ājīvenā**ti Buddhappasatthena kusala-ājīvena. **Jīvikaṁ**[1] **kappetī**ti jīvitappavattiṁ pavatteti. Idhāpi yasmā aññeneva cittena kāyadvāravītikkamā viramati, aññeneva vacīdvāravītikkamā, tasmā pubbabhāge nānākkhaṇesu uppajjati, maggakkhaṇe pana dvīsu dvāresu sattannaṁ kammapathānaṁ vasena uppannāya micchā-ājīvadussīlyacetanāya padacchedato anuppattisādhanavasena maggaṅgaṁ pūrayamānā ekāva sammā-ājīvasaṅkhātā kusalaveramaṇi uppajjati. Ayaṁ sammā-ājīvo nāma.

Sammāvāyamaniddese **idha bhikkhū**ti imasmiṁ sāsane paṭipannako bhikkhu. **Anuppannānan**ti anibbattānaṁ. **Pāpakānan**ti lāmakānaṁ. **Akusalānaṁ dhammānan**ti akosallasambhūtānaṁ dhammānaṁ. **Anuppādāyā**ti na uppādanatthāya. **Chandaṁ janetī**ti kattukamyatāsaṅkhātaṁ kusalacchandaṁ janeti uppādeti. **Vāyamatī**ti payogaṁ janeti parakkamaṁ karoti. **Vīriyaṁ ārabhatī**ti kāyikaṁ cetasikaṁ vīriyaṁ karoti. **Cittaṁ paggaṇhātī**ti teneva sahajātavīriyena cittaṁ ukkhipati. **Padahatī**ti padhānavīriyaṁ karoti. Paṭipāṭiyā panetāni cattāripi padāni āsevanābhāvanābahulīkammasātaccakiriyāhi yojetabbāni.

Uppannānanti anuppannānanti avattabbataṁ āpannānaṁ. **Pahānāyā**ti pajahanatthāya. **Anuppannānaṁ kusalānaṁ dhammānan**ti anibbattānaṁ kosallasambhūtānaṁ dhammānaṁ. **Uppādāyā**ti uppādanatthāya. **Uppannānan**ti nibbattānaṁ. **Ṭhitiyā**ti ṭhitatthāya. **Asammosāyā**ti anassanatthaṁ. **Bhiyyobhāvāyā**ti punappunaṁ bhāvāya. **Vepullāyā**ti vipulabhāvāya. **Bhāvanāyā**ti vaḍḍhiyā. **Pāripūriyā**ti paripūraṇatthāya.

Ete pana sammāvāyāmasaṅkhātā cattāro sammappadhānā pubbabhāge lokiyā, maggakkhaṇe lokuttarā. Maggakkhaṇe pana ekameva vīriyaṁ catukiccasādhanavasena cattāri nāmāni labhati. Tattha lokiyā Kassapasaṁyutte vuttanayeneva veditabbā. Vuttañhi tattha—

---

1. Jīvitaṁ (Syā)

("Cattārome āvuso sammappadhānā. Katame cattāro.)[1] Idhāvuso bhikkhu 'anuppannā me pāpakā akusalā dhammā uppajjamānā anatthāya saṁvatteyyun'ti ātappaṁ karoti, 'uppannā me pāpakā akusalā dhammā appahīyamānā anatthāya saṁvatteyyun'ti ātappaṁ karoti, 'anuppannā me kusalā dhammā anuppajjamānā anatthāya saṁvatteyyun'ti ātappaṁ karoti, 'uppannā me kusalā dhammā nirujjhamānā anatthāya saṁvatteyyun'ti ātappaṁ karotī"ti[2].

Tattha ca **anuppannā**ti asamudācāravasena vā ananubhūtārammaṇavasena vā anuppannā. Aññathā hi anamatagge saṁsāre anuppannā pāpakā akusalā dhammā nāma natthi, anuppannā pana uppajjamānāpi eteyeva uppajjanti, pahīyamānāpi eteyeva pahīyanti.

Tattha ekaccassa vattaganthadhutaṅgasamādhivipassanānavakammabhavānaṁ aññataravasena kilesā na samudācaranti. Kathaṁ? Ekacco hi vattasampanno hoti, asīti khandhakavattāni[3] cuddasa mahāvattāni[4] cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇapānīyamāḷaka-uposathāgāra-āgantukagamikavattāni ca karontasseva kilesā okāsaṁ na labhanti. Aparabhāge panassa vattāni vissajjetvā bhinnavattassa carato ayonisomanasikāraṁ sativossaggañca āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco ganthayutto hoti, ekampi nikāyaṁ gaṇhāti dvepi tayopi cattāropi pañcapi. Tassa tepiṭakaṁ Buddhavacanaṁ atthavasena Pāḷivasena anusandhivasena pubbāparavasena gaṇhantassa sajjhāyantassa cintentassa vācentassa desentassa pakāsentassa kilesā okāsaṁ na labhanti. Aparabhāge panassa ganthakammaṁ pahāya kusītassa carato ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco pana dhutaṅgadharo hoti, terasa dhutaṅgaguṇe samādāya vattati, tassa dhutaṅgaguṇe pariharantassa kilesā okāsaṁ na labhanti.

---

1. ( ) Pāḷiyaṁ natthi.
2. Saṁ 1. 401 piṭṭhe.
3. Dvāsīti khuddakavattāni (Abhi-Ṭṭha 2. 283; Aṁ-Ṭṭha 1. 23 piṭṭhesu), Vi 4. 239 piṭṭhe pana passitabbaṁ.
4. Vi 4. 373 piṭṭhādīsu.

Aparabhāge panassa dhutaṅgāni vissajjetvā bāhullāya āvattassa[1] carato ayonisomanasikārasatipossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco aṭṭhasu samāpattīsu ciṇṇavasī hoti, tassa paṭhamajjhānādīsu āvajjanavasī-ādīnaṁ vasena viharantassa kilesā okāsaṁ na labhanti. Aparabhāge panassa parihīnajjhānassa vā vissaṭṭhajjhānassa vā bhassādīsu anuyuttassa viharato ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco pana vipassako hoti, sattasu vā anupassanāsu[2] aṭṭhārasasu vā mahāvipassanāsu[3] kammaṁ karonto viharati, tassa evaṁ viharato kilesā okāsaṁ na labhanti. Aparabhāge panassa vipassanākammaṁ pahāya kāyadaḷhībahulassa viharato ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco navakammiko hoti, uposathāgārabhojanasālādīni karoti, tassa tesaṁ upakaraṇāni cintentassa kilesā okāsaṁ na labhanti. Aparabhāge panassa navakamme niṭṭhite vā vissaṭṭhe vā ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco pana brahmalokato āgato suddhasatto hoti, tassa anāsevanāya kilesā okāsaṁ na labhanti. Aparabhāge panassa laddhāsevanassa ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma. Evaṁ tāva asamudācāravasena anuppannatā veditabbā.

Kathaṁ ananubhūtārammaṇavasena? Idhekacco ananubhūtapubbaṁ manāpikādibhedaṁ ārammaṇaṁ labhati, tassa tattha ayonisomanasikārasati vossagge āgamma rāgādayo kilesā uppajjanti. Evaṁ ananubhūtārammaṇavasena anuppannā uppajjanti nāma. Evaṁ anuppannānaṁ akusalānaṁ uppāde sati

1. Āvattantassa (Syā) 2. Khu 9. 406 piṭṭhe. 3. Khu 9. 24, 25 piṭṭhesu.

attano anatthaṁ passitvā tesaṁ anuppādāya satipaṭṭhānabhāvanānuyogena paṭhamaṁ sammappadhānaṁ bhāveti, uppannesu pana tesu tesaṁ appahānato attano anatthaṁ passitvā tesaṁ pahānāya dutiyaṁ tatheva sammappadhānaṁ bhāveti.

Anuppannā kusalā dhammāti samathavipassanā ceva maggo ca. Tesaṁ anuppāde attano anatthaṁ passitvā tesaṁ uppādanatthāya tatheva tatiyaṁ sammappadhānaṁ bhāveti. **Uppannā kusalā dhammā**ti samathavipassanāva. Maggo pana sakiṁ uppajjitvā nirujjhamāno anatthāya saṁvattanako nāma natthi. So hi phalassa paccayaṁ datvāva nirujjhati. Tāsaṁ samathavipassanānaṁ nirodhato attano anatthaṁ passitvā tāsaṁ ṭhitiyā tatheva catutthaṁ sammappadhānaṁ bhāveti. Lokuttaramaggakkhaṇe pana ekameva vīriyaṁ.

Ye evaṁ anuppannā uppajjeyyuṁ, te yathā neva uppajjanti, evaṁ tesaṁ anuppannānaṁ anuppādakiccaṁ, uppannānañca pahānakiccaṁ sādheti. **Uppannā**ti cettha catubbidhaṁ uppannaṁ vattamānuppannaṁ bhūtāpagatuppannaṁ[1] okāsakatuppannaṁ bhūmiladdhuppannanti. Tattha sabbampi uppādajarābhaṅgasamaṅgisaṅkhātaṁ **vattamānuppannaṁ** nāma. Ārammaṇarasaṁ anubhavitvā niruddhaṁ anubhūtāpagatasaṅkhātaṁ kusalākusalaṁ uppādādittayamanuppatvā niruddhaṁ bhutvāpagatasaṅkhātaṁ sesasaṅkhatañca **bhūtāpagatuppannaṁ** nāma. "Yānissa tāni pubbe katāni kammānī"ti evamādinā[2] nayena vuttaṁ kammaṁ atītampi samānaṁ aññaṁ vipākaṁ paṭibāhitvā attano vipākassa okāsaṁ katvā ṭhitattā tathā katokāsañca vipākaṁ anuppannampi samānaṁ evaṁ kate okāse ekantena uppajjanato **okāsakatuppannaṁ** nāma. Tāsu tāsu bhūmīsu asamūhataṁ akusalaṁ **bhūmiladdhuppannaṁ** nāma.

Ettha ca bhūmiyā bhūmiladdhassa ca nānattaṁ veditabbaṁ—**bhūmi**ti hi vipassanāya ārammaṇabhūtā tebhūmakā pañcakkhandhā. Bhūmiladdhaṁ nāma tesu khandhesu uppattirahaṁ kilesajātaṁ. Tena hi sā bhūmiladdhā nāma hotīti tasmā bhūmiladdhanti vuccati. Sā ca kho na ārammaṇavasena. Ārammaṇavasena hi sabbepi atītānāgate pariññātepi ca khīṇāsavānaṁ khandhe ārabbha kilesā uppajjanti. Yadi ca taṁ bhūmiladdhaṁ nāma siyā, tassa appaheyyato na koci bhavamūlaṁ pajaheyya. Vatthuvasena pana bhūmiladdhaṁ veditabbaṁ. Yattha

---

1. Bhutvāvigatuppannaṁ (Sī, Abhi-Ṭṭha 2. 285; Ma-Ṭṭha 3. 173 piṭṭhesu ca)
2. Ma 3. 203 piṭṭhe.

yattha hi vipassanāya apariññātā khandhā uppajjanti, tattha tattha uppādato pabhuti tesu vaṭṭamūlaṁ kilesajātaṁ anuseti. Taṁ appahīnaṭṭhena bhūmiladdhanti veditabbaṁ.

Tattha ca yassa yesu khandhesu appahīnaṭṭhena anusayitā kilesā, tassa te eva khandhā tesaṁ kilesānaṁ vatthu, na aññesaṁ santakā khandhā. Atītakkhandhesu ca appahīnānusayitānaṁ kilesānaṁ atītakkhandhāva vatthu, na itare. Esa nayo anāgatādīsu. Tathā kāmāvacarakkhandhesu appahīnānusayitānaṁ kilesānaṁ kāmāvacarakkhandhā eva vatthu, na itare. Esa nayo rūpārūpāvacaresu. Sotāpannādīsu pana yassa yassa ariyapuggalassa khandhesu taṁ taṁ vaṭṭamūlaṁ kilesajātaṁ tena tena maggena pahīnaṁ, tassa tassa te te khandhā pahīnānaṁ tesaṁ tasaṁ vaṭṭamūlakānaṁ kilesānaṁ avatthuto bhūmīti saṅkhaṁ na labhanti. Puthujjanassa sabbaso vaṭṭamūlakilesānaṁ appahīnattā yaṁkiñci kariyamānaṁ kammaṁ kusalamakusalaṁ vā hoti, iccassa kammakilesapaccayāva vaṭṭaṁ vaṭṭati, tassa tasseva taṁ vaṭṭamūlaṁ rūpakkhandheyeva, na vedanādīsu. Viññāṇakkhandheyeva vā, na rūpakkhandhādīsūti na vattabbaṁ. Kasmā? Avisesena pañcasupi khandhesu anusayitattā. Kathaṁ? Pathavīrasādi viya rukkhe. Yathā hi mahārukkhe pathavītalaṁ adhiṭṭhāya pathavīrasañca āporasañca nissāya tappaccayā mūlakhandhasākhāpasākhāpallavapalāsapupphaphalehi vaḍḍhitvā nabhaṁ pūretvā yāva kappāvasānā bījaparamparāya rukkhapaveṇiṁ santānayāmāne[1] ṭhite taṁ pathavīrasādimūleyeva, na khandhādīsu. Phaleyeva vā, na mūlādīsūti na vattabbaṁ. Kasmā? Avisesena sabbesu mūlādīsu anugatattāti. Yathā pana tasseva rukkhassa pupphaphalādīsu nibbinno koci puriso catūsu disāsu maṇḍūkakaṇṭakaṁ nāma visakaṇṭakaṁ ākoṭeyya, atha so rukkho tena visasamphassena phuṭṭho pathavīrasa-āporasānaṁ pariyādinnattā appasavadhammataṁ āgamma puna santānaṁ nibbattetuṁ na sakkuṇeyya, evameva khandhappavattiyaṁ nibbinno kulaputto tassa purisassa catūsu disāsu rukkhe visayojanaṁ viya attano santāne catumaggabhāvanaṁ ārabhati. Athassa so khandhasantāno tena catumaggavisasamphassena sabbaso vaṭṭamūlakilesānaṁ pariyādinnattā

1. Sandhārayamāne (Sī, Ka)

kiriyasabhāvamattaṁ upagatakāyakammādisabbakammappabhedo hutvā āyatiṁ punabbhavānabhinibbattanadhammataṁ āgamma bhavantarasantānaṁ nibbattetuṁ na sakkoti, kevalaṁ carimaviññāṇanirodhena nirindhano viya jātavedo anupādāno parinibbāyati. Evaṁ bhūmiyā bhūmiladdhassa ca nānattaṁ veditabbaṁ.

Aparampi catubbidhaṁ uppannaṁ samudācāruppannaṁ ārammaṇādhiggahituppannaṁ avikkhambhituppannaṁ asamūhatuppannanti. Tattha vattamānuppannameva **samudācāruppannaṁ.** Cakkhādīnaṁ pana āpāthagate ārammaṇe pubbabhāge anuppajjamānampi kilesajātaṁ ārammaṇassa adhiggahitattā eva aparabhāge ekantena uppattito **ārammaṇādhiggahituppannan**ti vuccati. Samathavipassanānaṁ aññataravasena avikkhambhitaṁ kilesajātaṁ cittasantatimanārūḷhampi uppattinivārakassa hetuno abhāvā **avikkhambhituppannaṁ** nāma. Samathavipassanāvasena pana vikkhambhitampi ariyamaggena asamūhatattā uppattidhammataṁ anatītattā **asamūhatuppannan**ti vuccati. Tividhampi cetaṁ ārammaṇādhiggahitāvikkhambhitāsamūhatuppannaṁ bhūmiladdheneva saṅgahaṁ gacchatīti veditabbaṁ.

Icchetasmiṁ vuttappabhede uppanne yadetaṁ vattamānabhūtāpagatokāsakatasamudācārasaṅkhātaṁ uppannaṁ, taṁ amaggavajjhattā kenaci maggañāṇena pahātabbaṁ na hoti. Yaṁ panetaṁ bhūmiladdhārammaṇādhiggahitāvikkhambhitāsamūhatasaṅkhātaṁ uppannaṁ, tassa taṁ uppannabhāvaṁ nāsayamānaṁ yasmā taṁ taṁ lokiyalokuttarañāṇaṁ uppajjati, tasmā taṁ sabbampi pahātabbaṁ hotīti. Evaṁ ye maggo kilese pajahati, te sandhāya "uppannānan"ti-ādi vuttaṁ.

Atha maggakkhaṇe kathaṁ anuppannānaṁ kusalānaṁ uppādāya bhāvanā hoti, kathañca uppannānaṁ ṭhitiyāti? Maggappavattiyā eva. Maggo hi pavattamāno pubbe anuppannapubbattā anuppanno nāma vuccati. Anāgatapubbaṁ hi ṭhānaṁ āgantvā ananubhūtapubbaṁ vā ārammaṇaṁ anubhavitvā vattāro bhavanti "anāgataṭṭhānaṁ āgatamha, ananubhūtaṁ ārammaṇaṁ anubhavāmā"ti. Yāvassa[1] pavatti, ayameva ṭhiti nāmāti ṭhitiyā bhāvetītipi vatthuṁ vaṭṭati. Evametassa bhikkhuno idaṁ lokuttaramaggakkhaṇe ekameva vīriyaṁ

1. Yā cassa (Syā, Abhi-Ṭṭha 2. 287; Ma-Ṭṭha 3. 176 piṭṭhesu ca)

“anuppannānaṁ pāpakānaṁ akusalānaṁ dhammānaṁ anuppādāyā”ti-ādīni cattāri nāmāni labhati. Ayaṁ lokuttaramaggakkhaṇe sammappadhānakathā. Evamettha lokiyalokuttaramissakā sammappadhānā niddiṭṭhāti.

Sammāsatiniddese **kāye**ti rūpakāye. Rūpakāyo hi idha aṅgapaccaṅgānaṁ kesādīnañca dhammānaṁ samūhaṭṭhena hatthikāyarathakāyādayo viya kāyoti adhippeto. Yathā ca samūhaṭṭhena, evaṁ kucchitānaṁ āyaṭṭhena. Kucchitānaṁ hi paramajegucchānaṁ so āyotipi kāyo. **Āyo**ti uppattideso. Tatrāyaṁ vacanattho—āyanti tatoti āyo. Ke āyanti? Kucchitā kesādayo. Iti kucchitānaṁ āyoti kāyo.

Kāyānupassīti kāyaṁ anupassanasīlo, kāyaṁ vā anupassamāno. **Kāye**ti ca vatvāpi puna **kāyānupassī**ti dutiyaṁ kāyaggahaṇaṁ asammissato vavatthānaghanavinibbhogādidassanatthaṁ katanti veditabbaṁ. Tena na kāye[1] vedanānupassī cittadhammānupassī vā, atha kho kāyānupassīyevāti kāyasaṅkhāte vatthusmiṁ kāyānupassanākārasseva dassanena asammissato vavatthānaṁ dassitaṁ hoti. Tathā na kāye aṅgapaccaṅgavinimutta-ekadhammānupassī, nāpi kesalomādivinimutta-itthipurisānupassī. Yopi cettha kesalomādiko bhūtupādāyasamūhasaṅkhāto kāyo, tatthāpi na bhūtupādāyavinimutta-ekadhammānupassī, atha kho rathasambhārānupassako viya aṅgapaccaṅgasamūhānupassī, nagarāvayavānupassako viya kesalomādisamūhānupassī, kadalikkhandhapattavaṭṭivinibhujjako viya rittamuṭṭhiviniveṭhako viya ca bhūtupādāyasamūhānupassīyevāti samūhavaseneva kāyasaṅkhātassa vatthuno nānappakārato dassanena ghanavinibbhogo dassito hoti. Na hettha yathāvuttasamūhavinimutto kāyo vā itthī vā puriso vā añño vā koci dhammo dissati, yathāvuttadhammasamūhamatteyeva pana tathā tathā sattā micchābhinivesaṁ karonti. Tenāhu porāṇā—

> “Yaṁ passati na taṁ diṭṭhaṁ, yaṁ diṭṭhaṁ taṁ na passati.
> Apassaṁ bajjhate mūḷho, bajjhamāno na muccatī”ti.

---

1. Kāyeyeva (Sī)

Ghanavinibbhogādidassanatthanti vuttaṁ. Ādisaddena cettha ayampi attho veditabbo—ayaṁ hi etasmiṁ kāye kāyānupassīyeva, na aññadhammānupassī. Kiṁ vuttaṁ hoti? Yathā anudakabhūtāyapi marīciyā udakānupassino honti, na evaṁ aniccadukkhānattāsubhabhūteyeva imasmiṁ kāye niccasukhattasubhabhāvānupassī, atha kho kāyānupassī aniccadukkhānattāsubhākārasamūhānupassīyevāti vuttaṁ hoti. Atha vā yvāyaṁ Mahāsatipaṭṭhāne "idha bhikkhave bhikkhu araññagato vā rukkhamūlagato vā -pa-. So satova assasatī"ti[1] ādinā nayena assāsapassāsādicuṇṇakajāta-aṭṭhikapariyosāno kāyo vutto, yo ca parato satipaṭṭhānakathāyaṁ "idhekacco pathavīkāyaṁ aniccato anupassati, āpokāyaṁ, tejokāyaṁ, vāyokāyaṁ, kesakāyaṁ, lomakāyaṁ, chavikāyaṁ, cammakāyaṁ, maṁsakāyaṁ, ruhirakāyaṁ, nhārukāyaṁ, aṭṭhikāyaṁ, aṭṭhimiñjakāyan"ti[2] kāyo vutto, tassa sabbassa imasmiṁyeva kāye anupassanato kāye kāyānupassīti evampi attho daṭṭhabbo.

Atha vā kāye ahanti vā mamanti vā evaṁ gahetabbassa kassaci ananupassanato tassa tasseva pana kesalomādikassa nānādhammasamūhassa anupassanato kāye kesādidhammasamūhasaṅkhātakāyānupassīti evamattho daṭṭhabbo. Apica "imasmiṁ kāye aniccato anupassati, no niccato"ti[2] ādinā anukkamena parato āgatanayassa sabbasseva aniccalakkhaṇādino ākārasamūhasaṅkhātassa kāyassa anupassanatopi kāye kāyānupassīti evampi attho daṭṭhabbo. Ayaṁ pana catusatipaṭṭhānasādhāraṇo attho.

Kāye kāyānupassīti assāsapassāsakāyādike bahudhā vutte kāye ekekakāyānupassī. **Viharatī**ti catūsu iriyāpathavihāresu aññataravihārasamāyogaparidīpanametaṁ, ekaṁ iriyāpathabādhanaṁ aññena iriyāpathena vicchinditvā apatamānaṁ attānaṁ harati pavattetīti attho. **Ātāpī**ti kāyapariggāhakavīriyasamāyogaparidīpanametaṁ. So hi yasmā tasmiṁ samaye yaṁ taṁ vīriyaṁ tīsu bhavesu kilesānaṁ ātāpanato ātāpoti vuccati, tena samannāgato

---

1. Dī 2. 231; Ma 1. 70 piṭṭhesu.

2. Khu 9. 406 piṭṭhe.

hoti, tasmā "ātāpī"ti vuccati. **Sampajāno**ti kāyapariggāhakena sampajaññasaṅkhātena ñāṇena samannāgato. **Satimā**ti kāyapariggāhikāya satiyā samannāgato. Ayaṁ pana yasmā satiyā ārammaṇaṁ pariggahetvā paññāya anupassati. Na hi sativirahitassa anupassanā nāma atthi. Tenevāha "satiñca khvāhaṁ bhikkhave sabbatthikaṁ vadāmī"ti[1]. Tasmā ettha "kāye kāyānupassī viharatī"ti ettāvatā kāyānupassanāsatipaṭṭhānakammaṭṭhānaṁ vuttaṁ hoti. Atha vā yasmā anātāpino antosaṅkhepo antarāyakaro hoti, asampajāno upāyapariggahe anupāyaparivajjane ca sammuyhati, muṭṭhassati upāyāpariccāge anupāyāpariggahe ca asamattho hoti, tenassa taṁ kammaṭṭhānaṁ na sampajjati, tasmā yesaṁ dhammānaṁ ānubhāvena taṁ sampajjati, tesaṁ dassanatthaṁ "ātāpī sampajāno satimā"ti idaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Iti kāyānupassanāsatipaṭṭhānaṁ sampayogaṅgañca[2] dassetvā idāni pahānaṅgaṁ dassetuṁ **vineyya loke abhijjhādomanassan**ti vuttaṁ. Tattha **vineyyā**ti tadaṅgavinayena vā vikkhambhanavinayena vā vinayitvā. **Loke**ti yvāyaṁ kāyo pubbe pariggahito, sveva idha lujjanapalujjanaṭṭhena[3] loko nāma. Tasmiṁ loke abhijjhaṁ domanassañca pajahitvāti attho. Yasmā panassa na kāyamatteyeva abhijjhādomanassaṁ pahīyati, vedanādīsupi pahīyatiyeva, tasmā "pañcapi upādānakkhandhā loko"ti[4] Vibhaṅge vuttaṁ. Lokasaṅkhātattāyeva tesaṁ dhammānaṁ atthuddhāravasenetaṁ vuttanti veditabbaṁ. Yaṁ panāha "tattha katamo loko, sveva kāyo loko"ti[5] ayamevettha attho. Abhijjhādomanassanti ca samāsetvā vuttaṁ. Saṁyuttaṅguttarapāṭhantaresu[6] pana visuṁ katvā paṭhanti. Sā pana abhijjhāyanti patthayanti etāya, sayaṁ vā abhijjhāyati, abhijjhāyanamattameva vā esāti abhijjhā. Yasmā panettha abhijjhāgahaṇena kāmacchando, domanassagahaṇena byāpādo saṅgahaṁ gacchati, tasmā nīvaraṇapariyāpannabalavadhammadvayadassanena nīvaraṇappahānaṁ vuttaṁ hotīti veditabbaṁ.

---

1. Saṁ 3. 100 piṭṭhe.
2. Sampayogañca (Syā)
3. Lujjanaṭṭhena (Syā)
4. Abhi 2. 202 piṭṭhe.
5. Abhi 2. 261 piṭṭhe.
6. Saṁyuttaṅguttaresu (Sī)

Visesena panettha abhijjhāvinayena kāyasampattimūlakassa anurodhassa, domanassavinayena kāyavipattimūlakassa virodhassa, abhijjhāvinayena ca kāye abhiratiyā, domanassavinayena kāyabhāvanāya anabhiratiyā, abhijjhāvinayena kāye abhūtānaṁ subhasukhabhāvādīnaṁ pakkhepassa, domanassavinayena kāye bhūtānaṁ asubhāsukhabhāvādīnaṁ apanayanassa pahānaṁ vuttaṁ. Tena yogāvacarassa yogānubhāvo yogasamatthatā ca dīpitā hoti. Yogānubhāvo hi esa, ya'dayaṁ[1] anurodhavirodhavippamutto aratiratisaho abhūtapakkhepabhūtāpanayanavirahito ca hoti. Anurodhavirodhavippamutto cesa aratiratisaho abhūtaṁ apakkhipanto bhūtañca anapanento yogasamattho hotīti.

Aparo nayo—"kāye kāyānupassī"ti ettha anupassanāya kammaṭṭhānaṁ vuttaṁ, "viharatī"ti ettha vuttavihārena kammaṭṭhānikassa kāyapariharaṇaṁ. "Ātāpī"ti-ādīsu ātāpena sammappadhānaṁ, satisampajaññena sabbatthakakammaṭṭhānaṁ, kammaṭṭhānapariharaṇūpāyo vā. Satiyā vā kāyānupassanāvasena paṭiladdhasamatho, sampajaññena vipassanā, abhijjhādomanassavinayena bhāvanāphalaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Vedanāsu vedanānupassīti-ādīsu ca vedanādīnaṁ puna vacane payojanaṁ kāyānupassanāyaṁ vuttanayeneva yathāyodaṁ yojetvā veditabbaṁ. Ayaṁ pana asādhāraṇattho—sukhādīsu anekappabhedāsu vedanāsu visuṁ visuṁ aniccādito ekekavedanānupassīti, sarāgādike soḷasappabhede citte visuṁ visuṁ aniccādito etekacittānupassīti, kāyavedanācittāni ṭhapetvā sesatebhūmakadhammesu visuṁ visuṁ aniccādito ekekadhammānupassīti, Satipaṭṭhānasuttante[2] vuttanayena nīvaraṇādidhammānupassīti vā. Ettha ca "kāye"ti ekavacanaṁ sarīrassa ekattā, "citte"ti ekavacanaṁ cittassa sabhāvabhedābhāvato jātiggahaṇena katanti veditabbaṁ. Yathā ca vedanādayo anupassitabbā, tathā anupassanto vedanāsu vedanānupassī, citte cittānupassī, dhammesu dhammānupassīti veditabbo. Kathaṁ tāva vedanā anupassitabbā?

---

1. Yadidaṁ (Syā, Abhi-Ṭṭha 2. 210; Ma-Ṭṭha 1. 249 piṭṭhesu ca) Gaṇṭhipade pana passitabbaṁ.
2. Dī 2. 238; Ma 1. 76 piṭṭhesu.

Sukhā tāva vedanā dukkhato, dukkhā vedanā sallato, adukkhamasukhā vedanā aniccato anupassitabbā. Yathāha—

> "Yo sukhaṁ dukkhato adda, dukkhamaddakkhi sallato.
> Adukkhamasukhaṁ santaṁ, addakkhi naṁ aniccato.
> Sa ve sammaddaso bhikkhu, parijānāti vedanā"ti[1].

Sabbā eva cetā dukkhatopi anupassitabbā. Vuttañhetaṁ "yaṁkiñci vedayitaṁ, sabbaṁ taṁ dukkhasminti vadāmī"ti[2]. Sukhadukkhatopi ca anupassitabbo. Yathāha "sukhā vedanā ṭhitisukhā vipariṇāmadukkhā. Dukkhā vedanā ṭhitidukkhā vipariṇāmasukhā. Adukkhamasukhā vedanā ñāṇasukhā aññāṇadukkhā"ti[1]. Apica aniccādisatta-anupassanāvasenāpi anupassitabbā.

Cittadhammesupi cittaṁ tāva ārammaṇādhipatisahajātabhūmikammavipākakiriyādinānattabhedānaṁ aniccādisatta-anupassanānaṁ sarāgādisoḷasabhedānañca vasena anupassitabbaṁ, dhammā salakkhaṇasāmaññalakkhaṇānaṁ suññabhādhammassa aniccādisatta-anupassanānaṁ santāsantādīnañca vasena anupassitabbā. Kāmañcettha yassa kāyasaṅkhāte loke abhijjhādomanassaṁ pahīnaṁ, tassa vedanādilokesupi taṁ pahīnameva, nānāpuggalavasena pana nānākkhaṇikasatipaṭṭhānabhāvanāvasena ca sabbattha vuttaṁ. Yato vā ekattha pahīnaṁ, sesesupi pahīnaṁ hoti. Tenevassa tattha pahānadassanatthampi evaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Iti ime cattāro satipaṭṭhānā pubbabhāge nānācittesu labbhanti. Aññeneva hi cittena kāyaṁ pariggaṇhāti aññena vedanaṁ, aññena cittaṁ, aññena dhamme pariggaṇhāti. Lokuttaramaggakkhaṇe pana ekacitteyeva labbhanti. Ādito hi kāyaṁ pariggaṇhitvā āgatassa vipassanāsampayuttā sati kāyānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo kāyānupassī nāma. Vipassanaṁ ussukkāpetvā ariyamaggaṁ pattassa maggakkhaṇe maggasampayuttā sati kāyānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo kāyānupassī nāma. Vedanaṁ pariggaṇhitvā cittaṁ pariggaṇhitvā dhamme pariggaṇhitvā āgatassa vipassanāsampayuttā

1. Saṁ 2. 409 piṭṭhe. 2. Saṁ 2. 417 piṭṭhe. 3. Ma 1. 377 piṭṭhe.

sati dhammānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo dhammānupassī nāma. Vipassanaṁ ussukkāpetvā ariyamaggaṁ pattassa maggakkhaṇe maggasampayuttā sati dhammānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo dhammānupassī nāma. Evaṁ tāva desanā puggale tiṭṭhati. Kāye pana "subhan"ti vipallāsappahānā kāyapariggāhikā sati maggena samijjhatīti kāyānupassanā nāma. Vedanāya "sukhā"ti vipallāsappahānā vedanāpariggāhikā sati maggena samijjhatīti vedanānupassanā nāma. Citte "niccan"ti vipallāsappahānā cittapariggāhikā sati maggena samijjhatīti cittānupassanā nāma. Dhammesu "attā"ti vipallāsappahānā dhammapariggāhikā sati maggena samijjhatīti dhammānupassanā nāma. Iti ekāva maggasampayuttā sati catukiccasādhakattena cattāri nāmāni labhati. Tena vuttaṁ "lokuttaramaggakkhaṇe pana ekacitteyeva labbhantī"ti.

Sammāsamādhiniddese **vivicceva kāmehī**ti kāmehi viviccitvā vinā hutvā apakkamitvā. Yo panāyamettha evakāro, so niyamatthoti veditabbo. Yasmā ca niyamattho, tasmā paṭhamajjhānaṁ upasampajja viharaṇasamaye avijjamānānampi kāmānaṁ tassa paṭhamajjhānassa paṭipakkhabhāvaṁ kāmapariccāgeneva cassa adhigamaṁ dīpeti. Kathaṁ? "Vivicceva kāmehī"ti evaṁ hi niyame kayiramāne idaṁ paññāyati, nūnimassa[1] jhānassa kāmā paṭipakkhabhūtā, yesu sati idaṁ na pavattati, andhakāre sati padīpobhāso viya, tesaṁ pariccāgeneva cassa adhigamo hoti orimatīrapariccāgena pārimatīrassa viya. Tasmā niyamaṁ karotīti.

Tattha siyā, kasmā panesa pubbapadeyeva vutto, na uttarapade, kiṁ akusalehi dhammehi aviviccāpi jhānaṁ upasampajja vihareyyāti? Na kho panetaṁ evaṁ daṭṭhabbaṁ. Taṁnissaraṇato hi pubbapade esa vutto. Kāmadhātusamatikkamanato hi kāmarāgapaṭipakkhato ca idaṁ jhānaṁ kāmānameva nissaraṇaṁ. Yathāha "kāmānametaṁ nissaraṇaṁ yadidaṁ nekkhamman"ti[2]. Uttarapadepi pana yathā "idheva bhikkhave samaṇo, idha dutiyo samaṇo"ti[3] ettha evakāro ānetvā vuccati, evaṁ vattabbo. Na hi sakkā ito aññehipi nīvaraṇasaṅkhātehi akusalehi dhammehi avivicca jhānaṁ upasampajja viharituṁ. Tasmā "vivicceva kāmehi vivicceva

1. Nanvimassa (Sī) 2. Khu 1. 237 Itivuttake. 3. Ma 1. 92; Aṁ 1. 560 piṭṭhesu.

akusalehi dhammehī"ti evaṁ padadvayepi esa daṭṭhabbo. Padadvayepi ca kiñcāpi viviccāti iminā sādhāraṇavacanena tadaṅgavikkhambhana-samucchedapaṭippassaddhinissaraṇavivekā cittakāya-upadhivivekā ca saṅgahaṁ gacchanti, tathāpi pubbabhāge kāyavivekacittaviveka-vikkhambhanavivekā daṭṭhabbā, lokuttaramaggakkhaṇe kāyavivekacittavivekasamucchedavivekapaṭippassaddhiviveka-nissaraṇavivekā.

Kāmehīti iminā pana padena ye ca Mahāniddese "katame vatthukāmā manāpikā rūpā"ti-ādinā[1] nayena vatthukāmā vuttā, ye ca tattheva Vibhaṅge ca "chando kāmo, rāgo kāmo, chandarāgo kāmo, saṅkappo kāmo, rāgo kāmo, saṅkapparāgo kāmo"ti[2] evaṁ kilesakāmā vuttā, te sabbepi saṅgahitā icceva daṭṭhabbā. Evaṁ hi sati vivicceva kāmehīti vatthukāmehipi viviccevāti attho yujjati. Tena kāyaviveko vutto hoti.

Vivicca akusalehi dhammehīti kilesakāmehi sabbākusalehi vā viviccāti attho yujjati. Tena cittaviveko vutto hoti. Purimena cettha vatthukāmehi vivekavacanato eva kāmasukhapariccāgo, dutiyena kilesakāmehi vivekavacanato nekkhammasukhapariggaho vibhāvito hoti. Evaṁ vatthukāmakilesakāmavivekavacanatoyeva ca etesaṁ paṭhamena saṁkilesavatthuppahānaṁ, dutiyena saṁkilesappahānaṁ. Paṭhamena lolabhāvassa hetupariccāgo, dutiyena bālabhāvassa. Paṭhamena ca payogasuddhi, dutiyena āsayaposanaṁ vibhāvitaṁ hotīti viññātabbaṁ. Esa tāva nayo kāmehīti ettha vuttakāmesu vatthukāmapakkhe.

Kilesakāmapakkhe pana chandoti ca rāgoti ca evamādīhi anekabhedo kāmacchandova kāmoti adhippeto. So ca akusalapariyāpannopi samāno "tattha katame kāmā, chando kāmo"ti-ādinā[3] nayena Vibhaṅge upari jhānaṅgapaṭipakkhato visuṁ vutto, kilesakāmattā vā purimapade vutto, akusalapariyāpannattā dutiyapade. Anekabhedato cassa kāmatoti avatvā kāmehīti vuttaṁ.

---

1. Khu 7. 1 piṭṭhe. 2. Khu 7. 2; Abhi 2. 266 piṭṭhesu. 3. Abhi 2. 266 piṭṭhe.

Aññesampi ca dhammānaṁ akusalabhāve vijjamāne "tattha katame akusalā dhammā, kāmacchando"ti-ādinā[1] nayena **Vibhaṅge** upari jhānaṅgapaccanīkapaṭipakkhabhāvadassanato nīvaraṇāneva vuttāni. Nīvaraṇāni hi jhānaṅgapaccanīkāni, tesaṁ jhānaṅgāneva paṭipakkhāni viddhaṁsakāni vināsakānīti vuttaṁ hoti. Tathā hi "samādhi kāmacchandassa paṭipakkho, pīti byāpādassa, vitakko thinamiddhassa, sukhaṁ uddhaccakukkuccassa, vicāro vicikicchāyā"ti[2] Peṭake vuttaṁ.

Evamettha "vivicceva kāmehī"ti iminā kāmacchandassa vikkhambhanaviveko vutto hoti, "vivicca akusalehi dhammehī"ti iminā pañcannampi nivaraṇānaṁ. Agahitaggahaṇena pana paṭhamena kāmacchandassa, dutiyena sesanīvaraṇānaṁ. Tathā paṭhamena tīsu akusalamūlesu pañcakāmaguṇabhedavisayassa lobhassa, dutiyena āghātavatthubhedādivisayānaṁ dosamohānaṁ. Oghādīsu vā dhammesu paṭhamena kāmoghakāmayogakāmāsavakāmupādāna-abhijjhākāyagantha kāmarāgasaññojanānaṁ, dutiyena avasesa-oghayogāsava-upādānaganthasaṁyojanānaṁ. Paṭhamena taṇhāya taṁsampayuttakānañca, dutiyena avijjāya taṁsampayuttakānañca. Apica paṭhamena lobhasampayutta-aṭṭhacittuppādānaṁ, dutiyena sesānaṁ catunnaṁ akusalacittuppādānaṁ vikkhambhanaviveko vutto hotīti veditabbo.

Ettāvatā ca paṭhamassa jhānassa pahānaṅgaṁ dassetvā idāni sampayogaṅgaṁ dassetuṁ **savitakkaṁ savicāran**ti-ādi vuttaṁ. Tattha ārammaṇe cittassa abhiniropanalakkhaṇo **vitakko.** Ārammaṇānumajjanalakkhaṇo **vicāro.** Santepi ca nesaṁ katthaci avippayoge oḷārikaṭṭhena pubbaṅgamaṭṭhena ca ghaṇḍābhighāto viya cetaso paṭhamābhinipāto vitakko, sukhumaṭṭhena anumajjanasabhāvena ca ghaṇḍānuravo viya anuppabandho vicāro. Vipphāravā cettha vitakko paṭhamuppattikāle paripphandanabhūto cittassa, ākāse uppatitukāmassa pakkhino pakkhavikkhepo viya, padumābhimukhapāto viya ca gandhānubandhacetaso bhamarassa. Santavutti vicāro nātiparipphandanabhūto cittassa, ākāse uppattitassa pakkhino pakkhappasāraṇaṁ viya, paribbhamanaṁ viya ca padumābhimukhapatitassa bhamarassa padumassa uparibhāge.

---

1. Abhi 2. 266 piṭṭhe. 2. Gavesitabbo.

Dukanipātaṭṭhakathāyaṁ pana "ākāse gacchato mahāsakuṇassa ubhohi pakkhehi vātaṁ gahetvā[1] pakkhe sannisīdāpetvā gamanaṁ viya ārammaṇe cetaso abhiniropanabhāvena pavattho vitakko, vātaggahaṇatthaṁ pakkhephandāpayamānassa gamanaṁ viya anumajjanabhāvena pavatto vicāro"ti vuttaṁ. Taṁ anuppabandhena pavattiyaṁ yujjati. So pana tesaṁ viseso paṭhamadutiyajjhānesu pākaṭo hoti. Apica malaggahitaṁ kaṁsabhājanaṁ ekena hatthena daḷhaṁ gahetvā itarena hatthena cuṇṇatelavālaṇḍupakena parimajjantassa daḷhaggahaṇahattho viya vitakko, parimajjanahattho viya vicāro. Tathā kumbhakārassa daṇḍappahārena cakkaṁ bhamayitvā bhājanaṁ karontassa uppīḷanahattho viya vitakko, ito cito ca saṁsaraṇahattho viya vicāro. Tathā maṇḍalaṁ karontassa majjhe sannirujjhitvā ṭhitakaṇṭako viya abhiniropano vitakko, bahi paribbhamanakaṇṭako viya anumajjano vicāro. Iti iminā ca vitakkena iminā ca vicārena saha vattati rukkho viya pupphena phalena cāti idaṁ jhānaṁ "savitakkaṁ savicāran"ti vuccati.

Vivekajanti ettha vivitti viveko, nīvaraṇavigamoti attho. Vivittoti vā viveko, nīvaraṇavivitto jhānasampayuttadhammarāsīti attho. Tasmā vivekā, tasmiṁ vā viveke jātanti vivekajaṁ. **Pītisukhan**ti ettha piṇayatīti pīti, sā sampiyāyanalakkhaṇā. Sā panesā khuddikā pīti khaṇikā pīti okkantikā pīti ubbegā pīti pharaṇā pītīti pañcavidhā hoti.

Tattha **khuddikā pīti** sarīre lomahaṁsanamattameva kātuṁ sakkoti. **Khaṇikā pīti** khaṇe khaṇe vijjuppādasadisā[2] hoti. **Okkantikā pīti** samuddatīraṁ vīci viya kāyaṁ okkamitvā okkamitvā bhijjati. **Ubbegā pīti** balavatī hoti kāyaṁ uddhaggaṁ katvā ākāse laṅghāpanappamāṇappattā. **Pharaṇā pīti** atibalavatī hoti. Tāya hi uppannāya sakalasarīraṁ dhamitvā pūritavatthi viya mahatā udakoghena pakkhandapabbatakucchi viya ca anupariphuṭaṁ hoti. Sā panesā pañcavidhā pīti gabbhaṁ gaṇhantī paripākaṁ gacchantī duvidaṁ passaddhiṁ paripūreti kāyapassaddhiñca cittapassaddhiñca. Passaddhigabbhaṁ gaṇhantī paripākaṁ gacchantī duvidhampi sukhaṁ pāripūreti kāyikañca cetasikañca.

---

1. Gāhāpetvā (Sī) 2. Vijjupātasadisā (Sī)

Sukhaṁ gabbhaṁ gaṇhantaṁ paripākaṁ gacchantaṁ tividhaṁ samādhiṁ paripūreti khaṇikasamādhiṁ upacārasamādhiṁ appanāsamādhiñcāti. Tāsu ca yā appanā samādhissa mūlaṁ hutvā vaḍḍhamānā samādhisampayogaṁ gatā pharaṇā pīti, ayaṁ imasmiṁ atthe adhippetā pītīti.

Itaraṁ pana sukhayatīti sukhaṁ, yassuppajjati, taṁ sukhitaṁ karotīti attho. Sukhanaṁ vā sukhaṁ, suṭṭhu vā khādati khaṇati ca kāyacittābādhanti sukhaṁ, somanassavedanāyetaṁ nāmaṁ. Taṁ sātalakkhaṇaṁ. Santepi ca nesaṁ katthaci avippayoge iṭṭhārammaṇapaṭilābhatuṭṭhi pīti, paṭiladdharasānubhavanaṁ sukhaṁ. Yatha pīti, tattha sukhaṁ. Yattha sukhaṁ, tattha na niyamato pīti. Saṅkhārakkhandhasaṅgahitā pīti, vedanākkhandhasaṅgahitaṁ. Kantārakhinnassa vanantudakadassanasavanesu viya pīti, vanacchāyāpavesana-udakaparibhogesu viya sukhaṁ. Tasmiṁ tasmiṁ samaye pākaṭabhāvato cetaṁ vuttanti veditabbaṁ. Iti ayañca pīti idañca sukhaṁ assa jhānassa, asmiṁ vā jhāne atthīti idaṁ jhānaṁ "pītisukhan"ti vuccati. Atha vā pīti ca sukhañca pītisukhaṁ dhammavinayādayo viya. Vivekajaṁ pītisukhaṁ assa jhānassa, asmiṁ vā jhāne atthīti evampi vivekajaṁ pītisukhaṁ. Yatheva hi jhānaṁ, evaṁ pītisukhampettha vivekajameva hoti. Tañcassa atthīti tasmā alopasamāsaṁ katvā ekapadeneva "vivekajaṁ pītisukhan"tipi vatthuṁ yujjati.

Paṭhamanti gaṇanānupubbatā paṭhamaṁ, paṭhamaṁ uppannantipi paṭhamaṁ. **Jhānanti** duvidhaṁ jhānaṁ ārammaṇūpanijjhānañca lakkhaṇūpanijjhānañca. Tattha aṭṭha samāpattiyo pathavīkasiṇādi-ārammaṇaṁ upanijjhāyantīti "ārammaṇūpanijjhānan"ti saṅkhyaṁ gatā. Vipassanāmaggaphalāni pana lakkhaṇūpanijjhānaṁ nāma. Tattha vipassanā aniccādilakkhaṇassa upanijjhānato lakkhaṇūpanijjhānaṁ, vipassanāya katakiccassa maggena ijjhanato maggo lakkhaṇūpanijjhānaṁ, phalaṁ pana nirodhasaccaṁ tathalakkhaṇaṁ upanijjhāyatīti lakkhaṇūpanijjhānaṁ. Tesu idha pubbabhāge ārammaṇūpanijjhānaṁ, lokuttaramaggakkhaṇe lakkhaṇūpanijjhānaṁ adhippetaṁ, tasmā ārammaṇūpanijjhānato lakkhaṇūpanijjhānato paccanīkajjhāpanato ca "jhānan"ti veditabbaṁ. **Upasampajjāti** upagantvā, pāpuṇitvāti vuttaṁ hoti. Upasampādayitvā vā, nipphādetvāti vuttaṁ hoti. **Viharatīti** tadanurūpena iriyāpathavihārena iriyati, vuttappakārajhānasamaṅgī hutvā attabhāvassa vuttiṁ abhinipphādeti.

Vitakkavicārānaṁ vūpasamāti ettha vitakkassa ca vicārassa cāti imesaṁ dvinnaṁ vūpasamā samatikkamā, dutiyajjhānakkhaṇe apātubhāvāti vuttaṁ hoti. Tattha kiñcāpi dutiyajjhāne sabbepi paṭhamajjhānadhammā na santi, aññeyeva hi paṭhamajjhāne phassādayo, aññe idhāti. Oḷārikassa pana oḷārikassa aṅgassa samatikkamā paṭhamajjhānato paresaṁ dutiyajjhānādīnaṁ adhigamo hotīti dassanatthaṁ "vitakkavicārānaṁ vūpasamā"ti evaṁ vuttanti veditabbaṁ. **Ajjhattan**ti idha niyakajjhattaṁ adhippetaṁ, tasmā attani jātaṁ, attasantāne nibbattanti attho.

Sampasādananti sampasādanaṁ vuccati saddhā. Sampasādanayogato jhānampi sampasādanaṁ nīlavaṇṇayogato nīlavatthaṁ viya. Yasmā vā taṁ jhānaṁ sampasādanasamannāgatattā vitakkavicārakkhobhavūpasamanena ca ceto sampasādayati, tasmāpi sampasādananti vuttaṁ. Imasmiṁ ca atthavikappe sampasādanaṁ cetasoti evaṁ padasambandho veditabbo, purimasmiṁ pana atthavikappe cetasoti etaṁ ekodibhāvena saddhiṁ yojetabbaṁ.

Tatrāyaṁ atthayojanā—eko udetīti **ekodi,** vitakkavicārehi anajjhārūḷhattā aggo seṭṭho hutvā udetīti attho. Seṭṭhopi hi loke ekoti vuccati. Vitakkavicāravirahito vā eko asahāyo hutvā itipi vattuṁ vaṭṭati. Atha vā sampayuttadhamme udāyatīti udi, uṭṭhapetīti attho. Seṭṭhaṭṭhena eko ca so udi cāti ekodi. Samādhissetaṁ adhivacanaṁ. Iti imaṁ ekodiṁ bhāveti vaḍḍhetīti idaṁ dutiyaṁ jhānaṁ **ekodibhāvaṁ.** So panāyaṁ ekodi yasmā cetaso, na sattassa na jīvassa. Tasmā etaṁ "cetaso ekodibhāvan"ti vuttaṁ.

Nanu cāyaṁ saddhā paṭhamajjhānepi atthi, ayañca ekodināmako samādhi, atha kasmā idameva "sampasādanaṁ cetaso ekodibhāvan"ti ca vuttanti. Vuccate—aduṁ hi paṭhamajjhānaṁ vitakkavicārakkhobhena vīcitaraṅgasamākulamiva jalaṁ na suppasannaṁ hoti, tasmā satiyāpi saddhāya "sampasādanan"ti na vuttaṁ. Na suppasannattāyeva cettha samādhipi na suṭṭhu pākaṭo, tasmā "ekodibhāvan"tipi na vuttaṁ. Imasmiṁ pana jhāne vitakkavicārapalibodhābhāvena laddhokāsā balavatī saddhā, balavasaddhāsahāyapaṭilābheneva ca samādhipi pākaṭo, tasmā idameva evaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Avitakkaṁ avicāranti bhāvanāya pahinattā etasmiṁ, etassa vā vitakko natthīti avitakkaṁ. Imināva nayena avicāraṁ. Etthāha "nanu ca 'vitakkavicārānaṁ vūpasamā'ti imināpi ayamattho siddho, atha kasmā puna vuttaṁ 'avitakkaṁ avicāran'ti". Vuccate—evametaṁ, siddhovāyamattho, na panetaṁ tadatthadīpakaṁ, nanu avocumha "oḷārikassa pana oḷārikassa aṅgassa samatikkamā paṭhamajjhānato paresaṁ dutiyajjhānādīnaṁ samadhigamo hotīti dassanatthaṁ vitakkavicārānaṁ vūpasamāti evaṁ vuttan"ti.

Apica vitakkavicārānaṁ vūpasamā idaṁ sampasādanaṁ, na kilesakālussiyassa. Vitakkavicāranañca vūpasamā ekodibhāvaṁ, na upacārajjhānamiva nīvaraṇappahānā, na paṭhamajjhānamiva ca aṅgapātubhāvāti evaṁ sampasādana-ekodibhāvānaṁ hetuparidipakamidaṁ vacanaṁ. Tathā vitakkavicārānaṁ vūpasamā idaṁ avitakka-avicāraṁ, na tatiyacatutthajjhānāni viya cakkhuviññāṇādīni viya ca abhāvāti evaṁ avitakka-avicārabhāvassa hetuparidīpakañca. Na vitakkavicārābhāvamattaparidīpakaṁ, vitakkavicārābhāvamattaparidīpakameva pana "avitakkaṁ avicāran"ti idaṁ vacanaṁ. Tasmā purimaṁ vatvāpi puna vattabbamevāti.

Samādhijanti paṭhamajjhānasamādhito, sampayuttasamādhito vā jātanti attho. Tattha kiñcāpi paṭhamajjhānampi sampayuttasamādhito jātaṁ, atha kho ayameva samādhi "samādhī"ti vattabbataṁ arahati vitakkavicārakkhobhavirahena ativiya acalattā suppasannattā ca. Tasmā imassa vaṇṇabhaṇanatthaṁ idameva "samādhijan"ti vuttaṁ. **Pītisukhan**ti idaṁ vuttanayemeva. **Dutiyan**ti gaṇanānupubbatā dutiyaṁ, idaṁ dutiyaṁ uppannantipi dutiyaṁ.

Pītiyā ca virāgāti virāgo nāma vuttappakārāya pītiyā jīgucchanaṁ vā samatikkamo vā, ubhinnaṁ pana antarā casaddo sampiṇḍanattho, so vūpasamaṁ vā sampiṇḍeti vitakkavicāravupasamaṁ vā. Tattha yadā vūpasamameva sampiṇḍeti, tadā pītiyā virāgā ca, kiñca bhiyyo vūpasamā cāti evaṁ yojanā veditabbā. Imissā ca yojanāya virāgo jigucchanattho hoti, tasmā pītiyā jigucchanā ca samatikkamā cāti ayamattho daṭṭhabbo. Yadā pana vitakkavicāravūpasamaṁ sampiṇḍeti, tadā pītiyā ca virāgā, kiñca bhiyyo vitakkavicārānañca vūpasamāti evaṁ yojanā veditabbā. Imisā ca yojanāya virāgo samatikkamanatto hoti, tasmā pītiyā ca samatikkamā, vitakkavicāranañca vupasamāti ayamattho daṭṭhabbo.

Kāmañcete vitakkavicārā dutiyajjhāneyeva vūpasantā, imassa pana jhānassa maggaparidīpanatthaṁ vaṇṇabhaṇanatthañcetaṁ vuttaṁ. Vitakkavicārānaṁ vūpasamāti hi vutte idaṁ paññāyati "nūna[1] vitakkavicāravūpasamo mago imassa jhānassā"ti. Yathā ca tatiye ariyamagge appahīnānampi sakkāyadiṭṭhādīnaṁ "pañcannaṁ orambhāgiyānaṁ saṁyojanānaṁpahānā"ti[2] evaṁ pahānaṁ vuccamānaṁ vaṇṇabhaṇanaṁ hoti, tadadhigamāya ussukkānaṁ ussāhajanakaṁ, evameva idha avūpasantānampi vitakkavicārānaṁ vūpasamo vuccamāno vaṇṇabhaṇanaṁ hoti, tenāyamattho vuttho "pītiyā ca samatikkamā vitakkavicārānañca vūpasamā"ti.

Upekkhako ca viharatīti ettha upapattito ikkhatīti upekkhā, samaṁ passati apakkhapatitā hutvā passatīti attho. Tāya visadāya vipulāya thāmagatāya samannāgatattā tatiyajjhānasamaṅgī "upekkhako"ti vuccati.

Upekkhā pana dasavidhā hoti chaḷaṅgupekkhā brahmavihārupekkhā bojjhaṅgupekkhā vīriyupekkhā saṅkhārupekkhā vedanupekkhā vipassanupekkhā tatramajjhattupekkhā jhānupekkhā pārisuddhupekkhāti.

Tattha yā "idha bhikkhave khīṇāsavo bhikkhu cakkhunā rūpaṁ disvā neva sumano hoti na dummano, upekkhako ca viharati sato sampajāno"ti[3] evamāgatā khīṇāsavassa chasu dvāresu iṭṭhāniṭṭhachaḷārammaṇāpāthe parisuddhapakatibhāvāvijahanākārabhūtā upekkhā, ayaṁ **chaḷaṅgupekkhā** nāma.

Yā pana "upekkhāsahagatena cetasā ekaṁ disaṁ pharitvā viharatī"ti[4] evamāgatā sattesu majjhattākārabhūtā upekkhā, ayaṁ **brahmavihārupekkhā** nāma.

Yā pana "upekkhāsambojjhaṅgaṁ bhāveti vivekanissitan"ti[5] evamāgatā sahajātadhammānaṁ majjhattākārabhūtā upekkhā, ayaṁ **bojjhaṅgupekkhā** nāma.

---

1. Nanu (Sī)
2. Dī 1. 148; Ma 2. 99; Saṁ 3. 63; Aṁ 1. 235 piṭṭhādīsu.
3. Aṁ 2. 247. piṭṭhe.
4. Dī 1. 234; Ma 1. 47 piṭṭhādīsu.
5. Ma 2. 204 piṭṭhādīsu.

Yā pana "kālena kālaṁ upekkhānimittaṁ manasikarotī"ti[1] evamāgatā anaccāraddhanātisithilavīriyasaṅkhātā upekkhā, ayaṁ **vīriyupekkhā** nāma.

Yā pana "kati saṅkhārupekkhā samathavasena[2] uppajjanti, kati saṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjanti, aṭṭha saṅkhārupekkhā samathavasena uppajjanti, dasasaṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjantī"ti[3] evamāgatā nīvaraṇādipaṭisaṅkhāsantiṭṭhanāgahaṇe majjhattabhūtā upekkhā, ayaṁ **saṅkhārupekkhā** nāma.

Yā pana "yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti upekkhāsahagatan"ti[4] evamāgatā adukkhamasukhasaññitā upekkhā, ayaṁ **vedanupekkhā** nāma.

Yā "yadatthi yaṁ bhūtaṁ, taṁ pajahati, upekkhaṁ paṭilabhatī"ti[5] evamāgatā vicinane majjhattabhūtā upekkhā, ayaṁ **vipassanupekkhā** nāma.

Yā pana chandādīsu yevāpanakesu āgatā sahajātānaṁ samavāhitabhūtā upekkhā, ayaṁ **tatramajjhattupekkhā** nāma.

Yā pana "upekkhako ca viharatī"ti[6] evamāgatā aggasukhepi tasmiṁ apakkhapātajananī upekkhā, ayaṁ **jhānupekkhā** nāma.

Yā pana "upekkhāsatipārisuddhiṁ catutthaṁ jhānan"ti[7] evamāgatā sabbapaccanīkaparisuddhā paccanīkavūpasamanepi abyāpārabhūtā upekkhā, ayaṁ **pārisuddhupekkhā** nāma.

Tattha chaḷaṅgupekkhā ca brahmavihārupekkhā ca bojjhaṅgupekkhā ca tatramajjhattupekkhā ca jhānupekkhā ca pārisuddhupekkhā ca atthato ekā, tatramajjhattupekkhāva hoti. Tena tena avatthābhedena panassāyaṁ bhedo. Ekassāpi sato sattassa kumārayuvattherasenāpatirājādivasena viya, tasmā tāsu yattha chaḷaṅgupekkhā, na tattha bojjhaṅgupekkhādayo. Yattha vā pana bojjhaṅgupekkhā, na tattha chaḷaṅgupekkhādayo hontīti veditabbo.

---

1. Aṁ 1. 258 piṭṭhe.
2. Samādhivasena (Sabbattha)
3. Khu 9. 62 piṭṭhe.
4. Abhi 1. 40 piṭṭhe.
5. Ma 3. 51; Aṁ 2. 450 piṭṭhesu.
6. Abhi 1. 45; Dī 1. 71 piṭṭhādīsu.
7. Abhi 1. 45; Dī 1. 71 piṭṭhādīsu.

Yathā cetāsaṁ atthato ekībhāvo, evaṁ saṅkhārupekkhāvipassanupekkhānampi. Paññā eva hi sā, kiccavasena dvidhā bhinnā. Yathā hi purisassa sāyaṁ gehaṁ paviṭṭhaṁ sappaṁ ajapadadaṇḍaṁ gahetvā pariyesamānassa taṁ thusakoṭṭhake nipannaṁ disvā "sappo nu kho, no"ti avalokentassa sovatthikattayaṁ disvā nibbematikassa "sappo, na sappo"ti vicinane majjhattatā uppajjati, evameva yā āraddhavipassakassa vipassanāñāṇena lakkhaṇattaye diṭṭhe saṅkhārānaṁ aniccabhāvādivicinane majjhattatā uppajjati, ayaṁ vipassanupekkhā. Yathā pana tassa purisassa ajapadadaṇḍena gāḷhaṁ sappaṁ gahetvā "kintāhaṁ imaṁ sappaṁ aviheṭhento attānañca iminā aḍaṁsāpento muñceyyan"ti muñcanākārameva pariyesato gahaṇe majjhattatā hoti, evameva yā lakkhaṇattayassa diṭṭhattā āditte viya tayo bhave passato saṅkhāragahaṇe majjhattatā, ayaṁ saṅkhārupekkhā. Iti vipassanupekkhāya siddhāya saṅkhārupekkhāpi siddhāva hoti. Iminā panesā vicinanagahaṇesu majjhattasaṅkhātena kiccena dvidhā bhinnāti. Vīriyupekkhā pana vedanupekkhā ca aññamaññañca avasesāhi ca atthato bhinnā evāti. Āha cettha—

"Majjhattabrahmabojjhaṅga-chaḷaṅgajhānasuddhiyo.
Vipassanā ca saṅkhāra-vedanā vīriyaṁ iti.

Vitthārato daso'pekkhā, cha majjhattādito tato.
Duve paññā tato dvīhi, catassova bhavantimā"ti[1].

Iti imāsu upekkhāsu jhānupekkhā idha adhippetā. Sā majjhattalakkhaṇā. Etthāha "nanu cāyaṁ atthato tatramajjhattupekkhāva hoti, sā ca paṭhamadutiyajjhānesupi atthi, tasmā tatrapi 'upekkhako ca viharatī"ti evamayaṁ vattabbā siyā, sā kasmā na vuttā"ti? Aparibyattakiccato. Aparibyattañhi tassa tattha kiccaṁ vitakkādīhi abhibhūtattā, idha panāyaṁ vitakkavicārapītīhi anabhibhūtattā ukkhittasirā viya hutvā paribyattakiccā jātā, tasmā vuttāti.

Idāni **sato ca sampajāno**ti ettha saratīti sato. Sampajānātīti sampajāno. Iti puggalena sati ca sampajaññañca vuttaṁ. Tattha

1. Bhavanti cāti (Sī)

saraṇalakkhaṇā sati. Asammohalakkhaṇaṁ sampajaññaṁ. Tattha kiñcāpi idaṁ satisampajaññaṁ purimajjhānesupi atthi, muṭṭhassatissa hi asampajānassa upacāramattampi na sampajjati, pageva appana. Oḷārikattā pana tasaṁ jhānānaṁ bhūmiyaṁ viya purisassa cittassa gati sukhā hoti, abyattaṁ tattha satisampajaññakiccaṁ. Oḷārikaṅgappahānena pana sukhumattā imassa jhānassa purisassa khuradhārāyaṁ viya satisampajaññakiccapariggahitā eva cittassa gati icchitabbāti idheva vuttaṁ. Kiñca bhiyyo—yathā dhenupago vaccho dhenuto apanīto arakkhiyamāno punadeva dhenuṁ upagacchati, evamidaṁ tatiyajjhānasukhaṁ pītito apanītampi[1] satisampajaññārakkhena arakkhiyamānaṁ punadeva pītiṁ upagaccheyya, pītisampayuttameva siyā. Sukhe vāpi[2] sattā sārajjanti, idañca atimadhuraṁ sukhaṁ tato paraṁ sukhābhāvā. Satisampajaññānubhāvena panettha sukhe asārajjanā hoti, no aññathāti imampi atthavisesaṁ dassetuṁ idaṁ idheva vuttanti veditabbaṁ.

Idāni **sukhañca kāyena paṭisaṁvedetī**ti ettha kiñcāpi tatiyajjhānasamaṅgino sukhapaṭisaṁvedanābhogo natthi, evaṁ santepi yasmā tassa nāmakāyena sampayuttaṁ sukhaṁ, yaṁ vā taṁ nāmakāyasampayuttaṁ sukhaṁ, taṁsamuṭṭhānenassa yasmā atipaṇītena rūpena rūpakāyo phuṭṭho, yassa phuṭṭhattā jhānā vuṭṭhitopi sukhaṁ paṭisaṁvadeyya, tasmā etamatthaṁ dassento "sukhañca kāyena paṭisaṁvedetī"ti āha.

Idāni **yaṁ taṁ ariyā ācikkhanti upekkhako satimā sukhavihārī**ti ettha yaṁjhānahetu yaṁjhānakāraṇā taṁ tatiyajjhānasamaṅgipuggalaṁ Buddhādayo ariyā ācikkhanti desenti paññapenti paṭṭhapenti vivaranti vibhajanti uttānīkaronti pakāsenti, pasaṁsantīti adhippāyo. Kinti? Upekkhako satimā sukhavihārīti. Taṁ tatiyaṁ jhānaṁ upasampajja viharatīti evamettha yojanā veditabbā.

Kasmā pana taṁ te evaṁ pasaṁsantīti? Pasaṁsārahato. Ayaṁ hi yasmā atimadhurasukhe sukhapāramippattepi tatiyajjhāne upekkhako, na tattha sukhābhisaṅgena ākaḍḍhīyati. Yathā ca pīti na uppajjati, evaṁ

---

1. Apanītaṁ (Sabbattha) Vi-Ṭṭha 1. 121 piṭṭhe pana passitabbaṁ.
2. Sukhe cāpi (Sī, Ka)

upaṭṭhitassatitāya satimā. Yasmā ca ariyakantaṁ ariyajanasevitameva ca asaṁkiliṭṭhaṁ sukhaṁ nāmakāyena paṭisaṁvedeti, tasmā pasaṁsāraho hoti. Iti pasaṁsārahato naṁ ariyā te evaṁ pasaṁsārahahetubhūte guṇe pakāsentā "upekkhako satimā sukhavihārī"ti evaṁ pasaṁsantīti veditabbaṁ. **Tatiyan**ti gaṇanānupubbatā tatiyaṁ, tatiyaṁ uppannantipi tatiyaṁ.

Sukhassa ca pahānā dukkhassa ca pahānāti kāyikasukhassa ca kāyikadukkhassa ca pahānā. **Pubbevā**ti tañca kho pubbeva, na catutthajjhānakkhaṇe. **Somanassadomanassānaṁ atthaṅgamā**ti cetasikasukhassa cetasikadukkhassa cāti imesampi dvinnaṁ pubbeva atthaṅgamā, pahānā-icceva vuttaṁ hoti. Kadā pana nesaṁ pahānaṁ hoti? Catunnaṁ jhānānaṁ upacārakkhaṇe. Somanassaṁ hi catutthassa jhānassa upacārakkhaṇeyeva pahīyati, dukkhadomanassasukhāni paṭhamadutiyatatiyānaṁ upacārakkhaṇesu. Evametesaṁ pahānakkamena avuttānaṁ **Indriyavibhaṅge**[1] pana indriyānaṁ uddesakkameneva idhāpi vuttānaṁ sukhadukkhasomanassadomanassānaṁ pahānaṁ veditabbaṁ.

Yadi panetāni tassa tassa jhānassa upacārakkhaṇeyeva pahīyanti, atha kasmā "kattha cuppannaṁ dukkhindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhati. Idha bhikkhave bhikkhu vivicceva kāmehi -pa- paṭhamajjhānaṁ upasampajja viharati. Ettha cuppannaṁ dukkhindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhati. Kattha cuppannaṁ domanassindriyaṁ. Sukhindriyaṁ. Somanassindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhati. Idha bhikkhave bhikkhu sukhassa ca pahānā -pa- catutthaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Ettha cuppannaṁ somanassindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhatī"ti[2] evaṁ jhānesveva nirodho vuttoti? Atisayanirodhattā. Atisayanirodho hi tesaṁ paṭhamajjhānādīsu, na nirodhoyeva. Nirodhoyeva pana upacārakkhaṇe, nātisayanirodho. Tathā hi nānāvajjane paṭhamajjhānūpacāre niruddhassāpi dukkhindriyassa ḍaṁsamakasādisamphassena vā visamāsanūpatāpena vā siyā uppatti, na tveva anto-appanāyaṁ. Upacāre vā niruddhampetaṁ na suṭṭhu niruddhaṁ hoti paṭipakkhena avihatattā. Anto-appanāyaṁ pana pītipharaṇena sabbo kāyo sukhokkanto hoti, sukhokkantakāyassa ca

1. Abhi 2. 128 piṭṭhe.
2. Saṁ 3. 188 piṭṭhe.

suṭṭhu niruddhaṁ hoti dukkhindriyaṁ paṭipakkhena vihatattā. Nānāvajjaneyeva ca dutiyajjhānūpacāre pahīnassāpi domanassindriyassa yasmā etaṁ vitakkavicārapaccayepi kāyakilamathe cittūpaghāte ca sati uppajjati, vitakkavicārābhāve neva uppajjati. Yattha pana uppajjati, tattha vitakkavicārabhāve. Appahīnāyeva ca dutiyajjhānūpacāre vitakkavicārāti tatthassa siyā uppatti, natveva dutiyajjhāne pahīnapaccayattā. Tathā tatiyajjhānūpacāre pahīnassāpi sukhindriyassa pītisamuṭṭhānapaṇītarūpaphuṭṭhākāyassa siyā uppatti, natveva tatiyajjhāne. Tatiyajjhāne hi sukhassa paccayabhūtā pīti sabbaso niruddhā hoti[1]. Tathā catutthajjhānupacāre pahīnassāpi somanassindriyassa āsannattā, appanāppattāya upekkhāya abhāvena sammā anatikkantattā ca siyā uppatti, natveva catutthajjhāne. Tasmā eva ca "etthuppannaṁ dukkhindriyaṁ aparisesaṁ nirujjhatī"ti tattha tattha aparisesaggahaṇaṁ katanti.

Etthāha "athevaṁ tassa tassa jhānassūpacāre pahīnāpi etā vedanā idha kasmā samāharī"ti. Sukhaggahaṇatthaṁ. Yā hi ayaṁ "adukkhamasukhan"ti ettha adukkhamasukhā vedanā vuttā, sā sukhumā dubbiññeyyā na sakkā sukhena gahetuṁ, tasmā yathā nāma duṭṭhassa yathā tathā vā upasaṅkamitvā gahetuṁ asakkuṇeyyassa goṇassa gahaṇatthaṁ gopo ekasmiṁ vaje sabbā gāvo samāharati, athekekaṁ nīharanto paṭipāṭiyā āgataṁ "ayaṁ so gaṇhatha nan"ti tampi gāhāpeti, evamevaṁ sukhaggahaṇatthaṁ sabbāpi etā samāhari. Evaṁ hi samāhaṭā etā dassetvā "yaṁ neva sukhaṁ, na dukkhaṁ, na somanassaṁ, na domanassaṁ, ayaṁ adukkhamasukhāvedanā"ti sakkā hoti esā gāhayituṁ.

Apica adukkhamasukhāya cetovimuttiyā paccayadassanatthañcāpi etā vuttāti veditabbā. Sukhadukkhappahānādayo hi tassā paccayā. Yathāha "cattāro kho āvuso paccayā adukkhamasukhāya cetovimuttiyā samāpattiyā, idhāvuso bhikkhu sukhassa ca pahānā -pa- catutthaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Ime kho āvuso cattāro paccayā adukkhamasukhāya cetovimuttiyā samāpattiyā"ti[2]. Yathā vā aññattha pahīnāpi sakkāyadiṭṭhi-ādayo tatiyamaggassa vaṇṇabhaṇanatthaṁ tattha pahīnāti

1. Nirujjhati (Sī) 2. Ma 1. 370 piṭṭhe.

vuttā, evaṁ vaṇṇabhaṇanatthampetassa jhānassetā idha vuttātipi veditabbā. Paccayaghātena vā ettha rāgadosānaṁ atidūrabhāvaṁ dassetumpetā vuttāti veditabbā. Etāsu hi sukhaṁ somanassassa paccayo, somanassaṁ rāgassa, dukkhaṁ domanassassa, domanassaṁ dosassa. Sukhādighātena ca sappaccayā rāgadosā hatāti atidūre hontīti.

Adukkhamasukhanti dukkhābhāvena adukkhaṁ. Sukhābhāvena asukhaṁ. Etenettha dukkhasukhapaṭipakkhabhūtaṁ tatiyavedanaṁ dīpeti, na dukkhasukhābhāvamatthaṁ. Tatiyavedanā nāma adukkhamasukhā, upekkhātipi vuccati. Sā iṭṭhāniṭṭhaviparītānubhavanalakkhaṇā. **Upekkhāsatipārisuddhin**ti upekkhāya janitasatipārisuddhiṁ. Imasmiṁ hi jhāne suparisuddhā sati, yā ca tassā satiyā pārisuddhi, sā upekkhāya katā, na aññena. Tasmā etaṁ "upekkhāsatipārisuddhin"ti vuccati. Yāya ca upekkhāya ettha satiyā pārisuddhi hoti, sā atthato tatramajjhattatāti veditabbā. Na kevalaṁ cettha tāya satiyeva parisuddhā, apica kho sabbepi sampayuttadhammā, satisīsena pana desanā vuttā.

Tattha kiñcāpi ayaṁ upekkhā heṭṭhātipi tīsu jhānesu vijjati, yathā pana divā sūriyappabhābhibhavā sommabhāvena ca attano upakārakattena vā sabhāgāya rattiyā alābhā divā vijjamānāpi candalekhā aparisuddhā hoti apariyodātā, evamayampi tatramajjhattupekkhācandalekhā vitakkādipaccanīkadhammatejābhibhavā sabhāgāya ca upekkhāvedanārattiyā alābhā vijjamānāpi paṭhamajjhānādibhede aparisuddhā hoti. Tassā ca aparisuddhāya divā aparisuddhacandalekhāya pabhā viya sahajātāpi sati-ādayo aparisuddhāva honti. Tasmā tesu ekampi upekkhāsatipārisuddhin"ti na vuttaṁ. Idha pana vitakkādipaccanīkatejābhibhavābhāvā sabhāgāya ca upekkhāvedanārattiyā paṭilābhā ayaṁ tatramajjhattupekkhācandalekhā ativiya parisuddhā, tassā parisuddhāttā parisuddhacandalekhāya pabhā viya sahajātāpi sati-ādayo parisuddhā honti pariyodātā. Tasmā idameva "upekkhāsatipārisuddhin"ti vuttanti veditabbaṁ. **Catutthan**ti gaṇanānupubbatā catutthaṁ,catutthaṁ uppannantipi catutthaṁ.

Imāni cattāri jhānāni pubbabhāgepi nānā, maggakkhaṇepi. Pubbabhāge samāpattivasena nānā, maggakkhaṇe nānāmaggavasena. Ekassa hi paṭhamamaggo

paṭhamajjhāniko hoti, dutiyamaggādayopi paṭhamajjhānikā vā dutiyādīsu aññatarajjhānikā vā. Ekassa paṭhamamaggo dutiyādīnaṁ aññatarajjhāniko hoti, dutiyādayopi dutiyādīnaṁ aññatarajjhānikā vā paṭhamajjhānikā vā. Evaṁ cattāropi maggā jhānavasena sadisā vā asadisā vā ekaccasadisā vā honti. Ayaṁ panassa viseso pādakajjhānaniyamena hoti. Paṭhamajjhānalābhino hi paṭhamajjhānā vuṭṭhāya vipassantassa uppannamaggo paṭhamajjhāniko hoti, maggaṅgabojjhaṅgāni panettha paripuṇṇāneva honti. Dutiyajjhānato vuṭṭhāya vipassantassa uppanno dutiyajjhāniko hoti, maggaṅgāni panettha satta honti. Tatiyajjhānato vuṭṭhāya vipassantassa uppanno tatiyajjhāniko, maggaṅgāni panettha satta, bojjhaṅgāni cha honti. Esa nayo catutthajjhānato paṭṭhāya[1] yāva nevasaññānāsaññāyatanā. Āruppe catukkapañcakajjhānaṁ uppajjati, tañca kho lokuttaraṁ, na lokiyanti vuttaṁ. Ettha kathanti? Etthapi paṭhamajjhānādīsu yato vuṭṭhāya sotāpattimaggaṁ paṭilabhitvā arūpasamāpattiṁ bhāvetvā yo āruppe uppanno, taṁjhānikāva tassa tattha tayo maggā uppajjanti. Evaṁ pādakajjhānameva niyameti. Keci pana therā "vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyamentī"ti vadanti. Keci "puggalajjhāsayo niyametī"ti vadanti. Keci "vuṭṭhānagāminī vipassanā niyametī"ti vadanti.

Tatrāyaṁ anupubbikathā—vipassanāniyamena hi sukkhavipassakassa uppannamaggopi, samāpattilābhino jhānaṁ pādakaṁ akatvā uppannamagopi, paṭhamajjhānaṁ pādakaṁ katvā pakiṇṇakasaṅkhāre sammasitvā uppāditamaggopi paṭhamajjhānikova hoti, sabbesu satta bojjhaṅgāni aṭṭha maggaṅgāni pañca jhānaṅgāni honti. Tesaṁ hi pubbabhāgavipassanā somanassasahagatāpi upekkhāsahagatāpi hutvā vuṭṭhānakāle saṅkhārupekkhābhāvaṁ pattā somanassasahagatāva hoti.

Pañcakanaye dutiyatatiyacatutthajjhānāni pādakāni katvā uppāditamaggesu yathākkameneva jhānaṁ caturaṅgikaṁ tivaṅgikaṁ duvaṅgikañca hoti, sabbesu pana satta maggaṅgāni honti, catutthe cha bojjhaṅgāni. Ayaṁ viseso pādakajjhānaniyamena ceva vipassanāniyamena ca hoti.

---

1. Vuṭṭhāya (Sī)

Tesampi hi pubbabhāgavipassanā somanassasahagatāpi upekkhāsahagatāpi hoti, vuṭṭhānagāminī somanassasahagatāva.

Pañcamajjhānaṁ pādakaṁ katvā nibbattitamagge pana upekkhācittekaggatāvasena dve jhānaṅgāni, bojjhaṅgamaggaṅgāni cha satta ceva. Ayampi viseso ubhayaniyamavasena hoti. Imasmiṁ hi naye pubbabhāgavipassanā somanassasahagatā vā upekkhāsahagatā vā hoti, vuṭṭhānagāminī upekkhāsahagatāva hoti. Arūpajjhānāni pādakāni katvā uppāditamaggepi eseva nayo. Idha pana catukkanaye avitakkavicāramattassa dutiyajjhānassa abhāvā taṁ apanetvā sesānaṁ vasena yojetabbaṁ. Evaṁ pādakajjhānato vuṭṭhāya ye keci saṅkhāre sammasitvā nibbattitamaggassa āsannapadese vuṭṭhitasamāpatti attanā sadisabhāvaṁ karoti bhūmivaṇṇo viya godhāvaṇṇassa.

Dutiyattheravāde pana yato yato samāpattito vuṭṭhāya ye ye samāpattidhamme sammasitvā maggo nibbattito hoti, taṁtaṁsamāpattisadisova hoti. Tatrāpi ca vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.

Tatiyattheravāde attano ajjhāsayānurūpena yaṁ yaṁ jhānaṁ pādakaṁ katvā ye ye jhānadhamme sammasitvā maggo nibbattito, taṁtaṁjhānasadisova hoti. Pādakajjhānaṁ pana sammasitajjhānaṁ vā vinā ajjhāsayamatteneva taṁ na ijjhati. Etthāpi ca vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.

Ayaṁ vuccati sammāsamādhīti yā imesu catūsu jhānesu ekaggatā, ayaṁ pubbabhāge lokiyo, aparabhāge lokuttaro sammāsamādhi nāma vuccati. Evaṁ lokiyalokuttaravasena Dhammasenāpati maggasaccaṁ deseti. Tattha lokiyamagge sabbāneva maggaṅgāni yathānurūpaṁ chasu ārammaṇesu aññatarārammaṇāni honti. Lokuttaramagge pana catusaccappaṭivedhāya pavattassa ariyasāvakassa nibbānārammaṇaṁ avijjānusayasamugghātakaṁ paññācakkhu sammādiṭṭhi, tatthā sampannadiṭṭhissa taṁsampayutto tividhamicchāsaṅkappasamugghātako cetaso nibbānapadābhiniropano sammāsaṅkappo, tathā passantassa vitakkentassa ca taṁsampayuttāva catubbidhavacīduccaritasamugghātikā micchāvācāya virati sammāvācā, tathā viramantassa taṁsampayuttāva tividhamicchākammantasamucchedikā micchākammantā

virati sammākammanto, tesaṁyeva cassa vācākammantānaṁ vodānabhūtā taṁsampayuttāva kuhanādisamucchedikā micchā-ājīvā virati sammā-ājīvo, tassāyevassa sammāvācākammantājīvasaṅkhātāya sīlabhūmiyaṁ patiṭṭhamānassa tadanurūpo taṁsampayuttova kosajjasamucchedako, anuppannuppannānaṁ akusalakusalānaṁ anuppādappahānuppādaṭṭhitisādhako ca vīriyārambho sammāvāyāmo, evaṁ vāyamantassa taṁsampayuttova micchāsativiniddhunako, kāyādīsu kāyānupassanādisādhako ca cetaso asammoso sammāsati, evaṁ anuttarāya satiyā suvihitacittārakkhassa taṁsampayuttāva micchāsamādhividdhaṁsikā cittekaggatā sammāsamādhi[1]. Esa lokuttaro ariyo aṭṭhaṅgiko maggo.

Yo saha lokiyena maggena dukkhanirodhagāminipaṭipadāti saṅkhyaṁ gato, so kho panesa maggo sammādiṭṭhisaṅkappānaṁ vijjāya sesadhammānaṁ caraṇena saṅgahitattā vijjā ceva caraṇañca. Tathā tesaṁ dvinnaṁ vipassanāyānena itaresaṁ samathayānena saṅgahitattā samatho ceva vipassanā ca. Tesaṁ dvinnaṁ paññākkhandhena tadanantarānaṁ tiṇṇaṁ sīlakkhandhena avasesānaṁ tiṇṇaṁ samādhikkhandhena adhipaññā-adhisīla-adhicittasikkhāhi ca saṅgahitattā khandhattayañceva sikkhattayañca hoti. Yena samannāgato ariyasāvako dassanasamatthehi cakkhūhi gamanasamatthehi ca pādehi samannāgato addhiko viya vijjācaraṇasampanno hutvā vipassanāyānena kāmasukhallikānuyogaṁ samathayānena attakilamathānuyoganti antadvayaṁ parivajjetvā majjhimapaṭipadaṁ paṭipanno paññākkhandhena mohakkhandhaṁ, sīlakkhandhena dosakkhandhaṁ, samādhikkhandhena ca lobhakkhandhaṁ padālento adhipaññāsikkhāya paññāsampadaṁ, adhisīlasikkhāya sīlasampadaṁ, adhicittasikkhāya samādhisampadanti tisso sampattiyo patvā amataṁ nibbānaṁ sacchikaroti. Ādimajjhapariyosānakalyāṇaṁ sattatiṁsabodhipakkhiyadhammaratanavicittaṁ sammattaniyāmasaṅkhātaṁ ariyabhūmiṁ okkanto hotīti.

Maggasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Sammāsamādhīti (Sī, Ka)

Saccapakiṇṇakavaṇṇanā

Catūsu pana saccesu bādhanalakkhaṇaṁ dukkhasaccaṁ, pabhavalakkhaṇaṁ samudayasaccaṁ, santilakkhaṇaṁ nirodhasaccaṁ, niyyānalakkhaṇaṁ maggasaccaṁ, apica pavattipavattakanivattinivattakalakkhaṇāni paṭipāṭiyā. Tathā saṅkhatataṇhā-asaṅkhatadassanalakkhaṇāni ca.

Kasmā pana cattāreva ariyasaccāni vuttāni anūnāni anadhikānīti ce? Aññassa asambhavato aññatarassa ca anapaneyyabhāvato. Na hi etehi aññaṁ adhikaṁ vā, etesaṁ vā ekampi apanetabbaṁ sambhoti. Yathāha—

> "Idha bhikkhave āgaccheyya samaṇo vā brāhmaṇo vā 'netaṁ[1] dukkhaṁ ariyasaccaṁ, aññaṁ dukkhaṁ ariyasaccaṁ. Yaṁ samaṇena Gotamena desitaṁ, ahametaṁ[2] dukkhaṁ ariyasaccaṁ ṭhapetvā aññaṁ dukkhaṁ ariyasaccaṁ paññapessāmī'ti netaṁ ṭhānaṁ vijjatī"ti-ādi[3].

Yathā cāha—

> "Yo hi koci bhikkhave samaṇo vā brāhmaṇo vā evaṁ vadeyya 'netaṁ dukkhaṁ paṭhamaṁ ariyasaccaṁ, yaṁ samaṇena Gotamena desitaṁ, ahametaṁ dukkhaṁ paṭhamaṁ ariyasaccaṁ paccakkhāya aññaṁ dukkhaṁ paṭhamaṁ ariyasaccaṁ paññāpessāmī'ti netaṁ ṭhānaṁ vijjatī"ti-ādi[4].

Apica pavattimācikkhanto Bhagavā sahetukaṁ ācikkhi, nivattiñca sa-upāyaṁ. Iti pavattinivattitadubhayahetūnaṁ etapparamato cattāreva vuttāni. Tathā pariññeyya pahātabba sacchikātabba bhāvetabbānaṁ, taṇhāvatthutaṇhātaṇhānirodhataṇhānirodhūpāyānaṁ, ālaya ālayarāmatā-ālayasamugghāta-ālayasamugghātūpāyānañca vasenāpi cattāreva vuttānīti.

Ettha ca oḷārikattā sabbasattasādhāraṇattā ca suviññeyyanti dukkhasaccaṁ paṭhamaṁ vuttaṁ, tasseva hetudassanatthaṁ tadanantaraṁ samudayasaccaṁ,

---

1. Nayidaṁ (Syā, Ka)
2. Ahamidaṁ (Syā, Ka)
3. Gavesitabbaṁ.
4. Saṁ 3. 375 piṭṭhe.

hetunirodhā phalanirodhoti ñāpanatthaṁ tato nirodhasaccaṁ, tadadhigamūpāyadassanatthaṁ ante maggasaccaṁ. Bhavasukhassādagadhitānaṁ vā sattānaṁ saṁvegajananatthaṁ paṭhamaṁ dukkhamāha, taṁ neva akataṁ āgacchati, na issaranimmānādito hoti, ito pana hotīti ñāpanatthaṁ tadanantaraṁ samudayaṁ, tato sahetukena dukkhena abhibhūtattā saṁviggamānasānaṁ dukkhanissaraṇagavesīnaṁ nissaraṇadassanena assāsajananatthaṁ nirodhaṁ, tato nirodhādhigamanatthaṁ nirodhasampāpakaṁ magganti ayametesaṁ kamo.

Etesu pana bhāro viya dukkhasaccaṁ daṭṭhabbaṁ, bhārādānamiva samudayasaccaṁ, bhāranikkhepanamiva nirodhasaccaṁ, bhāranikkhepanūpāyo viya maggasaccaṁ. Rogo viya vā[1] dukkhasaccaṁ, roganidānamiva samudayasaccaṁ, rogavūpasamo viya nirodhasaccaṁ, bhesajjamiva maggasaccaṁ. Dubbhikkhamiva vā dukkhasaccaṁ, dubbuṭṭhi viya samudayasaccaṁ, subhikkhamiva nirodhasaccaṁ, suvuṭṭhi viya maggasaccaṁ. Apica verīveramūlaverasamugghātaverasamugghātūpāyehi, visarukkharukkhamūlamūlūpacchedatadupacchedūpāyehi bhayabhayamūlanibbhayatadadhigamūpāyehi, orimatīramahoghapārimatīrataṁsampāpakavāyāmehi ca yojetvāpetāni upamāto veditabbānīti.

Sabbāneva panetāni saccāni paramatthena vedakakārakanibbutagamakābhāvato suññānīti veditabbāni. Tenetaṁ vuccati—

“Dukkhameva hi, na koci dukkhito,
Kārako na, kiriyāva vijjati.
Atthi nibbuti, na nibbuto pumā,
Maggamatthi, gamako na vijjatī”ti.

Atha vā—

Dhuvasubhasukhattasuññaṁ,
Purimadvaya’mattasuñña’mamatapadaṁ.
Dhuvasukha-attavirahito, maggo iti suññatā tesu.

Nirodhasuññāni vā tīṇi, nirodho ca sesattayasuñño. Phalasuñño vā ettha hetu samudaye dukkhassa abhāvato, magge ca nirodhassa, na phalena sagabbho pakativādīnaṁ pakati viya. Hetusuññañca phalaṁ dukkhasamudayānaṁ nirodhamaggānañca asamavāyā, na hetusamavetaṁ hetuphalaṁ samavāyavādīnaṁ[2] dvi-aṇukādi viya. Tenetaṁ vuccati—

1. Ca (Sī) 2. Hetuphalasamavāyavādīnaṁ (Sī, Abhi-Ṭṭha 2. 84 piṭṭhe ca)

"Tayamidha nirodhasuññaṁ, tayena tenāpi nibbutī suññā.
Suñño phalena hetu, phalampi taṁhetunā suññan"ti.

Sabbāneva saccāni aññamaññasabhāgāni avitathato attasuññato dukkarapaṭivedhato ca. Yathāha—

"Taṁ kiṁ maññasi Ānanda, katamaṁ nu kho dukkarataraṁ vā durabhisambhavataraṁ vā, yo dūratova sukhumena tāḷacchiggaḷena asanaṁ atipāteyya poṅkhānupoṅkhaṁ avirādhitaṁ, yo vā sattadhā[1] bhinnassa vālassa koṭiyā koṭiṁ paṭivijjheyyāti. Etadeva bhante dukkaratarañceva durabhisambhavatarañca. Yo vā sattadhā bhinnassa vālassa koṭiyā koṭiṁ paṭivijjheyyāti. Atha kho te Ānanda duppaṭivijjhataraṁ paṭivijjhanti, ye 'idaṁ dukkhan'ti yathābhūtaṁ paṭivijjhanti -pa- ayaṁ dukkhanirodhagāminī paṭipadā'ti yathābhūtaṁ paṭivijjhantī"ti[2].

Visabhāgāni salakkhaṇavavatthānato. Purimāni ca dve sabhāgāni duravagāhatthena gambhīrattā lokiyattā sāsavattā ca, visabhāgāni phalahetubhedato pariññeyyapahātabbato ca. Pacchimānipi dve sabhāgāni gambhīrattena duravagāhattā lokuttarattā anāsavattā ca, visabhāgāni visayavisayībhedato sacchikātabbabhāvetabbato ca. Paṭhamatatiyāni cāpi sabhāgāni phalāpadesato, visabhāgāni saṅkhatāsaṅkhatato. Dutiyacatutthāni cāpi sabhāgāni hetu-apadesato, visabhāgāni ekantakusalākusalato. Paṭhamacatutthāni cāpi sabhāgāni saṅkhatato, visabhāgāni lokiyalokuttarato. Dutiyatatiyāni cāpi sabhāgāni nevasekkhanāsekkhabhāvato, visabhāgāni sārammaṇānārammaṇato.

Iti evaṁ pakārehi, nayehi ca vicakkhaṇo.
Vijaññā ariyasaccānaṁ, sabhāgavisabhāgatanti.

Sabbameva cettha dukkhaṁ ekavidhaṁ pavattibhāvato, duvidhaṁ nāmarūpato, tividhaṁ kāmarūpārūpūpapattibhavabhedato, catubbidhaṁ catu-āhārabhedato,

---

1. Satadhā (Sī, Ka)
2. Saṁ 3. 395 piṭṭhe.

pañcavidhaṁ pañcupādānakkhandhabhedato. Samudayopi ekavidho pavattakabhāvato, duvidho diṭṭhisampayuttāsampayuttato, tividho kāmabhavavibhavataṇhābhedato, catubbidho catumaggappaheyyato, pañcavidho rūpābhinandanādibhedato, chabbidho chataṇhākāyabhedato. Nirodhopi ekavidho asaṅkhatadhātubhāvato, pariyāyato pana duvidho sa-upādisesa-anupādisesato, tividho bhavattayavūpasamato, catubbidho catumaggādhigamanīyato, pañcavidho pañcābhinandanavūpasamato, chabbidho chataṇhākāyakkhayabhedato. Maggopi ekavidho bhāvetabbato, duvidho samathavipassanābhedato, dassanabhāvanābhedato vā, tividho khandhattayabhedato. Ayaṁ hi sappadesattā nagaraṁ viya rajjena nippadesehi tīhi khandhehi saṅgahito. Yathāha—

> "Na kho āvuso Visākha ariyena aṭṭhaṅgikena maggena tayo khandhā saṅgahitā, tīhi ca kho āvuso Visākha khandhehi ariyo aṭṭhaṅgiko maggo saṅgahito. Yā cāvuso Visākha sammāvācā yo ca sammākammanto yo ca sammā-ājīvo, ime dhammā sīlakkhandhe saṅgahitā. Yo ca sammāvāyāmo yā ca sammāsati yo ca sammāsamādhi, ime dhammā samādhikkhandhe saṅgahitā. Yā ca sammādiṭṭhi yo ca sammāsaṅkappo, ime dhammā paññākkhandhe saṅgahitā"ti[1].

Catubbidho sotāpattimaggādivasena.

Apica sabbāneva saccāni ekavidhāni avitathattā, abhiññeyyattā vā. Duvidhāni lokiyalokuttarato, saṅkhatāsaṅkhatato vā. Tividhāni dassanabhāvanāhi pahātabbato appahātabbato nevapahātabbanāpahātabbato ca. Catubbidhāni pariññeyyapahātabbasacchikātabbabhāvetabbatoti.

Evaṁ ariyasaccānaṁ, dubbodhānaṁ budho vidhiṁ.
Anekabhedato jaññā, hitāya ca sukhāya cāti.

Saccapakiṇṇakavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Ma 1. 375 piṭṭhe.

Idāni Dhammasenāpati Bhagavatā desitakkameneva ante saccacatukkaṁ niddisitvā “taṁ ñātaṭṭhena ñāṇan”ti-ādinā saccacatukkavasena sutamaye ñāṇaṁ nigametvā dasseti, evaṁ “sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇan”ti pubbe vuttaṁ sabbaṁ nigametvā dassetīti.

Saddhammappakāsiniyā Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya

Sutamayañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

2. Sīlamayañāṇaniddesavaṇṇanā

37. Sīlamayañāṇaniddese **pañcā**ti gaṇanaparicchedo. **Sīlānī**ti paricchinnadhammanidassanaṁ. **Pariyantapārisuddhisīlan**ti-ādi pañcannaṁ sarūpato dassanaṁ. Pariyantapārisuddhīti-ādīsu yathā nīlavaṇṇayogato vatthampi nīlamassa atthīti nīlanti vuccati, evaṁ gaṇanavasena pariyanto paricchedo assā atthīti pariyantā, upasampannasīle patte anupasampannasīlassa avasānasabbhāvato vā pariyanto avasānaṁ assā atthīti pariyantā. Sapariyantāti vā vattabbe sakāralopo katoti veditabbo “dakaṁ dakāsayā pavisantī”ti[1] ettha ukāralopo viya. Parisuddhabhāvo pārisuddhi, pariyantā ca sā pārisuddhi cāti pariyantapārisuddhi, pariyantapārisuddhisaṅkhātaṁ sīlaṁ pariyantapārisuddhisīlaṁ. Vuttapaṭipakkhena na pariyantāti **apariyantā,** natthi etissā pariyantotipi apariyantā, vuddho etissā pariyantotipi apariyantā. Samādānato pabhuti akhaṇḍitattā khaṇḍitāpi katapaṭikammattā cittuppādamattakenāpi malena virahitattā ca parisuddhajātimaṇi viya sudhantasuparikammakatasuvaṇṇaṁ viya ca parisuddhattā ariyamaggassa padaṭṭhānabhūtā anūnaṭṭhena **paripuṇṇā.** Diṭṭhiyā pahīnattā diṭṭhiparāmāsena aggahitattā **aparāmaṭṭhā,** ayaṁ te sīle dosoti kenaci codakena parāmasituṁ asakkuṇeyyattā vā aparāmaṭṭhā. Arahattaphalakkhaṇe sabbadarathapaṭippassaddhiyā **paṭippassaddhi. Anupasampannānan**ti anavasesasamādānavasena sīlasampadāya bhusaṁ sampannāti upasampannā, na upasampannā anupasampannā. Tesaṁ anupasampannānaṁ.

---

1. Saṁ 2. 70; Aṁ 1. 342 piṭṭhesu.

Pariyantasikkhāpadānanti ettha sikkhitabbaṭṭhena sikkhā, koṭṭhāsaṭṭhena padāni, sikkhitabbakoṭṭhāsānīti attho. Apica sīle patiṭṭhitena uparipattabbattā sabbe kusalā dhammā sikkhā, sīlāni tāsaṁ sikkhānaṁ patiṭṭhaṭṭhena padānīti sikkhānaṁ padattā sikkhāpadāni, pariyantāni sikkhāpadāni etesanti pariyantasikkhāpadā. Tesaṁ pariyantasikkhāpadānaṁ. Ettha ca dve pariyantā sikkhāpadapariyanto ca kālapariyanto ca. Katamo sikkhāpadapariyanto? Upāsakopāsikānaṁ yathāsamādānavasena ekaṁ vā dve vā tīṇi vā cattāri vā pañca vā aṭṭha vā dasa vā sikkhāpadāni honti, sikkhamānasāmaṇerasāmaṇerīnaṁ dasa sikkhāpadāni. Ayaṁ sikkhāpadapariyanto. Katamo kālapariyanto? Upāsakopāsikā dānaṁ dadamānā parivesanapariyantaṁ sīlaṁ samādiyanti, vihāragatā vihārapariyantaṁ sīlaṁ samādiyanti, ekaṁ vā dve vā tayo vā bhiyyo vā rattindivāni paricchedaṁ katvā sīlaṁ samādiyanti. Ayaṁ kālapariyanto. Imesu dvīsu pariyantesu sikkhāpadaṁ pariyantaṁ katvā samādinnaṁ sīlaṁ vītikkamanena vā maraṇena vā paṭippassambhati, kālaṁ pariyantaṁ katvā samādinnaṁ taṁtaṁkālātikkamena paṭippassambhati.

Apariyantasikkhāpadānanti—

“Nava koṭisahassāni, asīti satakoṭiyo.
Paññāsa satasahassāni, chattiṁsa ca punāpare.

Ete saṁvaravinayā, Sambuddhena pakāsitā.
Peyyālamukhena niddiṭṭhā, sikkhā vinayasaṁvare”ti—

evaṁ gaṇanavasena pariyantānampi sikkhāpadānaṁ anavasesasamādānabhāvavasena lābhayasañāti-aṅgajīvitahetu adiṭṭhapariyantabhāvavasena uparirakkhitabbasīlaparicchedābhāvavasena ca natthi etesaṁ pariyantoti apariyantāni, apariyantāni sikkhāpadāni etesanti apariyantasikkhāpadā. Tesaṁ apariyantasikkhāpadānaṁ, vuddhapariyantasikkhāpadānanti vā attho.

Puthujjanakalyāṇakānanti-ādīsu—

“Puthūnaṁ jananādīhi, kāraṇehi puthujjano.
Puthujjanantogadhattā, puthuvāyaṁ jano iti”—

vuttaputhujjanalakkhaṇānatikkamepi—

"Duve puthujjanā vuttā, Buddhenādiccabandhunā.
Andho puthujjano eko, kalyāṇeko puthujjano"ti—

Vuttaputhujjanadvaye kalyāṇadhammasamāgamena andhaputhujjanabhāvaṁ atikkamma kalyāṇaputhujjanabhāve ṭhitānaṁ puthujjanakalyāṇakānaṁ kalyāṇaputhujjanānanti vuttaṁ hoti. Puthujjanesu vā kalyāṇakānaṁ puthujjanakalyāṇakānaṁ.

Kusaladhamme yuttānanti ettha **kusala**saddo tāva ārogyānavajjachekasukhavipākesu dissati. Ayaṁ hi "kacci nu bhoto kusalaṁ, kacci bhoto anāmayan"ti-ādīsu[1] ārogyedissati. "Katamo pana bhante kāyasamācāro kusalo, yo kho mahārāja kāyasamācāro anavajjo"ti ca[2] "puna caparaṁ bhante etadānuttariyaṁ yathā Bhagavā dhammaṁ deseti kusalesu dhammesū"ti ca[3] evamādīsu anavajje. "Kusalo tvaṁ rathassa aṅgapaccaṅgānaṁ[4], kusalā naccagītassa sikkhitā cāturitthiyo"ti-ādīsu[5] cheke. "Kusalānaṁ bhikkhave dhammānaṁ samādānahetu[6]. Kusalassa kammassa katattā upacitattā"ti-ādīsu[7] sukhavipāke. Svāyamidha ārogyepi anavajjepi sukhavipākepi vaṭṭati.

Vacanattho panettha kucchite pāpake dhamme salayanti calayanti kampenti viddhaṁsentīti kusalā, kucchitena vā ākārena sayanti pavattantīti kusā, te kuse lunanti chindantīti kusalā, kucchitānaṁ vā sānato tanukaraṇato kusaṁ, ñāṇaṁ. Tena kusena lātabbā gahetabbā pavattetabbāti kusalā, yathā vā kusā ubhayabhāgagataṁ hatthappadesaṁ lunanti, evamimepi uppannānuppannabhāvena ubhayabhāgagataṁ saṁkilesapakkhaṁ lunanti, tasmā kusā viya lunantīti kusalā. Apica ārogyaṭṭhena anavajjaṭṭhena kosallasambhūtaṭṭhena vā kusalā. Idha pana yasmā vipassanākusalameva adhippetaṁ, tasmā sese vihāya tasseva dassanatthaṁ "kusaladhamme"ti ekavacanaṁ katanti veditabbaṁ. Vipassanā kusaladhamme sātaccakiriyatāya sakkaccakāritāya ca yuttānanti attho.

Sekkhapariyante paripūrakārīnanti ettha tīsu sikkhāsu jātātipi sekkhā, sattannaṁ sekkhānaṁ etetipi sekkhā, sayameva sikkhantītipi

---

1. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhādīsu.
2. Ma 2. 318 piṭṭhe.
3. Dī 3. 84 piṭṭhe.
4. Ma 2. 58 piṭṭhe.
5. Khu 6. 156 piṭṭhe.
6. Dī 3. 48 piṭṭhe.
7. Abhi 1. 104 piṭṭhādīsu.

sekkhā. Sotāpattimaggaphalasakadāgāmimaggaphala-anāgāmimaggaphala-arahattamaggadhammā. Te sekkhā dhammā pariyante avasāne etassa, te vā sekkhā dhammā pariyanto paricchedo etassāti sekkhapariyanto. Tasmiṁ sekkhapariyante dhammeti sambandho. Paripūraṁ paripuṇṇataṁ karontīti paripūrakārino, paripūrakāro paripūrakiriyā etesaṁ atthīti vā paripūrakārino. Tesaṁ sotāpattimaggassa pubbabhāgabhūte sekkhapariyante paṭipadādhamme vipassanāpāripūriyā paripūrakārīnaṁ. **Kāye ca jīvite ca anapekkhānan**ti ettha **kāye**ti sarīre. Sarīraṁ hi asucisañcayato kucchitānañca kesādīnaṁ cakkhurogādīnañca rogasatānaṁ āyabhūtattā kāyoti vuccati. **Jīvite**ti jīvitindriye. Taṁ hi jīvanti tenāti jīvitanti vuccati. Natthi etesaṁ apekkhāti anapekkhā, nissinehāti attho. Tesaṁ tasmiṁ kāye ca jīvite ca anapekkhānaṁ.

Idāni tesaṁ tesu anapekkhattassa kāraṇaṁ dassento **pariccattajīvitānan**ti āha. Bhagavato ācariyassa vā sakajīvitapariccāgeneva hi te kilamamānepi kāye vinassamānepi jīvite anapekkhā hontīti. **Sattannaṁ sekkhānan**ti sikkhantīti sekkhāti laddhanāmānaṁ sotāpattimaggaṭṭhādīnaṁ sattannaṁ ariyapuggalānaṁ. **Tathāgatasāvakānan**ti Tathāgatassa sāvakānaṁ. Aṭṭhapi hi ariyapuggalā savanante ariyāya jātiyā jātattā Bhagavato desanaṁ anusiṭṭhiṁ aveccappasādayogena sakkaccaṁ suṇantīti sāvakā. Tesupi arahattaphalaṭṭheyeva visesetvā dassento **khīṇāsavānan**ti āha, arahattamaggañāṇena parikkhīṇasabbāsavānanti attho. **Paccekabuddhānan**ti taṁ taṁ kāraṇaṁ paṭicca ekova anācariyako catusaccaṁ bujjhitavāti Paccekabuddho. Tādisānaṁ Paccekabuddhānaṁ.

Tathāgatānanti ettha aṭṭhahi kāraṇehi Bhagavā Tathāgato—tathā āgatoti Tathāgato, tathā gatoti Tathāgato, tathalakkhaṇaṁ āgatoti Tathāgato, tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti Tathāgato, tathadassitāya Tathāgato, tathavāditāya Tathāgato, tathā kāritāya Tathāgato, abhibhavanaṭṭhena Tathāgato.

Kathaṁ Bhagavā **tathā āgatoti Tathāgato?** Yathā sabbalokahitāya ussukkamāpannā purimakā Sammāsambuddhā āgatā. Kiṁ vuttaṁ hoti? Yenābhinīhārena purimakā Bhagavanto āgatā, teneva amhākampi Bhagavā āgato. Atha vā yathā purimakā Bhagavanto dānasīlanekkhammapaññā-vīriyakhantisaccādhiṭṭhānamettupekkhāsaṅkhātā dasa pāramiyo dasa upapāramiyo dasa paramatthapāramiyoti samatiṁsa pāramiyo pūretvā aṅgapariccāgaṁ nayanadhanarajjaputtadārapariccāganti ime pañca mahāpariccāge pariccajitvā, pubbayogapubbacariyadhammakkhānañātattha-cariyādayo pūretvā buddhicariyāya[1] koṭiṁ patvā āgatā, tathā amhākampi Bhagavā āgato. Yathā ca purimakā Bhagavanto cattāro satipaṭṭhāne cattāro sammappadhāne cattāro iddhipāde pañcindriyāni pañca balāni satta bojjhaṅge ariyaṁ aṭṭhaṅgikaṁ maggaṁ bhāvetvā brūhetvā āgatā, tathā amhākampi Bhagavā āgatoti Tathāgato.

Yatheva Dīpaṅkarabuddha-ādayo,
Sabbaññubhāvaṁ Munayo idhāgatā.
Tathā ayaṁ Sakyamunīpi āgato,
Tathāgato vuccati tena cakkhumāti. (1)

Kathaṁ **tathā gatoti Tathāgato?** Yathā sampatijātā purimakā Bhagavanto gatā. Kathañca te gatā? Te hi sampatijātā samehi pādehi pathaviyaṁ patiṭṭhāya uttarenamukhā sattapadavītihārena gatā. Yathāha "sampatijāto Ānanda bodhisatto samehi pādehi pathaviyaṁ patiṭṭhahitvā uttarābhimukho sattapadavītihārena gacchati setamhi chatte anudhārayamāne, sabbā ca disā anuviloketi, āsabhiñca vācaṁ bhāsati 'aggohamasmi lokassa, jeṭṭhohamasmi lokassa, seṭṭhohamasmi lokassa, ayamantimā jāti, natthi dāni punabbhāvo'ti"[2]. Tañcassa gamanaṁ tathaṁ ahosi avitathaṁ anekesaṁ visesādhigamānaṁ pubbanimittabhāvena. Yaṁ hi so sampatijāto samehi pādehi patiṭṭhahi, idamassa caturiddhipādapaṭi-lābhassa pubbanimittaṁ, uttaramukhabhāvo panassa sabbalokuttarabhāvassa pubbanimittaṁ, sattapadavītihāro sattabojjhaṅgaratanapaṭilābhassa pubbanimittaṁ, "suvaṇṇadaṇḍā vītipatanti cāmarā"ti[3]

---

1. Buddhacariyāya (Syā, Ka)
2. Ma 3. 164; Dī 2. 13 piṭṭhesu.
3. Khu 1. 386 piṭṭhe.

ettha vuttacāmarukkhepo pana sabbatitthiyanimmathanassa pubbanimittaṁ, setacchattadhāraṇaṁ arahattaphalavimuttivaravimalasetacchattapaṭilābhassa pubbanimittaṁ sabbādisānuvilokanaṁ sabbaññutānāvaraṇañāṇapaṭilābhassa pubbanimittaṁ, āsabhivācābhāsanaṁ pana appaṭivattiyavaradhammacakkappavattanassa pubbanimittaṁ. Tathāyaṁ Bhagavāpi gato. Tañcassa gamanaṁ tathaṁ ahosi avitathaṁ tesaṁyeva visesādhigamānaṁ pubbanimittabhāvena. Tenāhu porāṇā—

"Muhuttajātova Gavaṁpatī yathā,
Samehi pādehi Phusī vasundharaṁ.
So vikkamī satta padāni Gotamo,
Setañca chattaṁ anudhārayuṁ marū.

Gantvāna so satta padāni Gotamo,
Disā vilokesi samā samantato.
Aṭṭhaṅgupetaṁ giramabbhudīrayi,
Sīho yathā pabbatamuddhaniṭṭhito"ti.

Evaṁ tathā gatoti Tathāgato.

Atha vā yathā purimakā Bhagavanto, ayampi Bhagavā tatheva nekkhammena kāmacchandaṁ -pa- paṭhamajjhānena nīvaraṇe -pa- aniccānupassanāya niccasaññaṁ -pa- arahattamaggena sabbakilese pahāya gato. Evampi tathā gatoti Tathāgato. (2)

Kathaṁ **tathalakkhaṇaṁ āgatoti Tathāgato?** Pathavīdhātuyā kakkhaḷattalakkhaṇaṁ tathaṁ avitathaṁ, āpodhātuyā paggharaṇalakkhaṇaṁ, tejodhātuyā uṇhattalakkhaṇaṁ, vāyodhātuyā vitthambhanalakkhaṇaṁ, ākāsadhātuyā asamphuṭṭhalakkhaṇaṁ, viññāṇadhātuyā vijānanalakkhaṇaṁ.

Rūpassa rūppanalakkhaṇaṁ, vedanāya vedayitalakkhaṇaṁ, saññāya sañjānanalakkhaṇaṁ, saṅkhārānaṁ abhisaṅkharaṇalakkhaṇaṁ, viññāṇassa vijānanalakkhaṇaṁ.

Vitakkassa abhiniropanalakkhaṇaṁ, vicārassa anumajjanalakkhaṇaṁ, pītiyā pharaṇalakkhaṇaṁ, sukhassa sātalakkhaṇaṁ, cittekaggatāya avikkhepalakkhaṇaṁ, phassassa phusanalakkhaṇaṁ.

Saddhindriyassa adhimokkhalakkhaṇaṁ, vīriyindriyassa paggahalakkhaṇaṁ, satindriyassa upaṭṭhānalakkhaṇaṁ, samādhindriyassa avikkhepalakkhaṇaṁ, paññindriyassa pajānanalakkhaṇaṁ.

Saddhābalassa assaddhiye akampiyalakkhaṇaṁ, vīriyabalassa kosajje, satibalassa muṭṭhassacce, samādhibalassa uddhacce, paññābalassa avijjāya akampiyalakkhaṇaṁ.

Satisambojjhaṅgassa upaṭṭhānalakkhaṇaṁ, dhammavicayasambojjhaṅgassa pavicayalakkhaṇaṁ, vīriyasambojjhaṅgassa paggahalakkhaṇaṁ, pītisambojjhaṅgassa pharaṇalakkhaṇaṁ, passaddhisambojjhaṅgassa upasamalakkhaṇaṁ, samādhisambojjhaṅgassa avikkhepalakkhaṇaṁ, upekkhāsambojjhaṅgassa paṭisaṅkhānalakkhaṇaṁ.

Sammādiṭṭhiyā dassanalakkhaṇaṁ, sammāsaṅkappassa abhiniropanalakkhaṇaṁ, sammāvācāya pariggahalakkhaṇaṁ, sammākammantassa samuṭṭhānalakkhaṇaṁ, sammā-ājīvassa vodānalakkhaṇaṁ, sammāvāyāmassa paggahalakkhaṇaṁ, sammāsatiyā upaṭṭhānalakkhaṇaṁ, sammāsamādhissa avikkhepalakkhaṇaṁ.

Avijjāya aññāṇalakkhaṇaṁ, saṅkhārānaṁ cetanālakkhaṇaṁ, viññāṇassa vijjānanalakkhaṇaṁ, nāmassa namanalakkhaṇaṁ, rūpassa ruppanalakkhaṇaṁ, saḷāyatanassa āyatanalakkhaṇaṁ, phassassa phusanalakkhaṇaṁ, vedanāya vedayitalakkhaṇaṁ, taṇhāya hetulakkhaṇaṁ, upādānassa gahaṇalakkhaṇaṁ, bhavassa āyūhanalakkhaṇaṁ, jātiyā nibbattilakkhaṇaṁ, jarāya jīraṇalakkhaṇaṁ, maraṇassa cutilakkhaṇaṁ.

Dhātūnaṁ suññatālakkhaṇaṁ, āyatanānaṁ āyatanalakkhaṇaṁ, satipaṭṭhānānaṁ upaṭṭhānalakkhaṇaṁ, sammappadhānānaṁ padahanalakkhaṇaṁ, iddhipādānaṁ ijjhanalakkhaṇaṁ, indriyānaṁ adhipatilakkhaṇaṁ, balānaṁ akampiyalakkhaṇaṁ, bojjhaṅgānaṁ niyyānalakkhaṇaṁ, maggassa hetulakkhaṇaṁ.

Saccānaṁ tathalakkhaṇaṁ, samathassa avikkhepalakkhaṇaṁ, vipassanāya anupassanālakkhaṇaṁ, samathavipassanānaṁ ekarasalakkhaṇaṁ, yuganaddhānaṁ anativattanalakkhaṇaṁ.

Sīlavisuddhiyā saṁvaralakkhaṇaṁ, cittavisuddhiyā avikkhepalakkhaṇaṁ, diṭṭhivisuddhiyā dassanalakkhaṇaṁ.

Khaye ñāṇassa samucchedalakkhaṇaṁ, anuppāde ñāṇassa passaddhilakkhaṇaṁ.

Chandassa mūlalakkhaṇaṁ, manasikārassa samuṭṭhānalakkhaṇaṁ, phassassa samodhānalakkhaṇaṁ, vedanāya samosaraṇalakkhaṇaṁ, samādhissa pamukhalakkhaṇaṁ, satiyā ādhipateyyalakkhaṇaṁ, paññāya tatuttarilakkhaṇaṁ, vimuttiyā sāralakkhaṇaṁ, amatogadhassa nibbānassa pariyosānalakkhaṇaṁ tathaṁ avitathaṁ. Etaṁ tathalakkhaṇaṁ ñāṇagatiyā āgato avirajjhitvā patto anuppattoti Tathāgato. Evaṁ tathalakkhaṇaṁ āgatoti Tathāgato. (3)

Kathaṁ **tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti Tathāgato?** Tathadhammā nāma cattāri ariyasaccani. Yathāha "cattārimāni bhikkhave tathāni avitathāni anaññathāni. Katamāni cattāri, 'idaṁ dukkhan'ti bhikkhave tathametaṁ avitathametaṁ anaññathametan"ti[1] vitthāro. Tāni ca Bhagavā abhisambuddhoti tathānaṁ abhisambuddhattā Tathāgatoti vuccati. Abhisambodhattho hi ettha gatasaddo.

Apica jarāmaraṇassa jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭho tatho avitatho anaññatho -pa-. Saṅkhārānaṁ avijjāpaccayasambhūtasamudāgataṭṭho tatho avitatho anaññatho. Tathā avijjāya saṅkhārānaṁ paccayaṭṭho tatho avitatho anaññatho -pa-. Jātiyā jarāmaraṇassa paccayaṭṭho tatho avitatho anaññatho. Taṁ sabbaṁ Bhagavā abhisambuddho. Tasmāpi tathānaṁ abhisambuddhattā Tathāgato. Evaṁ tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti Tathāgato. (4)

Kathaṁ **tathadassitāya Tathāgato? Bhagav**ā yaṁ sadevake loke -pa- sadevamanussāya aparimāṇāsu lokadhātūsu aparimāṇānaṁ sattānaṁ cakkhudvāre āpāthaṁ āgacchantaṁ rūpārammaṇaṁ nāma atthi,taṁ sabbākārena jānāti passati. Evaṁ jānatā passatā ca tena taṁ iṭṭhāniṭṭhādivasena vā diṭṭhasutamutaviññātesu labbhamānakapadavasena vā "katamaṁ taṁ rūpaṁ rūpāyatanaṁ, yaṁ rūpaṁ catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāya vaṇṇanibhā sanidassanaṁ sappaṭighaṁ nīlaṁ pītakan"ti-ādinā[2] nayena anekehināmehi terasahi vārehi dvipaññāsāya nayehi vibhajjamānaṁ tathameva hoti, vitathaṁ

1. Saṁ 3. 377 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 162 piṭṭhe.

natthi. Esa nayo sotadvārādīsupi āpāthamāgacchantesu saddādīsu. Vuttampi cetaṁ Bhagavatā "yaṁ bhikkhave sadevakassa lokassa -pa- sadevamanussāya diṭṭhaṁ sutaṁ mutaṁ viññātaṁ pattaṁ pariyesitaṁ anuvicaritaṁ manasā, tamahaṁ jānāmi, tamahaṁ abbhaññāsiṁ, taṁ Tathāgatassa viditaṁ, taṁ Tathāgato na upaṭṭhāsī"ti[1]. Evaṁ tathadassitāya Tathāgato. Tattha tathadassī-atthe Tathāgatoti padasambhavo veditabbo. (5)

Kathaṁ **tathavāditāya Tathāgato?** Yaṁ rattiṁ Bhagavā Bodhimaṇḍe Aparājitapallaṅke nisinno catunnaṁ[2] mārānaṁ matthakaṁ madditvā anuttaraṁ sammāsambodhiṁ abhisambuddho, yañca rattiṁ yamakasālānamantare anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyi, etthantare pañcacattālīsavassaparimāṇe kāle paṭhamabodhiyāpi majjhimabodhiyāpi pacchimabodhiyāpi yaṁ Bhagavatā bhāsitaṁ Suttaṁ Geyyaṁ -pa- Vedallaṁ, taṁ sabbaṁ atthato ca byañjanato ca anavajjaṁ anupavajjaṁ anūnamanadhikaṁ sabbākāraparipuṇṇaṁ rāgamadanimmadanaṁ dosamohamadanimmadanaṁ, natthi tattha vālaggamattampi pakkhalitaṁ, sabbaṁ taṁ ekamuddikāya lañchitaṁ viya, ekanāḷikāya mitaṁ viya, ekatulāya tulitaṁ viya, ca tathameva hoti. Yathāha "yañca Cunda rattiṁ Tathāgato anuttaraṁ sammāsambodhiṁ abhisambujjhati, yañca rattiṁ anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyati, yaṁ etasmiṁ antare bhāsati lapati niddisati, sabbaṁ taṁ tathameva hoti, no aññathā. Tasmā 'tathāgato'ti vuccatī"ti[3]. Gada-attho hi ettha gatasaddo. Evaṁ tathavāditāya Tathāgato.

Apica āgadanaṁ āgado, vacananti attho. Tatho aviparīto āgado assāti dakārassa takāraṁ katvā Tathāgatoti evametasmiṁ atthe padasiddhi veditabbā. (6)

Kathaṁ **tathākāritāya Tathāgato?** Bhagavato hi vācāya kāyo anulometi, kāyassāpi vācā, tasmā yathāvādī tathākārī yathākārī tathāvādī ca hoti. Evaṁ bhūtassa cassa yathā vācā, kāyopi tathā gato pavattoti attho. Yathā ca kāyo, vācāpi

---

1. Aṁ 1. 333 piṭṭhe.
2. Tiṇṇaṁ (Sī, Aṁ-Ṭṭha 1. 85; Ma-Ṭṭha 1. 52; Dī-Ṭṭha 1. 65 piṭṭhesupi) Gaṇṭhipade pana passitabbaṁ.
3. Dī 3. 111 piṭṭhe.

tathā gatā pavattāti Tathāgato. Tenevāha "yathāvādī bhikkhave Tathāgato tathākārī, yathākārī tathāvādī. Iti yathāvādī tathākārī, yathākārī tathāvādī. Tasmā 'tathāgato'tivuccatī"ti[1]. Evaṁ tathākāritāya Tathāgato. (7)

Kathaṁ **abhibhavanaṭṭhena Tathāgato?** Upari bhavaggaṁ heṭṭhā Avīciṁ pariyantaṁ katvā tiriyaṁ aparimāṇāsu lokadhātūsu sabbasatte abhibhavati sīlena samādhinā paññāya vimuttiyā vimuttiñāṇadassanena, na tassa tulā[2] vā pamāṇaṁ vā atthi, atulo appameyyo anuttaro rājādhirājā devānaṁ atidevo Sakkānaṁ atisakko brahmānaṁ atibrahmā. Tenāha "sadevake bhikkhave loke -pa- sadevamanussāya Tathāgato abhibhū anabhibhūto aññadatthu daso vasavattī. Tasmā 'tathāgato'ti vuccatī"ti[1].

Tatthevaṁ padasiddhi veditabbā—agado viya agado. Ko panesa? Desanāvilāso ceva puññussayo ca. Tena hesa mahānubhāvo bhisakko dibbāgadena sappe viya sabbaparappavādino sadevakañca lokaṁ abhibhavati. Iti sabbalokābhibhavane tatho aviparīto desanāvilāsamayo ceva puññamayo ca agado assāti dakārassa takāraṁ katvā Tathāgatoti veditabbo. Evaṁ abhibhavanaṭṭhena Tathāgato. (8)

Apica tathāya gatotipi Tathāgato, tathaṁ gatotipi Tathāgatoti. **Gato**ti avagato atīto patto paṭipannoti attho. Tattha sakalaṁ lokaṁ tīraṇapariññāya tathāya gato avagatoti Tathāgato, lokasamudayaṁ pahānapariññāya tathāya gato atītoti Tathāgato, lokanirodhaṁ sacchikiriyāya tathāya gato pattoti Tathāgato, lokanirodhagāminipaṭipadaṁ tathaṁ gato paṭipannoti Tathāgato. Tena yaṁ vuttaṁ Bhagavatā "loko bhikkhave Tathāgatena abhisambuddho, lokasmā Tathāgato visaṁyutto. Lokasamudayo bhikkhave Tathāgatena abhisambuddho, lokasamudayo Tathāgatassa pahīno. Lokanirodho

---

1. Aṁ 1. 332 piṭṭhe. 2. Tulo (Syā)

bhikkhave Tathāgatena abhisambuddho, lokanirodho Tathāgatassa sacchikato. Lokanirodhagāminī paṭipadā bhikkhave Tathāgatena abhisambuddhā, lokanirodhagāminī paṭipadā Tathāgatassa bhāvitā. Yaṁ bhikkhave sadevakassa lokassa -pa- anuvicaritaṁ manasā, sabbaṁ taṁ Tathāgatena abhisambuddhaṁ. Tasmā 'tathāgato'ti vuccatī"ti[1]. Tassa evampi attho veditabbo. Idampi ca Tathāgatassa Tathāgatabhāvadīpane mukhamattameva. Sabbākārena pana Tathāgatova Tathāgatassa Tathāgatabhāvaṁ vaṇṇeyya. Yasmā pana sabbabuddhā Tathāgataguṇenāpi samasamā, tasmā sabbesaṁ vasena Tathāgat**āna**nti āha.

Arahantānanti kilesehi ārakattā, arīnaṁ arānañca hatattā, paccayādīnaṁ arahattā, pāpakaraṇe rahābhāvā Tathāgato arahaṁ. Ārakā hi so sabbakilesehi suvidūravidūre ṭhito maggena savāsanānaṁ kilesānaṁ pahīnattāti arahaṁ.

So tato ārakā nāma, yassa yenāsamaṅgitā.
Asamaṅgī ca dosehi, Nātho tenārahaṁ mato.

Te cānena kilesārayo maggena hatāti arīnaṁ hatattāpi arahaṁ.

Yasmā rāgādisaṅkhātā, sabbepi arayo hatā.
Paññāsatthena Nāthena, tasmāpi Arahaṁ mato.

Yañcetaṁ avijjābhavataṇhāmayanābhi puññādi-abhisaṅkhārāraṁ jarāmaraṇanemi āsavasamudayamayena akkhena vijjhitvā tibhavarathe samāyojitaṁ anādikālappavattaṁ saṁsāracakkaṁ, tassānena Bodhimaṇḍe vīriyapādehi sīlapathaviyaṁ patiṭṭhāya saddhāhatthena kammakkhayakaraṁ ñāṇapharasuṁ gahetvā sabbe arā hatāti arānaṁ hatattāpi Arahaṁ.

Arā saṁsāracakkassa, hatā ñāṇāsinā yato.
Lokanāthena tenesa, arahanti pavuccati.

Aggadakkhiṇeyyattā ca cīvarādipaccaye arahati pūjāvisesañca. Teneva ca uppanne Tathāgate ye keci mahesakkhā devamanussā, na

---

1. Aṁ 1. 331 piṭṭhe.

te aññattha pūjaṁ karonti. Tathā hi brahmā Sahampati Sinerumattena ratanadāmena Tathāgataṁ pūjesi, yathābalañca aññe devā manussā ca Bimbisārakosalarājādayo. Parinibbutampi ca Bhagavantaṁ uddissa channavutikoṭidhanaṁ vissajjetvā Asokamahārājā sakalajambudīpe caturāsīti vihārasahassāni patiṭṭhāpesi, ko pana vādo aññesaṁ pūjāvisesānanti paccayādīnaṁ arahattāpi Arahaṁ.

Pūjāvisesaṁ saha paccayehi,
Yasmā ayaṁ arahati Lokanātho.
Atthānurūpaṁ arahanti loke,
Tasmā Jino arahati nāmametaṁ.

Yathā ca loke ye keci[1] paṇḍitamānino bālā asilokabhayena raho pāpaṁ karonti, evamesa na kadāci karotīti pāpakaraṇe rahābhāvatopi Arahaṁ.

Yasmā natthi raho nāma, pāpakammesu tādino.
Rahābhāvena tenesa, Arahaṁ iti vissuto.

Evaṁ sabbathāpi

Ārakattā hatattā ca, kilesārīna so Muni.
Hatasaṁsāracakkāro, paccayādīna cāraho.
Na raho karoti pāpāni, Arahaṁ tena vuccatīti.

yasmā pana sabbabuddhā arahattaguṇenāpi samasamā, tasmā sabbesaṁ vasena "arahantānan"ti āha.

Sammāsambuddhānanti sammā samañca sabbadhammānaṁ Buddhattā Sammāsambuddho. Tathā hesa sabbadhamme sammā sambuddho, abhiññeyye dhamme abhiññeyyato Buddho, pariññeyye dhamme pariññeyyato, pahātabbe dhamme pahātabbato, sacchikātabbe dhamme sacchikātabbato, bhāvetabbe dhamme bhāvetabbato. Tenevāha—

"Abhiññeyyaṁ abhiññātaṁ, bhāvetabbañca bhāvitaṁ.
Pahātabbaṁ pahīnaṁ me, tasmā Buddhosmi brāhmaṇā"ti[2].

---

1. Keci (Syā, Ka, Vi-Ṭṭha 1. 87 piṭṭhepi)
2. Ma 2. 352; Khu 1. 368 piṭṭhesu.

Atha vā cakkhu dukkhasaccaṁ, tassa mūlakāraṇabhāvena samuṭṭhāpikā purimataṇhā samudayasaccaṁ, ubhinnaṁ appavatti nirodhasaccaṁ, nirodhappajānanā paṭipadā maggasaccanti evaṁ ekekapaduddhārenāpi sabbadhamme sammā sāmañca Buddho. Esa nayo sotaghānajivhākāyamanesu. Eteneva nayena rūpādīni cha āyatanāni, cakkhuviññāṇādayo cha viññāṇakāyā, cakkhusamphassādayo cha phassā, cakkhusamphassajādayo cha vedanā, rūpasaññādayo cha saññā, rūpasañcetanādayo cha cetanā, rūpataṇhādayo cha taṇhākāyā, rūpavitakkādayo cha vitakkā, rūpavicārādayo cha vicārā, rūpakkhandhādayo pañcakkhandhā, dasa kasiṇāni, dasa anussatiyo, uddhumātakasaññādivasena dasa saññā, kesādayo dvattiṁsākārā, dvādasāyatanāni, aṭṭhārasa dhātuyo, kāmabhavādayo nava bhavā, paṭhamādīni cattāri jhānāni, mettābhāvanādayo cataso appamaññā, catasso arūpasamāpattiyo, paṭilomato jārāmaraṇādīni, anulomato avijjādīni paṭiccasamuppādaṅgāni ca yojetabbāni. Tatrāyaṁ ekapadayojanā—jarāmaraṇaṁ dukkhasaccaṁ, jāti samudayasaccaṁ, ubhinnaṁ nissaraṇaṁ nirodhasaccaṁ, nirodhappajānanā paṭipadā maggasaccanti evaṁ ekekapaduddhārena sabbadhamme sammā sāmañca Buddho anubuddho paṭividdho. Yaṁ vā pana kiñci atthi neyyaṁ nāma, sabbassa sammā sambuddhattā vimokkhantikañāṇavasena Sammāsambuddho. Tassa pana vibhāgo upari āvi bhavissatīti. Yasmā pana sabbabuddhā Sammāsambuddhaguṇenāpi samasamā, tasmā sabbesaṁ vasena "Sammāsambuddhānan"ti āha.

38. Idāni pariyantapārisuddhi-apariyantapārisuddhisīladvaye ekekameva sīlaṁ pañcadhā bhinditvā dassetuṁ **atthi sīlaṁ pariyantaṁ, atthi sīlaṁ apariyantan**ti-ādimāha. Itaresu pana tīsu sīlesu tathāvidho bhedo natthīti. Tattha **lābhapariyantan**ti lābhena pariyanto bhedo etassāti lābhapariyantaṁ. Evaṁ sesānipi. **Yaso**ti panettha parivāro. **Idhā**ti imasmiṁ loke. **Ekacco**ti eko. **Lābhahetū**ti lābhoyeva hetu lābhahetu, tasmā lābhahetutoti vuttaṁ hoti. Hetvatthe nissakkavacanaṁ. "Lābhapaccayā lābhakāraṇā"ti tasseva vevacanaṁ. Hetumeva hi paṭicca etaṁ phalametīti **paccayo**ti ca, phaluppattiṁ kārayatīti **kāraṇan**ti ca vuccati.

Yathāsamādinnanti yaṁ yaṁ samādinnaṁ gahitaṁ. **Vītikkamatī**ti ajjhācarati. **Evarūpānī**ti evaṁsabhāvāni, vuttappakārānīti adhippāyo. **Sīlānī**ti gahaṭṭhasīlāni vā hontu pabbajitasīlāni vā, yesaṁ ādimhi vā ante vā ekaṁ bhinnaṁ, tāni pariyante chinnasāṭako viya **khaṇḍāni.** Yesaṁ vemajjhe ekaṁ bhinnaṁ, tāni majjhe vinividdhasāṭako viya **chiddāni.** Yesaṁ paṭipāṭiyā dve vā tīṇi vā bhinnāni, tāni piṭṭhiyā vā kucchiyā vā uṭṭhitena dīghavaṭṭādisaṇṭhānena visabhāgavaṇṇena kāḷarattādīnaṁ aññatarasarīravaṇṇā gāvī viya **sabalāni.** Yesaṁ antarantarā ekekāni bhinnāni, tāni antarantarā visabhāgavaṇṇabinduvicitrā gāvī viya **kammāsāni.** Avisesena vā sabbānipi sattavidhena methunasaṁyogena kodhūpanāhādīhi ca pāpadhammehi upahatattā khaṇḍāni chiddāni sabalāni kammāsānīti. Tāniyeva taṇhādāsabyato mocetvā bhujissabhāvākaraṇena **na bhujissāni.** Buddhādīhi viññūhi na pasatthattā **na viññuppasatthāni.** Taṇhādiṭṭhīhi parāmaṭṭhattā, kenaci vā "ayaṁ te sīlesu doso"ti parāmaṭṭhuṁ sakkuṇeyyatāya **parāmaṭṭhāni.** Upacārasamādhiṁ appanāsamādhiṁ vā, atha vā maggasamādhiṁ phalasamādhiṁ vā na saṁvattayantīti[1] **asamādhisaṁvattanikāni.** Na samādhisaṁvattanitānītipi pāṭho.

Keci pana "khaṇḍānīti kusalānaṁ dhammānaṁ appatiṭṭhābhūtattā, chiddānītipi evaṁ. Sabalānīti vivaṇṇakaraṇattā, kammāsānītipi evaṁ. Na bhujissānīti taṇhādāsabyaṁ gatattā. Na viññuppasatthānīti kusalehi garahitattā. Parāmaṭṭhānīti taṇhāya gahitattā. Asamādhisaṁvattanikānīti vippaṭisāravatthubhūtattā"ti evamatthaṁ vaṇṇayanti.

Na avippaṭisāravatthukānīti vippaṭisārāvahattā avippaṭisārassa patiṭṭhā na hontīti attho. **Na pāmojjavatthukānī**ti avippaṭisārajāya dubbalapītiyā na vatthubhūtāni tassā anāvahattā. Evaṁ sesesupi yojanā kātabbā. **Na pītivatthukānī**ti dubbalapītijāya balavapītiyā na vatthubhūtāni. **Na passaddhivatthukānī**ti balavapītijāya kāyacittapassaddhiyā na vatthubhūtāni. **Na sukhavatthukānī**ti passaddhijassa kāyikacetasikasukhassa na vatthubhūtāni. **Na samādhivatthukānī**ti sukhajassa

1. Na saṁvattantīti (Syā, Ka)

samādhissa na vatthubhūtāni. **Na yathābhūtañāṇadassanavatthukānī**ti samādhipadaṭṭhānassa yathābhūtañāṇadassanassa na vatthubhūtāni.

Na ekantanibbidāyāti-ādīsu **na**-kārameva āharitvā "na virāgāyā"ti-ādinā nayena sesapadehipi yojetabbaṁ. **Na virāgāyā**ti-ādīsu sanakāro vā pāṭho. Tattha **ekantanibbidāyā**ti ekantena vaṭṭe nibbindanatthāya na saṁvattantīti sambandho. Evaṁ sesesupi yojetabbaṁ. **Virāgāyā**ti vaṭṭe virajjanatthāya. **Nirodhāyā**ti vaṭṭassa nirodhanatthāya. **Upasamāyā**ti nirodhitassa puna anuppattivasena vaṭṭassa upasamanatthāya. **Abhiññāyā**ti vaṭṭassa abhijānanatthāya. **Sambodhāyā**ti kilesaniddāvigamena vaṭṭato pabujjhanatthāya. **Nibbānāyā**ti amatanibbānatthāya.

Yathāsamādinnaṁ sikkhāpadaṁ vītikkamāyāti yathāsamādinnassa sikkhāpadassa vītikkamanatthāya. Vibhattivipallāsavasena panettha upayogavacanaṁ kataṁ. **Cittampi na uppādetī**ti cittuppādasuddhiyā sīlassa ativisuddhabhāvadassanatthaṁ vuttaṁ, na pana cittuppādamattena sīlaṁ bhijjati. **Kiṁ so vītikkamissatī**ti kimatthaṁ vītikkamaṁ karissati, neva vītikkamaṁ karissatīti attho. **Akhaṇḍānī**ti-ādīni heṭṭhā vuttapaṭipakkhanayena veditabbāni. Na khaṇḍānītipi pāṭho. "Ekantanibbidāyā"ti-ādīsu ekantena vaṭṭe nibbindanatthāyāti-ādinā nayena yojetabbaṁ. Ettha pana **nibbidāyā**ti vipassanā. **Virāgāyā**ti maggo. **Nirodhāya upasamāyā**ti nibbānaṁ. **Abhiññāya sambodhāyā**ti maggo. **Nibbānāyā**ti nibbānameva. Ekasmiṁ ṭhāne vipassanā, dvīsu maggo, tīsu nibbānaṁ vuttanti evaṁ avatthānakathā veditabbā. Pariyāyena pana sabbānipetāni maggavevacanānipi nibbānavevacanānipi hontiyeva.

39. Idāni pariyantāpariyantavasena vijjamānapabhedaṁ dassetvā puna dhammavasena jātivasena paccayavasena sampayuttavasena sīlassa pabhedaṁ dassetuṁ **kiṁ sīlan**ti-ādimāha. Tattha samuṭṭhāti etenāti samuṭṭhānaṁ. Paccayassetaṁ nāmaṁ. Kiṁ samuṭṭhānamassāti **kiṁsamuṭṭhānaṁ.** Katinaṁ dhammānaṁ samodhānaṁ samavāyo assāti **katidhammasamodhānaṁ.**

Cetanā sīlanti pāṇātipātādīhi viramantassa, vattapaṭipattiṁ vā pūrentassa cetanā. **Cetasikaṁ sīlan**ti pāṇātipātādīhi viramantassa virati. Apica cetanā sīlaṁ nāma pāṇātipātādīni pajahantassa

sattakammapathacetanā. Cetasikaṁ sīlaṁ nāma “abhijjhaṁ loke pahāya vigatābhijjhena cetasā viharatī”ti-ādinā[1] nayena vuttā anabhijjhā-abyāpādasammādiṭṭhidhammā. **Saṁvaro silan**ti ettha pañcavidho saṁvaro veditabbo pātimokkhasaṁvaro satisaṁvaro ñāṇasaṁvaro khantisaṁvaro vīriyasaṁvaroti. Tattha “iminā pātimokkhasaṁvarena upeto hoti samupeto”ti[2] ayaṁ **pātimokkhasaṁvaro.** “Rakkhati cakkhundriyaṁ, cakkhundriye saṁvaraṁ āpajjatī”ti[3] ayaṁ **satisaṁvaro.**

> **“**Yāni sotāni lokasmiṁ, (ajitāti Bhagavā,)
> Sati tesaṁ nivāraṇaṁ.
> Sotānaṁ saṁvaraṁ brūmi,
> Paññāyete pidhīyare”ti[4]—

Ayaṁ **ñāṇasaṁvaro.** Paccayapaṭisevanampi ettheva samodhānaṁ gacchati. Yo panāyaṁ “khamo hoti sītassa uṇhassā”ti-ādinā[5] nayena āgato, ayaṁ **khantisaṁvaro** nāma. Yo cāyaṁ “uppannaṁ kāmavitakkaṁ nādhivāsetī”ti-ādinā[6] nayena āgato, ayaṁ **vīriyasaṁvaro** nāma. Ājīvapārisuddhipi ettheva samodhānaṁ gacchati. Iti ayaṁ pañcavidhopi saṁvaro, yā ca pāpabhīrukānaṁ kulaputtānaṁ sampattavatthuto virati, sabbametaṁ saṁvarasīlanti veditabbaṁ. **Avītikkamo sīlan**ti samādinnasīlassa kāyikavācasiko avītikkamo. Idaṁ tāva **kiṁsīlan**ti pañhassa vissajjanaṁ.

Kati sīlānīti pañhassa vissajjane **kusalasīlaṁ akusalasīlaṁ abyākatasīlan**ti ettha yasmā loke tesaṁ tesaṁ sattānaṁ pakati sīlanti vuccati, yaṁ sandhāya “ayaṁ sukhasīlo ayaṁ dukkhasīlo ayaṁ kalahasīlo ayaṁ maṇḍanasīlo”ti bhaṇanti. Tasmā tena pariyāyena atthuddhāravasena akusalasīlamapi sīlanti[7] Vuttaṁ. Taṁ pana “sutvāna saṁvare paññā”ti[8] vacanato idhādhippetasīlaṁ na hotīti.

---

1. Dī 1. 67 piṭṭhe.
2. Abhi 2. 255 piṭṭhe.
3. Dī 1. 66; Ma 1. 238; Saṁ 2. 384; Aṁ 1. 111 piṭṭhādīsu.
4. Khu 1. 434 piṭṭhe.
5. Ma 1. 13; Aṁ 2. 433; Aṁ 3. 341 piṭṭhesu.
6. Ma 1. 14; Aṁ 2. 432; Aṁ 3. 342 piṭṭhesu.
7. Akusalaṁ sīlampi (Syā), akusalaṁ sīlantipi (Ka)
8. Khu 9. 1, 41 piṭṭhesu.

Yasmā pana cetanādibhedassa sīlassa sampayuttacittaṁ samuṭṭhānaṁ, tasmā **kusalacittasamuṭṭhānaṁ kusalasīlan**ti-ādimāha.

Saṁvarasamodhānaṁ sīlanti saṁvarasampayuttakhandhā. Te hi saṁvarena samāgatā missībhūtāti saṁvarasamodhānanti vuttā. Evaṁ avītikkamasamodhānaṁ sīlampi veditabbaṁ. **Tathābhāve jātacetanā samodhānaṁ sīlan**ti saṁvarabhāve avītikkamabhāve jātacetanāsampayuttā khandhā. Yasmā ca tīsupi cetesu taṁsampayuttā dhammā adhippetā, tasmā cetanāsamodhānena cetasikānampi saṅgahitattā cetasikasamodhānasīlaṁ visuṁ na niddiṭṭhanti veditabbaṁ. Heṭṭhā cetanādayo dhammā "sīlan"ti vuttā. Na kevalaṁ te eva sīlaṁ, taṁsampayuttā dhammāpi sīlamevāti dassanatthaṁ ayaṁ tiko vuttoti veditabbo.

40. Idāni yasmā cetanācetasikā saṁvarāvītikkamāyeva honti na visuṁ, tasmā saṁvarāvītikkameyeva yāva arahattamaggā sādhāraṇakkamena yojento **pāṇātipātaṁ saṁvaraṭṭhena sīlaṁ, avītikkamaṭṭhena sīlaṁn**ti-ādimāha. Pāṇātipātā veramaṇi-ādayo hi yasmā attano attano paccanīkaṁ saṁvaranti, taṁ na vītikkamanti ca, tasmā saṁvaraṇato avītikkamanato ca saṁvaraṭṭhena sīlaṁ avītikkamaṭṭhena sīlaṁ nāma hoti. Tattha **pāṇātipātaṁ saṁvaraṭṭhenā**ti pāṇātipātassa pidahanaṭṭhena sīlaṁ. Kiṁ taṁ? Pāṇātipātā veramaṇī. Sā ca taṁ saṁvarantīyeva taṁ na vītikkamatīti **avītikkamaṭṭhena** sīlaṁ. Evameva **adinnādānā veramaṇi**-ādayo anabhijjhā-abyāpādasammādiṭṭhiyo yojetabbā.

Pāṇātipātanti-ādīsu pana dasasu akusalakammapathesu pāṇassa atipāto **pāṇātipāto,** pāṇavadho pāṇaghātoti vuttaṁ hoti. **Pāṇo**ti cettha vohārato satto, parammatthato jīvitindriyaṁ. Tasmiṁ pana pāṇe pāṇasaññino jīvitindriyupacchedaka-upakkamasamuṭṭhāpikā kāyavacīdvārānaṁ aññataradvārappavattā vadhakacetanā pāṇātipāto. So guṇavirahitesu tiracchānagatādīsu pāṇesu khuddake pāṇe appasāvajjo, mahāsarīre mahāsāvajjo. Kasmā? Payogamahantatāya. Payogasamattepi vatthumahantatāya. Guṇavantesu manussādīsu appaguṇe pāṇe appasāvajjo, mahāguṇe mahāsāvajjo.

Sarīraguṇānaṁ pana samabhāve sati kilesānaṁ upakkamānañca mudutāya appasāvajjo, tibbatāya mahāsāvajjoti veditabbo. Tassa pañca sambhārā—pāṇo, pāṇasaññitā, vadhakacittaṁ, upakkamo, tena maraṇanti.

Adinnassa ādānaṁ **adinnādānaṁ,** parasaṁharaṇaṁ[1], theyyaṁ corikāti vuttaṁ hoti. Tattha **adinnan**ti parapariggahitaṁ, yattha paro yathākāmakāritaṁ āpajjanto adaṇḍāraho anupavajjo ca hoti, tasmiṁ parapariggahite parapariggahitasaññino tadādāyaka-upakkamasamuṭṭhāpikā kāyavacīdvārānaṁ aññataradvārappavattā theyyacetanā adinnādānaṁ. Taṁ hīne parasantake appasāvajjaṁ, paṇīte mahāsāvajjaṁ. Kasmā? Vatthupaṇītatāya. Vatthusamatte sati guṇādhikānaṁ santake vatthusmiṁ mahāsāvajjaṁ, taṁ taṁ guṇādhikaṁ upādāya tato tato hīnaguṇassa santake vatthusmiṁ appasāvajjaṁ. Tassa pañca sambhārā—parapariggahitaṁ, parapariggahitasaññitā theyyacittaṁ, upakkamo, tena haraṇanti.

Kāmesūti methunasamācāresu. **Micchācāro**ti ekantanindito lāmakācāro. Lakkhaṇato pana asaddhammādhippāyena kāyadvārappavattā agamanīyaṭṭhānavītikkamacetanā kāmesu micchācāro.

Tattha **agamanīyaṭṭhānaṁ** nāma purisānaṁ tāva māturakkhitā piturakkhitā mātāpiturakkhitā bhāturakkhitā bhaginirakkhitā ñātirakkhitā gottarakkhitā dhammarakkhitā sārakkhā saparidaṇḍāti māturakkhitādayo dasa, dhanakkītā chandavāsīni bhogavāsinī paṭavāsinī odapattakinī obhatacumbaṭā dāsī ca bhariyā ca, kammakārī ca bhariyā ca, dhajāhaṭā muhuttikāti dhanakkītādayo dasāti vīsati itthiyo. Itthīsu pana dvinnaṁ sārakkhasaparidaṇḍānaṁ dasannañca dhanakkītādīnanti dvādasannaṁ itthīnaṁ aññe purisā[2], idaṁ agamanīyaṭṭhānaṁ nāma.

So panesa micchācāro sīlādiguṇarahite agamanīyaṭṭhāne appasāvajjo, sīlādiguṇasampanne mahāsāvajjo. Tassa cattāro sambhārā—agamanīyavatthu, tasmiṁ sevanacittaṁ, sevanapayogo, maggenamaggapaṭipatti-adhivāsananti.

---

1. Parassa haraṇaṁ (Sī, Syā, Ka) Dī-Ṭṭha 1. 70 piṭṭhe pana passitabbaṁ.
2. Aññesaṁ purisānaṁ (Sī), aññapurisānaṁ (Syā)

Musāti visaṁvādanapurekkhārassa atthabhañjako vacīpayogo, kāyapayogo vā. Visaṁvādanādhippāyena panassa paravisaṁvādakakāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā cetanā musāvādo. Aparo nayo—**musā**ti abhūtaṁ atacchaṁ vatthu. **Vādo**ti tassa bhūtato tacchato viññāpanaṁ. Lakkhaṇato pana atathaṁ vatthuṁ tathato paraṁ viññāpetukāmassa tathāviññattisamuṭṭhāpikā cetanā musāvādo. So yamatthaṁ bhañjati, tassa appatāya appasāvajjo, mahantatāya mahāsāvajjo. Apica gahaṭṭhānaṁ attano santakaṁ adātukāmatāya natthīti-ādinayappavatto appasāvajjo, sakkhinā hutvā atthabhañjanatthaṁ vutto mahāsāvajjo. Pabbajitānaṁ appakampi telaṁ vā sappiṁ vā labhitvā hasādhippāyena "ajja gāme telaṁ nadī maññe sandatī"ti pūraṇakathānayena pavatto appasāvajjo, adiṭṭhaṁyeva pana diṭṭhanti-ādinā nayena vadantānaṁ mahāsāvajjo. Tassa cattāro sambhārā—atathaṁ vatthu, visaṁvādanacittaṁ, tajjo vāyāmo, parassa tadatthavijānananti.

Yāya vācāya yassa taṁ vācaṁ bhāsati, tassa hadaye attano piyabhāvaṁ, parassa ca suññabhāvaṁ karoti, sā **pisuṇā vācā.** Yāya pana attānampi parampi pharusaṁ karoti, yā vācā sayampi pharusā neva kaṇṇasukhā na hadayasukhā vā, ayaṁ **pharusā vācā.** Yena samphaṁ palapati niratthakaṁ, so **samphappalāpo.** Tesaṁ mūlabhūtā cetanāpi pisuṇāvācādināmameva labhati. Sā eva ca idha adhippetāti.

Tattha saṁkiliṭṭhacittassa paresaṁ vā bhedāya attano piyakamyatāya vā kāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā cetanā pisuṇā vācā. Sā yassa bhedaṁ karoti, tassa appaguṇatāya appasāvajjā, mahāguṇatāya mahāsāvajjā. Tassā cattāro sambhārā—bhinditabbo paro, "iti ime nānā bhavissantī"ti bhedapurekkhāratā vā "iti ahaṁ piyo bhavissāmi vissāsiko"ti piyakamyatā vā, tajjo vāyāmo, tassa tadatthavijānananti. Pare pana abhinne kammapathabhedo natthi, bhinneyeva hoti.

Parassa mammacchedakakāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā ekantapharusacetanā pharusā vācā. Mammacchedakopi pana payogo cittasaṇhatāya pharusā vācā na hoti. Mātāpitaro hi kadāci puttake evampi vadanti "corā vo khaṇḍākhaṇḍikaṁ karontū"ti. Uppalapattampi ca nesaṁ upari

patantaṁ na icchanti. Ācariyupajjhāyā ca kadāci nissitake evaṁ vadanti "kiṁ ime ahirikā anottappino, niddhamatha ne"ti. Atha ca nesaṁ āgamādhigamasampattiṁ icchanti. Yathā ca cittasaṇhatāya pharusā vācā na hoti, evaṁ vacanasaṇhatāya apharusā vācāpi na hoti. Na hi mārāpetukāmassa "imaṁ sukhaṁ sayāpethā"ti vacanaṁ apharusā vācā hoti, cittapharusatāya panesā pharusā vācāva. Sā yaṁ sandhāya pavattitā, tassa appaguṇatāya appasāvajjā, mahāguṇatāya mahāsāvajjā. Tassa tayo sambhārā—akkositabbo paro, kupitacittaṁ, akkosanāti.

Anatthaviññāpikā kāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā akusalacetanā samphappalāpo. So āsevanamandatāya appasāvajjo, āsevanamahantatāya mahāsāvajjo. Tassa dve sambhārā—bhāratayuddhasītāharaṇādiniratthakakathāpurekkhāratā, tathārūpikathākathanañcāti. Pare pana taṁ kathaṁ agaṇhante kammapathabhedo natthi, parena samphappalāpe gahiteyeva hoti.

Abhijjhāyatīti **abhijjhā,** parabhaṇḍābhimukhī hutvā tanninnatāya pavattatīti attho. Sā "aho vata idaṁ mamassā"ti evaṁ parabhaṇḍābhijjhāyanalakkhaṇā, adinnādānaṁ viya appasāvajjā mahāsāvajjā ca. Tassa dve sambhārā—parabhaṇḍaṁ, attano pariṇāmanañcāti. Parabhaṇḍavatthuke hi lobhe uppannepi na tāva kammapathabhedo hoti, yāva "aho vata idaṁ mamassā"ti attano na pariṇāmeti.

Hitasukhaṁ byāpādayatīti **byāpādo.** So paravināsāya manopadosalakkhaṇo, pharusā vācā viya appasāvajjo mahāsāvajjo ca. Tassa dve sambhārā—parasatto ca, tassa ca vināsacintāti. Parasattavatthuke[1] hi kodhe uppannepi na tāva kammapathabhedo hoti, yāva "aho vatāyaṁ ucchijjeyya vinasseyyā"ti tassa vināsaṁ na cinteti.

---

1. Parasantakavatthuke (Sī)

Yathābhuccagahaṇābhāvena micchā passatīti **micchādiṭṭhi.** Sā "natthi dinnan"ti-ādinā nayena viparītadassanalakkhaṇā, samphappalāpo viya appasāvajjā mahāsāvajjā ca. Apica aniyatā appasāvajjā, niyatā mahāsāvajjā. Tassā dve sambhārā—vatthuno ca gahitākāraviparītatā, yathā ca taṁ gaṇhāti, tathābhāvena tassūpaṭṭhānanti. Tattha natthikāhetuka-akiriyadiṭṭhīhi eva kammapathabhedo hoti, na aññadiṭṭhīhi.

Imesaṁ pana dasannaṁ akusalakammapathānaṁ dhammato koṭṭhāsato ārammaṇato vedanāto mūlatoti pañcahākārehi vinicchayo veditabbo.

Tattha **dhammato**ti etesu hi satta paṭipāṭiyā cetanādhammāva honti, abhijjhādayo tayo cetanāsampayuttā.

Koṭṭhāsatoti paṭipāṭiyā satta, micchādiṭṭhi cāti ime aṭṭha kammapathā eva honti, no mūlāni. Abhijjhābyāpādā kammapathā ceva mūlāni ca. Abhijjhā hi mūlaṁ patvā lobho akusalamūlaṁ hoti, byāpādo doso akusalamūlaṁ.

Ārammaṇatoti pāṇātipāto jīvitindriyārammaṇato saṅkhārārammaṇo. Adinnādānaṁ sattārammaṇaṁ vā saṅkhārārammaṇaṁ vā. Micchācāro phoṭṭhabbavasena saṅkhārārammaṇo, sattārammaṇotipi eke. Musāvādo sattārammaṇo vā saṅkhārārammaṇo vā. Tathā pisuṇā vācā. Pharusā vācā sattārammaṇāva. Samphappalāpo diṭṭhasutamutaviññātavasena sattārammaṇo vā saṅkhārārammaṇo vā. Tathā abhijjhā. Byāpādo sattārammaṇova. Micchādiṭṭhi tebhūmakadhammavasena saṅkhārārammaṇāva.

Vedanātoti pāṇātipāto dukkhavedano hoti. Kiñcāpi hi rājāno coraṁ disvā hasamānāpi "gacchatha bhaṇe, māretha nan"ti vadanti, sanniṭṭhāpakacetanā pana nesaṁ dukkhasampayuttāva hoti. Adinnādānaṁ tivedanaṁ. Tañhi parabhaṇḍaṁ disvā haṭṭhatuṭṭhassa gaṇhato sukhavedanaṁ hoti, bhītatasitassa gaṇhato dukkhavedanaṁ, tathā vipākanissandaphalāni paccavekkhantassa. Gahaṇakāle majjhattabhāve ṭhitassa pana gaṇhato adukkhamasukhavedanaṁ hoti. Micchācāro sukhamajjhattavasena dvivedano,

sanniṭṭhāpakacitte pana majjhattavedano na hoti. Musāvādo adinnādāne vuttanayeneva tivedano, tathā pisuṇā vācā. Pharusā vācā dukkhavedanā. Samphappalāpo tivedano. Paresu hi sādhukāraṁ dentesu celādīni ukkhipantesu haṭṭhatuṭṭhassa sītāharaṇabhāratayuddhādīni kathanakāle so sukhavedano hoti, paṭhamaṁ dinnavetanena ekena pacchā āgantvā "ādito paṭṭhāya kathehī"ti vutte "niravasesaṁ yathānusandhikaṁ pakiṇṇakakathaṁ kathessāmi nu kho, no"ti domanassitassa kathanakāle dukkhavedano hoti, majjhattassa kathayato adukkhamasukhavedano hoti. Abhijjhā sukhamajjhattavasena dvivedanā, tathā micchādiṭṭhi. Byāpādo dukkhavedano.

Mūlātoti pāṇātipāto dosamohavasena dvimūlako hoti, adinnādānaṁ dosamohavasena vā lobhamohavasena vā, micchācāro lobhamohavasena, musāvādo dosamohavasena vā lobhamohavasena vā. Tathā pisuṇā vācā samphappalāpo ca. Pharusā vācā dosamohavasena, abhijjhā mohavasena ekamūlā, tathā byāpādo. Micchādiṭṭhi lobhamohavasena dvimūlāti.

Akusalakammapathakathā niṭṭhitā.

Pāṇātipātādīhi pana viratiyo, anabhijjhā-abyāpādasammādiṭṭhiyo cāti ime dasa kusalakammapathā nāma. Pāṇātipātādīhi etāya viramanti, sayaṁ vā viramati, viramaṇamattameva vā etanti **virati.** Yā pāṇātipātādīhi viramantassa kusalacittasampayuttā virati, sā pabhedato tividhā hoti sampattavirati samādānavirati samucchedaviratīti. Tattha asamādinnasikkhāpadānaṁ attano jātivayabāhusaccādīni paccavekkhitvā "ayuttaṁ amhākaṁ evarūpaṁ pāpaṁ kātun"ti sampattavatthuṁ avītikkamantānaṁ uppajjamānā virati **sampattavirati** nāma. Samādinnasikkhāpadānaṁ pana sikkhāpadasamādāne ca tatuttari ca attano jīvitampi pariccajitvā vatthuṁ avītikkamantānaṁ uppajjamānā virati **samādānavirati** nāma. Ariyamaggasampayuttā, pana virati **samucchedavirati** nāma, yassā uppattito pabhuti ariyapuggalānaṁ "pāṇaṁ ghātessāmā"ti-ādicittampi na uppajjatīti.

Idāni akusalakammapathānaṁ viya imesaṁ kusalakammapathānaṁ dhammato koṭṭhāsato ārammaṇato vedanāto mūlatoti pañcahākārehi vinicchayo veditabbo.

Tattha **dhammato**ti etesupi paṭipāṭiyā satta cetanāpi vaṭṭanti viratiyopi, ante tayo cetanāsampayuttāva.

Koṭṭhāsatoti paṭipāṭiyā satta kammapathā eva, no mūlāni, ante tayo kammapathā ceva mūlāni ca. Anabhijjhā hi mūlaṁ patvā alobho kusalamūlaṁ hoti, abyāpādo adoso kusalamūlaṁ, sammādiṭṭhi amoho kusalamūlaṁ.

Ārammaṇatoti pāṇātipātādīnaṁ ārammaṇāneva etesaṁ ārammaṇāni. Vītikkamitabbatoyeva hi veramaṇī nāma hoti. Yathā pana nibbānārammaṇo ariyamaggo kilese pajahati, evaṁ jīvitindriyādi-ārammaṇāpete kammapathā pāṇātipātādīni dussīlyāni pajahantīti.

Vedanātoti sabbe sukhavedanā vā honti majjhattavedanā vā. Kusalaṁ patvā hi dukkhā vedanā nāma natthi.

Mūlatoti paṭipāṭiyā satta ñāṇasampayuttacittena viramantassa alobha-adosa-amohavasena timūlā honti, ñāṇavippayuttacittena viramantassa alobhādosavasena dvimūlā. Anabhijjhā ñāṇasampayuttacittena viramantassa adosa-amohavasena dvimūlā, ñāṇavippayuttacittena viramantassa adosavasena ekamūlā. Alobho pana attanāva attano mūlaṁ na hoti. Abyāpādepi eseva nayo. Sammādiṭṭhi alobhādosavasena dvimūlāvāti.

Kusalakammapathakathā niṭṭhitā.

41. Evaṁ dasakusalakammapathavasena sīlaṁ dassetvā idāni nekkhammādīnaṁ arahattamaggapariyosānānaṁ sattatiṁsadhammānaṁ vasena dassetuṁ **nekkhammena kāmacchandaṁ saṁvaraṭṭhena sīlaṁ, avītikkamaṭṭhena sīlan**ti-ādimāha. Tattha yasmā nekkhammena kāmacchandaṁ saṁvarati na vītikkamati, tasmā nekkhammaṁ sīlanti adhippāyo. Paccattatthe vā karaṇavacanaṁ, nekkhammanti attho. Esa

nayo sesesu. Pāḷiyaṁ pana nekkhamma-abyāpāde dassetvā heṭṭhā vuttanayattā sesaṁ saṅkhipitvā ante arahattamaggoyeva dassito.

Evaṁ saṁvara-avītikkamavasena sīlaṁ dassetvā idāni tesaṁyeva dvinnaṁ pabhedadassanatthaṁ **pañca sīlāni pāṇātipātassa pahānaṁ sīlan**ti-ādimāha. Ettha ca pāṇātipātassa pahānaṁ sīlaṁ, pāṇātipātā veramaṇī sīlaṁ, pāṇātipātassa paṭipakkhacetanā sīlaṁ, pāṇātipātassa saṁvaro sīlaṁ, pāṇātipātassa avītikkamo sīlanti yojanā kātabbā. **Pahānan**ti ca koci dhammo nāma natthi aññatra vuttappakārānaṁ pāṇātipātādīnaṁ anuppādamattato. Yasmā pana taṁ taṁ pahānaṁ tassa tassa kusalassa dhammassa patiṭṭhānaṭṭhena upadhāraṇaṁ hoti, vippakiṇṇasabhāvākaraṇena ca samodhānaṁ, tasmā pubbe vutteneva upadhāraṇasamodhānasaṅkhātena sīlanaṭṭhena sīlanti vuttaṁ. Itare cattāro dhammā tato tato veramaṇivasena tassa tassa saṁvaravasena tadubhayasampayuttacetanāvasena taṁ taṁ avītikkamantassa avītikkamavasena ca cetaso pavattisabhāvaṁ sandhāya vuttā.

Atha vā pahānampi dhammato atthiyeva. Kathaṁ? Pahīyate anena pāṇātipātādipaṭipakkho, pajahati vā taṁ paṭipakkhanti pahānaṁ. Kiṁ taṁ? Sabbepi kusalā khandhā. Aññe pana ācariyā "nekkhāmmādīsupi 'veramaṇī sīlan'ti vacanamattaṁ gahetvā sabbakusalesupi niyatayevāpanakabhūtā virati nāma atthī"ti vadanti, na tathā idhāti. Evamimehi pahānādīhi pañcahi padehi visesetvā pariyantāpariyantasīladvaye apariyantasīlameva vuttaṁ. Tasmā eva hi **evarūpāni sīlāni cittassa avippaṭisārāya saṁvattanti -pa- sacchikātabbaṁ sacchikaronto sikkhatī**ti vuttaṁ.

Tattha **avippaṭisārāya saṁvattantī**ti "saṁvaro avippaṭisāratthāyā"ti[1] ca "avippaṭisāratthāni kho Ānanda kusalāni sīlāni avippaṭisārānisaṁsānī"ti[2] ca vacanato avippaṭisāratthāya saṁvattanti. "Avippaṭisāro pāmojjatthāyā"ti[1] ca "yoniso manasikaroto pāmojjaṁ jāyatī"ti[3] ca vacanato **pāmojjāya saṁvattanti.** "Pāmojjaṁ pītatthāyā"ti[1] ca "pamuditassa pīti jāyatī"ti[4] ca vacanato

1. Vī 5. 288 piṭṭhe.
2. Aṁ 3. 257, 515 piṭṭhesu.
3. Khu 9. 83 piṭṭhe.
4. Aṁ 2. 18; Saṁ 3. 135; Dī 3. 201 piṭṭhesu.

pītiyā saṁvattanti. "Pīti passaddhatthāyā"ti[1] ca "pītimanassa kāyo passambhatī"ti[2] ca vacanato **passaddhiyā saṁvattanti.** "Passaddhi sukhatthāyā"ti[1] ca "passaddhakāyo sukhaṁ vedetī"ti[2] ca vacanato **somanassāya saṁvattanti.** Cetasikaṁ sukhaṁ hi somanassanti vuccati. **Āsevanāyā**ti bhusā sevanā āsevanā. Kassa āsevanā? Anantaraṁ somanassavacanena sukhassa vuttattā sukhaṁ siddhaṁ. "Sukhino cittaṁ samādhiyatī"ti[2] ca vacanato tena sukhena samādhi siddho hoti. Evaṁ siddhassa samādhissa āsevanā. Tassa samādhissa **āsevanāya saṁvattanti,** paguṇabalavabhāvāya saṁvattantīti attho. **Bhāvanāyā**ti tasseva samādhissa vuddhiyā. **Bahulīkammāyā**ti tasseva samādhissa punappunaṁ kiriyāya. Avippaṭisārādipavattiyā mūlakāraṇaṁ hutvā samādhissa saddhindriyādi-alaṅkārasādhanena **alaṅkārāya saṁvattanti.** Avippaṭisārādikassa samādhisambhārassa sādhanena **parikkhārāya saṁvattanti.** "Ye ca kho ime[3] pabbajitena jīvitaparikkhārā samudānetabbā"ti-ādīsu[4] viya hi ettha sambhārattho parikkhārasaddo. "Ratho sīlaparikkhāro, jhānakkho cakkavīriyo"ti-ādīsu[5] pana alaṅkārattho. "Sattahi nagaraparikkhārehi suparikkhataṁ hotī"ti-ādīsu[6] parivārattho. Idha pana alaṅkāraparivārānaṁ visuṁ āgatattā sambhāratthoti vuttaṁ. Sambhārattho ca paccayatthoti. Mūlakāraṇabhāveneva samādhisampayuttaphassādidhammasampatti-sādhanena **parivārāya saṁvattanti.** Samādhissa vipassanāya ca padaṭṭhānabhāvapāpanena vasībhāvapāpanena ca paripuṇṇabhāvasādhanato **pāripūriyā saṁvattanti.**

Evaṁ sīlūpanissayena sabbākāraparipūraṁ samādhiṁ dassetvā idāni "samāhite citte yathābhūtaṁ jānāti passati, yathābhūtaṁ jānaṁ passaṁ nibbindati, nibbindaṁ virajjati, virāgā vimuccatī"ti[7] vacanato sīlamūlakāni samādhipadaṭṭhānāni yathābhūtañāṇadassanādīni dassento **ekantanibbidāyā**ti-ādimāha. Nibbidāya hi dassitāya tassā padaṭṭhānabhūtaṁ

---

1. Vi 5. 288 piṭṭhe.
2. Aṁ 2. 18; Saṁ 3. 135; Dī 3. 201 piṭṭhesu.
3. Ye cime (Sī, Syā), ye kecime (Ka)
4. Ma 1. 150 piṭṭhe.
5. Saṁ 3. 5 piṭṭhe.
6. Aṁ 2. 478 piṭṭhe.
7. Khu 9. 83; Dī 3. 252 piṭṭhesu.

yathābhūtañāṇadassanaṁ dassitameva hoti. Tasmiṁ hi asiddhe nibbidā na sijjhatīti. Tāni pana vuttatthāneva. Yathābhūtañāṇadassanaṁ panettha sappaccayanāmarūpapariggaho.

Evaṁ amatamahānibbānapariyosānaṁ sīlappayojanaṁ dassetvā idāni tassa sīlassa adhisīlasikkhābhāvaṁ tammūlakā ca adhicitta-adhipaññāsikkhā dassetukāmo **evarūpānaṁ sīlānaṁ saṁvarapārisuddhi adhisīlan**ti-ādimāha. Tattha saṁvaroyeva pārisuddhi **saṁvarapārisuddhi.** Evarūpānaṁ apariyantabhūtānaṁ vivaṭṭanissitānaṁ sīlānaṁ saṁvarapārisuddhi vivaṭṭanissitattā sesasīlato adhikaṁ sīlanti **adhisīlan**ti vuccati. **Saṁvarapārisuddhiyā ṭhitaṁ cittan**ti edisāya sīlasaṁvarapārisuddhiyā patiṭṭhitaṁ cittaṁ suṭṭhu avippaṭisārādīnaṁ āvahanato na vikkhepaṁ gacchati, samādhismiṁ patiṭṭhātīti attho. Avikkhepoyeva pārisuddhi **avikkhepapārisuddhi.** So sabbamalavirahito nibbedhabhāgiyo samādhi sesasamādhito adhikattā **adhicittan**tivuccati. Cittasīsena hettha samādhi niddiṭṭho. **Saṁvarapārisuddhiṁsammā passatī**ti parisuddhaṁ sīlasaṁvaraṁ ñātapariññāvasena tīraṇapariññāvasena ca sammā passati, evameva avikkhepapārisuddhisaṅkhātaṁ parisuddhaṁ samādhiṁ sammā passati. Evaṁ passato cassa dassanasaṅkhātā pārisuddhi **dassanapārisuddhi.** Sāyeva sesapaññāya adhikattā **adhipaññā**ti vuccati. **Yotatthā**ti yo tattha saṁvara-avikkhepadassanesu. **Saṁvaraṭṭho**ti saṁvarabhāvo. Evameva avikkhepaṭṭhadassanaṭṭhā ca veditabbā. Adhisīlameva sikkhā **adhisīlasikkhā.** Evaṁ itarāpi veditabbā.

Evaṁ tisso sikkhāyo dassetvā idāni tāsaṁ pāripūrikkamaṁ dassetuṁ **imā tisso sikkhāyo āvajjanto sikkhatī**ti-ādimāha. Tassattho—paccekaṁ paripūretuṁ āvajjantopi sikkhati nāma, āvajjetvā “ayaṁ nāma sikkhā”ti jānantopi sikkhati nāma, jānitvā punappunaṁ passantopi sikkhati nāma, passitvā yathādiṭṭhaṁ paccavekkhantopi sikkhati nāma, paccavekkhitvā tattheva cittaṁ acalaṁ katvā patiṭṭhapentopi sikkhati nāma, taṁtaṁsikkhāsampayuttasaddhāvīriyasatisamādhipaññāhi sakasakakiccaṁ karontopi sikkhati nāma, abhiññeyyābhijānanādikālepi taṁ taṁ kiccaṁ karonto tissopi sikkhāyo sikkhāti nāmāti. Puna **pañca sīlānī**ti-ādīni vuttatthāneva. **Arahattamaggena sabbakilesānan**ti-ādīsu

pana arahantānaṁ suṭṭhu vippaṭisārādi-abhāvato āsevanādibhāvato ca tāni padāni yujjanteva. **Ekantanibbidāyā**ti-ādīni pana satipaṭṭhānasammappadhānāni viya maggakkhaṇeyeva yojetabbāni.

42. **Saṁvarapārisuddhiṁ sammā passati, avikkhepapārisuddhiṁ sammā passatī**ti idaṁ pana vacanadvayaṁ phalasamāpattatthāya vipassanāvasena yojetabbaṁ, dutiyavacanaṁ pana nirodhasamāpattatthāya vipassanāvasenāpi yujjati. **Āvajjanto sikkhatī**ti-ādīsu pañcasu vacanesu arahato sikkhitabbābhāvepi asekkhasīlakkhandhādisabhāvato "sikkhatī"ti vuttanti veditabbaṁ. **Saddhāya adhimuccanto sikkhatī**ti-ādīni pana maggakkhaṇaññeva sandhāya vuttāni. Aññānipi upacārappanāvipassanāmaggavasena vuttāni vacanāni yathāyogaṁ yojetabbānīti.

Sīlamayañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

3. Samādhibhāvanāmayañāṇaniddesavaṇṇanā

43. Samādhibhāvanāmayañāṇaniddese ādito tāva ekakato paṭṭhāya yāva dasakā samādhippabhedaṁ dassento **eko samādhī**ti-ādimāha. Tattha **cittassa ekaggatā**ti nānārammaṇavikkhepābhāvato ekaṁ ārammaṇaṁ aggaṁ uttamaṁ assāti ekaggo, ekaggassa bhāvo ekaggatā. Sā pana ekaggatā cittassa, na sattassāti dassanatthaṁ "cittassā"ti vuttaṁ. Duke **lokiyo**ti loko vuccati lujjanapalujjanaṭṭhena vaṭṭaṁ, tasmiṁ pariyāpannabhāvena loke niyuttoti lokiyo. **Lokuttaro**ti uttiṇṇoti uttaro, loke apariyāpannabhāvena lokato uttaroti lokuttaro. Tike savitakko ca so savicāro cāti **savitakkasavicāro.** Evaṁ **avitakka-avicāro.** Vitakkavicāresu vicārova mattā pamāṇaṁ etassāti vicāramatto, vicārato uttari vitakkena saddhiṁ sampayogaṁ na gacchatīti attho. Avitakko ca so vicāramatto cāti **avitakkavicāramatto.** Tīsupi vicchedaṁ katvāpi paṭhanti. Catukkapañcakā

vuttatthā. Chakke punappunaṁ uppajjanato satiyeva anussati, pavattitabbaṭṭhānamhiyeva vā pavattattā saddhāpabbajitassa kulaputtassa anurūpāsatītipi anussati, Buddhaṁ ārabbha uppannā anussati **Buddhānussati.** Arahatādibuddhaguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Tassā Buddhānussatiyā vasena cittassa ekaggatāyeva uddhaccasaṅkhātassa vikkhepassa paṭipakkhabhāvato na vikkhepoti **avikkhepo.** Dhammaṁ ārabbha uppannā anussati **dhammānussati.** Svākkhātatādidhamma-guṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Saṁghaṁ ārabbha uppannā anussati **saṁghānussati.** Suppaṭipannatādisaṁghaguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Sīlaṁ ārabbha uppannā anussati **sīlānussati.** Attano akhaṇḍatādisīlaguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Cāgaṁ ārabbha uppannā anussati **cāgānussati.** Attano muttacāgatādicāgaguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Devatā ārabbha uppannā anussati **devatānussati.** Devatā sakkhiṭṭhāne ṭhapetvā attano saddhādiguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ.

Sattake **samādhikusalatā**ti ekavidhādibhedena anekabhede samādhimhi "ayamevaṁvidho samādhi, ayamevaṁvidho samādhī"ti chekabhāvo. Samādhiparicchedakapaññāyetaṁ adhivacanaṁ. Samādhi-uppādanavidhānepi chekabhāvo samādhikusalatā.

Samādhissa samāpattikusalatāti uppāditassa samādhissa samāpajjane chekabhāvo. Etena samāpajjanavasitā vuttā hoti.

Samādhissa ṭhitikusalatāti samāpannassa samādhissa santativasena yathāruci ṭhapane chekabhāvo. Etena adhiṭṭhānavasitā vuttā hoti. Atha vā nimittaggahaṇena cassa puna te ākāre sampādayato appanāmattameva ijjhati, na ciraṭṭhānaṁ. Ciraṭṭhānaṁ pana samādhiparipanthānaṁ dhammānaṁ suvisodhitattā hoti. Yo hi bhikkhu kāmādīnavapaccavekkhaṇādīhi kāmacchandaṁ na suṭṭhu vikkhambhetvā, kāyapassaddhivasena kāyaduṭṭhullaṁ na suppaṭippassaddhaṁ katvā, ārambhadhātumanasikārādivasena thinamiddhaṁ na suṭṭhu paṭivinodetvā, samathanimittamanasikārādivasena uddhaccakukkuccaṁ na suṭṭhu samūhataṁ katvā, aññepi samādhiparipanthe dhamme na suṭṭhu visodhetvā jhānaṁ samāpajjati, so avisodhitaṁ āsayaṁ paviṭṭhabhamaro viya asuddhaṁ uyyānaṁ paviṭṭharājā viya ca khippameva nikkhamati. Yo pana

samādhiparipanthe dhamme suṭṭhu visodhetvā jhānaṁ samāpajjati, so suvisodhitaṁ āsayaṁ paviṭṭhabhamaro viya suparisuddhaṁ uyyānaṁ paviṭṭharājā viya ca sakalampi divasabhāgaṁ antosamāpattiyaṁyeva hoti. Tenāhu porāṇā—

"Kāmesu chandaṁ paṭighaṁ vinodaye,
Uddhaccathīnaṁ[1] vicikicchapañcamaṁ.
Vivekapāmojjakarena cetasā,
Rājāva suddhantagato tahiṁ rame"ti.

Tasmā "ciraṭṭhitikāmena pāripanthikadhamme sodhetvā jhānaṁ samāpajjitabban"ti vuttattā taṁ vidhiṁ sampādetvā samādhissa ciraṭṭhitikaraṇe chekabhāvoti vuttaṁ hoti.

Samādhissa vuṭṭhānakusalatāti santativasena yathāruci pavattassa samādhissa yathāparicchinnakāleyeva vuṭṭhānena samādhissa vuṭṭhāne chekabhāvo. "Yassa hi dhammaṁ puriso vijaññā"ti-ādīsu[2] viya nissakkatthe vā samivacanaṁ katanti veditabbanti. Etena vuṭṭhānavasitā vuttā hoti.

Samādhissa kallatākusalatāti agilānabhāvo arogabhāvo kallatā. Gilāno hi akallakoti vuccati. Vinayepi vuttaṁ "nāhaṁ bhante akallako"ti[3]. Anaṅgaṇasuttavatthasuttesu[4] vuttānaṁ jhānapaṭilābhapaccanīkānaṁ pāpakānaṁ icchāvacarānaṁ abhāvena ca abhijjhādīnaṁ cittassa upakkilesānaṁ vigamena ca samādhissa agilānabhāvakaraṇe chekabhāvo samādhissa kallatākusalatā, kilesagelaññarahitabhāve kusalatāti vuttaṁ hoti. Atha vā **kallatā**ti kammaññatā kammaññatāpariyāyattā kallavacanassa. "Yā cittassa akallatā akammaññatā"ti[5] hi vuttaṁ "kallacittaṁ muducittaṁ vinīvaraṇacittan"ti[6] ca. Ettha kallasaddo kammaññattho. Tasmā kasiṇānulomato kasiṇapaṭilomato kasiṇānulomapaṭilomato jhānānulomato

1. Uddhaccamiddhaṁ (Visuddhi 1. 147 piṭṭhe)
2. Khu 5. 221 piṭṭhe.
3. Vi 1. 78 piṭṭhe.
4. Ma 1. 29, 43 piṭṭhesu.
5. Abhi 1. 233 piṭṭhe.
6. Dī 1. 102; Ma 2. 346; Vi 3. 22 piṭṭhādīsu.

jhānapaṭilomato jhānānulomapaṭilomato jhānukkantikato kasiṇukkantikato jhānakasiṇukkantikato aṅgasaṅkantito ārammaṇasaṅkantito aṅgārammaṇasaṅkantito aṅgavavatthānato ārammaṇavavatthānatoti imehi cuddasahi ākārehi, aṅgārammaṇavavatthānatoti iminā saha pañcadasahi vā ākārehi cittaparidamanena samādhissa kammaññabhāvakaraṇe kusalabhāvoti vuttaṁ hoti.

Samādhissa gocarakusalatāti samādhissa gocaresu kasiṇādīsu ārammaṇesu taṁ taṁ jhānaṁ samāpajjitukāmatāya yathāruci āvajjanakaraṇavasena tesu ārammaṇesu chekabhāvo. Etena kasiṇāvajjanavasena āvajjanavasitā vuttā hoti. Atha vā tasmiṁ tasmiṁ disābhāge kasiṇapharaṇavasena evaṁ phuṭṭhassa kasiṇassa ciraṭṭhānavasena ca samādhissa gocaresu chekabhāvo.

Samādhissa abhinīhārakusalatāti ekattanayena heṭṭhāheṭṭhāsamādhiṁ uparūparisamādhibhāvūpanayanena abhinīharaṇe abhininnāmane chekabhāvo. Upacārajjhānaṁ hi vasippattaṁ paṭhamajjhānatthāya vipassanatthāya vā abhinīharati, evaṁ paṭhamajjhānādīni dutiyajjhānādi-atthāya vipassanatthāya vā, catutthajjhānaṁ arūpasamāpattatthāya abhiññatthāya vipassanatthāya vā, ākāsānañcāyatanādayo viññāṇañcāyatanādi-atthāya vipassanatthāya vā abhinīharatīti evaṁ samādhissa tattha tattha abhinīhārakusalatā. Yasmā pana kusalatā nāma paññā, sā samādhi na hoti, tasmā samādhipariṇāyakapaññāvasena sattavidho samādhi vuttoti veditabbo.

Keci pana ācariyā "samādhikusalatāti yena manasikārena cittaṁ na vikkhipati, tattha kusalatā. Samāpattikusalatāti yena manasikārena samāpajjantassa jhānaṅgāni pātubhavanti, tattha kusalatā. Ṭhitikusalatāti yena manasikārena appito samādhi na vikkhipati, tattha kusalatā. Vuṭṭhānakusalatāti nīvaraṇavuṭṭhānaṁ jānāti paṭhamajjhāne, aṅgavuṭṭhānaṁ jānāti tīsu jhānesu, ārammaṇavuṭṭhānaṁ jānāti arūpasamāpattīsu, vikkhepavuṭṭhānaṁ jānāti visayādhimattesu, sacchandavuṭṭhānaṁ jānāti pariyantakāle ca avasānakaraṇīyakāle ca. Kallatākusalatāti

cittaphāsutāya sarīraphāsutāya āhāraphāsutāya senāsanaphāsutāya puggalaphāsutāya ca samādhissa kallatā hotīti jānāti. Gocarakusalatāti ārammaṇassa paricchedaṁ kātuṁ jānāti, disāpharaṇaṁ kātuṁ jānāti, vaḍḍhetuṁ jānāti. Abhinīhārakusalatāti tattha tattha sammā manasikārena cittaṁ abhinīharati abhininnāmeti, upacāre vasippatte paṭhamajjhāne abhinīharati, evaṁ uparūparijhānesu abhiññāsu arūpasamāpattīsu vipassanāsu ca abhinīharati. Evaṁ tattha tattha abhinīhārakusalatā"ti evametesaṁ padānaṁ atthaṁ vaṇṇayanti.

Aṭṭhakaṁ vuttatthameva. Navake **rūpāvacaro**ti "katame dhammā rūpāvacarā. Heṭṭhato Brahmapārisajjaṁ pariyantaṁ karitvā uparito Akaniṭṭhe deve antokaritvā"ti-ādinā[1] nayena vuttesu rūpāvacaradhammesu pariyāpanno. Tatrāyaṁ vacanattho—rūpakkhandhasaṅkhātaṁ rūpaṁ ettha avacarati, na kāmoti rūpāvacaro. Rūpakkhandhopi hi rūpanti vuccati "rūpakkhandho rūpan"ti-ādīsu[2] viya. So pana Brahmapārisajjabrahmapurohitamahābrahmānaṁ Parittābha-appamāṇābha-ābhassarānaṁ Parittasubha-appamāṇasubhasubhakiṇhānaṁ Asaññasattavehapphalānaṁ Avihātappasudassasudassī-akaniṭṭhānañca vasena soḷasavidho padeso. So rūpāvacarasaṅkhāto padeso uttarapadalopaṁ katvā "rūpan"ti vuccati, tasmiṁ rūpe avacaratīti rūpāvacaro. Rūpabhavo vā rūpaṁ, tasmiṁ avacaratīti rūpāvacaraṁ. Kiñcāpi hi eso samādhi kāmabhavepi avacarati, yathā pana saṅgāme avacaraṇato saṅgāmāvacaroti laddhanāmo nāgo nagare carantopi saṅgāmāvacaroti vuccati, thalacarā jalacarā ca pāṇino athale ajale ca ṭhitāpi thalacarā jalacarāti vuccanti, evamayaṁ aññattha avacarantopi rūpāvacaroti vutto. Apica rūpabhavasaṅkhāte rūpe paṭisandhiṁ avacāretītipi rūpāvacaro. **Hīno**ti lāmako. Hīnuttamānaṁ majjhe bhavo **majjho.** Majjhimotipi pāṭho, soyevattho. Padhānabhāvaṁ nīto **paṇīto,** uttamoti attho. Ete pana āyūhanavasena veditabbā. Yassa hi āyūhanakkhaṇe chando vā hīno hoti vīriyaṁ vā cittaṁ vā vīmaṁsā vā, so hīno nāma. Yassa te dhammā majjhimā, so majjhimo.

---

1. Abhi 1. 253 piṭṭhe.
2. Abhi 5. 17 piṭṭhe.

Yassa paṇītā, so paṇīto. Uppāditamatto vā hīno, nātisubhāvito majjhimo, atisubhāvito vasippatto paṇīto. **Arūpāvacaro** rūpāvacare vuttanayānusārena veditabbo.

Suññato samādhīti-ādīsu "sabbe saṅkhārā aniccā dukkhā anattā"ti vipassanāpaṭipāṭiyā vipassantassa anattānupassanāya maggavuṭṭhāne jāte yasmā sā vipassanā attavirahitesu saṅkhāresu suññato pavattā, tasmā suññatā nāma hoti. Tāya siddho ariyamaggassamādhi **suññato samādhi**nāma hoti, suññatavasena pavattasamādhīti attho. Vipassanāya pavattākārena hi so pavattati. Aniccānupassanāya maggavuṭṭhāne jāte yasmā sā vipassanā niccanimittapaṭipakkhavasena pavattā, tasmā animittā nāma hoti. Tāya siddho ariyamaggasamādhi **animitto samādhi** nāma hoti, niccanimittavirahito samādhīti attho. Vipassanāya pavattākārena hi so pavattati. Dukkhānupassanāya maggavuṭṭhāne jāte yasmā sā vipassanā paṇidhipaṭipakkhavasena pavattā, tasmā appaṇihitā nāma hoti. Tāya siddho ariyamaggasamādhi **appaṇihito samādhi** nāma hoti, paṇidhivirahito samādhīti attho. Vipassanāya pavattākārena hi so pavattati. Tādisā eva tayo phalasamādhayopi etehiyeva tīhi samādhīhi gahitā hontīti veditabbā. Lokuttarasamādhīnaṁ pana paṇītattā hīnādibhedo na uddhaṭo.

Dasake **uddhumātakasaññāvasenā**ti-ādīsu bhastā viya vāyunā uddhaṁ jīvitapariyādānā yathānukkamaṁ samuggatena sūnabhāvena uddhumātattā uddhumātaṁ, uddhumātameva **uddhumātakaṁ,** paṭikūlattā vā kucchitaṁ uddhumātanti uddhumātakaṁ. Tathārūpassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Vinīlaṁ vuccati viparibhinnavaṇṇaṁ, vinīlameva **vinīlakaṁ,** paṭikūlattā vā kucchitaṁ vinīlanti vinīlakaṁ. Maṁsussadaṭṭhānesu rattavaṇṇassa, pubbasannicayaṭṭhānesu[1] setavaṇṇassa, yebhuyyena ca nīlavaṇṇassa nīlaṭṭhāne nīlasāṭakapārutasseva chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Paribhinnaṭṭhānesu vissandamānapubbaṁ vipubbaṁ, vipubbameva **vipubbakaṁ,** paṭikūlattā vā kucchitaṁ vipubbanti vipubbakaṁ. Tathārūpassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Vicchiddaṁ vuccati dvidhā chindanena apadhāritaṁ, vicchiddameva **vicchiddakaṁ,** paṭikūlattā vā kucchitaṁ

1. Pubbasannicitaṭṭhānesu (Sī, Syā)

vicchiddanti vicchiddakaṁ. Vemajjhe chinnassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Ito ca etto ca vividhākārena soṇasiṅgālādīhi khāyitanti vikkhāyitaṁ, vikhāyitanti vattabbe vikkhāyitanti vuttaṁ. Vikkhāyitameva **vikkhāyitakaṁ,** paṭikūlattā vā kucchitaṁ vikkhāyitanti vikkhāyitakaṁ. Tathārūpassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Vividhaṁ khittaṁ vikkhittaṁ, vikkhittameva **vikkhittakaṁ,** paṭikūlattā vā kucchitaṁ vikkhittanti vikkhittakaṁ. Aññena hattaṁ[1] aññena pādaṁ[2] aññena sīsanti evaṁ tato tato khittassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Hatañca taṁ purimanayeneva vikkhittakañcāti **hatavikkhittakaṁ.** Kākapadākārena aṅgapaccaṅgesu satthena hanitvā vuttanayena vikkhittassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Lohitaṁ kirati vikkhipati ito cito ca paggharatīti **lohitakaṁ.** Paggharitalohitamakkhitassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Puḷavā vuccanti kimayo, puḷave[3] kiratīti **puḷavakaṁ.** Kimiparipuṇṇassa chavasarīrassetaṁ adhivacanaṁ. Aṭṭhiyeva **aṭṭhikaṁ,** paṭikūlattā vā kucchitaṁ aṭṭhīti aṭṭhikaṁ. Aṭṭhisaṅkhalikāyapi ekaṭṭhikassapi etaṁ adhivacanaṁ. Imāni ca pana uddhumātakādīni nissāya uppannanimittānampi nimittesu paṭiladdhajjhānānampi etāneva nāmāni. Idha pana uddhumātakanimitte paṭikūlākāragāhikā appanāvasena uppannā saññā uddhumātakasaññā, tassā uddhumātakasaññāya vasena **uddhumātakasaññāvasena.** Sesesupi eseva nayo. **Pañcapaññāsa samādhī**ti ekakādivasena vuttā.

44. Evaṁ ekakādivasena samādhippabhedaṁ dassetvā idāni aññenapi pariyāyena samādhiṁ dassetukāmo **apicā**ti aññaṁ pariyāyārambhaṁ dassetvā **pañcavīsatī**ti-ādimāha. Tattha **samādhissa samādhiṭṭhā**ti samādhissa samādhibhāve sabhāvā, yehi sabhāvehi so samādhi hoti, te tasmiṁ atthā nāma. **Pariggahaṭṭhena samādhī**ti saddhādīhi indriyehi pariggahitattā tasmā pariggahitasabhāvena samādhi. Tāneva ca indriyāni aññamaññaparivārāni honti, bhāvanāpāripūriyā paripuṇṇāni ca honti. Tasmā **parivāraṭṭhena paripūraṭṭhena samādhi.** Tesaṁyeva samādhivasena ekārammaṇamapekkhitvā **ekaggaṭṭhena,** nānārammaṇavikkhepābhāvamapekkhitvā **avikkhepaṭṭhena,** lokuttarasseva mahatā

1. Hatthā (Sī, Syā) 2. Pādā (Sī, Syā) 3. Puḷavehi (Ka)

vīriyabalapaggahena[1] pattabbattā lokuttaramaggasseva ca parihānivasena visārābhāvato heṭṭhā gahitapaggahaṭṭha-avisāraṭṭhā[2] idha na gahitāti veditabbā. Kilesakālussiyassābhāvena **anāvilaṭṭhena samādhi.** Avikampattā **aniñjanaṭṭhena samādhi.** Vikkhambhanavasena samucchedavasena vā kilesehi vimuttattā ārammaṇe ca adhimuttattā **vimuttaṭṭhena samādhi.**

Ekattupaṭṭhānavasena cittassa ṭhitattāti samādhiyogeneva ekārammaṇe bhusaṁ patiṭṭhānavasena cittassa ārammaṇe niccalabhāvena patiṭṭhitattā. Aṭṭhasu yugalesu esati nesati, ādiyati nādiyati, paṭipajjati na paṭipajjatīti imāni tīṇi yugalāni appanāvīthito pubbabhāge upacārassa mudumajjhādhimattatāvasena vuttānīti veditabbāni, jhāyati jhāpetīti idaṁ appanāvīthiyaṁ upacāravasena veditabbaṁ. Esitattā nesitattā, ādinnattā anādinnattā, paṭipannattā nappaṭipannattā, jhātattā na jhāpitattāti imāni cattāri yugalāni appanāvasena vuttānīti veditabbāni.

Tattha **samaṁ esatīti samādhī**ti-ādīsu **saman**ti appannaṁ. Sā hi paccanīkadhamme sameti nāsetīti samā, paccanīkavisamābhāvato vā samabhūtāti samā. Taṁ samaṁ esati ajjhāsayavasena gavesati. **Iti**saddo kāraṇattho, yasmā samaṁ esati, tasmā samādhīti attho. **Visamaṁ nesatī**ti taṁ taṁ jhānapaccanīkasaṅkhātaṁ visamaṁ na esati. Mudubhūto hi pubbabhāgasamādhi ādibhūtattā **samaṁ esati, visamaṁ nesati** nāma. Majjhimabhūto thirabhūtattā **samaṁ ādiyati, visamaṁ nādiyati** nāma. Adhimattabhūto appanāvīthiyā āsannabhūtattā **samaṁ paṭipajjati, visamaṁ nappaṭipajjati** nāma. **Samaṁ jhāyatī**ti bhāvanapuṁsakavacanaṁ, samaṁ hutvā jhāyati, samena vā ākārena jhāyatīti attho. Appanāvīthiyaṁ hi samādhi paccanīkadhammavigamena santattā, santāya appanāya anukūlabhāvena ca ṭhitattā samenākārena pavattati. **Jhāyatī**ti ca pajjalatīti attho "ete maṇḍalamāḷe dīpā jhāyanti[3] sabbarattiṁ, sabbarattiyo ca telappadīpo jhāyati, telappadīpo cettha jhāyeyyā"ti-ādīsu[4] viya. Samaṁ jāyatītipi

---

1. Vīriyabalapariggahena (Sabbattha)
2. Gahitapariggahaṭṭha... (Sabbattha)
3. Dī 1. 47 piṭṭhe.
4. Saṁ 2. 414, 416 piṭṭhesu.

pāṭho, samenākārena uppajjatīti attho. Jhāyati jhāpetīti yugalattā pana purimapāṭhova sundarataro. **Jhāpetī**ti ca dahatīti attho. So hi samādhipaccanīkadhamme dūratarakaraṇena dahati nāma. Esanānesanādīnaṁ pana appanāya siddhattā "esitattā nesitattā"ti-ādīhi appanāsamādhi vutto. **Samaṁ jhātattā**ti samaṁ jalitattā. Samaṁ jātattātipi pāṭho. Iti imesaṁ aṭṭhannaṁ yugalānaṁ vasena soḷasa, purimā ca navāti ime pañcavīsati samādhissa samādhiṭṭhā.

Samo ca hito ca sukho cāti samādhīti idaṁ pana pañcavīsatiyā ākārehi sādhitassa samādhissa atthasādhanatthaṁ vuttaṁ. Tattha **samo**ti samasaddassa, saṁsaddassa vā attho. So hi paccanīkakkhobhavisama-virahitattā samo. **Hito**ti ādhisaddassa attho, ārammaṇe āhito niccalabhāvakaraṇena patiṭṭhāpitoti adhippāyo. Ubhayena samo ca āhito cāti samādhīti vuttaṁ hoti. **Sukho**ti santaṭṭhena sukho. "Yāyaṁ bhante adukkhamasukhā vedanā, santasmiṁ esā paṇīte sukhe vuttā Bhagavatā"ti[1] ca "upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsitā"ti ca vuttattā tena santatthena sukhasaddena upekkhāsahagatasamādhipi gahito hoti. Aniyāmena hi sabbasamādhayo idha vuccanti. Tena ca sukhasaddena āhitabhāvassa kāraṇaṁ vuttaṁ hoti. Yasmā santo, tasmā ekārammaṇe āhitoti adhippāyo veditabboti.

Samādhibhāvanāmayañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

4. Dhammaṭṭhitiñāṇaniddesavaṇṇanā

45. Dhammaṭṭhitiñāṇaniddese **avijjāsaṅkhārānaṁ uppādaṭṭhitī**ti-ādīsu tiṭṭhanti etāya saṅkhārāti ṭhiti. Kā sā? Avijjā. Sā hi saṅkhārānaṁ uppādāya nibbattiyā ṭhiti kāraṇanti **uppādaṭṭhiti.** Uppannānaṁ pavattiyāpi kāraṇanti **pavattaṭṭhiti.** Kiñcāpi hi janakapaccayassa jananakkhaṇeyeva kiccānubhāvo hoti, tena pana janitānaṁyeva pavattattā sakakkhaṇe pavattiyāpi kāraṇaṁ nāma hoti, santativasena vā pavattiyā kāraṇanti

---

1. Ma 2. 59 piṭṭhe.

attho. **Pavattan**ti ca napuṁsake bhāvavacanametaṁ, tasmā pavattaṁ pavattīti atthato ekaṁ. Pavattisaddassa pana pākaṭattā tena yojetvā attho vutto. Bhāvepi ṭhitisaddassa sijjhanato na idha bhāve ṭhitisaddo, kāraṇe ṭhitisaddoti dassanatthaṁ **nimittaṭṭhitī**ti vuttaṁ, nimittabhūtāṭhitīti attho, kāraṇabhūtāti vuttaṁ hoti. Na kevalaṁ nimittamattaṁ hoti, atha kho saṅkhārajanane sabyāpārā viya hutvā āyūhati vāyamatīti paccayasamatthataṁ dassento **āyūhanaṭṭhitī**ti āha, āyūhanabhūtā ṭhitīti attho. Yasmā avijjhā saṅkhāre uppādayamānā uppāde saṁyojeti nāma, ghaṭetīti attho, saṅkhāre pavattayamānā pavattiyaṁ palibundhati[1] nāma, bandhatīti[2] attho, tasmā **saññogaṭṭhiti palibodhaṭṭhitī**ti vuttā, saññogabhūtā ṭhiti, palibodhabhūtā ṭhitīti attho. Yasmā avijjāva saṅkhāre uppādayamānā uppādāya pavattiyā ca mūlakāraṇaṭṭhena samudayo nāma, samudayabhūtā ṭhitīti **samudayaṭṭhiti,** mūlakāraṇabhūtā ṭhitīti attho. Avijjāva saṅkhārānaṁ uppāde janakapaccayattā, pavattiyaṁ upatthambhakapaccayattā **hetuṭṭhiti paccayaṭṭhitī**ti vuttā, hetubhūtā ṭhiti, paccayabhūtā ṭhitīti attho. Janakapaccayo hi hetūti, upatthambhako paccayoti vuccati. Evaṁ sesesupi yojetabbaṁ.

Bhavo jātiyā, jāti jarāmaraṇassāti ettha pana uppādaṭṭhiti saññogaṭṭhiti hetuṭṭhitīti uppādavasena yojitāni padāni jātijarāmaraṇavantānaṁ khandhānaṁ vasena pariyāyena vuttānīti veditabbāni. Keci pana "uppādāya ṭhiti uppādaṭṭhitī"ti evamādinā nayenettha atthaṁ vaṇṇayanti. **Avijjāpaccayoti** avijjāya saṅkhārānaṁ paccayabhāvaṁ apekkhitvā vuttaṁ. Avijjāyapi paccayasambhūtattā tassā api paccayapariggahaṇadassanatthaṁ **ubhopete dhammā paccayasamuppannāti paccayapariggahe paññā**ti vuttaṁ. Evaṁ sesesupi yojetabbaṁ. **Jāti paccayo, jarāmaraṇaṁ paccayasamuppannan**ti pana pariyāyena vuttaṁ. **Atītampi addhānan**ti atikkantampi kālaṁ. **Anāgatampi addhānan**ti appattampi kālaṁ. Ubhayatthāpi accantasaṁyogatthe upayogavacanaṁ.

46. Idāni navākāravārānantaraṁ te navākāre vihāya hetupaṭiccapaccayapadeheva yojetvā **avijjā hetu, saṅkhārā**

---

1. Palibujjhati (Sī) 2. Ganthatīti (Ka)

hetusamuppannāti-ādayo tayo vārā niddiṭṭhā. Navākāravāre janaka-upatthambhakavasena paccayo vutto. Idha pana hetuvārassa paccayavārassa ca visuṁ āgatattā **hetū**ti janakapaccayattaṁ, **paccayo**ti upatthambhakapaccayattaṁ veditabbaṁ ekekassāpi avijjādikassa paccayassa ubhayathā sambhavato. Paṭiccavāre **avijjā paṭiccā**ti attano uppāde saṅkhārānaṁ avijjāpekkhattā saṅkhārehi avijjā paṭimukhaṁ etabbā gantabbāti paṭiccā. Etena avijjāya saṅkhāruppādanasamatthatā vuttā hoti. **Saṅkhārā paṭiccasamuppannā**ti saṅkhārā avijjaṁ paṭicca tadabhimukaṁ pavattanato paṭimukhaṁ katvā na vihāya samaṁ uppannā. Evaṁ sesesupi liṅgānurūpena yojetabbaṁ. Avijjā paṭiccāti ussukkavasena vā pāṭho, attho panettha avijjā attano paccaye paṭicca pavattāti pāṭhasesavasena yojetabbo. Evaṁ sesesupi. Catūsupi ca etesu våresu dvādasannaṁ paṭiccasamuppādaṅgānaṁ paccayasseva vasena dhammaṭṭhitiñāṇassa niddisitabbattā avijjādīnaṁ ekādasannaṁyeva aṅgānaṁ vasena dhammaṭṭhitiñāṇaṁ niddiṭṭhaṁ, jarāmaraṇassa pana ante ṭhitattā tassa vasena na niddiṭṭhaṁ. Jarāmaraṇassāpi sokaparidevadukkhadomanassupāyā-sānaṁ paccayattā jarāmaraṇaṁ tesaṁ paccayaṁ katvā upaparikkhamānassa tassāpi jarāmaraṇassa vasena dhammaṭṭhitiñāṇaṁ yujjateva.

47. Idāni tāneva dvādasa paṭiccasamuppādaṅgāni vīsati-ākāravasena vibhajitvā catusaṅkhepatiyaddhatisandhiyo dassetvā dhammaṭṭhitiñāṇaṁ niddisitukāmo **purimakammabhavasmin**ti-ādimāha. Tattha **purimakammabhavasmin**ti purime kammabhave, atītajātiyaṁ kammabhave kariyamāneti attho. **Moho avijjā**ti yo tadā dukkhādīsu moho, yena mūḷho kammaṁ karoti, sā avijjā. **Āyūhanā saṅkhārā**ti taṁ kammaṁ karontassa purimacetanāyo, yathā "dānaṁ dassāmī"ti cittaṁ uppādetvā māsampi saṁvaccharampi dānūpakaraṇāni sajjentassa uppannā purimacetanāyo. Paṭiggāhakānaṁ pana hatthe dakkhiṇaṁ patiṭṭhāpayato cetanā bhavoti vuccati. Ekāvajjanesu vā chasu javanesu cetanā āyūhanā saṅkhārā nāma, sattamajavane cetanā bhavo. Yā kāci vā pana cetanā bhavo, taṁsampayuttā āyūhanā saṅkhārā nāma. **Nikanti taṇhā**ti yā kammaṁ karontassa tassa phale upapattibhave nikāmanā patthanā, sā taṇhā nāma. **Upagamanaṁ upādānan**ti yaṁ kammabhavassa paccayabhūtaṁ "imasmiṁ nāma kamme kate

kāmā sampajjantī"ti vā "idaṁ katvā asukasmiṁ nāma ṭhāne kāma sevissāmī"ti vā "attā ucchinno su-ucchinno hotī"ti vā "sukhī hoti[1] vigatapariḷāho"ti vā "sīlabbataṁ sukhena paripuratī"ti vā pavattaṁ upagamanaṁ daḷhagahaṇaṁ, idaṁ upādānaṁ nāma. **Cetanā bhavo**ti āyūhanāvasāne vuttā cetanā bhavo nāma. **Purimakammabhavasmin**ti atītajātiyā kammabhave kariyamāne pavattā. **Idha paṭisandhiyā paccayā**ti paccuppannapaṭisandhiyā paccayabhūtā.

Idha paṭisandhi viññāṇanti yaṁ paccuppannabhavassa bhavantarapaṭisandhānavasena uppannattā paṭisandhīti vuccati, taṁ viññāṇaṁ. **Okkanti nāmarūpan**ti yā gabbhe rūpārūpadhammānaṁ okkanti āgantvā pavisanaṁ viya, idaṁ nāmarūpaṁ. **Pasādo āyatanan**ti yo pasannabhāvo, idaṁ āyatanaṁ. Jātiggahaṇena ekavacanaṁ kataṁ. Etena cakkhādīni pañcāyatanāni vuttāni. "Pabhassaramidaṁ bhikkhave cittaṁ, tañca kho āgantukehi upakkilesehi upakkiliṭṭhan"ti[2] ettha bhavaṅgacittaṁ adhippetanti vacanato idhāpi manāyatanassa vipākabhūtattā, tassa ca kilesakālussiyābhāvena pasannattā pasādavacanena manāyatanampi vuttanti veditabbaṁ. **Phuṭṭho phasso**ti yo ārammaṇaṁ phuṭṭho phusanto uppanno, ayaṁ phasso. **Vedayitaṁ vedanā**ti yaṁ paṭisandhiviññāṇena vā saḷāyatanapaccayena vā phassena saha uppannaṁ vipākavedayitaṁ, ayaṁ vedanā. **Idhupapattibhavasmiṁ purekatassa kammassa paccayā**ti paccuppanne vipākabhave atītajātiyaṁ katassa kammassa paccayena pavattantīti attho.

Idha paripakkattā āyatanānanti paripakkāyatanassa kammakaraṇakāle mohādayo dassitā. **Āyatiṁ paṭisandhiyā**ti anāgate paṭisandhiyā. **Āyatiṁ paṭisandhi viññāṇan**ti-ādīni vuttatthāni.

Kathaṁ pana dvādasahi paṭiccasamuppādaṅgehi ime vīsati ākārā gahitā hontīti? Avijjā saṅkhārāti ime dve atītahetuyo sarūpato vuttā. Yasmā pana avidvā paritassati, paritassito upādiyati, tassupādānapaccayā bhavo, tasmā tehi dvīhi gahitehi taṇhupādānabhavāpi gahitāva honti. Paccuppanne viññāṇanāmarūpasaḷāyatanaphassavedanā sarūpato vuttāyeva. Taṇhupādānabhavā paccuppannahetuyo

1. Sukhīti (Syā) 2. Aṁ 1. 9 piṭṭhe.

sarūpato vuttā. Bhave pana gahite tassa pubbabhāgā taṁsampayuttā vā saṅkhārā gahitāva honti, taṇhupādānaggahaṇena ca taṁsampayuttā. Yāya vā mūḷho kammaṁ karoti, sā avijjā gahitāva hoti. Anāgate jāti jarāmaraṇanti dve sarūpena vuttāni, jātijarāmaraṇaggahaṇeneva pana viññāṇādīni pañca anāgataphalāni gahitāneva honti. Tesaṁyeva hi jātijarāmaraṇānīti evaṁ dvādasahi aṅgehi vīsati ākārā gahitā honti.

> "Atīte hetavo[1] pañca, idāni phalapañcakaṁ.
> Idāni hetavo[1] pañca, āyatiṁ phalapañcakan"ti—

gāthāya ayamevattho vutto. **Itime**ti iti ime. Iti imeti vā pāṭho.

Catusaṅkhepeti caturo rāsī. Atīte pañca hetudhammā eko hetusaṅkhepo, paccuppanne pañca phaladhammā eko phalasaṅkhepo, paccuppanne pañca hetudhammā eko hetusaṅkhepo, anāgate pañca phaladhammā eko phalasaṅkhepo.

Tayo addheti tayo kāle. Paṭhamapañcakavasena atītakālo, dutiyatatiyapañcakavasena paccuppannakālo, catutthapañcakavasena anāgatakālo veditabbo.

Tisandhinti tayo sandhayo assāti tisandhi, taṁ tisandhiṁ. Atītahetupaccuppannaphalānamantarā eko hetuphalasandhi, paccuppannaphala-anāgatahetūnamantarā eko phalahetusandhi, paccuppannahetu-anāgataphalānamantarā eko hetuphalasandhi.

Paṭiccasamuppādapāḷiyaṁ sarūpato āgatavasena pana avijjāsaṅkhārā eko saṅkhepo, viññāṇanāmarūpasaḷāyatanaphassavedanā dutiyo, taṇhupādānabhavā tatiyo, jātijarāmaraṇaṁ catuttho. Avijjāsaṅkhārāti dve aṅgāni atītakālāni, viññāṇādīni bhavāvasānāni aṭṭha paccuppannakālāni, jātijarāmaraṇanti dve anāgatakālāni. Saṅkhāraviññāṇānaṁ antarā eko hetuphalasandhi, vedanātaṇhānamantarā eko phalahetusandhi, bhavajātīnamantarā eko hetuphalasandhi.

---

1. Hetuyo (Syā)

Vīsatiyā ākārehīti vīsatiyā koṭṭhāsehi. Catusaṅkhepe ca tayo addhe ca tisandhiṁ paṭiccasamuppādañca vīsatiyā ākārehi jānātīti sambandho.

Jānātīti sutānusārena bhāvanārambhañāṇena jānāti. **Passatī**ti ñātameva cakkhunā diṭṭhaṁ viya hatthatale āmalakaṁ viya ca phuṭaṁ katvā ñāṇeneva passati. **Aññātī**ti diṭṭhamariyādeneva āsevanaṁ karonto ñāṇeneva jānāti. Mariyādattho ho ettha ākāro. **Paṭivijjhatī**ti bhāvanāpāripūriyā niṭṭhaṁ pāpento ñāṇeneva paṭivedhaṁ karoti. Salakkhaṇavasena vā jānāti, sarasavasena passati, paccupaṭṭhānavasena aññāti, padaṭṭhānavasena paṭivijjhati.

Tattha **paṭiccasamuppādo**ti paccayadhammā veditabbā. **Paṭiccasamuppannā dhammā**ti tehi tehi paccayehi nibbattadhammā. Kathamidaṁ jānitabbanti ce? Bhagavato vacanena. Bhagavatā hi paṭiccasamuppādapaṭiccasamuppannadhammadesanāsutte—

"Katamo ca bhikkhave paṭiccasamuppādo, jātipaccayā bhikkhave jarāmaraṇaṁ, uppādā vā Tathāgatānaṁ anuppādā vā Tathāgatānaṁ ṭhitāva sā dhātu dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā idappaccayatā, taṁ Tathāgato abhisambujjhati abhisameti, abhisambujjhitvā abhisametvā ācikkhati deseti paññāpeti paṭṭhapeti vivarati vibhajati uttānīkaroti 'passathā'ti cāha. Jātipaccayā bhikkhave jarāmaraṇaṁ, bhavapaccayā bhikkhave jāti -pa- avijjāpaccayā bhikkhave saṅkhārā. Uppādā vā Tathāgatānaṁ -pa- uttānīkaroti 'passathā'ti cāha. Avijjāpaccayā bhikkhave saṅkhārā. Iti kho bhikkhave yā tatra tathatā avitathatā anaññathatā idappaccayatā. Ayaṁ vuccati bhikkhave paṭiccasamuppādo"ti[1]—

evaṁ paṭiccasamuppādaṁ desentena tathatādīhi vevacanehi paccayadhammāva paṭiccasamuppādoti vuttā. Tasmā jarāmaraṇādīnaṁ paccayalakkhaṇo paṭiccasamuppādo, dukkhānubandhanaraso kummaggapaccupaṭṭhāno, ayampi sapaccayattā attano visesapaccayapadaṭṭhāno.

---

1. Saṁ 1. 264 piṭṭhe.

Uppādā vā anuppādā vāti uppāde vā anuppāde vā, Tathāgatesu uppannesupi anuppannesupīti attho. **Ṭhitāva sā dhātū**ti ṭhitova so paccayasabhāvo, na kadāci jātijarāmaraṇassa paccayo na hotīti attho. **Dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā idappaccayatā**ti jātipaccayoyeva. Jātipaccayena hi jarāmaraṇasaṅkhāto paccayasamuppannadhammo tadāyattatāya tiṭṭhati, jātipaccayova jarāmaraṇadhammaṁ niyameti, tasmā jāti "dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā"ti vuccati. Jātiyeva imassa jarāmaraṇassa paccayoti idappaccayo, idappaccayova **idappaccayatā. Tan**ti taṁ paccayaṁ. **Abhisambujjhatī**ti ñāṇena abhisambujjhati. **Abhisametī**ti ñāṇena abhisamāgacchati. **Ācikkhatī**ti katheti. **Desetī**ti dasseti. **Paññāpetī**ti jānāpeti. **Paṭṭhepetī**ti ñāṇamukhe ṭhapeti. **Vivaratī**ti vivaritvā dasseti. **Vibhajatī**ti vibhāgato dasseti. **Uttānīkarotī**ti pākaṭaṁ karoti. **Iti kho**ti evaṁ kho. **Yā tatrā**ti yā tesu "jātipaccayā jarāmaraṇan"ti-ādīsu. So panāyaṁ paṭiccasamuppādo tehi tehi paccayehi anūnādhikeheva tassa tassa dhammassa sambhavato **tathatā**ti, sāmaggiṁ upagatesu paccayesu muhuttampi tato nibbattanadhammānaṁ asambhavābhāvato **avitathatā**ti, aññadhammapaccayehi aññadhammānuppattito **anaññathatā**ti, yathāvuttānaṁ etesaṁ jarāmaraṇādīnaṁ paccayato vā paccayasamūhato vā **idappaccayatā**ti vutto. Tatrāyaṁ vacanattho—imesaṁ paccayā idappaccayā, idappaccayā eva idappaccayatā, idappaccayānaṁ vā samūho idappaccayatā. Lakkhaṇaṁ panettha saddasatthato veditabbanti.

Dhammaṭṭhitiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

5. Sammasanañāṇaniddesavaṇṇanā

46. Sammasanañāṇaniddese **yaṁ kiñcī**ti anavasesapariyādānaṁ. **Rūpan**ti atippasaṅganiyamanaṁ. Evaṁ padadvayenāpi rūpassa asesapariggaho kato hoti. Athassa atītādinā vibhāgaṁ ārabhati. Taṁ hi kiñci atītaṁ kiñci anāgatādibhedanti. Esa nayo vedanādīsupi. Tattha rūpaṁ tāva addhāsantatisamayakhaṇavasena catudhā atītaṁ nāma hoti, tathā anāgatapaccuppannaṁ. Tattha **addhāvasena** tāva ekassa

ekasmiṁ[1] bhave paṭisandhito pubbe atītaṁ, cutito uddhaṁ anāgataṁ, ubhinnamantare paccuppannaṁ. **Santativasena** sabhāga-eka-utusamuṭṭhānaṁ ekāhārasamuṭṭhānañca pubbāpariyabhāvena vattamānampi paccuppannaṁ, tato pubbe visabhāga-utu-āhārasamuṭṭhānaṁ atītaṁ, pacchā anāgataṁ. Cittajaṁ ekavīthi-ekajavana-ekasamāpattisamuṭṭhānaṁ paccuppannaṁ, tato pubbe atītaṁ, pacchā anāgataṁ. Kammasamuṭṭhānassa pāṭiyekkaṁ santativasena atītādibhedo natthi, tesaññeva pana utu-āhāracittasamuṭṭhānānaṁ upatthambhanavasena tassa atītādibhāvo veditabbo. **Samayavasena** ekamuhuttapubbaṇhasāyanharattindivādīsu samayesu santānavasena pavattamānaṁ taṁ taṁ samayaṁ paccuppannaṁ nāma, tato pubbe atītaṁ, pacchā anāgataṁ. **Khaṇavasena** uppādādikhaṇattayapariyāpannaṁ paccuppannaṁ, tato pubbe anāgataṁ, pacchā atītaṁ. Apica atikkantahetupaccayakiccaṁ atītaṁ, niṭṭhitahetukiccamaniṭṭhitapaccayakiccaṁ paccuppannaṁ, ubhayakiccamasampattaṁ anāgataṁ. Sakiccakkhaṇe vā paccuppannaṁ, tato pubbe anāgataṁ, pacchā-atītaṁ. Ettha ca khaṇādikathāvanippariyāyā sesā sapariyāyā.

Ajjhattanti pañcasupi khandhesu idha niyakajjhattaṁ adhippetaṁ, tasmā attano santāne pavattaṁ paṭipuggalikaṁ rūpaṁ ajjhattanti veditabbaṁ. Tato bahibhūtaṁ pana indriyabaddhaṁ vā anindriyabaddhaṁ vā rūpaṁ **bahiddhā** nāma. **Oḷārikan**ti cakkhusotaghānajivhākāyarūpasaddagandharasa-phoṭṭhabbasaṅkhātā pathavītejovāyo cāti dvādasavidhaṁ rūpaṁ ghaṭṭanavasena gahetabbato oḷārikaṁ. Sesaṁ pana āpodhātu itthindriyaṁ purisindriyaṁ jīvitindriyaṁ hadayavatthu ojā ākāsadhātu kāyaviññatti vacīviññatti rūpassalahutā mudutā kammaññatā upacayo santati jaratā aniccatāti soḷasavidhaṁ rūpaṁ ghaṭṭanavasena agahetabbato **sukhumaṁ. Hīnaṁ vā paṇītaṁ vā**ti ettha hīnapaṇītabhāvo pariyāyato nippariyāyato ca. Tattha Akaniṭṭhānaṁ rūpato sudassīnaṁ rūpaṁ hīnaṁ, tadeva sudassānaṁ rūpato paṇītaṁ. Evaṁ yāva narakasattānaṁ rūpaṁ, tāva pariyāyato hīnapaṇītatā veditabbā. Nippariyāyato pana yattha akusalavipākaṁ uppajjati, taṁ hīnaṁ. Yattha kusalavipākaṁ, taṁ paṇītaṁ. **Yaṁ dūre santike vā**ti ettha yaṁ sukhumaṁ, tadeva duppaṭivijjhasabhāvattā dūre. Yaṁ oḷārikaṁ, tadeva suppaṭivijjhasabhāvattā santike.

---

1. Ekasmiṁ vā (Sī)

Sabbaṁ rūpaṁ aniccato vavattheti ekaṁ sammasanaṁ, dukkhato vavattheti ekaṁ sammasanaṁ anattato vavattheti ekaṁ sammasananti ettha ayaṁ bhikkhu "yaṁ kiñci rūpan"ti evaṁ aniyamaniddiṭṭhaṁ sabbampi rūpaṁ atītattikena ceva catūhi ajjhattādidukehi cāti ekādasahi okāsehi paricchinditvā sabbaṁ rūpaṁ aniccato vavattheti aniccanti sammasati. Kathaṁ? Parato vuttanayena. Vuttaṁ hetaṁ "rūpaṁ atītānāgatapaccuppannaṁ aniccaṁ khayaṭṭhenā"ti[1]. Tasmā esa yaṁ atītaṁ rūpaṁ, taṁ yasmā atīteyeva khīṇaṁ, nayimaṁ bhavaṁ sampattanti aniccaṁ khayaṭṭhena, yaṁ anāgataṁ rūpaṁ anantarabhave nibbattissati, tampi tattheva khīyissati, na tato paraṁ bhavaṁ gamissatīti aniccaṁ khayaṭṭhena, yaṁ paccuppannaṁ rūpaṁ, taṁ idheva khīyati, na ito gacchatīti aniccaṁ khayaṭṭhena, yaṁ ajjhattaṁ rūpaṁ, tampi ajjhattameva khīyati, na bahiddhābhāvaṁ gacchatīti aniccaṁ khayaṭṭhena, yaṁ bahiddhā oḷārikaṁ sukhumaṁ hīnaṁ paṇītaṁ dūre santike, tampi ettheva khīyati, na dūrabhāvaṁ gacchatīti aniccaṁ khayaṭṭhenāti sammasati. Idaṁ sabbampi "aniccaṁ khayaṭṭhenā"ti etassa vasena ekaṁ sammasanaṁ, pabhedato pana ekādasavidhaṁ hoti.

Sabbameva cetaṁ dukkhaṁ bhayaṭṭhenāti sammasati. **Bhayaṭṭhenā**ti sappaṭibhayatāya. Yaṁ hi aniccaṁ, taṁ bhayāvahaṁ hoti Sīhopamasutte[2] devānaṁ viya. Iti idampi "dukkhaṁ bhayaṭṭhenā"ti etassa vasena ekaṁ sammasanaṁ, pabhedato pana ekādasavidhaṁ hoti.

Yathā ca dukkhaṁ, evaṁ sabbampi taṁ anattā asārakaṭṭhenāti sammasati. **Asārakaṭṭhenā**ti "attā nivāsī kārako vedako sayaṁvasī"ti evaṁ parikappitassa attasārassa abhāvena. Yaṁ hi aniccaṁ dukkhaṁ, attanopi[3] aniccataṁ vā udayabbayapīḷanaṁ vā vāretuṁ na sakkoti, kuto tassa kārakādibhāvo. Tenāha "rūpañca hidaṁ bhikkhave attā abhavissa, nayidaṁ rūpaṁ ābādhāya saṁvatteyyā"ti-ādi[4]. Iti idaṁ "anattā asārakaṭṭhenā"ti etassa vasena ekaṁ sammasanaṁ, pabhedato pana ekādasavidhaṁ hoti. Eseva nayo vedanādīsu. Iti ekekasmiṁ khandhe ekādasa ekādasa katvā pañcasu khandhe pañcapaññāsa sammasanāni honti, aniccato

1. Khu 9. 51 piṭṭhe.
2. Aṁ 1. 342; Saṁ 2. 70 piṭṭhesu.
3. Taṁ attanopi (Visuddhi 2. 245 piṭṭhe)
4. Vi 2. 18; Saṁ 2. 55 piṭṭhesu.

pañcapaññāsa, dukkhato pañcapaññāsa, anattato pañcapaññāsāti tividhānupassanāvasena sabbāni pañcasaṭṭhisatasammasanāni honti.

Keci pana"sabbaṁ rūpaṁ sabbaṁ vedanaṁ sabbaṁ saññaṁ sabbe saṅkhāre sabbaṁ viññāṇanti padampi pakkhipitvā ekekasmiṁ khandhe dvādasa dvādasa katvā pañcasu saṭṭhi, anupassanāto asītisatasammasanānī"ti vadanti.

Atītādivibhāge panettha santativasena khaṇādivasena ca vedanāya atītānāgatapaccuppannabhāvo veditabbo. Tattha **santativasena** ekavīthi-ekajavana-ekasamāpattipariyāpannā ekavidhavisayasamāyogappavattā[1] ca paccuppannā, tato pubbe atītā, pacchā anāgatā. **Khaṇādivasena** khaṇattayapariyāpannā pubbantāparantamajjhagatā sakiccañca kurumānā vedanā paccuppannā, tato pubbe atītā, pacchā anāgatā. Ajjhattabahiddhābhedo niyakajjhattavaseneva veditabbo.

Oḷārikasukhumabhāvo[2] "akusalā vedanā oḷārikā, kusalābyākatā vedanā sukhumā"ti-ādinā[3] nayena Vibhaṅge vuttena jātisabhāvapuggalalokiyalokuttaravasena veditabbo. **Jātivasena** tāva akusalā vedanā sāvajjakiriyahetuto, kilesasantāpabhāvato ca avūpasantavuttīti kusalavedanāya oḷārikā, sabyāpārato sa-ussāhato savipākato kilesasantāpabhāvato sāvajjato ca vipākābyākatāya oḷārikā, savipākato kilesasantāpabhāvato sabyābajjhato sāvajjato ca kiriyābyākatāya oḷārikā. Kusalābyākatā pana vuttavipariyāyato akusalāya vedanāya sukhumā. Dvepi kusalākusalā vedanā sabyāpārato sa-ussāhato savipākato ca yathāyogaṁ duvidhāyapi abyākatāya oḷārikā, vuttavipariyāyena duvidhāpi abyākatā tāhi sukhumā. Evaṁ tāva jātivasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Sabhāvavasena pana dukkhā vedanā nirassādato savipphārato khobhakaraṇato ubbejanīyato abhibhavanato ca itarāhi dvīhi oḷārikā, itarā pana dve sātato santato paṇītato

1. Ekavīthivisaya... (Visuddhi 2. 104 piṭṭhe)
2. Oḷārikasukhumabhedo (Visuddhi 2. 104 piṭṭhe)
3. Abhi 2. 4 piṭṭhe.

manāpato majjhattato ca yathāyogaṁ dukkhāya sukhumā. Ubho pana sukhadukkhā savipphārato ubbejanīyato khobhakaraṇato pākaṭato ca adukkhamasukhāya oḷārikā, sā vuttavipariyāyena tadubhayato sukhumā. Evaṁ sabhāvavasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Puggalavasena pana asamāpannassa vedanā nānārammaṇe vikkhittabhāvato samāpannassa vedanāya oḷārikā, vipariyāyena itarā sukhumā. Evaṁ puggalavasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Lokiyalokuttaravasena pana sāsavā vedanā lokiyā, sā āsavuppattihetuto oghaniyato yoganiyato ganthaniyato nīvaraṇiyato upādāniyato saṁkilesikato puthujjanasādhāraṇato ca anāsavāya oḷārikā, anāsavā ca vipariyāyena sāsavāya sukhumā. Evaṁ lokiyalokuttaravasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Tattha jāti-ādivasena sambhedo pariharitabbo. Akusalavipākakāyaviññāṇasampayuttā hi vedanā jātivasena abyākatattā sukhumāpi samānā sabhāvādivasena oḷārikā hoti. Vuttañhetaṁ—

> "Abyākatā vedanā sukhumā, dukkhā vedanā oḷārikā. Samāpannassa vedanā sukhumā, asamāpannassa vedanā oḷārikā. Anāsavā vedanā sukhumā, sāsavā vedanā oḷārikā"ti[1].

Yathā ca dukkhā vedanā, evaṁ sukhādayopi. Tāpi hi jātivasena oḷārikā, sabhāvādivasena sukhumā honti. Tasmā yathā jāti-ādivasena sambhedo na hoti, tathā vedanānaṁ oḷārikasukhumatā veditabbā. Seyyathidaṁ, abyākatā jātivasena kusalākusalāhi sukhumā. Tattha katamā abyākatā? Kiṁ dukkhā? Kiṁ sukhā? Kiṁ samāpannassa? Kiṁ asamāpannassa? Kiṁ sāsavā? Kiṁ anāsavāti? Evaṁ sabhāvādibhedo na parāmasitabbo. Esa nayo sabbattha.

Apica "taṁ taṁ vā pana vedanaṁ upādāyupādāya vedanā oḷārikā sukhumā daṭṭhabbā"ti[1] vacanato akusalādīsupi lobhasahagatāya

---

1. Abhi 2. 4 piṭṭhe.

dosasahagatā vedanā aggi viya nissayadahanato oḷārikā, lobhasahagatā sukhumā. Dosasahagatāpi niyatā oḷārikā, aniyatā sukhumā. Niyatāpi kappaṭṭhitikā oḷārikā, itarā sukhumā. Kappaṭṭhitikāsupi asaṅkhārikā oḷārikā, itarā sukhumā. Lobhasahagatā pana diṭṭhisampayuttā oḷārikā, itarā sukhumā. Sāpi niyatā kappaṭṭhitikā asaṅkhārikā oḷārikā, itarā sukhumā. Avisesena ca akusalā bahuvipākā oḷārikā, appavipākā sukhumā. Kusalā pana appavipākā oḷarikā, bahuvipākā sukhumā.

Apica kāmāvacarakusalā oḷārikā, rūpāvacarā sukhumā. Tato arūpāvacarā, tato lokuttarā. Kāmāvacarā ca dānamayā oḷārikā, sīlamayā sukhumā. Sīlamayāpi oḷārikā, tato bhāvanāmayā sukhumā. Bhāvanāmayāpi duhetukā oḷārikā, tihetukā sukhumā. Tihetukāpi sasaṅkhārikā oḷārikā, asaṅkhārikā sukhumā. Rūpāvacarā ca paṭhamajjhānikā oḷārikā -pa- pañcamajjhānikā sukhumāva. Arūpāvacarā ca ākāsānañcāyatanasampayuttā oḷārikā -pa- nevasaññānāsaññāyatanasampayuttā sukhumāva. Lokuttarā ca sotāpattimaggasampayuttā oḷārikā -pa- arahattamaggasampayuttā sukhumāva. Esa nayo taṁtaṁbhūmivipākakiriyāvedanāsu dukkhādi-asamāpannādisāsavādivasena vuttavedanāsu ca. Okāsavasena vāpi niraye dukkhā oḷārikā, tiracchānayoniyaṁ sukhumā -pa- Paranimmitavasavattīsu sukhumāva. Yathā ca dukkhā, evaṁ sukhāpi sabbattha yathānurūpaṁ yojetabbā. Vatthuvasena cāpi hīnavatthukā yā kāci vedanā oḷārikā, paṇītavatthukā sukhumā. Hīnapaṇītabhede yā oḷārikā, sā hīnā. Yā ca sukhumā, sā paṇītāti daṭṭhabbā.

Dūrasantikapade pana "akusalā vedanā kusalābyākatāhi vedanāhi dūre, akusalā vedanā akusalāya vedanāya santike"ti-ādinā[1] nayena Vibhaṅge vibhattā. Tasmā akusalā vedanā visabhāgato asaṁsaṭṭhato asarikkhato ca kusalābyākatāhi dūre, tathā kusalābyākatā akusalāya. Esa nayo sabbavāresu.

---

1. Abhi 2. 4 piṭṭhe.

Akusalā pana vedanā sabhāgato saṁsaṭṭhato sarikkhato ca akusalāya santiketi idaṁ vedanāya atītādivibhāge vitthārakathāmukhaṁ. Taṁtaṁvedanāsampayuttānaṁ pana saññādīnampi etaṁ evameva veditabbaṁ.

Ye panettha vedanādīsu **cakkhu -pa- jarāmaraṇan**ti peyyālena saṅkhittesu ca dhammesu lokuttaradhammā āgatā, te asammasanūpagattā imasmiṁ adhikārena na gahetabbā. Te pana kevalaṁ tena tena padena saṅgahitadhammadassanavasena ca abhiññeyyaniddese āgatanayena ca vuttā. Yepi ca sammasanūpagā, tesu ye yassa pākaṭā honti, sukhena pariggahaṁ gacchanti, tesu tena sammasanaṁ ārabhitabbaṁ. Jātijarāmaraṇavasena visuṁ sammasanābhāvepi jātijarāmaraṇavantesuyeva pana sammasitesu tānipi sammasitāni hontīti pariyāyena tasampi vasena sammasanaṁ vuttanti veditabbaṁ. **Atītānāgatapaccuppannaṁ aniccato vavatthetī**ti-ādinā nayena atītattikasseva ca vasena sammasanassa vuttattā ajjhattādibhedaṁ anāmasitvāpi atītattikasseva vasena paricchinditvāpi aniccādito sammasanaṁ kātabbameva.

Yaṁ pana aniccaṁ, taṁ yasmā niyamato saṅkhatādibhedaṁ hoti, tenassa pariyāyadassanatthaṁ, nānākārehi vā manasikārappavattidassanatthaṁ **rūpaṁ atītānāgatapaccuppannaṁ aniccaṁ saṅkhatan**ti-ādimāha. Taṁ hi hutvā abhāvaṭṭhena **aniccaṁ,** aniccantikatāya ādi-antavantatāya vā aniccaṁ. Paccayehi samāgantvā katattā **saṅkhataṁ.** Paccaye paṭicca nissāya samaṁ, saha vā uppannattā **paṭiccasamuppannaṁ.** Etena paccayehi katepi paccayānaṁ abyāpārataṁ dasseti. **Khayadhamman**ti khīyanadhammaṁ khīyanapakatikaṁ. **Vayadhamman**ti nassanadhammaṁ. Nayidaṁ mandībhāvakkhayavasena khayadhammaṁ, kevalaṁ vigamanapakatikaṁ. Pahūtassa mandībhāvopi hi loke khayoti vuccati. **Virāgadhamman**ti nayidaṁ kuhiñci gamanavasena vayadhammaṁ, kevalaṁ sabhāvātikkamanapakatikaṁ. “Virāgo nāma jigucchanaṁ vā samatikkamo vā”ti hi vuttaṁ. **Nirodhadhamman**ti nayidaṁ sabhāvātikkamena punarāvattidhammaṁ, kevalaṁ apunarāvattinirodhena nirujjhanapakatikanti purimapurimapadassa atthavivaraṇavasena pacchimapacchimapadaṁ vuttanti veditabbaṁ.

Atha vā ekabhavapariyāpannarūpabhaṅgavasena khayadhammaṁ, ekasantatipariyāpannarūpakkhayavasena vayadhammaṁ, rūpassa khaṇabhaṅgavasena virāgadhammaṁ, tiṇṇampi apunappavattivasena[1] nirodhadhammantipi yojetabbaṁ.

Jarāmaraṇaṁ aniccanti-ādīsu jarāmaraṇaṁ na aniccaṁ, aniccasabhāvānaṁ pana khandhānaṁ jarāmaraṇattā aniccaṁ nāma jātaṁ. Saṅkhatādīsupi eseva nayo. Antarapeyyāle jātiyāpi aniccāditāya eseva nayo.

Jātipaccayā jarāmaraṇanti-ādi[2] na vipassanāvasena[3] vuttaṁ, kevalaṁ paṭiccasamuppādassa ekeka-aṅgavasena saṅkhipitvā vavatthānato sammasanañāṇaṁ nāma hotīti pariyāyena vuttaṁ. Na panetaṁ kalāpasammasanañāṇaṁ dhammaṭṭhitiñāṇameva taṁ hotīti. **Asati jātiyā**ti liṅgavipallāso kato, asatiyā jātiyāti vuttaṁ hoti. **Asati saṅkhāresū**ti vacanavipallāso kato, asantesu saṅkhāresūti vuttaṁ hoti. **Bhavapaccayā jāti, asatī**ti-ādi "bhavapaccayā jāti, asati bhave natthi jātī"ti-ādinā nayena yojetabbaṁ.

Sammasanañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

6. Udayabbayañāṇaniddesavaṇṇanā

49. Idāni anantaraṁ vuttassa sammasanañāṇassa nānānayehi bhāvanāthirakaraṇena pāraṁ gantvā ṭhitena aniccādito diṭṭhe saṅkhāre udayabbayena paricchinditvā aniccādito vipassanatthaṁ vuttassa udayabbayānupassanāñāṇassa niddese **jātaṁ rūpan**ti-ādīsu santativasena yathāsakaṁ paccayehi nibbattaṁ rūpaṁ. **Tassa** jātassa rūpassa **nibbattilakkhaṇaṁ** jātiṁ uppādaṁ abhinavākāraṁ **udayo**ti, **vipariṇāmalakkhaṇaṁ** khayaṁ bhaṅgaṁ **vayo**ti, **anupassanā** punappunanaṁ nisāmanā, udayabbayānupassanāñāṇanti attho. Vedanādīsupi eseva nayo. Jātijarāmaraṇavantānaṁyeva udayabbayassa pariggahetabbattā jātijarāmaraṇānaṁ udayabbayābhāvato jātijarāmaraṇaṁ anāmasitvā **jātaṁ cakkhu -pa- jāto bhavo**ti peyyālaṁ kataṁ. So evaṁ pañcannaṁ khandhānaṁ

---

1. Apunappunaruppattivasena (Sī), apunappunappattivasena (Syā)
2. Jarāmaraṇanti-ādīsu (Sī, Ka)
3. Vipassanāvasena (Sī, Syā)

udayabbayaṁ passanto evaṁ jānāti "imesaṁ khandhānaṁ uppattito pubbe anuppannānaṁ rāsi vā nicayo vā natthi, uppajjamānānampi rāsito vā nicayato vā āgamanaṁ nāma natthi, nirujjhamānānampi disāvidisāgamanaṁ nāma natthi, niruddhānampi ekasmiṁ ṭhāne rāsito nicayato nidhānato avaṭṭhānaṁ nāma natthi. Yathā pana vīṇāya vādiyamānāya uppannassa saddassa neva uppattitopubbe sannicayo atthi, na uppajjamāno sannicayato āgato, na nirujjhamānassa disāvidisāgamanaṁ atthi, na niruddho katthaci sannicito tiṭṭhati, atha kho vīṇañca upavīṇañca purisassa ca tajjaṁ vāyāmaṁ paṭicca ahutvā sambhoti, hutvā paṭiveti, evaṁ sabbepi rūpārūpino dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventī"ti[1].

50. Evaṁ saṅkhepato udayabbayadassanaṁ dassetvā idāni vitthārato dassetuṁ **pañcannaṁ khandhānaṁ udayaṁ passanto kati lakkhaṇāni passatī**ti-ādīhi rāsito gaṇanaṁ pucchitvā pañcannaṁ khandhānaṁ udayaṁ passanto **pañcavīsati lakkhaṇāni passatī**ti-ādīhi rāsitova gaṇanaṁ vissajjetvā puna **rūpakkhandhassa udayaṁ passanto kati lakkhaṇāni passatī**ti-ādīhi vibhāgato gaṇanaṁ pucchitvā **rūpakkhandhassa udayaṁ passanto pañca lakkhaṇāni passatī**ti-ādīhi vibhāgato gaṇanaṁ vissajjetvā puna **rūpakkhandhassa udayaṁ passanto katamāni pañca lakkhaṇāni passatī**ti-ādīhi lakkhaṇavibhāgaṁ pucchitvā vissajjanaṁ kataṁ.

Tattha **avijjāsamudayā rūpasamudayo**ti "purimakammabhavasmiṁ moho avijjā"ti vuttāya avijjāya sati imasmiṁ bhave rūpassa uppādo hotīti attho. **Paccayasamudayaṭṭhenā**ti paccayassa uppannabhāvenāti attho. Avijjātaṇhākammāni cettha idha paṭisandhihetubhūtā atītapaccayā. Imesu ca tīsu gahitesu saṅkhārupādānāni gahitāneva honti. **Āhārasamudayā**ti pavattipaccayesu kabaḷīkārāhārassa balavattā soyeva gahito. Tasmiṁ pana gahite pavattihetubhūtāni utucittānipi gahitāneva honti. **Nibbattilakkhaṇan**ti addhāsantatikhaṇavasena rūpassa uppādaṁ, uppādoyeva saṅkhatalakkhaṇattā lakkhaṇanti ca vutto. **Pañca lakkhaṇānī**ti avijjā taṇhā kammāhārā nibbatti cāti imāni

1. Paṭiventīti passati (Sabbattha) Visuddhi 2. 266 piṭṭhe pana passitabbaṁ.

pañca lakkhaṇāni. Avijjādayopi hi rūpassa udayo lakkhīyati etetīti lakkhaṇāni. Nibbatti pana saṅkhatalakkhaṇameva, tampi saṅkhatanti lakkhīyati etenāti lakkhaṇaṁ.

Avijjānirodhā rūpanirodhoti anāgatabhavassa paccayabhūtāya imasmiṁ bhave avijjāya arahattamaggañāṇena nirodhe kate paccayābhāvā anāgatassa rūpassa anuppādo nirodho hotīti attho. **Paccayanirodhaṭṭhenā**ti paccayassa niruddhabhāvenāti attho. Nirodho cettha anāgatapaṭisandhipaccayānaṁ idha avijjātaṇhākammānaṁyeva nirodho. **Āhāranirodhā rūpanirodho**ti pavattipaccayassa kabaḷīkārāhārassa abhāve taṁsamuṭṭhānarūpābhāvo hoti. **Vipariṇāmalakkhaṇan**ti addhāsantatikhaṇavasena rūpassa bhaṅgaṁ, bhaṅgoyeva saṅkhatalakkhaṇattā lakkhaṇanti vutto. Idha **pañca lakkhaṇānī**ti avijjātaṇhākammāhārānaṁ abhāvanirodhā cattāri, vipariṇāmo ekanti pañca. Esa nayo vedanākkhandhādīsu. Ayaṁ pana viseso—arūpakkhandhānaṁ udayabbayadassanaṁ addhāsantativasena, na khaṇavasena. Phasso vedanāsaññāsaṅkhārakkhandhānaṁ pavattipaccayo, taṁnirodhā ca tesaṁ nirodho. Nāmarūpaṁ viññāṇakkhandhassa pavattipaccayo, taṁnirodhā ca tassa nirodhoti.

Keci panāhu "catudhā paccayato udayabbayadassane atītādivibhāgaṁ anāmasitvāva sabbasāmaññavasena avijjādīhi udetīti uppajjamānabhāvamattaṁ gaṇhāti, na uppādaṁ. Avijjādinirodhā nirujjatīti anuppajjamānabhāvamattaṁ gaṇhāti, na bhaṅgaṁ. Khaṇato udayabbayadassane paccuppannānaṁ uppādaṁ bhaṅgaṁ gaṇhātī"ti.

Vipassamāno pana vipassako paṭhamaṁ paccayato udayabbayaṁ manasikaritvā vipassanākāle avijjādike caturo dhamme vissajjetvā udayabbayavanteyeva khandhe gahetvā tesaṁ udayabbayaṁ passati. Evañca tassa vipassakassa "evaṁ rūpādīnaṁ udayo, evaṁ vayo, evaṁ rūpādayo udenti, evaṁ ventī"ti paccayato ca khaṇato[1] ca vitthārena udayabbayaṁ passato "iti kira ime dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventī"ti ñāṇaṁ visadataraṁ hoti, saccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇabhedā pākaṭā

---

1. Lakkhaṇato (Sī, Syā)

honti. Yaṁ hi so avijjādisamudayā khandhānaṁ samudayaṁ avijjādinirodhā ca khandhānaṁ nirodhaṁ passati, idamassa paccayato udayabbayadassanaṁ. Yaṁ pana nibbattilakkhaṇavipariṇāmalakkhaṇāni passanto khandhānaṁ udayabbayaṁ passati, idamassa khaṇato udayabbayadassanaṁ. Uppattikkhaṇeyeva hi nibbattilakkhaṇaṁ, bhaṅgakkhaṇe ca vipariṇāmalakkhaṇaṁ.

Iccassevaṁ paccayato ceva khaṇato ca dvedhā udayabbayaṁ passato paccayato udayadassanena samudayasaccaṁ pākaṭaṁ hoti janakāvabodhato. Khaṇato udayadassanena dukkhasaccaṁ pākaṭaṁ hoti jātidukkhāvabodhato. Paccayato vayadassanena nirodhasaccaṁ pākaṭaṁ hoti jātidukkhāvabodhato. Paccayato vayadassanena nirodhasaccaṁ pākaṭaṁ hoti paccayānuppādena paccayavataṁ anuppādāvabodhato. Khaṇato vayadassanena dukkhasaccameva pākaṭaṁ hoti maraṇadukkhāvabodhato. Yañcassa udayabbayadassanaṁ, maggovāyaṁ lokikoti maggasaccaṁ pākaṭaṁ hoti tatra sammohavighātato.

Paccayato cassa udayadassanena anulomo paṭiccasamuppādo pākaṭo hoti "imasmiṁ sati idaṁ hotī"ti[1] avabodhato. Paccayato vayadassanena paṭilomo paṭiccasamuppādo pākaṭo hoti "imassa nirodhā idaṁ nirujjhatī"ti[2] avabodhato. Khaṇato pana udayabbayadassanena paṭiccasamuppannā dhammā pākaṭā honti saṅkhatalakkhaṇāvabodhato. Udayabbayavanto hi saṅkhatā, te ca paṭiccasamuppannāti.

Paccayato cassa udayadassanena ekattanayo pākaṭo hoti hetuphalasambandhena santānassa anupacchedāvabodhato. Atha suṭṭhutaraṁ. Ucchedadiṭṭhiṁ pajahati. Khaṇato udayadassanena nānattanayo pākaṭo hoti navanavānaṁ uppādāvabodhato. Atha suṭṭhutaraṁ sassatadiṭṭhiṁ pajahati. Paccayato cassa udayabbayadassanena abyāpāranayo pākaṭo hoti dhammānaṁ avasavattibhāvāvabodhato. Atha suṭṭhutaraṁ attadiṭṭhiṁ pajahati. Paccayato pana udayadassanena evaṁdhammatānayo pākaṭo hoti paccayānurūpena phalassuppādāvabodhato. Atha suṭṭhutaraṁ akiriyadiṭṭhiṁ pajahati.

1. Ma 1. 329; Saṁ 1. 266; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.
2. Ma 1. 331; Saṁ 1. 266; Khu 1. 78 piṭṭhādīsu.

Paccayato cassa udayadassanena anattalakkhaṇaṁ pākaṭaṁ hoti dhammānaṁ nirīhakattapaccayapaṭibaddhavuttitāva bodhato. Khaṇato udayabbayadassanena aniccalakkhaṇaṁ pākaṭaṁ hoti hutvā abhāvāvabodhato, pubbantāparantavivekāvabodhato ca. Dukkhalakkhaṇampi pākaṭaṁ hoti udayabbayehi paṭipīḷanāvabodhato. Sabhāvalakkhaṇampi pākaṭaṁ hoti udayabbayaparicchinnāvabodhato. Sabhāvalakhaṇe saṅkhatalakkhaṇassa tāvakālikattampi pākaṭaṁ hoti udayakkhaṇe vayassa, vayakkhaṇe ca udayassa abhāvāvabodhatoti.

Tassevaṁ pākaṭībhūtasaccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇabhedassa "evaṁ kira nāmime dhammā anuppannapubbā uppajjanti, uppannā nirujjhantī"ti niccanavāva hutvā saṅkhārā upaṭṭhahanti. Na kevalañca niccanavāva, sūriyuggamane ussāvabindu viya udakapubbuḷo viya udake daṇḍarāji viya āragge sāsapo viya vijjuppādo viya ca parittaṭṭhāyino māyāmarīcisupinanta-alātacakkagandhabbanagarapheṇakadali-ādayo viya asārā nissārāti cāpi upaṭṭhahanti. Ettāvatā tena "vayadhammameva uppajjati, uppannañca vayaṁ upetī"ti iminā ākārena samapaññāsa lakkhaṇāni paṭivijjhitvā ṭhitaṁ udayabbayānupassanā nāma paṭhamaṁ taruṇavipassanāñāṇaṁ adhigataṁ hoti, yassādhigamā "āraddhavipassako"ti saṅkhaṁ gacchati. Imasmiṁ ñāṇe ṭhitassa obhāsādayo dasa vipassanūpakkilesā uppajjanti, yesaṁ uppattiyā akusalo yogāvacaro tesu maggañāṇasaññī hutvā amaggameva "maggo"ti gaṇhāti, upakkilesajaṭājaṭito ca hoti. Kusalo pana yogāvacaro tesu vipassanaṁ āropento upakkilesajaṭaṁ vijaṭetvā "ete dhammā na maggo, upakkilesavimuttaṁ pana vīthipaṭipannaṁ vipassanāñāṇaṁ maggo"ti maggañca amaggañca vavatthapeti. Tassevaṁ maggañca amaggañca ñatvā ṭhitaṁ ñāṇaṁ maggāmaggañāṇadassanavisuddhi nāma.

Ettāvatā ca pana tena catunnaṁ saccānaṁ vavatthānaṁ kataṁ hoti. Kathaṁ? Nāmarūpapariggahe sati paccayapariggahasambhavato dhammaṭṭhitiñāṇavacaneneva vuttena diṭṭhivisuddhisaṅkhātena nāmarūpavavatthāpanena[1] dukkhasaccassa vavatthānaṁ kataṁ hoti, kaṅkhāvitaraṇavisuddhisaṅkhātena paccayapariggahaṇena samudayasaccassa vavatthānaṁ, udayabbayānupassanena ca khaṇato udayabbayadassanena

1. Nāmarūpavavatthānena (Sī)

dukkhasaccassa vavatthānaṁ kataṁ, paccayato udayadassanena samudayasaccassa vavatthānaṁ, paccayato vayadassanena nirodhasaccassa vavatthānaṁ, yañcassa udayabbayadassanaṁ, maggovāyaṁ lokikoti tatra sammohavighātato imissañca maggāmaggañāṇadassanavisuddhiyaṁ vipassato sammā maggassa avadhāraṇena maggasaccassa vavatthānaṁ kataṁ. Evaṁ lokiyena tāva ñāṇena catunnaṁ saccānaṁ vavatthānaṁ kataṁ. Evaṁ lokiyena tāva ñāṇena catunnaṁ saccānaṁ vavatthānaṁ kataṁ hotīti.

Udayabbayañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

7. Bhaṅgānupassanāñāṇaniddesavaṇṇanā

51. So udayabbayānupassanāyaṁ ṭhito yogāvacaro maggāmaggavavatthāpanena upakkilesavimuttaṁ vīthipaṭipannaṁ udayabbayānupassanāñāṇaṁ "maggo"ti ñatvā tilakkhaṇasallakkhaṇena tasseva maggassa suvisadakaraṇatthaṁ puna udayabbayānupassanaṁ ārabhitvā udayabbayena paricchinne saṅkhāre aniccādito vipassati. Evaṁ tassa taṁ ñāṇaṁ tikkhaṁ hutvā vahati, saṅkhārā lahuṁ upaṭṭhahanti, ñāṇe tikkhe vahante saṅkhāresu lahuṁ upaṭṭhahantesu uppādaṁ atikkamitvā bhaṅge eva sati santiṭṭhati. Nirodhādhimuttattā vā udayaṁ pahāya bhaṅgeyeva satiṁ upaṭṭhapeti, etasmiṁ ṭhāne bhaṅgānupassanāñāṇaṁ uppajjati. Idāni tassa ñāṇassa niddese **rūpārammaṇatā cittaṁ uppajjitvā bhijjatī**ti rūpārammaṇaṁ cittaṁ uppajjitvā bhijjati. Atha vā rūpārammaṇabhāve cittaṁ uppajjitvā bhijjatīti attho. **Taṁ ārammaṇaṁ paṭisaṅkhā**ti taṁ rūpārammaṇaṁ paṭisaṅkhāya jānitvā, khayato vayato disvāti attho. **Tassa cittassa bhaṅgaṁ anupassatī**ti yena cittena taṁ rūpārammaṇaṁ khayato vayato diṭṭhaṁ, tassa cittassa aparena cittena bhaṅgaṁ anupassatīti attho. Tenāhu porāṇā "ñātañca ñāṇañca ubho vipassatī"ti. **Cittan**ti cettha sasampayuttacittaṁ[1] adhippetaṁ.

Anupassatīti anu anu passati, anekehi ākārehi punappunaṁ passatīti attho. Tenāha **anupassatīti kathaṁ anupassati, aniccato**

---

1. Sampayuttaṁ cittaṁ (Sī), sampayuttacittaṁ (Syā)

anupassatīti-ādi. Tattha yasmā bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭi, tasmā bhaṅgānupassako yogāvacaro sabbaṁ rūpagataṁ aniccato anupassati, no niccato. Tato aniccassa dukkhattā dukkhassa ca anattattā tadeva dukkhato anupassati, no sukhato. Anattato anupassati, no attato. Yasmā pana yaṁ aniccaṁ dukkhamanattā, na taṁ abhinanditabbaṁ. Yañca na abhinanditabbaṁ, na tattha rajjitabbaṁ. Tasmā esa tasmiṁ bhaṅgānupassanānusārena "aniccaṁ dukkhamanattā"ti diṭṭhe rūpagate nibbindati, no nandati. Virajjati, no rajjati. So evaṁ virajjanto lokikeneva tāva ñāṇena rāgaṁ nirodheti, no samudeti, samudayaṁ na karotīti attho. Atha vā so evaṁ viratto yathā diṭṭhaṁ rūpagataṁ, tathā adiṭṭhampi anvayañāṇavasena nirodheti, no samudeti. Nirodhatova manasi karoti, nirodhamevassa passati, no samudayanti attho. So evaṁ paṭipanno paṭinissajjati, no ādiyati. Kiṁ vuttaṁ hoti? Ayampi hi aniccādi-anupassanā tadaṅgavasena saddhiṁ khandhābhisaṅkhārehi kilesānaṁ pariccajanato, saṅkhatadosadassanena ca tabbiparīte nibbāne tanninnatāya pakkhandanato pariccāgapaṭinissaggo ceva pakkhandanapaṭinissaggo cāti vuccati. Tasmā tāya samannāgato bhikkhu yathāvuttena nayena kilese ca pariccajati, nibbāne ca pakkhandati. Nāpi nibbattanavasena kilese ādiyati, na adosadassitāvasena saṅkhatārammaṇaṁ. Tena vuccati **paṭinissajjati, no ādiyatī**ti.

52. Idānissa tehi ñāṇehi yesaṁ dhammānaṁ pahānaṁ hoti, taṁ dassetuṁ **aniccato anupassanto niccasaññaṁ pajahatī**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **nandin**ti sappītikaṁ taṇhaṁ. **Rāgan**ti sesaṁ taṇhaṁ. **Samudayan**ti rāgassa uppattiṁ. Atha vā rūpagatassa udayaṁ. **Ādānan**ti nibbattanavasena kilesānaṁ ādānaṁ. Vedanārammaṇatāti-ādīni idha ca heṭṭhā ca vuttanayeneva veditabbāni.

Gāthāsu pana **vatthusaṅkamanā**ti rūpādīsu ekekassa bhaṅgaṁ disvā puna yena cittena bhaṅgo diṭṭho, tassāpi bhaṅgadassanavasena purimavatthuto aññavatthusaṅkamanā. **Paññāya ca vivaṭṭanā**ti udayaṁ pahāya vaye santiṭṭhanā. **Āvajjanā balañcevā**ti rūpādīsu ekekassa bhaṅgaṁ disvā puna bhaṅgārammaṇassa cittassa bhaṅgadassanatthaṁ anantarameva āvajjanasamatthatā. **Paṭisaṅkhā**

vipassanāti esā ārammaṇapaṭisaṅkhā bhaṅgānupassanā nāma. **Ārammaṇa-anvayena ubho ekavavatthanā**hi[1] paccakkhato diṭṭhassa ārammaṇassa anvayena anugamanena yathā idaṁ, tathā atītepi saṅkhāragataṁ bhijji, anāgatepi bhijjissatīti evaṁ ubhinnaṁ ekasabhāvenava vavatthāpananti attho. Vuttampi cetaṁ porāṇehi—

"Saṁvijjamānamhi visuddhadassano,
Tadanvayaṁ neti atītanāgate.
Sabbepi saṅkhāragatā palokino,
Ussāvabindū suriyeva uggate"ti.

Nirodhe adhimuttatāti evaṁ ubhinnaṁ bhaṅgavasena ekavavatthānaṁ katvā tasmiṁyeva bhaṅgasaṅkhāte nirodhe adhimuttatā taggarutā tanninnatā tappoṇatā tappabbhāratāti attho. **Vayalakkhaṇavipassanā**ti esā vayalakkhaṇavipassanā nāmāti vuttaṁ hoti. **Ārammaṇañca paṭisaṅkhā**ti purimañca rūpādi-ārammaṇaṁ jānitvā. **Bhaṅgañca anupassatī**ti tassārammaṇassa bhaṅgaṁ disvā tadārammaṇassa cittassa ca bhaṅgaṁ anupassati. **Suññato ca upaṭṭhānan**ti tassevaṁ bhaṅgamanupassato "saṅkhārāva bhijjanti, tesaṁ bhedo maraṇaṁ, na añño koci atthī"ti suññato upaṭṭhānaṁ ijjhati. Tenāhu porāṇā—

"Khandhā nirujjhanti na catthi añño,
Khandhāna bhedo maraṇanti vuccati.
Tasaṁ khayaṁ passati appamatto,
Maṇiṁva vijjhaṁ vajirena yoniso"ti.

Adhipaññā vipassanāti yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhā, yā ca bhaṅgānupassanā, yañca suññato upaṭṭhānaṁ, ayaṁ adhipaññā vipassanā nāmāti vuttaṁ hoti. **Kusalo tīsu anupassanāsū**ti aniccānupassanādīsu tīsu cheko bhikkhu. **Catasso ca[2] vipassanāsū**ti nibbidādīsu ca catūsu vipassanāsu. **Tayo upaṭṭhāne kusalatā**ti khayato vayato suññatoti imasmiṁ ca tividhe upaṭṭhāne kusalatāya. **Nānādiṭṭhīsu na kampatī**ti

1. Ekavavatthānāti (Sī, Syā)
2. Catūsu (Syā)

sassatadiṭṭhi-ādīsu nānappakārāsu diṭṭhīsu na vedhati. So evaṁ avedhamāno “aniruddhameva nirujjhati, abhinnameva bhijjatī”ti pavattamanasikāro dubbalabhājanassa viya bhijjamānassa, sukhumarajasseva vippakiriyamānassa, tilānaṁ viya bhajjiyamānānaṁ sabbasaṅkhārānaṁ uppādaṭṭhitipavattanimittaṁ vissajjetvā bhedameva passati. So yathā nāma cakkhumā puriso pokkharaṇītīre vā nadītīre vā ṭhito thūlaphusitake deve vassante udakapiṭṭhe mahantamahantāni udakapubbuḷāni uppajjitvā uppajjitvā sīghaṁ sīghaṁ bhijjamānāni passeyya, evameva sabbe saṅkhārā bhijjanti bhijjantīti passati. Evarūpaṁ hi yogāvacaraṁ sandhāya vuttaṁ Bhagavatā—

> “Yathā pubbuḷakaṁ passe, yathā passe parīcikaṁ.
> Evaṁ lokaṁ avekkhantaṁ, maccurājā na passatī”ti[1].

Tassevaṁ “sabbe saṅkhārā bhijjanti bhijjantī”ti abhiṇhaṁ passato aṭṭhānisaṁsaparivāraṁ bhaṅgānupassanāñāṇaṁ balappattaṁ hoti. Tatrime aṭṭhānisaṁsā—bhavadiṭṭhippahānaṁ jīvitanikantipariccāgo sadāyuttapayuttatā visuddhājīvitā[2] ussukkappahānaṁ vigatabhayatā khantisoraccapaṭilābho aratiratisahanatāti. Tenāhu porāṇā—

> “Imāni aṭṭhagguṇamuttamāni,
> Disvā tahiṁ sammasatī punappunaṁ.
> Ādittacelassirasūpamo Muni,
> Bhaṅgānupassī amatassa pattiyā”ti.

Bhaṅgānupassanāñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

8. Ādīnavañāṇaniddesavaṇṇanā

53. Ādīnavañāṇaniddese **uppādo**ti purimakammapaccayā idha uppatti. **Pavattan**ti tathā-uppannassa pavatti. **Nimittan**ti sabbampi saṅkhāranimittaṁ. **Āyūhanā**ti āyatiṁ paṭisandhihetubhūtaṁ kammaṁ. **Paṭisandhī**ti āyatiṁ uppatti. **Gatī**ti yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti. **Nibbattī**ti khandhānaṁ nibbattanaṁ. **Upapattī**ti “samāpannassa vā upapannassa vā”ti[3] evaṁ vuttā

---

1. Khu 1. 39 piṭṭhe. 2. Visuddhājīvatā (Syā, Ka) 3. Abhi 1. 253 piṭṭhe.

vipākappavatti. **Jātī**ti jarādīnaṁ paccayabhūtā bhavapaccayā jāti. Nippariyāyato tattha tattha nibbattamānānaṁ sattānaṁ ye ye khandhā pātubhavanti, tesaṁ paṭhamapātubhāvo jāti. **Jarā**ti khaṇḍiccādisammato santatiyaṁ ekabhavapariyāpannakhandhasantānassa purāṇabhāvo. **Soko**ti ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa cittasantāpo. **Paridevo**ti ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa vacīpalāpo. **Upāyāso**ti bhuso āyāso, ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito dosoyeva. Ettha ca uppādādayo pañceva ādīnavañāṇassa vatthuvasena vuttā, sesā tesaṁ vevacanavasena. "Nibbatti jātī"ti idaṁ hi dvayaṁ uppādassa ceva paṭisandhiyā ca vevacanaṁ, "gati upapattī"ti idaṁ dvayaṁ pavattassa, jarādayo nimittassāti. Tenāha—

"Uppādañca pavattañca, nimittaṁ dukkhanti passati.
Āyūhanaṁ paṭisandhiṁ, ñāṇaṁ ādinave idan"ti ca.
"Idaṁ ādīnave ñāṇaṁ, pañca ṭhānesu jāyatī"ti ca.

sabbapadesu ca **bhayanti** iccetassa vacanassa bhayaṁ itīti padacchedo. **Bhayan**ti pīḷāyogato sappaṭibhayatāya bhayaṁ. **Itī**ti bhayatupaṭṭhānassa kāraṇaniddeso.

Anuppādo khemanti santipade ñāṇanti-ādi pana ādīnavañāṇassa paṭipakkhañāṇadassanatthaṁ vuttaṁ. Bhayatupaṭṭhānena vā ādīnavaṁ disvā ubbiggahadayānaṁ abhayampi atthi khemaṁ nirādīnavanti assāsajananatthampi etaṁ vuttaṁ, yasmā vā yassa uppādādayo bhayato sūpaṭṭhitā honti, tassa tappaṭipakkhaninnaṁ cittaṁ hoti, tasmā bhayatupaṭṭhānavasena siddhassa ādīnavañāṇassa ānisaṁsadassanatthampetaṁ vuttanti veditabbaṁ. **Anuppādo appavattan**ti-ādi nibbānameva. **Santipade**ti santikoṭṭhāse, nibbāneti attho. Anussavavasenāpi hi santipadanti nāmamattaṁ gahetvā uppannaṁ ñāṇampi "santipade ñāṇan"ti vuttaṁ.

Uppādo bhayaṁ, anuppādo khemanti-ādi vipakkhapaṭipakkhavasena ubhayaṁ samāsetvā uppajjamānaṁ ñāṇaṁ gahetvā vuttaṁ. Ettha ca yaṁ bhayaṁ, taṁ yasmā niyamato dukkhaṁ. Yañca dukkhaṁ, taṁ vaṭṭāmisalokāmisakilesāmisehi avippamuttattā sāmisameva. Yañca sāmisaṁ, taṁ saṅkhāramattameva.

Tasmā **uppādo dukkhanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇan**ti-ādi vuttaṁ. Evaṁ santepi bhayākārena dukkhākārena sāmisākārena saṅkhārākārenāti evaṁ ākāranānattato pavattivasenettha nānattaṁ veditabbaṁ. Uppādo bhayaṁ, dukkhaṁ, sāmisaṁ, saṅkhārā cāti uppādādiliṅgamanapekkhitvā "netaṁ kho saraṇaṁ khemaṁ, netaṁ saraṇamuttaman"ti-ādīsu[1] viya attano liṅgāpekkhameva vuttaṁ. Saṅkhārāti ca ekattamanapekkhitvā "appaccayā dhammā, asaṅkhatā dhammā"ti-ādīsu[2] viya bahuvacanaṁ kataṁ, uppādādīnaṁ vā saṅkhārekadesattā "uttare pañcālā, dakkhiṇe pañcālā"ti-ādīsu viya bahunnaṁ ekadesepi bahuvacanaṁ katanti veditabbaṁ. **Khemaṁ sukhaṁ nirāmisaṁ nibbānan**ti nibbānameva vuttākārānaṁ paṭipakkhavasena catudhā vuttaṁ. **Dasa ñāṇe pajānātī**ti ādīnave ñāṇaṁ pajānanto uppādādivatthukāni pañca, anuppādādivatthukāni pañcāti dasa ñāṇe pajānāti paṭivijjhati sacchikaroti. **Dvinnaṁ ñāṇānaṁ kusalatā**ti ādīnavañāṇassa ceva santipadañāṇassa cāti imesaṁ dvinnaṁ ñāṇānaṁ kusalatāya. **Nānādiṭṭhīsu na kampatī**ti paramadiṭṭhadhammanibbānādivasena pavattāsu diṭṭhīsu na vedhatīti.

Ādīnavañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

9. Saṅkhārupekkhāñāṇaniddesavaṇṇanā

54. Saṅkhārupekkhāñāṇaniddese **uppādā**dīni vuttatthāneva. **Dukkhan**ti **bhayan**ti **sāmisan**ti **saṅkhārā**ti uppādādimuñcanañāṇassa[3] kāraṇavacanāni. Evañca lakkhaṇato saṅkhārupekkhaṁ dassetvā idāni atthato dassetuṁ **uppādo saṅkhārā, te saṅkhāre ajjhupekkhatīti saṅkhārupekkhā**ti-ādimāha. Tattha **saṅkhāre ajjhupekkhatī**ti tassa āraddhavipassakassa vipassanāñāṇena lakkhaṇattayassa diṭṭhattā lakkhaṇavicinane pahīnabyāpārassa āditte viya tayo bhave passato saṅkhāraggahaṇe majjhattassa taṁ vipassanāñāṇaṁ te saṅkhāre visesena ca ikkhati, gahaṇena vajjitañca hutvā ikkhati oloketīti saṅkhārupekkhā nāmāti attho. Yathā loke visesena jayanto adhijayatīti, annena vajjito vasanto upavasatīti vuccati. Puna saṅkhāre aniccādito vipassitvā gahaṇe

---

1. Khu 1. 41 piṭṭhe.
2. Abhi 1. 4 piṭṭhe.
3. Uppādādimuñcanassa (Sī), uppādādīni muñcanañāṇassa (Syā)

majjhattabhāvasaṇṭhitaṁ saṅkhārupekkhampi aniccādito vipassitvā tassāpi saṅkhārupekkhāya gahaṇe majjhattākārasaṇṭhitāya saṅkhārupekkhāya sabbhāvato **ye ca saṅkhārā yā ca upekkhā**ti-ādi vuttaṁ.

55. Idānisaṅkhārupekkhāya cittābhinīhārabhedaṁ dassetuṁ **katihākārehī**ti-ādimāha. Tattha **saṅkhārupekkhāyā**ti bhummavacanaṁ. **Cittassa abhinīhāro**ti saṅkhārupekkhālābhino tato aññassa cittassa saṅkhārupekkhābhimukhaṁ katvā bhusaṁ haraṇaṁ. Abhimukhattho hi ettha **abhi**saddo, bhusattho **nī**saddo. **Katihākārehī**ti pucchitaṁ pucchaṁ **aṭṭhahākārehī**ti vissajjetvā dutiyapucchāvissajjaneneva te aṭṭhākāre dassetukāmo te adassetvāva **puthujjanassa katihākārehī**ti-ādipucchaṁ akāsi. **Puthujjanassā**ti ettha pana—

Duve puthujjanā vuttā, Buddhenādiccabandhunā.
Andho puthujjano eko, kalyāṇeko puthujjanoti.

Tattha yassa khandhadhātu-āyatanādīsu uggahaparipucchāsavanadhāraṇapaccavekkhaṇādīni natthi, ayaṁ andhaputhujjano, yassa tāni atthi, so kalyāṇaputhujjano. Duvidhopi panesa—

Puthūnaṁ jananādīhi, kāraṇehi puthujjano.
Puthujjanantogadhattā, puthuvāyaṁ jano iti.

So hi puthūnaṁ nānappakārānaṁ kilesādīnaṁ jananādīhi kāraṇehi **puthujjano.** Yathāha "puthu kilese janentīti puthujjanā, puthu avihatasakkāyadiṭṭhikāti puthujjanā, puthu satthārānaṁ mukhullokikāti puthujjanā, puthu sabbagatīhi avuṭṭhitāti puthujjanā, puthu nānābhisaṅkhāre abhisaṅkharontīti puthujjanā, puthu nānā-oghehi vuyhantīti puthujjanā, puthu nānāsantāpehi santappentīti puthujjanā, puthu nānāpariḷāhehi pariḍayhantīti puthujjanā, puthu pañcasu kāmaguṇesu rattā giddhā gadhitā mucchitā ajjhosannā[1] laggā laggitā palibuddhāti puthujjanā, puthu pañcahi nīvaraṇehi āvutā nivutā ovutā pihitā paṭicchannā paṭikujjitāti

---

1. Ajjhopannā (Ka)

puthujjanā"ti[1]. Puthūnaṁ vā gaṇanapathātītānaṁ ariyadhammaparammukhānaṁ nīcadhammasamācārānaṁ janānaṁ antogadhattāpi puthujjanā, puthu vā ayaṁ visuṁyeva saṅkhaṁ gato, visaṁsaṭṭho sīlasutādiguṇayuttehi ariyehi janotipi puthujjano. Tesu kalyāṇaputhujjano idhādhippeto itarassa bhāvanāya eva abhāvā.

Sekkhassāti ettha satta sekkhā sotāpattimaggaphalasakadāgāmimaggaphala-anāgāmimaggaphala-arahattamaggaṭṭhā. Te hi tisso sikkhā sikkhantīti sekkhā. Tesu sotāpattisakadāgāmi-anāgāmiphalaṭṭhā tayo idhādhippetā maggaṭṭhānaṁ saṅkhārupekkhāya cittābhinīhārābhāvā.

Vītarāgassāti ettha samucchedavigamena vigato rāgo assāti vītarāgo. Arahato etaṁ adhivacanaṁ. Tīsupi padesu jātiggahaṇena ekavacanaṁ kataṁ.

Saṅkhārupekkhaṁ abhinandatīti tasmiṁ upekkhāvihāre phāsuvihārasaññaṁ paṭilabhitvā phāsuvihāranikantiyā saṅkhārupekkhābhimukho hutvā nandati, sappītikaṁ taṇhaṁ uppādetīti attho. **Vipassatī**ti sotāpattimaggapaṭilābhatthaṁ aniccādivasena vividhā passati, sekkho uparimaggatthaṁ, vītarāgo diṭṭhadhammasukhavihāratthaṁ vipassati. **Paṭisaṅkhāyā**ti aniccādivaseneva upaparikkhitvā. Yasmā pana sotāpannādayo ariyā sakaṁ sakaṁ phalasamāpattiṁ samāpajjamānā udayabbayañāṇādīhi navahi vipassanāñāṇehi avipassitvā samāpajjituṁ na sakkonti, tasmā **paṭisaṅkhāya vā phalasamāpattiṁ samāpajjatī**ti vuttaṁ.

Phalasamāpattiyā pavattidasanatthaṁ pana tesaṁ idaṁ pañhakammaṁ—kā phalasamāpatti, ke taṁ samāpajjanti, kena samāpajjanti, kasmā samāpajjanti, kathañcassā samāpajjanaṁ hoti kathaṁ ṭhānaṁ, kathaṁ vuṭṭhānaṁ, kiṁ phalassa anantaraṁ,kassa ca phalaṁ anantaranti?

Tattha **kā phalasamāpattī**ti? Yā ariyaphalassa nirodhe appanā.

Ke taṁ samāpajjanti, ke na samāpajjantīti? Sabbepi puthujjanā na samāpajjanti. Kasmā? Anadhigatattā. Ariyā pana sabbepi samāpajjanti.

---

1. Khu 7. 192 piṭṭhe.

Kasmā? Adhigatattā. Uparimā pana heṭṭhimaṁ na samāpajjanti puggalantarabhāvūpagamanena paṭippassaddhattā, heṭṭhimā ca uparimaṁ anadhigatattā. Attano attanoyeva pana phalaṁ sabbepi samāpajjantīti idamettha sanniṭṭhānaṁ.

Keci pana "sotāpannasakadāgāminopi na samāpajjanti, uparimā dveyeva samāpajjantī"ti vadanti. Idañca nesaṁ kāraṇaṁ—ete hi samādhismiṁ paripūrakārinoti. Taṁ puthujjanassāpi attanā paṭiladdhaṁ lokiyasamādhiṁ samāpajjanato akāraṇameva. Kiñcettha kāraṇākāraṇacintāya. Nanu idheva Pāḷiyaṁ "katame dasa saṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjanti, katame dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjantī"ti[1] imesaṁ pañhānaṁ vissajjane "sotāpattiphalasamāpattatthāya sakadāgāmiphalasamāpattatthāyā"ti[1] visuṁ visuṁ vuttā. Tasmā sabbepi ariyā attano attano phalaṁ samāpajjantīti niṭṭhamettha gantabbaṁ.

Kasmā samāpajjantīti? Diṭṭhadhammasukhavihāratthaṁ. Yathā hi rājano rajjasukhaṁ, devatā dibbasukhamanubhavanti, evaṁ ariyā "lokuttarasukhaṁ anutavissāmā"ti addhānaparicchedaṁ katvā icchiticchitakkhaṇe phalasamāpattiṁ samāpajjanti.

Kathañcassā samāpajjanaṁ hoti, kathaṁ ṭhānaṁ, kathaṁ vuṭṭhānanti? Dvīhi tāva ākārehi assā samāpajjanaṁ hoti nibbānato aññassa ārammaṇassa amanasikārā, nibbānassa ca manasikārā. Yathāha "dve kho āvuso paccayā animittāya cetovimuttiyā samāpattiyā sabbanimittānañca amanasikāro, animittāya ca dhātuyā manasikāro"ti[2]. Ayaṁ panettha samāpajjanakkamo—phalasamāpattatthikena hi ariyasāvakena rahogatena paṭisallīnena udayabbayādivasena saṅkhārā vipassitabbā. Tassa pavattānupubbavipassanassa saṅkhārārammaṇagotrabhuñāṇānantaraṁ phalasamāpattivasena nirodhe cittaṁ appeti. Phalasamāpattininnatāya cettha sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo. Ye pana vadanti "sotāpanno 'phalasamāpattiṁ samāpajjissāmī'ti vipassanaṁ paṭṭhapetvā sakadāgāmī hoti, sakadāgāmī ca anāgāmī"ti. Te vattabbā "evaṁ sati anāgāmī arahā bhavissati, arahā Paccekabuddho, Paccekabuddho ca Buddho"ti.

1. Khu 9. 65 piṭṭhe. 2. Ma 1. 370 piṭṭhe.

Tasmā na kiñci etaṁ, Pāḷivaseneva ca paṭikkhittantipi na gahetabbaṁ. Idameva pana gahetabbaṁ. Sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo. Phalañcassa sace anena paṭhamajjhāniko maggo adhigato hoti, paṭhamajjhānikameva uppajjati, sace dutiyādīsu aññatarajjhāniko dutiyādīsu aññatarajjhānikamevāti evaṁ tāvassā samāpajjanaṁ hoti.

"Tayo kho āvuso paccayā animittāya cetovimuttiyā ṭhitiyā sabbanimittānañca amanasikāro, animittāya ca dhātuyā manasikāro, pubbe ca abhisaṅkhāro"ti[1] vacanato panassā tīhākārehi ṭhānaṁ hoti. Tattha **pubbe ca abhisaṅkhāro**ti samāpattito pubbe kālaparicchedo. "Asukasmiṁ nāma kāle vuṭṭhahissāmī"ti paricchinnattā hissā yāva so kālo nāgacchati, tāva ṭhānaṁ hoti. Evamassa ṭhānaṁ hoti.

"Dve kho āvuso paccayā animittāya cetovimuttiyā vuṭṭhānāya sabbanimittānañca manasikāro, animittāya ca dhātuyā amanasikāro"ti[1] vacanato panassā dvīhākārehi vuṭṭhānaṁ hoti. Tattha **sabbanimittānan**ti rūpanimittavedanāsaññāsaṅkhāraviññāṇanimittānaṁ. Kāmañca na sabbānevetāni ekato manasi karoti, sabbasaṅgāhikavasena panetaṁ vuttaṁ. Tasmā yaṁ bhavaṅgassa ārammaṇaṁ hoti, taṁ manasikaroto phalasamāpattito vuṭṭhānaṁ hotīti evamassā vuṭṭhānaṁ veditabbaṁ.

Kiṁ phalassa anantaraṁ, kassa ca phalaṁ anantaranti? Phalassa tāva phalameva vā anantaraṁ hoti bhavaṅgaṁvā. Phalaṁ pana atthi maggānantaraṁ, atthi phalānantaraṁ, atthi gotrabhu-anantaraṁ, atthi nevasaññānāsaññāyatanānantaranti. Tattha maggavīthiyaṁ maggānantaraṁ, purimassa purimassa pacchimaṁ pacchimaṁ phalānantaraṁ, phalasamāpattīsu purimaṁ purimaṁ gotrabhu-anantaraṁ. **Gotrabhū**ti cettha anulomaṁ veditabbaṁ. Vuttaṁ hetaṁ paṭṭhāne "arahato anulomaṁ phalasamāpattiyā anantarapaccayena paccayo. Sekkhānaṁ anulomaṁ phalasamāpattiyā anantarapaccayena paccayo"ti[2]. Yena phalena nirodhā vuṭṭhānaṁ hoti, taṁ nevasaññānāsaññāyatanānantaranti. Tattha ṭhapetvā maggavīthiyaṁ uppannaphalaṁ

---

1. Ma 1. 371 piṭṭhe.
2. Abhi 8. 138 piṭṭhe.

avasesaṁ sabbaṁ phalasamāpattivasena pavattaṁ nāma. Evametaṁ maggavīthiyaṁ vā phalasamāpattiyaṁ vā uppajjanavasena—

Paṭippassaddhadarathaṁ, amatārammaṇaṁ subhaṁ[1].
Vantalokāmisaṁ santaṁ, sāmaññaphalamuttamanti.

Ayamettha phalasamāpattikathā.

Tadajjhupekkhitvāti taṁ saṅkhārupekkhaṁ aññena tādiseneva vipassanāñāṇena ajjhupekkhitvā. **Suññatavihārena vā**ti-ādīsu phalasamāpattiṁ vinā vipassanāvihāreneva viharitukāmassa arahato attābhinivesaṁ[2] bhayato disvā suññatādhimuttassa saṅkhārupekkhāya vayaṁ passantassa vipassanattayavihāro suññatavihāro nāma, saṅkhāranimittaṁ bhayato disvā animittādhimuttassa saṅkhārupekkhāya vayaṁ passantassa vipassanattayavihāro animittavihāro nāma, taṇhāpaṇidhiṁ bhayato disvā appaṇihitādhimuttassa saṅkhārupekkhāya vayaṁ passantassa vipassanattayavihāro appaṇihitavihāro nāma. Tathā hi parato vuttaṁ—

"Abhinivesaṁ bhayato sampassamāno suññate adhimuttattā phussa phussa vayaṁ passati, suññato vihāro. Nimittaṁ bhayato sampassamāno animitte adhimuttattā phussa phussa vayaṁ passati, animitto vihāro. Paṇidhiṁ bhayato sampassamāno appaṇihite adhimuttattā phussa phussa vayaṁ passati, appaṇihito vihāro"ti[3].

Chaḷaṅgupekkhāsabbhāvena ca paṭikūle appaṭikūlasaññādivihārasabbhāvena ca arahatoyeva sabbākārena cittaṁ vase vattati, tato ayaṁ vipassanāvihāro arahatoyeva ijjhatīti vuttaṁ hoti. **Vītarāgo saṅkhārūpekkhaṁ vipassati vā**ti ettha pana tidhā ca bhayaṁ, tidhā ca adhimuttiṁ anāpajjitvā kevalaṁ vipassanāti veditabbā. Evaṁ hi sati pubbāparaviseso hoti.

56. Idāni dvinnaṁ tiṇṇaṁ puggalānaṁ vasena saṅkhārupekkhāya ekattanānattabhedaṁ dassetukāmo **kathaṁ puthujjanassa ca sekkhassa cā**ti-ādimāha.

---

1. Sukhaṁ (Syā) 2. Abhinivesaṁ (Gaṇṭhipade) 3. Khu 9. 89 piṭṭhe.

Tattha **cittassa abhinīhāro ekattaṁ hotī**ti eko hoti, sakatthe bhāvavacananti veditabbaṁ. Yathā idappaccayā eva idappaccayatāti vuttaṁ,tathā ekova ekattaṁ. **Abhinīhāro**ti sāmi-atthe paccattavacanaṁ vā, abhinīhārassāti attho. "So deso sammajjitvā"ti-ādīsu[1] viya vibhattivipallāso katoti veditabbo. **Cittaṁ kilissatī**ti vipassanānikantisaṅkhātena lobhakilesena cittaṁ kilissati, tāpīyati bādhīyatīti attho. **Bhāvanāya paripantho hotī**ti paṭiladdhāya vipassanābhāvanāya upaghāto hoti. **Paṭivedhassa antarāyo hotī**ti vipassanābhāvanāya paṭilabhitabbassa saccappaṭivedhassa paṭilābhantarāyo hoti. **Āyatiṁ paṭisandhiyā paccayo hotī**ti saṅkhārupekkhāsampayuttakammassa balavattā teneva sugatipaṭisandhiyā dīyamānāya abhinandanasaṅkhāto lobhakileso anāgate kāmāvacarasugatipaṭisandhiyā paccayo hoti. Yasmā kilesasahāyaṁ kammaṁ vipākaṁ janeti, tasmā kammaṁ janakapaccayo hoti, kileso upatthambhakapaccayo. Sekkhassa pana **uttaripaṭivedhassā**ti sakadāgāmimaggādivasena saccappaṭivedhassa. **Āyatiṁ paṭisandhiyā paccayo hotī**ti sekkhesu sotāpannasakadāgāmīnaṁ anadhigatajjhānānaṁ saṅkhārupekkhākammena dīyamānāya kāmāvacarasugatipaṭisandhiyā abhinandanakileso paccayo hoti, jhānalābhīnaṁ pana anāgāmissa ca brahmalokeyeva paṭisandhānato paccayo na hoti[2], anulomagotrabhūhi ca dīyamānāya paṭisandhiyā ayameva kileso paccayo hotīti veditabbo.

Aniccatoti hutvā abhāvaṭṭhena aniccantikatāya ādi-antavantatāya ca aniccato. **Dukkhato**ti abhiṇhaṁ paṭipīḷanaṭṭhena uppādavayapaṭipīḷanatāya dukkhavatthutāya ca dukkhato. **Anattato**ti avasavattanaṭṭhena paccayāyattavuttitāya sāminivāsīkārakavedakābhāvena ca anattato. **Anupassanaṭṭhenā**ti anu anu aniccādito passanaṭṭhena. **Abhinīhāro nānatthaṁ hotī**ti abhinīhāro nānā hotīti vā abhinīhārassa nānābhāvo hotīti vā veditabbaṁ.

Kusalāti ārogyaṭṭhena anavajjaṭṭhena kosallasambhūtaṭṭhena ca. **Abyākatā**ti kusalākusalabhāvena na byākatā. **Kiñcikāle**

---

1. Vi 3. 168 piṭṭhe.

2. Hoti (Sī, Syā)

suviditāti vipassanākāle suṭṭhu viditā. **Kiṁñcikāle na suviditā**ti abhinandanakāle na suṭṭhu viditā. **Accantaṁ suviditā**ti abhinandanāya pahīnattā ekantena suviditā. **Viditaṭṭhena ca aviditaṭṭhena cā**ti ettha puthujjanasekkhānaṁ suviditaṭṭhopi vītarāgassa accantasuviditaṭṭhopi viditaṭṭhova hoti, dvinnampi na suviditaṭṭho aviditaṭṭhova.

Atittattāti vipassanāya karaṇīyassa apariyositattā appaṇītabhāvena. Tabbiparītena **tittattā. Tiṇṇaṁ saññojanānaṁ pahānāyā**ti sakkāyadiṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsānaṁ pahānatthaṁ. Pacchimabhavikāpi bodhisattā ettheva saṅgahaṁ gacchanti. Apacchimabhavikā pana vipassanaṁ saṅkhārupekkhaṁ pāpetvā ṭhapenti. **Sotāpattimaggaṁ paṭilābhatthāyā**ti asamāsetvā paṭhanti, samāsetvā pāṭho sundarataro. **Sekkho tiṇṇaṁ saññojanānaṁ pahīnattā**ti sotāpannasakadāgāmi-anāgāmīnaṁ sāmaññena vuttaṁ. Sakadāgāmi-anāgāmīnampi hi tāni pahīnāneva. **Uttaripaṭilābhatthāyā**ti uparūparimaggapaṭilābhatthaṁ. **Diṭṭhadhammasukhavihāratthāyā**ti diṭṭheva dhamme paccakkhe attabhāve yo sukho vihāro, tadatthāya. **Vihārasamāpattaṭṭhenā**ti sekkhassa phalasamāpattaṭṭhena, vītarāgassa vipassanāvihāraphalasamāpattaṭṭhena.

57. Idāni saṅkhārupekkhānaṁ gaṇanaparicchedaṁ dassetuṁ **kati saṅkhārūpekkhā**ti-ādimāha. Tattha **samathavasenā**ti samādhivasena. Ayameva vā pāṭho. **Nīvaraṇe paṭisaṅkhā**ti pañca nivaraṇāni pahātabbabhāvena pariggahetvā. **Santiṭṭhanā**ti nīvaraṇānaṁ pahānābhimukhībhūtattā tesaṁ pahānepi abyāpārabhāvūpagamanena majjhattatāya santiṭṭhanā. **Saṅkhārupekkhāsū**ti nīvaraṇappahāne byāpārākaraṇena nīvaraṇasaṅkhātānaṁ saṅkhārānaṁ upekkhanāsu. Esa nayo vitakkavicārādīsu ca. Samathe saṅkhārupekkhā nāma appanāvīthiyā āsannapubbabhāge balappattabhāvanāmayañāṇaṁ. **Sotāpattimaggaṁ paṭilābhatthāyā**ti-ādīsu catūsu maggavāresu suññatānimitta-appaṇihitamaggānaṁ aññataraññataro[1] maggo labbhati. **Sotāpattiphalasamāpattatthāyā**ti-ādīsu catūsu phalavāresu pana appaṇihitā phalasamāpatti veditabbā. Kasmā? "Suññatavihārasamāpattatthāya

1. Aññataro (Ka)

animittavihārasamāpattatthāyā”ti itarāsaṁ dvinnaṁ phalasamāpattīnaṁ visuṁ vuttattā. Aniccānupassanāvuṭṭhānavasena hi animittamaggo, tatheva phalasamāpattikāle animittaphalasamāpatti, dukkhānupassanāvuṭṭhānavasena appaṇihitamaggaphalasamāpattiyo, anattānupassanāvuṭṭhānavasena suññatamaggaphalasamāpattiyo suttantanayeneva veditabbā.

Ettha ca catūsu maggavāresu **uppādan**ti-ādīni pañca mūlapadāni, **gatin**ti-ādīni dasa vevacanapadānīti pannarasa padāni vuttāni. Chasu pana phalasamāpattivāresu pañca mūlapadāneva vuttāni. Taṁ kasmā iti ce? Saṅkhārupekkhāya tikkhabhāve sati kilesappahāne samatthassa maggassa sambhavato tassā tikkhabhāvadassanatthaṁ vevacanapadeti saha daḷhaṁ katvā mūlapadāni vuttāni. Phalassa nirussāhabhāvena santasabhāvattā maggāyattattāca mandabhūtāpi saṅkhārupekkhā phalassa paccayo hotīti dassanatthaṁ mūlapadāneva vuttānīti veditabbāni.

58. Idāni jātivasena pucchitvā labbhamānavasena vissajjetuṁ **kati saṅkhārupekkhā kusalā**ti-ādimāha. Tattha **pannarasa saṅkhārupekkhā**ti samathavasena aṭṭha, catunnaṁ maggānaṁ tiṇṇaṁ phalānaṁ vasena sattāti pannarasa. Samathavasena aṭṭha saṅkhārupekkhā arahato nīvaraṇapaṭisaṅkhā-abhāvato, vitakkavicārādīnaṁ pahānabyāpāraṁ vinā sukhena pahānato ca saṅkhārupekkhānāmassa ananurūpāti katvā tāsaṁ abyākatatā na vuttāti veditabbā. Arahatā pana phalasamāpattiṁ samāpajjantena saṅkhārupekkhaṁ vinā samāpajjituṁ na sakkāti tisso saṅkhārupekkhā abyākatāti vuttā. Appaṇihitasuññatānimittavasena hi arahato tisso saṅkhārupekkhā.

Idāni saṅkhārupekkhānaṁ saṁvaṇṇanāvasena vuttāsu tīsu gāthāsu **paṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā**ti saṅkhārupekkhā. **Aṭṭha cittassa gocarā**ti samathavasena vuttā aṭṭha saṅkhārupekkhā samādhissa visayā, bhūmiyoti attho. “Cittaṁ paññañca bhāvayan”ti-ādīsu[1] viya cittasīsena samādhi niddiṭṭho, “gocare bhikkhave caratha sake pettike visaye”ti-ādīsu[2] viya gocarasaddena visayo. Yaṁ hi yadāyatthaṁ, tasseso visayoti vuccati. **Puthujjanassa dve**ti samathavasena vipassanāvasena ca. **Tayo**

1. Saṁ 1. 13, 167 piṭṭhesu. 2. Saṁ 3. 128 piṭṭhe.

sekkhassātisamathavipassanāsamāpattivasena. **Tayo ca vītarāgassā**ti appaṇihitasuññatānimittaphalasamāpattivasena. "Tisso"ti vattabbe "tayo"ti ca liṅgavipallāso kato. Tayo saṅkhārupekkhā dhammāti vā yojetabbaṁ. **Yehi cittaṁ vivaṭṭatī**ti yehi saṅkhārupekkhādhammehi vitakkavicārādito, uppādādito vā cittaṁ apagacchati. Vītarāgassāpi hi saṅkhārupekkhāsabbhāvato ca saṅkhārato cittaṁ vivaṭṭitvā nibbānaṁ pakkhandatīti vuttaṁ hoti. **Aṭṭha samādhissa paccayā**ti samathavasena vuttā aṭṭha appanāsammāpakattā appanāsamādhissa paccayā. **Dasa ñāṇassa gocarā**ti vipassanāvasena vuttā dasa maggañāṇassa phalañāṇassa ca bhūmiyo. **Tiṇṇaṁ vimokkhāna paccayā**ti suññatānimitta-appaṇihitavimokkhānaṁ upanissayapaccayā. **Nānādiṭṭhīsu na kampatī**ti bhaṅgaṁ avissajjitvāva saṅkhāre aniccādivasena vipassanto[1] sassatadiṭṭhi-ādīsu nānappakārāsu diṭṭhīsu na vedhatīti.

Saṅkhārupekkhāñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

10. Gotrabhuñāṇaniddesavaṇṇanā

59. Gotrabhuñāṇaniddese **abhibhuyyatī**ti abhibhavati atikkamati. **Bahiddhā saṅkhāranimittan**ti sakasantānappavatta-akusalakkhandhato bahiddhābhūtaṁ saṅkhāranimittaṁ. Lokikasaṅkhārā hi kilesānaṁ nimittattā, nimittākārena upaṭṭhānato vā nimittanti vuccanti. **Abhibhuyyatīti gotrabhū**ti ca puthajjanagottābhibhavanato gotrabhubhāvo vutto. **Pakkhandatīti gotrabhū**ti ariyagottabhāvanato gotrabhubhāvo vutto. **Abhibhuyyitvā pakkhandatīti gotrabhū**ti ubho atthe samāsetvā vuttaṁ. **Vuṭṭhātīti gotrabhū**ti ca **vivaṭṭatīti gotrabhū**ti ca mātikāya vuṭṭhānavivaṭṭanapadānurūpena puthujjanagottābhibhavanatthoyeva vutto. Samathavasena vuttagotrabhūnaṁ pana nīvaraṇādigottābhibhavanato gotrabhūti, "sotāpattiphalasamāpattatthāyā"ti-ādīsu chasu samāpattivāresu uppādādigottābhibhavanato gotrabhūti, "sakadāgāmimaggaṁ paṭilābhatthāyā"ti-ādīsu tīsu maggavāresu sotāpannādigottābhibhavanato

---

1. Vipassanāto (Syā), vipassanato (Ka)

gotrabhūti attho veditabbo. Gottattho cettha bījattho. Vattanipakaraṇe[1] kira vuttaṁ—gottaṁ vuccati nibbānaṁ sabbaparipanthehi guttattā, taṁ paṭipajjatīti gotrabhūti, aṭṭhasamāpattiyopi gottaṁ gotrabhuparipanthehi[2] guttattā, taṁ gottaṁ paṭipajjatīti gotrabhūti vuttaṁ. "Catunnaṁ maggānaṁyeva gotrabhu nibbānārammaṇaṁ, catassannaṁ phalasamāpattīnaṁ gotrabhu saṅkhārārammaṇaṁ phalasamāpattininnattā"tivadanti. Vuttaṁ hetaṁ Visuddhimagge—"tassa pavattānupubbavipassanassa saṅkhārārammaṇagotrabhuñāṇanantaraṁ phalasamāpattivasena nirodhe cittaṁ appetī"ti[3]. Tenevettha maggavāresu soḷasamaṁ katvā gahitassa bahiddhāsaṅkhāranimittapadassa samāpattivāresu chaṭṭhaṁ katvā gahaṇaṁ na katanti veditabbaṁ. Itarathā hi mūlapadagahaṇena gahetabbaṁ bhaveyya.

Aññe pana "yo nibbāne paṭhamābhogo paṭhamasamannāhāro, ayaṁ vuccati gotrabhū"ti vadanti. Taṁ phalaṁ sandhāya na yujjati. **Pannarasa gotrabhudhammā kusalā**ti ettha arahato abhibhavitabbanīvaraṇābhāvato vitakkavicārādīnaṁ sukheneva pahātabbabhāvato ca abhibhavanaṭṭhena gotrabhunāmaṁ nārahantīti katvā gotrabhūnaṁ abyākatatā na vuttāti veditabbā. Arahatā pana phalasamāpattiṁ samāpajjantena saṅkhāre anabhibhuyya samāpajjituṁ na sakkāti "tayo gotrabhudhammā abyākatā"ti vuttā. Keci pana "aṭṭha samāpattiyo nibbedhabhāgiyā eva idha niddiṭṭhā[4], tasmā aṭṭha samāpattigotrabhū kusalā hontī"ti vadanti. Tathā saṅkhārupekkhāyapi veditabbaṁ.

60. **Sāmisañcā**ti-ādīsu vaṭṭāmisalokāmisakilesāmisānaṁ kilesāmisena sāmisaṁ sanikantikattā. Kiṁ taṁ? Aṭṭhavidhaṁ samathagotrabhuñāṇaṁ. **Vaṭṭāmisan**ti cettha tebhūmakavaṭṭameva. **Lokāmisan**ti pañca kāmaguṇā. **Kilesāmisan**ti kilesā eva. **Nirāmisan**ti dasavidhaṁ vipassanāgotrabhuñāṇaṁ anikantikattā. Na hi ariyā gotrabhusmiṁ nikantiṁ karonti. Potthake "sāmisañce"ti likhanti, taṁ na sundarataraṁ. Evameva paṇihitañca appaṇihitaṁ saññuttañca visaññuttaṁ vuṭṭhitañca avuṭṭhitaṁ veditabbaṁ. Nikantipaṇidhiyā hi **paṇihitaṁ** patthitanti attho. Tadabhāvena

---

1. Vattati, pakaraṇe (Sī)
2. Paripanthehi (Sī)
3. Visuddhi 2. 342 piṭṭhe.
4. Idhāniddiṭṭhānaṁ ariyamaggānaṁ vasena (Sī)

appaṇihitaṁ. Nikantisaññogeneva **saññuttaṁ.** Tadabhāvena **visaññuttaṁ.** **Vuṭṭhitan**ti vipassanāgotrabhuñāṇameva. Taṁ hi nikanticchedakattā vuṭṭhitaṁ nāma. Itaraṁ **avuṭṭhitaṁ.** Bahiddhā vuṭṭhānattā vā vuṭṭhitaṁ. Phalagotrabhupi hi nibbānajjhāsayavasena nibbānābhimukhībhūtattā bahiddhāsaṅkhāranimittā vuṭṭhitaṁ nāmāti veditabbaṁ. Heṭṭhābhibhavanavuṭṭhānavivaṭṭanavāresupi phalagotrabhu ajjhāsayavasena nibbānābhimukhībhūtattā abhibhuyyati vuṭṭhāti vivaṭṭatīti veditabbaṁ. **Tiṇṇaṁ vimokkhāna paccayā**ti tiṇṇaṁ lokuttaravimokkhānaṁ samathagotrabhu pakatūpanissayapaccayā honti, vipassanāgotrabhu anantarasamanantarūpanissayapaccayā honti. **Paññā yassa pariccitā**ti pubbabhāgapaññā yassa paricitā pariciṇṇā. **Kusalo vivaṭṭe vuṭṭhāne**ti asammohavaseneva vivaṭṭasaṅkhāte gotrabhuñāṇe kusalo cheko, pubbabhāgañāṇena vā kusalo. **Nānādiṭṭhīsu na kampatī**ti samucchedena pahīnāsu nānappakārāsu diṭṭhīsu na vedhatīti.

Gotrabhuñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

11. Maggañāṇaniddesavaṇṇanā

61. Maggañāṇaniddese **micchādiṭṭhiyā vuṭṭhātī**ti diṭṭhānusayappahānena samucchedavasena dvāsaṭṭhibhedato[1] micchādiṭṭhito vuṭṭhāti. **Tadanuvattakakilesehī**ti micchādiṭṭhisampayogavasena ca micchādiṭṭhi-upanissayena ca uppajjamānehi micchādiṭṭhi-anuvattamānehi nānāvidhehi kilesehi. Tena tadekaṭṭhakilesappahānaṁ vuttaṁ hoti. Duvidhaṁ hi ekaṭṭhaṁ sahajekaṭṭhaṁ pahānekaṭṭhañca. Tāya diṭṭhiyā saha ekasmiṁ citte, ekasmiṁ puggale vā yāva pahānā ṭhitāti tadekaṭṭhā. Diṭṭhiyā hi pahīyamānāya diṭṭhisampayuttesu dvīsu asaṅkhārikacittesu tāya diṭṭhiyā sahajātā lobho moho uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime kilesā, dvīsu sasaṅkhārikacittesu tāya diṭṭhiyā sahajātā lobho moho thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime kilesā **sahajekaṭṭhavasena** pahīyanti. Diṭṭhikileseyeva pahīyamāne tena saha ekasmiṁ puggale ṭhitā apāyagamanīyā lobho doso moho māno vicikicchā

1. Tesaṭṭhibhedato (Sabbattha)

thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappanti ime kilesā **pahānekaṭṭhavasena** pahīyanti. **Khandhehī**ti tadanuvattakeheva khandhehi, taṁ diṭṭhiṁ anuvattamānehi sahajekaṭṭhehi ca pahānekaṭṭhehi ca catūhi arūpakkhandhehi, taṁsamuṭṭhānarūpehi vā saha pañcahi khandhehi micchādiṭṭhi-ādikilesapaccayā anāgate uppajjitabbehi vipākakkhandhehi. **Bahiddhā ca sabbanimittehī**ti yathāvuttakilesakkhandhato bahibhūtehi sabbasaṅkhāranimittehi. **Micchāsaṅkappā vuṭṭhātī**ti sotāpattimaggena pahātabbesu catūsu diṭṭhisampayuttesu, vicikicchāsahagate cāti pañcasu cittesu apāyagamanīyasesākusalacittesu ca micchāsaṅkappā vuṭṭhāti.

Micchāvācāya vuṭṭhātīti musāvādato ceva apāyagamanīyapisuṇapharusasamphappalāpehi ca vuṭṭhāti. **Micchākammantā vuṭṭhātī**ti pāṇātipātādinnādānamicchācārehi vuṭṭhāti. **Micchā-ājīvā vuṭṭhātī**ti kuhanālapanā nemittikatā nippesikatā lābhenalābhaṁnijigīsanatā, ājīvahetukehi vā sattahipi kāyavacīkammehi vuṭṭhāti. Micchāvāyāmamicchāsatimicchāsamādhīhi vuṭṭhānaṁ micchāsaṅkappavuṭṭhāne vuttanayeneva veditabbaṁ. **Micchāsatī**ti ca satiyā paṭipakkhākārena uppajjamānā akusalacittuppādamattameva. Uparimaggattaye "dassanaṭṭhena sammādiṭṭhī"ti-ādīni aṭṭha maggaṅgāni yathā paṭhamajjhānike paṭhamamagge labbhanti, tatheva labbhanti. Tattha paṭhamamagge sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiṁ pajahatīti sammādiṭṭhi. Sammāsaṅkappādayopi micchāsaṅkappādīnaṁ pajahanaṭṭheneva veditabbā. Evaṁ sante paṭhamamaggenevadvāsaṭṭhiyā[1] diṭṭhigatānaṁ pahīnattā uparimaggattayena pahātabbā diṭṭhi nāma natthi.

Tattha sammādiṭṭhīti nāmaṁ kathaṁ hotīti? Yathā visaṁ atthi vā hotu mā vā, agado agadotveva vuccati, evaṁ micchādiṭṭhi atthi vā hotu mā vā, ayaṁ sammādiṭṭhi eva nāma. Yadi evaṁ nāmamattamevetaṁ hoti, uparimaggattaye pana sammādiṭṭhiyā kiccābhāvo āpajjati, maggaṅgāni na paripūrenti. Tasmā sammādiṭṭhi sakiccakā kātabbā, maggaṅgāni paripūretabbānīti. Sakiccakā cettha sammādiṭṭhi yathālābhaniyamena dīpetabbā. Uparimaggattayavajjho hi eko māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati, sā taṁ mānaṁ pajahatīti sammādiṭṭhi. Sotāpattimaggasmiṁ hi sammādiṭṭhi

1. Tesaṭṭhiyā (Syā, Ka)

micchādiṭṭhiṁ pajahati. Sotāpannassa pana sakadāgāmimaggavajjho māno atthi, taṁ mānaṁ pajahatīti sammādiṭṭhi. Tasseva satta-akusalacittasahajāto saṅkappo atthi, teheva cittehi vācaṅgacopanaṁ atthi, kāyaṅgacopanaṁ atthi, paccayaparibhogo atthi, sahajātavāyāmo atthi, assatiyabhāvo atthi, sahajātacittekaggatā atthi, ete micchāsaṅkappādayo nāma. Sakadāgāmimagge sammāsaṅkappādayo tesaṁ pahānena sammāsaṅkappādayoti veditabbā. Evaṁ sakadāgāmimagge aṭṭhaṅgāni sakiccakāni honti. Sakadāgāmissa anāgāmimaggavajjho māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati. Tasseva sattahi cittehi sahajātā saṅkappādayo atthi. Tesaṁ pahānena anāgāmimagge aṭṭhannaṁ aṅgānaṁ sakiccakatā veditabbā. Anāgāmissa arahattamaggavajjho māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati. Yāni panassa pañca akusalacittāni, tehi sahajātā saṅkappādayo atthi. Tesaṁ pahānena arahattamagge aṭṭhannaṁ aṅgānaṁ sakiccakatā veditabbā.

Oḷārikāti kāyavacīdvāre vītikkamassa paccayabhāvena thūlabhūtamhā. **Kāmarāgasaññojanā**ti methunarāgasaṅkhātā saññojanā. So hi kāmabhave saññojetīti saññojananti vuccati. **Paṭighasaññojanā**ti byāpādasaññojanā. So hi ārammaṇe paṭihaññatīti paṭighanti vuccati. Te eva thāmagataṭṭhena santāne anusentīti **anusayā. Aṇusahagatā**ti aṇubhūtā, sukhumabhūtāti attho. Tabbhāve hi ettha sahagatasaddo. Sakadāgāmissa hi kāmarāgabyāpādā dvīhi kāraṇehi aṇubhūtā adhiccuppattiyā ca pariyuṭṭhānamandatāya ca. Tassa hi bālaputhujjanassa viya kilesā abhiṇhaṁ na uppajjanti, kadāci karahaci uppajjanti. Uppajjamānā ca bālaputhujjanassa viya maddantā pharantā chādentā andha-andhaṁ karontā na uppajjanti, dvīhi pana maggehi pahīnattā mandamandā tanukākārā hutvā uppajjanti, vītikkamaṁ pāpetuṁ samatthā na honti. Evaṁ tanubhūtā anāgāmimaggena pahīyanti. **Rūparāgā**ti rūpabhave chandarāgā. **Arūparāgā**ti arūpabhave chandarāgā. **Mānā**ti unnatilakkhaṇā. **Uddhaccā**ti avūpasamalakkhaṇā. **Avijjāyā**ti andhalakkhaṇāya. **Bhavarāgānusayā**ti rūparāgārūparāgavasena pavattabhavarāgānusayā.

62. Idāni maggañāṇasaṁvaṇṇanaṁ karonto **ajātaṁ jhāpetī**ti-ādimāha. Tattha ca **ajātaṁ jhāpeti jātena, jhānaṁ tena pavuccatī**ti

attano santāne pātubhūtena tena tena lokuttarajjhānena taṁsamaṅgīpuggalo ajātameva taṁ taṁ kilesaṁ jhāpeti dahati samucchindati, tena kāraṇena taṁ lokuttaraṁ jhānanti pavuccatīti attho. **Jhānavimokkhe kusalatā**ti tasmiṁ ariyamaggasampayutte vitakkādike jhāne ca vimokkhasaṅkhāte ariyamagge ca asammohavasenakusalatāya paṭhamamaggeneva pahīnāsu nānādiṭṭhīsu na kampati. Jhānaṁ nāma duvidhaṁ ārammaṇūpanijjhānañca lakkhaṇūpanijjhānañca. Lokiyapaṭhamajjhānādikaṁ kasiṇādi-ārammaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānaṁ, vipassanāsaṅkhārānaṁ sabhāvasāmaññalakkhaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānaṁ, lokuttaraṁ nibbāne tathalakkhaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānaṁ. Idha pana gotrabhunāpi sādhāraṇaṁ lakkhaṇūpanijjhānaṭṭhaṁ anāmasitvā asādhāraṇena kilesajhāpanaṭṭhena jhānaṁ vuttaṁ. Vimokkhaṭṭho panettha nibbānārammaṇe suṭṭhu adhimuccanaṭṭho kilesehi ca suṭṭhu muccanaṭṭho.

Samādahitvā yathā ce vipassatīti appanūpacārakhaṇikasamādhīnaṁ aññatarena samādhinā paṭhamaṁ cittasamādhānaṁ katvā pacchā yathā vipassati ca. Samuccayattho ce-saddo vipassanaṁ samuccinoti. **Vipassamāno tathā ce samādahe**ti vipassanā nāmesā lūkhabhūtā nirassādā, samatho ca nāma siniddhabhūto sa-assādo. Tasmā tāya lūkhabhūtaṁ cittaṁ sinehetuṁ vipassamāno tathā ca samādahe. Vipassamāno puna samādhiṁ pavisitvā cittasamādhānañca tatheva kareyya, yatheva vipassananti attho. Idha ce-saddo samādahanaṁ samuccinoti. Ubhayatthāpi gāthābandhānuvattanena ce-kāro kato, attho pana ca-kārattho eva. **Vipassanā ca samatho tadā ahū**ti yasmā samathavipassanānaṁ yuganaddhabhāve sati ariyamaggapātubhāvo hoti, tasmā ariyamaggajananasamatthattā yadā tadubhayasamāyogo hoti, tadā vipassanā ca samatho ca ahu, samathavipassanā bhūtā nāma hotīti attho. Tā ca samathavipassanā ariyamaggābhimukhīkāle ca maggakkhaṇe ca **samānabhāgā yuganaddhā vattare** samāno samo bhāgo koṭṭhāso etesanti samānabhāgā, yuge naddhā viyāti yuganaddhā, aññamaññaṁ anativattanaṭṭhena samadhurā samabalāti attho. Vitthāro panassa yuganaddhakathāyaṁ āvibhavissati.

Dukkhā saṅkhārā sukho, nirodho iti dassanaṁ. Dubhato vuṭṭhitā paññā, phasseti amataṁ padanti dukkhā saṅkhārā, sukho nirodho nibbānanti

paṭipannassa tato nibbānadassanaṁ ariyamaggañāṇaṁ dubhato vuṭṭhitā paññā nāma. Sā eva ca paññā amataṁ padaṁ nibbānaṁ ārammaṇaphusanena phusati, paṭilabhatīti attho. Nibbānaṁ hi atappakaṭṭhena amatasadisanti amataṁ, nāssa mataṁ maraṇaṁ vayo atthītipi amataṁ, pubbabhāgato paṭṭhāya mahatā ussāhena mahatiyā paṭipadāya pajjati paṭipajjīyatīti padanti vuccati.

Vimokkhacariyaṁ jānātīti vimokkhapavattiṁ asammohavasena jānāti, paccavekkhaṇavasena jānāti. "Dubhato vuṭṭhāno vimokkho, dubhato vuṭṭhānā cattāro vimokkhā, dubhato vuṭṭhānānaṁ anulomā cattāro vimokkhā, dubhato vuṭṭhānapaṭippassaddhi cattāro vimokkhā"ti hi upari vimokkhakathāyaṁyeva[1] āgatā vimokkhacariyā veditabbā. Tesaṁ vitthāro tattheva āgato. **Nānattekattakovido**ti tesaṁ vimokkhānaṁ nānābhāve ekabhāve ca kusalo. Dubhato vuṭṭhānavimokkhavasena hi tesaṁ ekattaṁ, catu-ariyamaggavasena nānattaṁ, ekekassāpi vā ariyamaggassa anupassanābhedena nānattaṁ, ariyamaggabhāvena ekattaṁ veditabbaṁ. **Dvinnaṁ ñāṇānaṁ kusalatā**ti dassanasaṅkhātassa ca bhāvanāsaṅkhātassa cāti imesaṁ dvinnaṁ ñāṇānaṁ kusalatāya. **Dassanan**ti hi sotāpattimaggo. So hi paṭhamaṁ nibbānadassanato dassananti vutto. Gotrabhu pana kiñcāpi paṭhamataraṁ nibbānaṁ passati, yathā pana rañño santikaṁ kenacideva karaṇīyena āgato puriso dūratova rathikāya carantaṁ hatthikkhandhagataṁ rājānaṁ disvāpi "diṭṭho te rājā"ti puṭṭho disvā kattabbakiccassa akatattā "na passāmī"ti āha, evameva nibbānaṁ disvā kattabbassa kilesappahānassābhāvā na "dassanan"ti vuccati. Taṁ hi ñāṇaṁ maggassa āvajjanaṭṭhāne tiṭṭhati. **Bhāvanā**ti sesamaggattayaṁ. Taṁ hi paṭhamamaggena diṭṭhasmiṁyeva dhamme bhāvanāvasena uppajjati, na adiṭṭhapubbaṁ kiñci passati, tasmā "bhāvanā"ti vuccati. Heṭṭhā pana bhāvanāmaggassa apariniṭṭhitattā "dvinnaṁ ñāṇānan"ti avatvā sotāpattisakadāgāmi-anāgāmimaggalābhino sandhāya "jhānavimokkhe kusalatā"ti vuttaṁ, arahattamaggalābhino pana bhāvanāmaggassa pariniṭṭhitattā "dvinnaṁ ñāṇānaṁ kusalatā"ti vuttanti veditabbaṁ.

Maggañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Khu 9. 231 piṭṭhe.

12. Phalañāṇaniddesavaṇṇanā

63. Phalañāṇaniddese **taṁpayogappaṭippassaddhattā**ti tassa ajjhattabahiddhā vuṭṭhānapayogassa paṭippassaddhattā. Maggo hi sakakkhaṇe kilesappahānena ubhato vuṭṭhānapayogaṁ karoti nāma, phalakkhaṇe kilesānaṁ pahīnattā maggassa ubhato vuṭṭhānapayogo paṭippassaddho vūpasanto nāma hoti. **Uppajjatī**ti maggānantaraṁ sakiṁ vā dvikkhattuṁ vā uppajjati, phalasamāpattikāle pana bahukkhattuṁ, nirodhā vuṭṭhahantassa dvikkhattuṁ uppajjati, sabbampi hi taṁpayogappaṭippassaddhattā uppajjati. **Maggassetaṁ phalan**ti phalaṁ apekkhitvā napuṁsakavacanaṁ kataṁ. Sakadāgāmimaggakkhaṇādīsupi ekekamaggaṅgavaseneva vuṭṭhānayojanā veditabbā.

Phalañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

13. Vimuttiñāṇaniddesavaṇṇanā

64. Vimuttiñāṇaniddese **sakkāyadiṭṭhī**ti vijjamānaṭṭhena sati khandhapañcakasaṅkhāte kāye, sayaṁ vā satī tasmiṁ kāye diṭṭhīti sakkāyadiṭṭhi. **Vicikicchā**ti vigatā cikicchā, sabhāvaṁ vā vicinanto etāya kicchati kilamatīti vicikicchā. **Sīlabbataparāmāso**ti sīlena suddhi vatena suddhi sīlabbatena suddhīti gahita-abhiniveso. So hi sabhāvaṁ atikkamitvā parato āmasatīti sīlabbataparāmāso[1]. Ubhinnaṁ samānepi diṭṭhibhāve takkañca parūpadesañca vinā pakatiyā eva sakkāyadiṭṭhigahaṇato pakatibhūtāya vīsativatthukāya sakkāyadiṭṭhiyā pahāneneva sabbadiṭṭhippahānadassanatthaṁ sakkāyadiṭṭhi vuttā. Sīlabbataparāmāso pana "suddhipaṭipadaṁ paṭipajjāmā"ti paṭipannānaṁ paṭipadāya micchābhāvadassanatthaṁ visuṁ vuttoti veditabbo. Tiṇṇampi anusayappahāneneva pahānaṁ dassetuṁ **diṭṭhānusayo vicikicchānusayo**ti vuttaṁ, na visuṁ kilesattā. **Upakkilesā**ti kilesenti upatāpenti vibādhentīti kilesā, thāmagataṭṭhena bhusā kilesāti upakkilesā. **Sammā samucchinnā hontī**ti samucchedappahānena anuppādanirodhena sammā samucchinnā honti. **Sapariyuṭṭhānehī**ti cittaṁ

---

1. Parāmāso (Sī, Syā)

pariyonandhantāni uṭṭhenti uppajjantīti pariyuṭṭhānāni, samudācārappattānaṁ kilesānametaṁ adhivacanaṁ. Saha pariyuṭṭhānehīti sapariyuṭṭhānāni. Tehi sapariyuṭṭhānehi anusayita-upakkilese hi. **Cittaṁ vimuttaṁ hotī**ti tesaṁ abhabbuppattikabhūtattā santativasena pavattamānaṁ cittaṁ tato vimuttaṁ nāma hoti. Tadeva suṭṭhu vimuttattā **suvimuttaṁ. Taṁvimutti ñātaṭṭhenā**ti tassā vimuttiyā jānanaṭṭhena.

Vimuttiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

14. Paccavekkhaṇañāṇaniddesavaṇṇanā

65. Paccavekkhaṇañāṇaniddese maggakkhaṇeyeva hetuṭṭhena paṭhamaṁ maggaṅgāni visuṁ visuṁ vatvā puna maggaṅgabhūte ca amaggaṅgabhūte ca dhamme "bujjhanaṭṭhena bodhī"ti laddhanāmassa ariyassa aṅgabhāvena bojjhaṅge visuṁ dassesi. Satidhammavicayavīriyasamādhisambojjhaṅgā hi maggaṅgāneva, pītipassaddhi-upekkhāsambojjhaṅgā amaggaṅgāni. Puna balavasena indriyavasena ca visuṁ niddiṭṭhesu saddhā eva amaggaṅgabhūtā. Puna maggakkhaṇe jāteyeva dhamme rāsivasena dassento **ādhipateyyaṭṭhenā**ti-ādimāha. Tattha **upaṭṭhānaṭṭhena satipaṭṭhānā**ti ekāva nibbānārammaṇā sati kāyavedanācittadhammesu subhasukhanicca-attasaññāpahānakiccasādhanavasena cattāro satipaṭṭhānā nāma. Nibbānārammaṇaṁ ekameva vīriyaṁ uppannānuppannānaṁ akusalānaṁ pahānānuppattikiccassa, anuppannuppannānaṁ kusalānaṁ uppādaṭṭhitikiccassa sādhanavasena cattāro sammappadhānā nāma.

Tathaṭṭhena saccāti dukkhabhāvādīsu avisaṁvādakaṭṭhena cattāri ariyasaccāni. Etāneva cettha paṭivedhaṭṭhena tadā samudāgatāni, "amatogadhaṁ nibbānan"ti visuṁ vuttaṁ nibbānañca, sesā pana dhammā paṭilābhaṭṭhena tadā samudāgatā. "Tathaṭṭhena saccā tadā samudāgatā"ti vacanato maggaphalapariyosāne avassaṁ cattāri saccāni paccavekkhatīti niṭṭhamettha gantabbaṁ. "Kataṁ karaṇīyaṁ nāparaṁ itthattāyāti pajānātī"ti[1] vacanato ca "dukkhaṁ me pariññātaṁ, samudayo me pahīno, nirodho me sacchikato,

---

1. Dī 1. 79 piṭṭhe.

maggo ca me bhāvito”ti paccavekkhaṇaṁ vuttameva hoti. Tathā paccavekkhaṇaṁ yujjati ca. **Samudayo**ti cettha taṁtaṁmaggavajjhoyeva veditabbo. Ettha vuttasamudayapaccavekkhaṇavaseneva Aṭṭhakathāyaṁ duvidhaṁ kilesapaccavekkhaṇaṁ maggaphalanibbānapaccavekkhaṇāni idha sarūpeneva āgatānīti vuttāni. Kevalaṁ dukkhapaccavekkhaṇamevana vuttaṁ. Kiñcāpi na vuttaṁ, atha kho pāṭhasabbhāvato yuttisabbhāvato ca gahetabbameva. Saccapaṭivedhatthaṁ hi paṭipannassa niṭṭhite saccapaṭivedhe sayaṁ katakiccapaccavekkhaṇaṁ yuttamevāti. **Avikkhepaṭṭhena samatho**ti-ādi maggasampayutte eva samathavipassanādhamme ekarasaṭṭhena anativattanaṭṭhena ca dassetuṁ vuttaṁ. **Saṁvaraṭṭhena sīlavisuddhī**ti sammāvācākammantājīvā **eva avikkhepaṭṭhena cittavisuddhī**ti sammāsamādhi eva. **Dassanaṭṭhena diṭṭhivisuddhī**ti sammādiṭṭhiyeva. **Vimuttaṭṭhenā**ti samucchedavasena maggavajjhakilesehi muccanaṭṭhena, nibbānārammaṇe vā adhimuccanaṭṭhena. **Vimokkho**tisamucchedavimokkho, ariyamaggoyeva. **Paṭivedhaṭṭhena vijjā**ti saccapaṭivedhaṭṭhena vijjā, sammādiṭṭhiyeva. **Pariccāgaṭṭhena vimuttī**ti maggavajjhakilesānaṁ pajahanaṭṭhena tato muccanato vimutti, ariyamaggoyeva. **Samucchedaṭṭhena khaye ñāṇan**ti kilesasamucchindanaṭṭhena kilesakkhayakare ariyamagge ñāṇaṁ, samādiṭṭhiyeva.

Chandādayo heṭṭhā vuttanayeneva veditabbā. Kevalaṁ hettha[1] maggakkhaṇeyeva maggassa ādimajjhapariyosānākārena dassitā. **Vimuttī**ti cettha maggavimuttiyeva. “Tathaṭṭhena saccā”ti ettha gahitampi ca nibbānaṁ idha pariyosānabhāvadassanatthaṁ puna vuttanti veditabbaṁ. Phalakkhaṇepi eseva nayo. Ettha pana **hetuṭṭhena maggo**ti phalamaggabhāveneva. **Sammappadhānā**ti maggakkhaṇe catukiccasādhakassa vīriyakiccassa phalassa uppādakkhaṇe siddhattā vuttanti veditabbaṁ. Aññathā hi phalakkhaṇe sammappadhānā eva na labbhanti. Vuttaṁ hi maggakkhaṇe sattatiṁsa bodhipakkhiyadhamme uddharantena therena “phalakkhaṇe ṭhapetvā cattāro sammappadhāne avasesā tettiṁsa dhammā labbhantī”ti. Evameva paṭivedhakiccādisiddhivasena saccādīnipi yathāyogaṁ veditabbāni. **Vimokkho**ti ca phalavimokkho. **Vimuttī**ti phalavimutti. **Paṭippassaddhaṭṭhena anuppāde ñāṇaṁ** vuttatthameva. **Vuṭṭhahitvā**ti antarā vuṭṭhānābhāvā phalāvasānena[2] evaṁ vuttaṁ. **Ime dhammā tadā samudāgatā**ti ime

1. Heṭṭhā (Gaṇṭhipade)

2. Phalavasena (Sī, Syā)

vuttappakārā dhammā maggakkhaṇe phalakkhaṇe ca samudāgatāti paccavekkhatīti iti-saddaṁ pāṭhasesaṁ katvā sambandho veditabbo.

Paccavekkhaṇañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

15. Vatthunānattañāṇaniddesavaṇṇanā

66. Vatthunānattañāṇaniddese **cakkhuṁ ajjhattaṁ vavatthetī**ti ajjhattabhūtaṁ cakkhuṁ vavatthapeti. Yathā so cakkhuṁ vavatthapeti, tathā vattukāmo **kathaṁ cakkhuṁ ajjhattaṁ vavatthetī**ti pucchitvā puna **cakkhu avijjāsambhūtanti vavatthetī**ti-ādinā vavatthāpanākāraṁ dasseti. Tattha avijjātaṇhā atītā upatthambhakahetuyo, kammaṁ atītaṁ janakahetu, āhāro idāni upatthambhakahetu. Etena cakkhūpatthambhakāni utucittāni gahitāneva honti. **Catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāyā**ti upayogatthe sāmivacanaṁ, cattāri mahābhūtāni upādiyitvā pavattanti attho. Etena pasādacakkhubhāvo dassito hoti, sasambhārabhāvo paṭikkhitto. **Uppannan**ti addhāvasena, santatikhaṇavasena vā paccuppannaṁ. **Samudāgatan**ti hetuto samuṭṭhitaṁ. Ettāvatā vipassanāpubbabhāge cakkhuvavatthānaṁ dassitaṁ. **Ahutvā sambhūtan**ti-ādīhi aniccānupassanā. Pubbe udayā avijjamānato ahutvā sambhūtaṁ, uddhaṁ vayā abhāvato hutvā na bhavissati. **Antavantato**ti anto assa atthīti antavā, antavā eva antavanto yathā "satimanto gatimanto, dhitimanto ca yo isī"ti[1]. Tato antavantato, bhaṅgavijjamānatoti attho. **Addhuvan**ti sabbāvatthānipātitāya, thirabhāvassa ca abhāvatāya na thiraṁ. **Asassatan**ti na niccaṁ. **Vipariṇāmadhamman**ti jarāya ceva maraṇena cāti dvedhā vipariṇāmapakatikaṁ. **Cakkhu aniccan**ti-ādīni **cakkhuṁ aniccato**ti-ādīni ca vuttatthāni. **Mano**ti idha bhavaṅgamanassa adhippetattā **avijjāsambhūto**ti-ādi yujjatiyeva. **Āhārasambhūto**ti ettha sampayuttaphassāhāramanosañcetanāhāravasena veditabbaṁ. **Uppanno**ti ca addhāsantativasena.

Vatthunānattañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Khu 2. 349 piṭṭhe Theragāthāyaṁ.

16. Gocaranānattañāṇaniddesavaṇṇanā

67. Gocaranānattañāṇaniddese **rūpe bahiddhā vavatthetī**ti ajjhattato bahiddhābhūte rūpāyatanadhamme vavatthapetīti attho. **Avijjāsambhūtā**ti-ādi attabhāvapariyāpannakammajarūpattā vuttaṁ. Āhāropi hi kammajarūpassa upatthambhakapaccayo hoti. Saddassa pana utucittasamuṭṭhānattā avijjāsambhūtādicatukkaṁ na vuttaṁ. Phoṭṭhabbānaṁ sayaṁ mahābhūtattā "catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāyā"ti na vuttaṁ. **Dhammā**ti cettha bhavaṅgamanosampayuttā tayo arūpino khandhā, dhammāyatanapāriyāpannāni sukhumarūpāni ca kammasamuṭṭhānāni, sabbānipi rūpādīni ca. Apica yāni yāni yena yena samuṭṭhahanti, tāni tāni tena tena veditabbāni. Itarathā hi sakasantānapariyāpannāpi rūpādayo dhammā sabbe na saṅgaṇheyyaṁ. Yasmā anindriyabaddharūpādayopi vipassanūpagā, tasmā tesaṁ kammasambhūtapadena saṅgaho veditabbo. Tepi hi sabbasattasādhāraṇakammapaccaya-utusamuṭṭhānā. Aññe pana "anindriyabaddhā rūpādayo avipassanūpagā"ti vadanti. Taṁ pana—

> "Sabbe saṅkhārā aniccāti, yadā paññāya passati.
> Atha nibbindati dukkhe, esa maggo visuddhiyā"ti[1]—

ādikāya Pāḷiyā virujjhati. Vuttañca Visuddhimagge "idhekacco āditova ajjhattasaṅkhāre abhinivisitvā vipassati, yasmā pana na suddha-ajjhattadassanamatteneva maggavuṭṭhānaṁ hoti, bahiddhāpi daṭṭhabbameva, tasmā parassa khandhepi anupādinnasaṅkhārepi aniccaṁ dukkhamanattāti vipassatī"ti[2]. Tasmā paresaṁ cakkhādivavatthānampi anindriyabaddharūpādivavatthānampi icchitabbameva, tasmā tebhūmakasaṅkhārā avipassanūpagā nāma natthi.

Gocaranānattañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

17. Cariyānānattañāṇaniddesavaṇṇanā

68. Cariyānānattañāṇaniddese **viññāṇacariyā**ti-ādīsu ārammaṇe caratīti cariyā, viññāṇameva cariyā **viññāṇacariyā.** Aññāṇena

---

1. Khu 1. 53 piṭṭhe. 2. Visuddhi 2. 300 piṭṭhe.

caraṇaṁ, aññāṇena vā carati, aññāte vā carati, aññāṇassa vā caraṇanti **aññāṇacariyā.** Ñāṇameva cariyā, ñāṇena vā cariyā, ñāṇena vā carati, ñāte vā carati, ñāṇassa vā caraṇanti **ñāṇacariyā. Dassanatthāyā**ti rūpadassanatthāya pavattā. **Āvajjanakiriyābyākatā**ti bhavaṅgasantānato apanetvā rūpārammaṇe cittasantānaṁ āvajjeti nāmetīti āvajjanaṁ, vipākābhāvato karaṇamattanti kiriyā, kusalākusalavasena na byākatāti abyākatā. **Dassanaṭṭho**ti passanti tena, sayaṁ vā passati, dassanamattameva vā tanti dassanaṁ, dassanameva attho dassanaṭṭho. **Cakkhuviññāṇan**ti kusalavipākaṁ vā akusalavipākaṁ vā. **Diṭṭhattā**ti adiṭṭhe sampaṭicchanassa abhāvato cakkhuviññāṇena rūpārammaṇassa diṭṭhattā. **Abhiniropanā vipākamanodhātū**ti diṭṭhārammaṇameva ārohatīti abhiniropanā, ubhayavipākā sampaṭicchanamanodhātu. **Abhiniropitattā**ti rūpārammaṇaṁ abhiruḷhattā. **Vipākamanoviññāṇadhātū**ti ubhayavipākā santīraṇamanoviññāṇadhātu. Esa nayo sotadvārādīsupi. Santīraṇānantaraṁ voṭṭhabbane avuttepi Aṭṭhakathācariyehi vuttattā labbhatīti gahetabbaṁ. **Vijānanatthāyā**ti dhammārammaṇassa ceva rūpādi-ārammaṇassa ca vijānanatthāya. **Āvajjanakiriyābyākatā**ti manodvārāvajjanacittaṁ. **Vijānanaṭṭho**ti tadanantarajavanavasena ārammaṇassa vijānanameva attho, na añño. Upari akusalajavanānaṁ vipassanāmaggaphalajavanānañca visuṁ vuttattā sesajavanāni idha gahetabbāni siyuṁ. "Kusalehi kammehi vippayuttā caratīti viññāṇacariyā"ti-ādivacanato[1] pana hasituppādacittajavanameva gahetabbaṁ. Chasu dvāresu ahetukānaṁyeva cittānaṁ vuttattā dve āvajjanāni dve pañcaviññāṇāni dve sampaṭicchanāni tīṇi santīraṇāni ekaṁ hasituppādacittanti aṭṭhārasa ahetukacittāniyeva viññāṇacariyāti veditabbāni.

69. Idāni visayavijānanamattaṭṭhena viññāṇacariyāti dassetuṁ **nīrāgā caratī**ti-ādimāha, viññāṇaṁ hi rāgādisampayoge saddhādisampayoge ca avatthantaraṁ pāpuṇāti, tesu asati sakāvatthāyameva tiṭṭhati. Tasmā nīrāgādivacanena tesaṁ vuttaviññāṇānaṁ viññāṇakiccamattaṁ dasseti. Natthi etissā rāgoti nīrāgā. Nirāgāti rassaṁ katvāpi

1. Khu 9. 79 piṭṭhe.

paṭhanti. So pana rajjanavasena **rāgo.** Itaresu dussanavasena **doso.** Muyhanavasena **moho.** Maññanavasena **māno.** Viparītadassanavasena **diṭṭhi.** Uddhatabhāvo avūpasantabhāvo, vā **uddhaccaṁ. Vicikicchā** vuttatthā. Anusentīti **anusayā.** "Niranusayā"ti vattabbe **nānusayā**ti vuttaṁ, soyevattho. Pariyuṭṭhānappattānamevettha abhāvo veditabbo. Na hi viññāṇacariyā pahīnānusayānaṁyeva vuttā. Yā ca nīrāgādināmā, sā rāgādīhi vippayuttāva nāma hotīti pariyāyantaradassanatthaṁ **rāgavippayuttā**ti-ādimāha. Puna aññehi ca vippayuttataṁ dassetuṁ **kusalehi kammehī**ti-ādimāha. Kusalāniyeva rāgādivajjābhāvā **anavajjāni.** Parisuddhabhāvakarehi hiri-ottappehi yuttattā **sukkāni** pavattisukhattā sukho udayo uppatti etesanti **sukhudrayāni,** sukhavipākattā vā sukho udayo vaḍḍhi etesanti sukhudrayāni. Vuttavipakkhena akusalāni yojetabbāni. **Viññāte caratī**ti viññāṇena viññāyamānaṁ ārammaṇaṁ viññātaṁ nāma, tasmiṁ viññāte ārammaṇe. Kiṁ vuttaṁ hoti? Nīlavaṇṇayogato nīlavatthaṁ viya viññāṇayogato viññātaṁ viññāṇaṁ nāma hoti, tasmiṁ viññāṇe caratīti **viññāṇacariyā**ti vuttaṁ hoti. **Viññāṇassa evarūpā cariyā hotī**ti vuttappakārassa viññāṇassa vuttappakārā cariyā hotīti attho. "Viññāṇassa cariyā"ti ca vohāravasena vuccati, viññāṇato pana visuṁ cariyā natthi. **Pakatiparisuddhamidaṁ cittaṁ nikkilesaṭṭhenā**ti idaṁ vuttappakāraṁ cittaṁ rāgādikilesābhāvena pakatiyā eva parisuddhaṁ. Tasmā vijānanamattameva cariyāti **viññāṇacariyā**ti vuttaṁ hoti. Niklesaṭṭhenātipi pāṭho.

Aññāṇacariyāya **manāpiyesū**ti[1] manasi appenti pasīdanti, manaṁ vā appāyanti vaḍḍhentīti manāpāni, manāpāniyeva manāpiyāni. Tesu manāpiyesu. Tāni pana iṭṭhāni vā hontu aniṭṭhāni vā, gahaṇavasena manāpiyāni. Na hi iṭṭhasmiṁyeva rāgo aniṭṭhasmiṁyeva doso uppajjati. **Rāgassa javanatthāyā**ti santativasena rāgassa javanatthāya pavattā. **Āvajjanakiriyābyākatā**ti cakkhudvāre ayoniso manasikārabhūtā āvajjanakiriyābyākatā manodhātu. **Rāgassa javanā**ti yebhuyyena

1. Manāpikesūti (Sī, Syā, Ka)

sattakkhattuṁ rāgassa pavatti, punappunaṁ pavatto rāgoyeva. **Aññāṇacariyā**ti aññāṇena rāgassa sambhavato aññāṇena rāgassa cariyāti vuttaṁ hoti. Sesesupi eseva nayo. **Tadubhayena asamapekkhanasmiṁ vatthusmin**ti rāgadosavasena samapekkhanavirahite rūpārammaṇasaṅkhāte vatthusmiṁ. **Mohassa javanatthāyā**ti vicikicchā-uddhaccavasena mohassa javanatthāya. **Aññāṇacariyā**ti aññāṇasseva cariyā[1], na aññassa. **Vinibandhassā**ti-ādīni mānādīnaṁ sabhāvavacanāni. Tattha **vinibandhassā**ti unnativasena vinibandhitvā ṭhitassa. **Parāmaṭṭhāyā**ti rūpassa aniccabhāvādiṁ atikkamitvā parato niccabhāvādiṁ āmaṭṭhāya gahitāya. **Vikkhepagatassā**ti rūpārammaṇe vikkhittabhāvaṁ gatassa. **Aniṭṭhaṅgatāyā**ti asanniṭṭhānabhāvaṁ gatāya. **Thāmagatassā**tibalappattassa. **Dhammesū**ti rūpādīsu vā dhammārammaṇabhūtesu vā dhammesu.

70. Yasmā rāgādayo aññāṇena honti, tasmā rāgādisampayogena aññāṇaṁ visesento **sarāgā caratī**ti-ādimāha. Tattha **sarāgā caratī**ti mohamānadiṭṭhimānānusayadiṭṭhānusaya-avijjānusayajavanavasena cariyā veditabbā. **Sadosā caratī**ti moha-avijjānusayajavanavasena. **Samohā caratī**ti rāgadosamānadiṭṭhi-uddhaccavicikicchānusayajavanavasena. **Samānā caratī**ti rāgamohakāmarāgabhavarāgāvijjānusayajavanavasena. **Sadiṭṭhi caratī**ti rāgamohakāmarāgāvijjānusayajavanavasena. **Sa-uddhaccā carati savicikicchā caratī**ti moha-avijjānusayajavanavasena. **Sānusayā caratī**ti etthāpi vuttanayeneva ekekaṁ anusayaṁ mūlaṁ katvā tasmiṁ citte labbhamānakasesānusayavasena sānusayatā yojetabbā. **Rāgasampayuttā**ti-ādi sārāgādivevacanameva. Sā eva hi cariyā sampayogavasena saha rāgādīhi vattatīti sarāgādi-ādīni nāmāni labhati. Rāgādīhi samaṁ ekuppādekanirodhekavatthekārammaṇādīhi pakārehi yuttāti **rāgasampayuttānī**ti-ādīni nāmāni labhati. Sāyeva ca yasmā kusalādīhi kammehi vippayuttā, akusalādīhi kammehi sampayuttā, tasmāpi aññāṇacariyāti dassetuṁ **kusalehi kammehī**ti-ādimāha. Tattha **aññāte**ti mohassa aññāṇalakkhaṇattā yathāsabhāvena aññāte ārammaṇe. Sesaṁ vuttatthameva.

---

1. Aññāṇameva cariyā (Ka)

71. Ñāṇacariyāyaṁ yasmā vivaṭṭanānupassanādīnaṁ anantarapaccayabhūtā āvajjanakiriyābyākatā natthi, tasmā tesaṁ atthāya āvajjanakiriyābyākataṁ avatvā vivaṭṭanānupassanādayova vuttā. Anulomañāṇatthāya eva hi āvajjanā hoti, tato vivaṭṭanānupassanāmaggaphalāni. **Phalasamāpattī**ti cettha maggānantarajā vā hotu kālantarajā[1] vā, ubhopi adhippetā. **Nīrāgā caratī**ti-ādīsu rāgādīnaṁ paṭipakkhavasena nīrāgāditā veditabbā, viññāṇacariyāyaṁ rāgādīnaṁ abhāvamattaṭṭhena. **Ñāte**ti yathāsabhāvato ñāte. **Aññā viññāṇacariyā**ti-ādīhi tissannaṁ cariyānaṁ aññamaññamasammissataṁ dasseti. Viññāṇakiccamattavasena hi ahetukacittuppādā viññāṇacariyā, aññāṇakiccavataṁ dvādasannaṁ akusalacittuppādānaṁ vaseneva aññāṇacariyā, visesena ñāṇakiccakārīnaṁ vipassanāmaggaphalānaṁ vasena ñāṇacariyā. Evamimā aññamaññamasammissā ca, vipassanaṁ ṭhapetvā sahetukakāmāvacarakiriyākusalā ca, sahetukakāmāvacaravipākā ca, rūpāvacarārūpāvacarakusalābyākatā ca tīhi cariyāhi vinimuttāti veditabbā. Nibbānārammaṇāya vivaṭṭanānupassanāya ñāṇacariyāya niddiṭṭhattā nibbānamaggaphalapaccavekkhaṇabhūtāni sekkhāsekkhānaṁ paccavekkhaṇañāṇāni ñāṇacariyāya saṅgahitānīti veditabbāni. Tānipi hi visesena ñāṇakiccakarānevāti.

Cariyānānattañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

18. Bhūminānattañāṇaniddesavaṇṇanā

72. Bhūminānattañāṇaniddese **bhūmiyo**ti bhāgā paricchedā vā. **Kāmāvacarā**ti ettha duvidho kāmo kilesakāmo vatthukāmo ca. Kilesakāmo chandarāgo, vatthukāmo tebhūmakavaṭṭaṁ. Kilesakāmo kāmetīti kāmo, vatthukāmo kāmīyatīti kāmo. So duvidho kāmo pavattivasena yasmiṁ padese avacarati, so padeso kāmo ettha avacaratīti kāmāvacaro. So pana padeso catunnaṁ apāyānaṁ, manussalokassa, channañca devalokānaṁ vasena

---

1. Kālānantarajā (Sī)

ekādasavidho. Yathā hi yasmiṁ padese sasatthā purisā avacaranti, so vijjamānesupi aññesu dvipadacatuppadesu avacarantesu tesaṁ abhilakkhitattā “sasatthāvacaro”ti vuccati, evaṁ vijjamānesupi aññesu rūpāvacarādīsu tattha avacarantesu tesaṁ abhilakkhitattā ayaṁ padeso “kāmāvacaro”tveva vuccati. Svāyaṁ yathā rūpabhavo rūpaṁ, evaṁ uttarapadalopaṁ katvā “kāmo”tveva vuccati. Tappaṭibaddho ekeko dhammo imasmiṁ ekādasavidhapadesasaṅkhāte kāme avacaratīti kāmāvacaro. Kiñcāpi hi ettha keci dhammā rūpārūpabhavesupi avacaranti, yathā pana saṅgāme avacaraṇato “saṅgāmāvacaro”ti laddhanāmo nāgo nagare carantopi “saṅgāmāvacaro”tveva vuccati, thalajalacarā ca pāṇino athale ajale ca ṭhitāpi “thalacarā jalacarā”tveva vuccanti, evaṁ te aññattha avacarantāpi kāmāvacarāyevāti veditabbā. Ārammaṇakaraṇavasena vā etesu vuttappakāresu dhammesu kāmo avacaratīti kāmāvacarā. Kāmañcesa rūpārūpāvacaradhammesupi avacarati, yathā pana “vadatīti vaccho, mahiyaṁ setīti mahiṁso”ti vuttena yattakā vadanti, mahiyaṁ vā senti, sabbesaṁ taṁ nāmaṁ hoti. Evaṁsampadamidaṁ veditabbaṁ. Ettha sabbe te dhamme ekarāsiṁ katvā vuttabhūmisaddamapekkhitvā kāmāvacarāti itthiliṅgavacanaṁ kataṁ. Rūpāvacarāti-ādīsu rūpabhavo rūpaṁ, tasmiṁ rūpe avacarantīti **rūpāvacarā.** Arūpabhavo arūpaṁ, tasmiṁ arūpe avacarantīti **arūpāvacarā.** Tebhūmakavaṭṭe pariyāpannā antogadhāti pariyāpannā, tasmiṁ na pariyāpannāti **apariyāpannā.**

Kāmāvacarādibhūminiddesesu **heṭṭhato**ti heṭṭhābhāgena. **Avīcinirayan**ti jālānaṁ vā sattānaṁ vā vedanānaṁ vā vīci antaraṁ chiddaṁ ettha natthīti Avīci. Sukhasaṅkhāto ayo ettha natthīti nirayo, nirati-atthenapi nirayo. **Pariyantaṁ karitvā**ti taṁ Avīcisaṅkhātaṁ nirayaṁ antaṁ katvā. **Uparito**ti uparibhāgena. **Paranimmitavasavattī deve**ti paranimmitesu kāmesu vasaṁ vattanato evaṁladdhavohāre deve. **Anto karitvā**ti anto pakkhipitvā. **Yaṁ etasmiṁ antare**ti ye etasmiṁ okāse. **Yan**ti ca liṅgavacanavipallāso kato. **Etthāvacarā**ti iminā yasmā tasmiṁ antare aññepi caranti kadāci katthaci sambhavato, tasmā tesaṁ asaṅgaṇhanatthaṁ avacarāti vuttaṁ. Tena ye etasmiṁ antare ogāḷhā hutvā caranti sabbattha

sadā ca sambhāvato, adhobhāge ca caranti Avīcinirayassa heṭṭhā bhūtūpādāya pavattibhāvena, tesaṁ saṅgaho kato hoti. Te hi ogāḷhā caranti, adhobhāge ca carantīti avacarā. **Ettha pariyāpannā**ti iminā pana yasmā ete etthāvacarā aññatthāpi avacaranti, na pana tattha pariyāpannā honti, tasmā tesaṁ aññatthāpi avacarantānaṁ pariggaho kato hoti.

Idāni te ettha pariyāpanne dhamme rāsisuññatāpaccayabhāvato ceva sabhāvato ca dassento **khandhadhātu-āyatanā**ti-ādimāha. **Brahmalokan**ti paṭhamajjhānabhūmisaṅkhātaṁ brahmaṭṭhānaṁ. **Akaniṭṭhe**ti uttamaṭṭhena na kaniṭṭhe. **Samāpannassā**ti samāpattiṁ samāpannassa. Etena kusalajjhānaṁ vuttaṁ. **Upapannassā**ti vipākavasena brahmaloke upapannassa. Etena vipākajjhānaṁ vuttaṁ. **Diṭṭhadhammasukhavihārissā**ti diṭṭheva dhamme paccakkhe attabhāve sukho vihāro diṭṭhadhammasukhavihāro, so assa atthīti diṭṭhadhammasukhavihārī, arahā. Tassa diṭṭhadhammasukhavihārissa. Etena kiriyajjhānaṁ vuttaṁ. **Cetasikā**ti cetasi bhavā cetasikā, cittasampayuttāti attho. **Ākāsānañcāyatanūpage**ti Ākāsānañcāyatanasaṅkhātaṁ bhavaṁ upagate. Dutiyapadepi eseva nayo. **Maggā**ti cattāro ariyamaggā. **Maggaphalānī**ti cattāri ariyamaggaphalāni. **Asaṅkhatā ca dhātū**ti paccayehi akatā nibbānadhātu.

Aparāpi catasso bhūmiyoti ekekacatukkavasena veditabbā, **cattāro satipaṭṭhānā**ti kāyānupassanāsatipaṭṭhānaṁ vedanānupassanāsatipaṭṭhānaṁ cittānupassanāsatipaṭṭhānaṁ dhammānupassanāsatipaṭṭhānaṁ. Tassattho—patiṭṭhātīti paṭṭhānaṁ, upaṭṭhāti okkanditvā[1] pakkhanditvā pavattatīti attho. Satiyeva paṭṭhānaṁ satipaṭṭhānaṁ. Atha vā saraṇaṭṭhena sati, upaṭṭhānaṭṭhena paṭṭhānaṁ, sati ca sā paṭṭhānañcātipi satipaṭṭhānaṁ. Ārammaṇavasena bahukā tā satiyoti satipaṭṭhānā. **Cattāro sammappadhānā**ti anuppannānaṁ akusalānaṁ anuppādāya sammappadhānaṁ, uppannānaṁ akusalānaṁ pahānāya sammappadhānaṁ, anuppannānaṁ kusalānaṁ uppādāya sammappadhānaṁ, uppannānaṁ kusalānaṁ ṭhitiyā sammappadhānaṁ. Padahanti vāyamanti etenāti padhānaṁ, vīriyassetaṁ

---

1. Okkantitvā (Sī)

nāmaṁ. **Sammappadhānan**ti aviparītappadhānaṁ kāraṇappadhānaṁ upāyappadhānaṁ yonisopadhānaṁ. Ekameva vīriyaṁ kiccavasena catudhā katvā sammappadhānāti vuttaṁ. **Cattāro iddhipādā**ti chandiddhipādo cittiddhipādo vīriyiddhipādo vīmaṁsiddhipādo. Tassattho vuttoyeva. **Cattāri jhānānī**ti vitakkavicārapītisukhacittekaggatāvasena pañcaṅgikaṁ paṭhamajjhānaṁ, pītisukhacittekaggatāvasena tivaṅgikaṁ dutiyajjhānaṁ, sukhacittekaggatāvasena duvaṅgikaṁ tatiyajjhānaṁ, upekkhācittekaggatāvasena duvaṅgikaṁ catutthajjhānaṁ. Imāni hi aṅgāni ārammaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānanti vuccanti. **Catasso appamaññāyo**ti mettā karuṇā muditā upekkhā. Pharaṇa-appamāṇavasena appamaññāyo. Etāyo hi ārammaṇavasena appamāṇe vā satte pharanti, ekaṁ sattampi vā anavasesapharaṇavasena pharantīti pharaṇa-appamāṇavasena appamaññāyoti vuccanti. **Catasso arūpasamāpattiyo**ti ākāsānañcāyatanasamāpatti viññāṇañcāyatanasamāpatti ākiñcaññāyatanasamāpatti nevasaññānāsaññāyatanasamāpatti. **Catasso paṭisambhidā** vuttatthā eva.

Catasso paṭipadāti "dukkhā paṭipadā dandhābhiññā, dukkhā paṭipadā khippābhiññā, sukhā paṭipadā dandhābhiññā, sukhā paṭipadā khippābhiññā"ti[1] vuttā catasso paṭipadā. **Cattāri ārammaṇānī**ti parittaṁ parittārammaṇaṁ, parittaṁ appamāṇārammaṇaṁ, appamāṇaṁ parittārammaṇaṁ, appamāṇaṁ appamāṇārammaṇanti[2] vuttāni cattāri ārammaṇāni. Kasiṇādi-ārammaṇānaṁ avavatthāpetabbato ārammaṇavantāni[3] jhānāni vuttānīti veditabbāni. **Cattāro ariyavaṁsā**ti ariyā vuccanti Buddhā ca Paccekabuddhā ca Tathāgatasāvakā ca, tesaṁ ariyānaṁ vaṁsā tantiyo paveṇiyoti ariyavaṁsā. Ke pana te? Cīvarasantoso piṇḍapātasantoso senāsanasantoso bhāvanārāmatāti ime cattāro. Gilānapaccayasantoso piṇḍapātasantose vutte vuttoyeva hoti. Yo hi piṇḍapāte santuṭṭho, so kathaṁ gilānapaccaye asantuṭṭho bhavissati.

Cattāri saṅgahavatthūnīti cattāri janasaṅgaṇhanakāraṇāni, dānañca peyyavajjañca atthacariyā ca samānattatā cāti imāni cattāri. **Dānan**ti yathārahaṁ dānaṁ. **Peyyavajjan**ti yathārahaṁ piyavacanaṁ. **Atthacariyā**ti tattha tattha kattabbassa karaṇavasena kattabbākattabbānusāsanavasena ca vuddhikiriyā.

---

1. Dī 3. 191 piṭṭhe.
2. Abhi 1. 51 piṭṭhe.
3. Ārammaṇehi ārammaṇavantāni (Sī, Syā)

Samānattatāti saha mānena samāno, saparimāṇo saparigaṇanoti attho. Samāno parassa attā etenāti samānatto, samānattassa bhāvo samānattatā, "ayaṁ mayā hīno, ayaṁ mayā sadiso, ayaṁ mayā adhiko"ti parigaṇetvā tadanurūpena upacaraṇaṁ karaṇanti attho. "Samānasukhadukkhatā samānattatā"ti ca vadanti.

Cattāri cakkānīti ettha cakkaṁ nāma dārucakkaṁ ratanacakkaṁ dhammacakkaṁ iriyāpathacakkaṁ sampatticakkanti pañcavidhaṁ. Tattha "yaṁ pana taṁ deva cakkaṁ chahi māsehi niṭṭhitaṁ chārattūnehī"ti[1] idaṁ dārucakkaṁ. "Cakkaṁ vattayato pariggahetvā"ti[2] idaṁ ratanacakkaṁ. "Mayā pavattitaṁ cakkan"ti[3] idaṁ dhammacakkaṁ. "Catucakkaṁ navadvāran"ti[4] idaṁ iriyāpathacakkaṁ. "Cattārimāni bhikkhave cakkāni, yehi samannāgatānaṁ devamanussānaṁ catucakkaṁ vattati. Katamāni cattāri. Patirūpadesavāso sappurisāvassayo[5] attasammāpaṇidhi pubbe ca katapuññatā"ti[6] idaṁ sampatticakkaṁ. Idhāpi etadeva adhippetaṁ. Tattha **patirūpadesavāso**ti yattha catasso parisā sandissanti, evarūpe anucchavike dese vāso. **Sappurisāvassayo**ti Buddhādīnaṁ sappurisānaṁ avassayanaṁ sevanaṁ bhajanaṁ. **Attasammāpaṇidhī**ti attano sammā patiṭṭhāpanaṁ. Sace pubbe assaddhādīhi samannāgato hoti, tāni pahāya saddhādīsu patiṭṭhāpanaṁ. **Pubbe ca katapuññatā**ti pubbe upacitakusalatā. Idameva cettha pamāṇaṁ. Yena hi ñāṇasampayuttacittena kusalakammaṁ kataṁ hoti, tadeva kusalaṁ taṁ purisaṁ patirūpadese upaneti, sappurise bhajāpeti, so eva puggalo attānaṁ sammā ṭhapetīti.

Cattāri dhammapadānīti cattāro dhammakoṭṭhāsā. Katamāni cattāri. Anabhijjhā dhammapadaṁ, abyāpādo dhammapadaṁ, sammāsati dhammapadaṁ, sammāsamādhi dhammapadaṁ. **Anabhijjhā dhammapadaṁ** nāma alobho vā anabhijjhāvasena adhigatajjhānavipassanāmaggaphala-nibbānāni vā. **Abyāpādo dhammapadaṁ** nāma akopo vā mettāsīsena adhigatajjhānādīni vā. **Sammāsati dhammapadaṁ** nāma sūpaṭṭhitassati vā satisīsena adhigatajjhānādīni vā. **Sammāsamādhi dhammapadaṁ** nāma aṭṭhasamāpatti vā aṭṭhasamāpattisīsena adhigatajjhānādīni vā. Dasa-asubhavasena vā adhigatajjhānādīni anabhijjhā dhammapadaṁ, catubrahmavihāravasena

---

1. Aṁ 1. 110 piṭṭhe. 2. Khu 5. 264 piṭṭhe. 3. Khu 1. 368 piṭṭhe.
4. Saṁ 1. 15 piṭṭhe. 5. Sappurisāpassayo (Sī, Syā, Ka) 6. Aṁ 1. 341 piṭṭhe.

adhigatāni abyāpādo dhammapadaṁ, dasānussati-āhārepaṭikūlasaññāvasena adhigatāni sammāsati dhammapadaṁ, dasakasiṇa-ānāpānavasena adhigatāni sammāsamādhi dhammapadanti. **Imā cataso bhūmiyo**ti ekekaṁ catukkavaseneva yojetabbaṁ.

Bhūminānattañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

19. Dhammanānattañāṇaniddesavaṇṇanā

73. Dhammanānattañāṇaniddese **kammapathe**ti kammāni ca tāni pathā ca apāyagamanāyāti kammapathā, te kammapathe. **Dasa kusalakammapathā** nāma pāṇātipātā adinnādānā kāmesumicchācārā veramaṇīti tīṇi kāyasucaritāni, musāvādā pisuṇāya vācāya pharusāya vācāya samphappalāpā veramaṇīti cattāri vacīsucaritāni, anabhijjhā abyāpādo sammādiṭṭhīti tīṇi manosucaritāni. **Dasa akusalakammapathā** nāma pāṇātipāto adinnādānaṁ kāmesumicchācāroti tīṇi kāyaduccaritāni, musāvādo pisuṇā vācā pharusā vācā samphappalāpoti cattāri vacīduccaritāni, abhijjhā byāpādo micchādiṭṭhīti tīṇi manoduccaritāni. Kusalākusalāpi ca paṭisandhijanakāyeva kammapathāti vuttā, vuttāvasesā paṭisandhijanane anekantikattā kammapathāti na vuttā. Oḷārikakusalākusalagahaṇeneva sesakusalākusalāpi gahitāti veditabbā. **Rūpan**ti bhūtopādāyabhedato aṭṭhavīsatividhaṁ rūpaṁ. **Vipākan**ti kāmāvacarakusalavipākānaṁ soḷasannaṁ, akusalavipākānaṁ sattannañca vasena tevīsatividhaṁ vipākaṁ. **Kiriyan**ti tiṇṇamahetukakiriyānaṁ, aṭṭhannaṁ sahetukakiriyānañca vasena ekādasavidhaṁ kāmāvacarakiriyaṁ. Vipākābhāvato kiriyāmattāti kiriyā. Ettāvatā kāmāvacarameva rūpābyākatavipākābyākatakiriyābyākatavasena vuttaṁ.

Idhaṭṭhassāti imasmiṁ loke ṭhitassa. Yebhuyyena manussaloke jhānabhāvanāsabbhāvato manussalokavasena vuttaṁ, jhānāni pana kadāci karahaci devalokepi labbhanti, rūpī brahmalokepi tatrūpapattikaheṭṭhūpapattika-uparūpapattikānaṁ vasena labbhanti. Suddhāvāse pana arūpāvacare ca

heṭṭhūpapattikā natthi. Rūpārūpāvacaresu abhāvitajjhānā heṭṭhā nibbattamānā kāmāvacarasugatiyaṁyeva nibbattanti, na duggatiyaṁ. **Tatrūpapannassā**ti vipākavasena brahmaloke upapannassa paṭisandhibhavaṅgacutivasena vattamānāni cattāri vipākajjhānāni. Rūpārūpāvacarajjhānasamāpattīsu kiriyābyākatāni na vuttāni. Kiñcāpi na vuttāni, atha kho kusalehi samānapavattittā kusalesu vuttesu vuttāneva hontīti veditabbāni. Yathā paṭṭhāne "kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"ti[1] kusalajavanaggahaṇeneva kiriyajavanaṁ saṅgahitaṁ, evamidhāpi daṭṭhabbaṁ. **Sāmaññaphalānī**ti cattāri sāmaññaphalāni. Etena lokuttaravipākābyākataṁ vuttaṁ. **Nibbānan**ti nibbānābyākataṁ.

Pāmojjamūlakāti pāmojjaṁ mūlaṁ ādi etesanti pāmojjamūlakā, pāmojjādikāti attho. Pāmojjena hi samāgatāneva honti. **Aniccato manasikaroto pāmojjaṁ jāyatī**ti ettha yonisomanasikarotoyeva pāmojjaṁ jāyati, na ayonisomanasikaroto. Ayonisomanasikaroto kusaluppattiyeva natthi, pageva vipassanā. Kasmā sarūpena vuttanti ce? Pāmojjassa balavabhāvadassanatthaṁ. Pāmojje hi asati pantesu ca senāsanesu adhikusalesu ca dhammesu arati ukkaṇṭhitā uppajjati. Evaṁ sati bhāvanāyeva ukkamati. Pāmojje pana sati arati-abhāvato bhāvanāpāripūriṁ gacchati. Yonisomanasikārassa pana mūlabhāvena bhāvanāya bahūpakārattaṁ dassetuṁ upari navakaṁ vakkhati.

"Yato yato sammasati, khandhānaṁ udayabbayaṁ.
Labhatī pītipāmojjaṁ, amataṁ taṁ vijānatan"ti[2]—

Vacanato vipassakassa vipassanāpaccayā pāmojjaṁ uppajjati. Idha pana kalāpasammasanapaccayā pāmojjaṁ gahetabbaṁ. Pamuditassa bhāvo pāmojjaṁ, dubbalā pīti. Ādikammatthe pa-kāro daṭṭhabbo. **Pamuditassā**ti tena pāmojjena pamuditassa tuṭṭhassa. Pamoditassātipi pāṭho, soyevattho. **Pītī**ti balavapīti. **Pītimanassā**ti pītiyuttamanassa. Yuttasaddassa lopo daṭṭhabbo yathā assarathoti. **Kāyo**ti nāmakāyo, rūpakāyena saha vā. **Passambhatī**ti vūpasantadaratho hoti.

---

1. Abhi 8. 133, 134 piṭṭhesu.
2. Khu 1. 67 piṭṭhe Dhammapade.

Passaddhakāyoti ubhayapassaddhiyogena nibbutakāyo. **Sukhaṁ vedetī**ti cetasikaṁ sukhaṁ vindati, kāyikasukhena saha vā. **Sukhino**ti sukhasamaṅgissa. **Cittaṁ samādhiyatī**ti cittaṁ samaṁ ādhiyati, ekaggaṁ hoti. **Samāhite citte**ti bhāvenabhāvalakkhaṇatthe bhummavacanaṁ. Cittasamāhitabhāvena hi yathābhūtajānanaṁ lakkhīyati. **Yathābhūtaṁ pajānātī**ti udayabbayañāṇādivasena saṅkhāraṁ yathāsabhāvaṁ jānāti. **Passatī**ti taṁyeva cakkhunā diṭṭhaṁ viya phuṭaṁ katvā paññācakkhunā passati. **Nibbindatī**ti navavidhavipassanāñāṇayogena saṅkhāresu ukkaṇṭhati. **Nibbindaṁ virajjatī**ti taṁ vipassanaṁ sikhaṁ pāpento maggañāṇayogena saṅkhārehi virattho hoti. **Virāgā vimuccatī**ti virāgasaṅkhātamaggahetu phalavimuttiyā nibbāne adhimokkhena vimuccati. Kesuci pana potthakesu imasmiṁ vāre "samāhitena cittena idaṁ dukkhanti yathābhūtaṁ pajānātī"ti-ādi saccanayo likhito, sopi ca kesuci potthakesu "idaṁ dukkhanti yoniso manasi karotī"ti-ādinā nayena likhito. Vāradvayepi byañjanatoyeva viseso, na atthato. "Nibbindaṁ virajjatī"ti hi maggañāṇassa vuttattā maggañāṇe ca siddhe catusaccābhisamayakiccaṁ siddhameva hoti. Tasmā catusaccanayena vuttavāropi iminā vārena atthato avisiṭṭhoyeva.

74. Idāni **aniccato**ti-ādīhi ārammaṇassa avisesetvā vuttattā ārammaṇaṁ visesento **rūpaṁ aniccato manasi karotī**ti-ādimāha. **Yonisomanasikāramūlakā**ti yonisomanasikāro mūlaṁ patiṭṭhā etesanti yonisomanasikāramūlakā. Yonisomanasikāraṁ muñcitvāyeva hi pāmojjādayo nava na honti. **Samāhitena cittenā**ti kāraṇabhūtena cittena. **Yathābhūtaṁ pajānātī**ti paññāya pajānāti. "Idaṁ dukkhanti yoniso manasi karotī"ti vuccamāne anussavavasena pubbabhāgasaccānubodhopi saṅgayhati. **Yonisomanasikāro**ti ca upāyena manasikāro.

Dhātunānattaṁ paṭicca uppajjati phassanānattanti cakkhādidhātunānattaṁ paṭicca cakkhusamphassādinānattaṁ uppajjatīti attho. **Phassanānattaṁ paṭiccā**ti cakkhusamphassādinānattaṁ paṭicca. **Vedanānānattan**ti cakkhusamphassajādivedanānānattaṁ. **Saññānānattan**ti kāmasaññādinānattaṁ. **Saṅkappanānattan**ti kāmasaṅkappādinānattaṁ. **Chandanānattan**ti saṅkappanānattatāya rūpe chando sadde chandoti

evaṁ chandanānattaṁ uppajjati. **Pariḷāhanānattan**ti chandanānattatāya rūpapariḷāho saddapariḷāhoti evaṁ pariḷāhanānattaṁ uppajjati. **Pariyesanānānattan**ti pariḷāhanānattatāya rūpapariyesanānattaṁ uppajjati. **Lābhanānattan**ti pariyesanānānattatāya rūpapaṭilābhādinānattaṁ uppajjatīti.

Dhammanānattañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

20-24. Ñāṇapañcakaniddesavaṇṇanā

75. Ñāṇapañcakaniddese tesaṁ pañcannaṁ ñāṇānaṁ anupubbasambandhasabbhāvato ekatova pucchivissajjanāni katāni. **Abhiññātā hontī**ti dhammasabhāvalakkhaṇajānanavasena suṭṭhu ñātā honti. **Ñātā hontī**ti ñātapariññāvasena sabhāvato ñātattā ñātā nāma honti. Yena ñāṇena te dhammā ñātā honti, taṁ ñātaṭṭhena ñāṇaṁ, pajānanaṭṭhena paññāti sambandho. Imināva nayena sesañāṇānipiyojetabbāni. **Pariññātā hontī**ti sāmaññalakkhaṇavasena samantato ñātā honti. **Tīritā hontī**ti tīraṇapariññāvasena aniccādito upaparikkhitā samāpitā nāma honti. **Pahīnā hontī**ti aniccānupassanādinā ñāṇena niccasaññādayo bhaṅgānupassanato paṭṭhāya pahīnā honti. **Pariccattā hontī**ti pahānavaseneva chaḍḍitā nāma honti. **Bhāvitā hontī**ti vaḍḍhitā paribhāvitā ca honti. **Ekarasā hontī**ti sakiccasādhanapaṭipakkhapahānena ekakiccā honti, paccanīkato vā vimuttivasena vimuttirasena ekarasā honti. **Sacchikatā hontī**ti paṭilābhavasena phaladhammo paṭivedhavasena nibbānadhammoti paccakkhakatā honti. **Phassitā hontī**ti paṭilābhaphusanena paṭivedhaphusanena ca phassitā anubhūtā honti. Imāni pañca ñāṇāni heṭṭhā sutamayañāṇavasena vuttāni, idha sakiccasādhanavasena.

Ñāṇapañcakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

25-28. Paṭisambhidāñāṇaniddesavaṇṇanā

76. Paṭisambhidāñāṇaniddese yasmā dhamme avutte tassa kiccaṁ na sakkā vattuṁ, tasmā uddiṭṭhānaṁ paṭipāṭiṁ anādiyitvā paṭhamaṁ dhammā niddiṭṭhā.

Dhammādīnaṁ atthā vuttāyeva. **Saddhindriyaṁ dhammo**ti-ādīhi dhammasaddapariyāpanne dhamme vatvā nānattasaddassa atthaṁ dassento **añño saddhindriyaṁ dhammo**ti-ādimāha. "Añño dhammo"ti hi vutte dhammānaṁ nānattaṁ dassitaṁ hoti. **Paṭividitā**ti abhimukhabhāvena viditā pākaṭā nāma honti. Tena paṭisambhidāpadassa attho vutto. **Adhimokkhaṭṭho attho**ti-ādīhi tesaṁ saddhādīnaṁ adhimuccanādikiccaṁ attho nāmāti dasseti. **Sandassetun**ti paraṁ ñāpetukāmassa paraṁ sandassetuṁ. Parassa pana vacanaṁ suṇantassāpilabbhatiyeva. **Byañjananiruttābhilāpā**ti nāmabyañjanaṁ nāmanirutti nāmābhilāpo. Nāmaṁ hi atthaṁ byañjayatīti byañjanaṁ, "saṅkhatamabhisaṅkharontīti kho bhikkhave tasmā saṅkhārāti vuccantī"ti[1] evaṁ niddhāretvā sahetukaṁ katvā vuccamānattā nirutti, abhilapīyati etena atthoti abhilāpoti vuccati.

Nāmañca nāmetaṁ catubbidhaṁ sāmaññanāmaṁ guṇanāmaṁ kittimanāmaṁ opapātikanāmanti. Tattha paṭhamakappikesu mahājanena sammannitvā ṭhapitattā "mahāsammato"ti rañño nāmaṁ **sāmaññanāmaṁ.** Yaṁ sandhāya vuttaṁ "mahājanasammatoti kho vāseṭṭha 'mahāsammato mahāsammato'tveva paṭhamaṁ akkharaṁ upanibbattan"ti[2]. "Dhammakathiko paṁsukūliko vinayadharo tipiṭakadharo saddho sato"ti evarūpaṁ guṇato āgatanāmaṁ **guṇanāmaṁ.** "Bhagavā Arahaṁ Sammāsambuddho"ti-ādīnipi Tathāgatassa anekāni nāmasatāni guṇanāmāneva. Tena vuttaṁ—

"Asaṅkhyeyyāni nāmāni, saguṇena Mahesino.
Guṇehi nāmamuddheyyaṁ, api nāmasahassato"ti.

Yaṁ pana jātassa kumārakassa nāmaggahaṇadivase dakkhiṇeyyānaṁ sakkāraṁ katvā samīpe ṭhitā ñātakā kappetvā pakappetvā "ayaṁ asuko nāmā"ti nāmaṁ karonti, idaṁ **kittimanāmaṁ.** Yā pana purimapaññatti aparapaññattiyaṁ patati, purimavohāro pacchimavohāre patati. Seyyathidaṁ, purimakappepi cando candoyeva nāma, etarahipi candoyeva. Atīte sūriyo, samuddo, pathavī, pabbato pabbatoyeva nāma, etarahipi pabbatoyevāti, idaṁ **opapātikanāmaṁ.** Idaṁ catubbidhampi nāmaṁ ekaṁ nāmameva

---

1. Saṁ 2. 72 piṭṭhe. 2. Dī 3. 77 piṭṭhe.

hoti, taṁ lokasaṅketamattasiddhaṁ paramatthato avijjamānaṁ. Aññe pana "nāmaṁ nāma atthajotako sado"ti vadanti. Balabojjhaṅgamaggaṅgānaṁ vuttanayānusāreneva attho veditabbo.

Paṭisambhidāñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

29-31. Ñāṇattayaniddesavaṇṇanā

78. Ñāyattayaniddese **nimittan**ti saṅkhāranimittaṁ. **Animitte**ti saṅkhāranimittapaṭipakkhe nibbāne. **Adhimuttattā**ti tanninnabhāvena cittassa vissaṭṭhattā. **Phussa phussa vayaṁ passatī**ti saṅkhāranimittaṁ ñāṇena phusitvā phusitvā tassa bhaṅgaṁ vipassanāñāṇeneva passati. Etena bhaṅgānupassanā siddhā. Sā aniccānupassanaṁ sādheti, aniccassa dukkhattā sā dukkhanupassanaṁ, dukkhassa anattattā sā anattānupassananti evamettha tisso anupassanā vuttā honti. **Animitto vihāro**ti nimittaṁ bhayato diṭṭhattā so vipassanattayavihāro animittavihāro nāma hoti. **Paṇidhin**ti taṇhaṁ. **Appaṇihite**ti taṇhāpaṭipakkhe nibbāne. **Abhinivesan**ti attābhinivesaṁ. **Suññate**ti attavirahite nibbāne. **Suññato**ti suññaṁyeva suññato. **Pavattaṁ ajjhupekkhitvā**ti vipākappavattaṁ saṅkhārupekkhāya ajjhupekkhitvā. Sugatisaṅkhātavipākappavattābhinandino hi sattā. Ayaṁ pana phalasamāpattiṁ samāpajjitukāmo taṁ pavattaṁ, sabbañca saṅkhāragataṁ aniccādito passitvā ajjhupekkhatiyeva. Evaṁ hi diṭṭhe phalasamāpattiṁ samāpajjituṁ sakkoti, na aññathā. **Āvajjitvā**ti āvajjanena āvajjitvā. **Samāpajjatī**ti phalasamāpattiṁ paṭipajjati. **Animittā samāpattī**ti nimittaṁ bhayato disvāsamāpannattā animittā samāpatti nāma. **Animittavihārasamāpattī**ti vipassanāvihāravasena ca phalasamāpattivasena ca tadubhayaṁ nāma hoti.

79. Idāni saṅkhāranimittameva vibhajitvā dassento **rūpanimittan**ti-ādimāha. Jarāmaraṇaggahaṇe vattabbaṁ pubbe vuttameva. "Añño animittavihāro"ti-ādīhi vutteyeva nigametvā dasseti. Saṅkhepena **vihāraṭṭheñāṇaṁ** nāma phalasamāpattiyā pubbabhāge saṅkhārupekkhāñāṇe ṭhitassa vipassanāvihāranānatte ñāṇaṁ. **Samāpattaṭṭhe ñāṇaṁ** nāma phalasamāpattinānatte ñāṇaṁ. **Vihārasamāpattaṭṭhe ñāṇaṁ** nāma tadubhayanānatte ñāṇaṁ.

Vipassanāvihāreneva vītināmetukāmo vipassanāvihārameva pavatteti, phalasamāpativihāreneva vītināmetukāmo vipassanāpaṭipāṭiyā ussakkitvā phalasamāpattivihārameva pavatteti, tadubhayena vītināmetukāmo tadubhayaṁ pavatteti. Evaṁ puggalādhippāyavasena tividhaṁ jātaṁ. Sesamettha vattabbaṁ saṅkhārupekkhāñāṇavaṇṇanāyaṁ vuttameva.

Ñāṇattayaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

32. Ānantarikasamādhiñāṇaniddesavaṇṇanā

80. Ānantarikasamādhiñāṇaniddese **nekkhammavasenā**ti-ādīsu nekkhamma-abyāpāda-ālokasaññā avikkhepa dhammavavatthānañāṇa pāmojjāni sukkhavipassakassa upacārajjhānasampayuttā tassa tassa kilesassa vipakkhabhūtā satta dhammā ekacittasampayuttā eva. **Cittassa ekaggatā avikkhepo**ti ekaggassa bhāvo ekaggatā, nānārammaṇe na vikkhipati tena cittanti avikkhepo, cittassa ekaggatāsaṅkhāto avikkhepoti attho. **Samādhī**ti ekārammaṇe samaṁ ādhīyati tena cittanti samādhi nāmāti attho. **Tassa samādhissa vasenā**ti upacārasamādhināpi samāhitacittassa yathābhūtāvabodhato vuttappakārassa samādhissa vasena. **Uppajjati ñāṇan**ti maggañāṇaṁ yathākkamena uppajjati. **Khīyantī**ti samucchedavasena khīyanti. **Itī**ti vuttappakārassa atthassa nigamanaṁ. **Paṭhamaṁ samatho**ti pubbabhāge samādhi hoti. **Pacchā ñāṇan**ti aparabhāge maggakkhaṇe ñāṇaṁ hoti.

Kāmāsavoti pañcakāmaguṇikarāgo. **Bhavāsavo**ti rūpārūpabhavesu chandarāgo jhānanikanti sassatadiṭṭhisahajāto rāgo bhavavasena patthanā. **Diṭṭhāsavo**ti dvāsaṭṭhi diṭṭhiyo. **Avijjāsavo**ti dukkhādīsu aṭṭhasu ṭhānesu aññāṇaṁ. Bhummavacanena okāsapucchaṁ katvā “sotāpattimaggenā”ti-ādinā āsavakkhayakarena maggena āsavakkhayaṁ dassetvā “etthā”ti okāsavissajjanaṁ kataṁ, maggakkhaṇeti vuttaṁ hoti. **Anavaseso**ti natthi etassa avasesoti anavaseso. **Apāyagamanīyo**ti nirayatiracchānayonipettivisayāsurakāyā cattāro sukhasaṅkhātā ayā apetattā apāyā, yassa

saṁvijjati, taṁ puggalaṁ apāye gametīti apāyagamanīyo. Āsavakkhayakathā dubhatovuṭṭhānakathāyaṁ vuttā.

Avikkhepavasenāti pavattamānassa samādhissa upanissayabhūtasamādhivasena. **Pathavīkasiṇavasenā**ti-ādīsu dasa kasiṇāni tadārammaṇika-appanāsamādhivasena vuttāni, Buddhānussati-ādayo maraṇassati upasamānussati ca upacārajjhānavasena vuttā, ānāpānassati kāyagatāsati ca appanāsamādhivasena vuttā, dasa asubhā paṭhamajjhānavasena vuttā.

Buddhaṁ ārabbha uppannā anussati **Buddhānussati.** "Itipi so Bhagavā Arahan"ti-ādibuddhaguṇārammaṇāya[1] satiyā etaṁ adhivacanaṁ, tassā Buddhānussatiyā vasena. Tathā dhammaṁ ārabbha uppannā anussati **dhammānussati.** "Svākkhāto Bhagavatā dhammo"ti-ādidhamma-guṇārammaṇāya[1] satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Saṁghaṁ ārabbha uppannā anussati **saṁghānussati.** "Suppaṭipanno Bhagavato sāvakasaṁgho"ti-ādisaṁghaguṇārammaṇāya[1] satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Sīlaṁ ārabbha uppannā anussati **sīlānussati.** Attano akhaṇḍatādisīlaguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Cāgaṁ ārabbha uppannā anussati **cāgānussati.** Attano muttacāgatādicāgaguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Devatā ārabbha uppannā anussati **devatānussati.** Devatā sakkhiṭṭhāne ṭhapetvā attano saddhādiguṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Ānāpāne ārabbha uppannā sati **ānāpānassati.** Ānāpānanimittārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Maraṇaṁ ārabbha uppannā sati **maraṇassati.** Ekabhavapariyāpannajīvitindriyupacchedasaṅkhātamaraṇārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Kucchitānaṁ kesādīnaṁ paṭikūlānaṁ āyattā ākarattā kāyotisaṅkhāte sarīre gatā pavattā, tādisaṁ vā kāyaṁ gatā sati **kāyagatāsati.** "Kāyagatasatī"ti vattabbe rassaṁ akatvā "kāyagatāsatī"ti vuttā. Tatheva idhāpi kāyagatāsativasenāti vuttaṁ. Kesādikesu kāyakoṭṭhāsesu paṭikūlanimittārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Upasamaṁ ārabbha uppannā anussati **upasamānussati.** Sabbadukkhūpasamārammaṇāya satiyā etaṁ adhivacanaṁ. Dasa asubhā heṭṭhā vuttatthā.

---

1. Ma 1. 45; Aṁ 1. 208, 209; Aṁ 3. 206 piṭṭhādīsu.

81. **Dīghaṁ assāsavasenā**ti-ādīni appanūpacārasamādhibhedaṁyeva dassetuṁ vuttāni. **Dīghaṁ assāsavasenā**ti dīghanti vutta-assāsavasena. "Dīghaṁ vā assasanto dīghaṁ assasāmīti pajānātī"ti[1] hi vuttaṁ. Esa nayo sesesupi. **Sabbakāyapaṭisaṁvedī**ti sabbassa assāsapassāsakāyassa paṭisaṁvedī. **Passambhayaṁ kāyasaṅkhāran**ti oḷārikaṁ assāsapassāsasaṅkhātaṁ kāyasaṅkhāraṁ passambhento vūpasamento. "Dīghaṁ rassaṁ sabbakāyapaṭisaṁvedī passambhayaṁ kāyasaṅkhāran"ti imināva catukkena appanāsamādhi vutto. **Pītipaṭisaṁvedī**ti pītiṁ pākaṭaṁ karonto. **Cittasaṅkhārapaṭisaṁvedī**ti saññāvedanāsaṅkhātaṁ cittasaṅkhāraṁ pākaṭaṁ karonto. **Abhippamodayaṁ cittan**ti cittaṁ modento. **Samādahaṁ cittan**ti ārammaṇe cittaṁ samaṁ ṭhapento. **Vimocayaṁ cittan**ti cittaṁ nīvaraṇādīhi vimocento. **Pītipaṭisaṁvedī sukhapaṭisaṁvedī cittasaṅkhārapaṭisaṁvedī passambhayaṁ cittasaṅkhāran**ti catukkañca **cittapaṭisaṁvedī abhippamodayaṁ cittaṁsamādahaṁ cittaṁ vimocayaṁcittan**ti catukkañca appanāsamādhivasena vipassanāsampayuttasamādhivasena ca vuttāni. **Aniccānupassī**ti aniccānupassanāvasena. **Virāgānupassī**ti nibbidānupassanāvasena. **Nirodhānupassī**ti bhaṅgānupassanāvasena. **Paṭinissaggānupassī**ti vuṭṭhānagāminīvipassanāvasena. Sā hi tadaṅgavasena saddhiṁ khandhābhisaṅkhārehi kilese pariccajati. Saṅkhatadosadassanena ca tabbiparīte nibbāne tanninnatāya pakkhandati. Idaṁ catukkaṁ vipassanāsampayuttasamādhivaseneva vuttaṁ. **Assāsavasena passāsavasenā**ti cettha assāsapassāsapavattimattaṁ gahetvā vuttaṁ, na tadārammaṇakaraṇavasena. Vitthāro panettha ānāpānakathāyaṁ āvibhavissati.

Ānantarikasamādhiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

33. Araṇavihārañāṇaniddesavaṇṇanā

82. Araṇavihārañāṇaniddese aniccānupassanādayo vuttatthā. **Suññato vihāro**ti anattānupassanāya vuṭṭhitassa suññatākāreneva pavattā arahattaphalasamāpatti. **Animitto vihāro**ti aniccānupassanāya vuṭṭhitassa animittākārena pavattā arahattaphalasamāpatti.

---

1. Dī 2. 231; Ma 1. 70; Ma 3. 125 piṭṭhādīsu.

Appaṇihito vihāroti dukkhānupassanāya vuṭṭhitassa appaṇihitākārena pavattā arahattaphalasamāpatti. **Suññate adhimuttatā**ti suññate phalasamāpattiyā pubbabhāgapaññāvasena adhimuttatā. Sesadvayepi eseva nayo. **Paṭhamaṁ jhānan**ti-ādīhi arahattaphalasamāpattiṁ samāpajjitukāmassa vipassanāya ārammaṇabhūtā jhānasamāpattiyo vuttā. Arahatoyeva hi vipassanāphalasamāpattipaṇītādhimuttijhānasamāpattiyo sabbakilesānaṁ pahīnattā "araṇavihāro"ti vatthuṁ arahanti.

Paṭhamena jhānena nīvaraṇe haratīti araṇavihāroti paṭhamajjhānasamaṅgī paṭhamena jhānena nīvaraṇe haratīti taṁ paṭhamaṁ jhānaṁ araṇavihāroti attho. Sesesupi eseva nayo. Arahato nīvaraṇābhāvepi nīvaraṇavipakkhattā paṭhamassa jhānassa nīvaraṇe haratīti vuttanti veditabbaṁ. Vipassanāphalasamāpattipaṇītādhimuttivasena tidhā araṇavihārañāṇaṁ uddisitvā kasmā jhānasamāpattiyova araṇavihāroti niddiṭṭhāti ce? Uddesavaseneva tāsaṁ tissannaṁ araṇavihāratāya siddhattā. Phalasamāpattivipassanāya pana bhūmibhūtānaṁ jhānasamāpattīnaṁ araṇavihāratā avutte na sijjhati, tasmā asiddhameva sādhetuṁ "paṭhamaṁ jhānaṁ araṇavihāro"ti-ādi vuttanti veditabbaṁ. Tāsaṁ hi araṇavihāratā uddesavasena asiddhāpi niddese vuttattā siddhāti. Tesaṁ vā yojitanayeneva "aniccānupassanā niccasaññaṁ haratīti araṇavihāro, dukkhānupassanā sukhasaññaṁ haratīti araṇavihāro, anattānupassanā attasaññaṁ haratīti araṇavihāro, suññato vihāro asuññataṁ haratīti araṇavihāro, animitto vihāro nimittaṁ haratīti araṇavihāro, appaṇihito vihāro paṇidhiṁ haratīti araṇavihāro, suññatādhimuttatā asuññatādhimuttiṁ haratīti araṇavihāro, animittādhimuttatā nimittādhimuttiṁ haratīti araṇavihāro, appaṇihitādhimuttatā paṇihitādhimuttiṁ haratīti araṇavihāro"ti yojetvā gahetabbaṁ.

Araṇavihārañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

34. Nirodhasamāpattiñāṇaniddesavaṇṇanā

83. Nirodhasamāpattiñāṇaniddese **samathabalan**ti kāmacchandādayo paccanīkadhamme sametīti samatho, soyeva akampanīyaṭṭhena balaṁ. Anāgāmi-arahantānaṁyeva samādhipaṭipakkhassa kāmacchandassa pahānena samādhismiṁ paripūrakāribhāvappattattā tesaṁyeva samādhi balappattoti katvā "samathabalan"ti vuccati, na aññesaṁ. Samādhibalantipi pāṭho. **Vipassanābalan**ti aniccādivasena vividhehi ākārehi dhamme passatīti vipassanā, sāyeva akampanīyaṭṭhena balaṁ. Tesaṁyeva ubhinnaṁ balappattaṁ vipassanāñāṇaṁ. Tattha samathabalaṁ anupubbena cittasantānavūpasamanatthaṁ nirodhe ca paṭipādanatthaṁ, vipassanābalaṁ pavatte ādinavadassanatthaṁ nirodhe ca ānisaṁsadassanatthaṁ.

Nīvaraṇeti nimittatthe bhummavacanaṁ, nīvaraṇanimittaṁ nīvaraṇapaccayāti attho. Karaṇatthe vā bhummavacanaṁ, nīvaraṇenāti attho. **Na kampatī**ti jhānasamaṅgīpuggalo. Atha vā jhānanti jhānaṅgānaṁ adhippetattā paṭhamena jhānena taṁsampayuttasamādhi nīvaraṇe na kampati. Ayameva cettha yojanā gahetabbā. **Uddhacce cā**ti uddhaccasahagatacittuppāde uddhacce ca. **Uddhaccan**ti ca uddhatabhāvo, taṁ avūpasamalakkhaṇaṁ. **Uddhaccasahagatakilese cā**ti uddhaccena sahagate ekuppādādibhāvaṁ gate uddhaccasampayutte moha-ahirika-anottappakilese ca. **Khandhe cā**ti uddhaccasampayuttacatukkhandhe ca. **Na kampati na calati na vedhatī**ti aññamaññavevacanāni. Uddhacce na kampati, uddhaccasahagatakilese na calati, uddhaccasahagatakkhandhe na vedhatīti yojetabbaṁ. Vipassanābalaṁ sattannaṁyeva anupassanānaṁ vuttattā tāsaṁyeva vasena vipassanābalaṁ paripuṇṇaṁ hotīti veditabbaṁ. **Avijjāya cā**ti dvādasasupi akusalacittuppādesu avijjāya ca. **Avijjāsahagatakilese cā**ti yathāyogaṁ avijjāya sampayuttalobhadosamānadiṭṭhivicikicchāthina-uddhacca-ahirika-anottappakilese ca.

Vacīsaṅkhārāti vitakkavicārā. "Pubbe kho āvuso Visākha vitakketvā vicāretvā pacchā vācaṁ bhindati, tasmā vitakkavicārā vacīsaṅkhāro"ti[1]

1. Ma 1. 376 piṭṭhe.

vacanato vācaṁ saṅkharonti uppādentīti vacīsaṅkhārā. **Kāyasaṅkhārā**ti assāsapassāsā. "Assāsapassāsā kho āvuso Visākha kāyikā ete dhammā kāyapaṭibaddhā, tasmā assāsapassāsā kāyasaṅkhāro"ti[1] vacanato kāyena saṅkharīyantīti kāyasaṅkhārā. **Saññāvedayitanirodhan**ti saññāya vedanāya ca nirodhaṁ. **Cittasaṅkhārā**ti saññā ca vedanā ca. "Cetasikā[2] ete dhammā cittapaṭibaddhā, tasmā saññā ca vedanā ca cittasaṅkhāro"ti[3] vacanato cittena saṅkharīyantīti cittasaṅkhārā.

84. Ñāṇacariyāsu anupassanāvasāne[4], vivaṭṭanānupassanāgahaṇena vā tassā ādibhūtā cariyākathāya ñāṇacariyāti vuttā sesānupassanāpi gahitā hontīti veditabbaṁ. **Soḷasahi ñāṇacariyāhī**ti ca ukkaṭṭhaparicchedo, anāgāmissa pana arahattamaggaphalavajjāhi cuddasahipi hoti paripuṇṇabalattā.

85. **Navahi samādhicariyāhī**ti ettha paṭhamajjhānādīhi aṭṭha, paṭhamajjhānādīnaṁ paṭilābhatthāya sabbattha upacārajjhānavasena ekāti nava samādhicariyā. Balacariyānaṁ kiṁ nānattaṁ? Samathabalepi hi "nekkhammavasenā"ti-ādīhi sattahi pariyāyehi upacārasamādhi vutto, peyyālavitthārato "paṭhamajjhānavasenā"ti-ādīhi samasattatiyā vārehi yathāyogaṁ appanūpacārasamādhi vutto, samādhicariyāyapi "paṭhamaṁ jhānan"ti-ādīhi aṭṭhahi pariyāyehi appanāsamādhi vutto. **Paṭhamaṁ jhānaṁ paṭilābhatthāyā**ti-ādīhi aṭṭhahi pariyāyehi upacārasamādhi vuttoti ubhayatthāpi appanūpacārasamādhiyeva vutto. Evaṁ santepi akampiyaṭṭhena balāni vasībhāvaṭṭhena cariyāti veditabbā. Vipassanābale pana satta anupassanāva "vipassanābalan"ti vuttā, ñāṇacariyāya satta ca anupassanā vuttā, vivaṭṭanānupassanādayo nava ca visesetvā vuttā. Idaṁ nesaṁ nānattaṁ. Satta anupassanā pana akampiyaṭṭhena balāni vasībhāvaṭṭhena cariyāti veditabbā.

"Vasībhāvatā paññā"ti[5] ettha vuttavasiyo vissajjetuṁ **vasīti pañca vasiyo**ti itthiliṅgavohārena vuttaṁ. Vaso eva vasīti vuttaṁ hoti.

---

1. Ma 1. 375 piṭṭhe.
2. Yasmā kho āvuso Visākha cetasikā (Ka)
3. Ma 1. 376 piṭṭhe.
4. Anupassanāvasena (Sī, Syā)
5. Khu 9. 3 piṭṭhe.

Puna puggalādhiṭṭhānāya desanāya tā vasiyo vissajjento **āvajjanavasī**ti-ādimāha. Āvajjanāya vaso āvajjanavaso, so assa atthīti āvajjanavasī. Eseva nayo sesesu. **Paṭhamaṁ jhānaṁ yatthicchakan**ti yattha yattha padese icchati gāme vā arañ../ñe vā, tattha tattha āvajjati. **Yadicchakan**ti yadā yadā kāle sītakāle vā uṇhakāle vā, tadā tadā āvajjati. Atha vā yaṁ yaṁ paṭhamaṁ jhānaṁ icchati pathavīkasiṇārammaṇaṁ vā sesārammaṇaṁ vā, taṁ taṁ āvajjati. Ekekakasiṇārammaṇassāpi jhānassa vasitānaṁ vuttattā purimayojanāyeva sundaratarā. **Yāvaticchakan**ti yāvatakaṁ kālaṁ icchati accharāsaṅghātamattaṁ sattāhaṁ vā, tāvatakaṁ kālaṁ āvajjati. **Āvajjanāyā**ti manodvārāvajjanāya. **Dandhāyitattan**ti avasavattibhāvo, alasabhāvo vā. **Samāpajjatī**ti paṭipajjati, appetīti attho. **Adhiṭṭhātī**ti antosamāpattiyaṁ adhikaṁ katvā tiṭṭhati. Vuṭṭhānavasiyaṁ **paṭhamaṁ jhānan**ti nissakkatthe upayogavacanaṁ, paṭhamajjhānāti attho. **Paccavekkhatī**ti paccavekkhaṇajavanehi nivattitvā passati. Ayamettha Pāḷivaṇṇanā.

Ayaṁ pana atthappakāsanā—paṭhamajjhānato vuṭṭhāya vitakkaṁ āvajjayato bhavaṅgaṁ upacchinditvā pavattāvajjanānantaraṁ vitakkārammaṇāneva cattāri pañca vā javanāni javanti, tato dve bhavaṅgāni, tato puna vicārārammaṇaṁ āvajjanaṁ vuttanayeneva javanānīti evaṁ pañcasu jhānaṅgesu yadā nirantaraṁ cittaṁ pesetuṁ sakkoti, athassa āvajjanavasī siddhāva hoti. Ayaṁ pana matthakappattā vasī Bhagavato yamakapāṭihāriyeva labbhati. Ito paraṁ sīghatarā āvajjanavasī nāma natthi. Aññesaṁ pana antarantarā bhavaṅgavāre gaṇanā natthi. Mahāmoggallānattherassa Nandopanandadamane viya sīghaṁ samāpattisamāpajjanasamatthatā samāpajjanavasī nāma. Accharāmattaṁ vā dasaccharāmattaṁ vā khaṇaṁ samāpattiṁ ṭhapetuṁ samatthatā adhiṭṭhānavasī nāma. Tatheva tato lahuṁ vuṭṭhānasamatthatā vuṭṭhānavasī nāma. Paccavekkhaṇavasī pana āvajjanavasiyā eva vuttā. Paccavekkhaṇajavanāneva hi tattha āvajjanānantarānīti. Iti āvajjanavasiyā siddhāya paccavekkhaṇavasī siddhā hoti, adhiṭṭhānavasiyā ca siddhāya vuṭṭhānavasī siddhā hoti. Evaṁ santepi "ayaṁ pana matthakappattā vasī Bhagavato yamakapāṭihāriyeva labbhatī"ti vuttattā pāṭihāriyakāle jhānaṅgapaccavekkhaṇānaṁ

abhāvato nānāvidhavaṇṇādinimmānassa nānākasiṇavasena ijjhanato taṁtaṁkasiṇārammaṇaṁ jhānaṁ samāpajjitukāmassa yathāruci lahuṁ tasmiṁ kasiṇe vuttanayena āvajjanapavattanasamatthatā āvajjanavasī, tadāvajjanavīthiyaṁyeva tassa jhānassa appanāsamatthatāsamāpajjanasamatthatā samāpajjanavasī. Evaṁ hi vuccamāne yutti ca na virujjhati, vasīpaṭipāṭi ca yathākkameneva yujjati. Jhānaṅgapaccavekkhaṇāyaṁ pana "matthakappattāyeva pañca javanānī"ti vuttattā vuttanayena sattasupi javanesu javantesu paccavekkhaṇavasīyeva hoti. Evaṁ sante "paṭhamajjhānaṁ āvajjatī"ti vacanaṁ na yujjatīti ce? Yathā kasiṇe pavattaṁ jhānaṁ kāraṇopacārena kasiṇanti vuttaṁ, tathā jhānapaccayaṁ kasiṇaṁ "sukho Buddhānamuppādo"ti-ādīsu[1] viya phalopacārena jhānanti vuttaṁ. Yathāparicchinne kāle ṭhatvā vuṭṭhitassa niddāya pabuddhassa puna niddokkamane viya puna jhānokkamane satipi adhiṭṭhānavasīyeva nāma, yathāparicchedena vuṭṭhitassa pana vuṭṭhāneyeva adhiṭṭhāne satipi vuṭṭhānavasī nāma hotīti ayaṁ tesaṁ viseso.

Nirodhasamāpattiyā vibhāvanatthaṁ pana idaṁ pañhakammaṁ—kā nirodhasamāpatti, ketaṁ samāpajjanti, ke na samāpajjanti, kattha samāpajjanti, kasmā samāpajjanti, kathañcassā samāpajjanaṁ hoti, kathaṁ ṭhānaṁ, kathaṁ vuṭṭhānaṁ, vuṭṭhitassa kinninnaṁ cittaṁ hoti, matassa ca samāpannassa ca ko viseso, nirodhasamāpatti kiṁ saṅkhatā asaṅkhatā lokiyā lokuttarā nipphannā anipphannāti?

Tattha **kā nirodhasamāpattī**ti? Yā anupubbanirodhavasena cittacetasikānaṁ dhammānaṁ appavatti.

Ke taṁ samāpajjanti, ke na samāpajjantīti? Sabbepi puthujjanā sotāpannā sakadāgāmino sukkhavipassakā ca anāgāmī arahanto na samāpajjanti, aṭṭhasamāpattilābhino pana anāgāmino ca khīṇāsavā ca samāpajjanti.

---

1. Khu 1. 42 piṭṭhe.

Kattha samāpajjantīti? Pañcavokārabhave. Kasmā? Anupubbasamāpattisabbhāvato. Catuvokārabhave pana paṭhamajjhānādīnaṁ uppattiyeva natthi, tasmā na sakā tattha samāpajjituṁ.

Kasmā samāpajjantīti? Saṅkhārānaṁ pavattibhede ukkaṇṭhitvā diṭṭheva dhamme acittakā hutvā "nirodhaṁ nibbānaṁ patvā sukhaṁ viharissāmā"ti samāpajjanti.

Kathaṁ cassā samāpajjanaṁ hotīti? Samathavipassanāvasena ussakkitvā katapubbakiccassa nevasaññānāsaññāyatanaṁ nirodhayato evamassā samāpajjanaṁ hoti. Yo hi samathavaseneva ussakkati, so nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiṁ patvā tiṭṭhati. Yo vipassanāvaseneva ussakkati, so phalasamāpattiṁ patvā tiṭṭhati. Yo pana ubhayavasena ussakkitvā nevasaññānāsaññāyatanaṁ nirodheti, so taṁ samāpajjatīti ayamettha saṅkhepo.

Ayaṁ pana vitthāro—idha bhikkhu nirodhaṁ samāpajjitukāmo katabhattakicco sudhotahatthapādo vivitte okāse supaññatte āsane nisīdati pallaṅkaṁ ābhujitvā ujuṁ kāyaṁ paṇidhāya parimukhaṁ satiṁ upaṭṭhapetvā, so paṭhamajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre aniccato dukkhato anattato vipassati. Vipassanā panesā tividhā hoti saṅkhārapariggaṇhanakavipassanā phalasamāpattivipassanā nirodhasamāpattivipassanāti. Tattha saṅkhārapariggaṇhanakavipassanā mandā vā hotu tikkhā vā, maggassa padaṭṭhānaṁ hotiyeva. Phalasamāpattivipassanā tikkhāva vaṭṭati maggabhāvanāsadisā. Nirodhasamāpattivipassanā pana nātimandā nātitikkhā vaṭṭati. Tasmā esa nātimandāya nātitikkhāya vipassanāya te saṅkhāre vipassati, tato dutiyajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre tatheva vipassati. Tato tatiyajjhānaṁ -pa-. Tato viññāṇañcāyatanaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre tatheva vipassati. Atha[1] ākiñcaññāyatanaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya catubbidhaṁ pubbakiccaṁ karoti nānābaddha-avikopanaṁ saṁghapaṭimānanaṁ satthupakkosanaṁ addhānaparicchedanti.

Tattha **nānābaddha-avikopanan**ti yaṁ iminā bhikkhunā saddhiṁ ekābaddhaṁ na hoti, nānābaddhaṁ hutvā ṭhitaṁ pattacīvaraṁ vā mañcapīṭhaṁ vā nicāsagehaṁ vā

1. Tathā (Sī), atha vā (Syā)

aññaṁ vā pana kiñci parikkhārajātaṁ, taṁ yathā na vikuppati, aggi-udakavātacora-undūrādīnaṁ vasena na vinassati, evaṁ adhiṭṭhātabbaṁ. Tatridaṁ adhiṭṭhānavidhānaṁ—"idañcidañca imasmiṁ sattāhabbhantare mā agginā jhāyatu, mā udakena vuyhatu, mā vātena viddhaṁsatu, mā corehi harīyatu, mā undūrādīhi khajjatū"ti. Evaṁ adhiṭṭhite taṁ sattāhaṁ tassa na koci parissayo hoti, anadhiṭṭhahato pana aggi-ādīhi vinassati. Idaṁ nānābaddha-avikopanaṁ nāma. Yaṁ pana ekābaddhaṁ hoti nivāsanapārupanaṁ vā nisinnāsanaṁ vā, tattha visuṁ adhiṭṭhānakiccaṁ natthi, samāpattiyeva[1] naṁ rakkhati.

Saṁghapaṭimānananti bhikkhusaṁghassa paṭimānanaṁ udikkhanaṁ. Yāva eso bhikkhu āgacchati, tāva saṁghakammassa akaraṇanti attho. Ettha ca na paṭimānanaṁ etassa pubbakiccaṁ, paṭimānanāvajjanaṁ pana pubbakiccaṁ. Tasmā evaṁ āvajjitabbaṁ—"sace mayi sattāhaṁ nirodhaṁ samāpajjitvā nisinne saṁgho apalokanakammādīsu[2] kiñcideva kammaṁ kattukāmo hoti, yāva maṁ koci bhikkhu āgantvā na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī"ti. Evaṁ katvā samāpanno hi tasmiṁ samaye vuṭṭhātiyeva. Yo pana evaṁ na karoti, saṁgho ca sannipatitvā taṁ apassanto "asuko bhikkhu kuhin"ti pucchitvā "nirodhaṁ samāpanno"ti vutte kañci bhikkhuṁ peseti "gaccha taṁ saṁghassa vacanena pakkosā"ti. Athassa tena bhikkhunā savanūpacāre ṭhatvā "saṁgho taṁ āvuso paṭimānetī"ti vuttamatteyeva vuṭṭhānaṁ hoti. Evaṁgarukā hi saṁghassa āṇā nāma. Tasmā taṁ āvajjitvā yathā sayameva[3] vuṭṭhāti, evaṁ samāpajjitabbaṁ.

Satthupakkosananti idhāpi satthupakkosanāvajjanameva imassa pubbakiccaṁ. Tasmā tampi evaṁ āvajjitabbaṁ—"sace mayi sattāhaṁ nirodhaṁ samāpajjitvā nisinne Satthā otiṇṇe vatthusmiṁ sikkhāpadaṁ vā paññapeti, tathārūpāya vā aṭṭhuppattiyā dhammaṁ deseti. Yāva maṁ koci āgantvā na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī"ti. Evaṁ katvā nisinno hi tasmiṁ samaye vuṭṭhātiyeva. Yo pana evaṁ na karoti, Satthā ca saṁghe sannipatite taṁ apassanto "asuko bhikkhu kuhin"ti pucchitvā "nirodhaṁ samāpanno"ti vutte kañci bhikkhuṁ peseti "gacchataṁ mama vacanena pakkosā"ti.

---

1. Samāpattivaseneva (Visuddhi 2. 348 piṭṭhe)
2. Ñattikammādīsu (Visuddhi 2. 349 piṭṭhe)
3. Paṭhamameva (Syā)

Athassa tena bhikkhunā savanūpacāre ṭhatvā Satthā āyasmantaṁ āmantetī"ti vuttamatteyeva vuṭṭhānaṁ hoti. Evaṁ garukaṁ hi satthupakkosanaṁ. Tasmā taṁ āvajjitvā yathā sayameva[1] vuṭṭhāti, evaṁ samāpajjitabbaṁ.

Addhānaparicchedoti jīvitaddhānassa paricchedo. Iminā hi bhikkhunā addhānaparicchede kusalena[2] bhavitabbaṁ. "Attano āyusaṅkhārā sattāhaṁ pavattissanti, na pavattissantī"ti āvajjitvāva samāpajjitabbaṁ. Sace hi sattāhabbhantare nirujjhanake āyusaṅkhāre anāvajjitvāva samāpajjati, tassa nirodhasamāpatti maraṇaṁ paṭibāhituṁ na sakkoti. Antonirodhe maraṇassa natthitāya antarāva samāpattito vuṭṭhāti, tasmā etaṁ āvajjitvāva samāpajjitabbaṁ. Avasesaṁ hi anāvajjitumpi vaṭṭati, idaṁ pana āvajjitabbamevāti vuttaṁ. So evaṁ ākiñcaññāyatanaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya imaṁ pubbakiccaṁ katvā nevasaññānāsaññāyatanaṁ samāpajjati. Athekaṁ vā dve vā cittavāre atikkamitvā acittako hoti, nirodhaṁ phusati. Kasmā panassa dvinnaṁ cittānaṁ upari cittāni nappavattantīti? Nirodhassa payogattā. Idaṁ hi imassa bhikkhuno dve samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā aṭṭhasamāpatti-ārohanaṁ anupubbanirodhassa payogo, na nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiyāti nirodhassa payogattā dvinnaṁ cittānaṁ upari nappavattanti.

Kathaṁ ṭhānanti? Evaṁ samāpannāya panassā[3] kālaparicchedavasena ceva antarā āyukkhayasaṁghapaṭimānanasatthupakkosanābhāvena ca ṭhānaṁ hoti.

Kathaṁ vuṭṭhānanti? Anāgāmissa anāgāmiphalasamāpattiyā arahato arahattaphalasamāpattiyāti evaṁ dvedhā vuṭṭhānaṁ hoti.

Vuṭṭhitassa kinninnaṁ cittaṁ hotīti? Nibbānaninnaṁ. Vuttañhetaṁ "saññāvedayitanirodhasamāpattiyā vuṭṭhitassa kho āvuso Visākha bhikkhuno vivekaninnaṁ cittaṁ hoti vivekapoṇaṁ vivekapabbhāran"ti[4].

Matassa ca samāpannassa ca ko visesoti? Ayampi attho sutte vuttoyeva. Yathāha "yo cāyaṁ āvuso mato kālaṅkato,

---

1. Paṭhamameva (Syā)
2. Sukusalena (Visuddhi 2. 349 piṭṭhe)
3. Samāpannassa panassa (Sī, Syā)
4. Ma 1. 377 piṭṭhe.

tassa kāyasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, vacīsaṅkhārā, cittasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, āyu parikkhīṇo, usmā vūpasantā, indriyāni paribhinnāni. Yvāyaṁ bhikkhu saññāvedayitanirodhaṁ samāpanno, tassapi kāyasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, vacīsaṅkhārā, cittasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, āyu aparikkhīṇo, usmā avūpasantā, indriyāni aparibhinnānī"ti[1].

Nirodhasamāpatti kiṁ saṅkhatāti-ādipucchāyaṁ pana "saṅkhatā"tipi "asaṅkhatā"tipi "lokiyā"tipi "lokuttarā"tipi na vattabbā. Kasmā? Sabhāvato natthitāya. Yasmā pana samāpajjantassa vasena samāpanno nāma hoti, tasmā nipphannāti vatthuṁ vaṭṭati, no anipphannāti.

Iti santā samāpatti, ayaṁ ariyanisevitā.
Diṭṭheva dhamme nibbāna-miti saṅkhamupāgatāti.

Nirodhasamāpattiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

35. Parinibbānañāṇaniddesavaṇṇanā

86. Parinibbānañāṇaniddese **idhā**ti imasmiṁ sāsane. **Sampajāno**ti sātthakasampajaññaṁ sappāyasampajaññaṁ gocarasampajaññaṁ asammohasampajaññanti imehi catūhi sampajaññehi sampajāno. **Pavattan**ti sabbattha yathānurūpaṁ pariyuṭṭhānapavattañca anusayappavattañca. **Pariyādiyatī**ti upacārappanāvasena vuttesu vikkhambhanavasena, vipassanāvasena vuttesu tadaṅgavasena, maggavasena vuttesu samucchedavasena khepeti appavattaṁ karoti. Peyyālamukhena hi dutiyādijhānasamāpattimahāvipassanāmaggā saṅkhittā. Yasmā etaṁ paccavekkhantassa pavattaṁ ñāṇaṁ parinibbāne ñānaṁ nāma hoti, tasmā vikkhambhanaparinibbānaṁ tadaṅgaparinibbānaṁ samucchedaparinibbānantipi vuttameva hoti. Etehi kilesaparinibbānapaccavekkhaṇañāṇaṁ vuttaṁ. **Atha vā panā**ti-ādīhi khandhaparinibbānapaccavekkhaṇañāṇaṁ niddisati. **Anupādisesāya nibbānadhātuyā**ti duvidhā hi nibbānadhātu sa-upādisesā ca anupādisesā ca. Tattha upādīyate "ahaṁ mamā"ti bhusaṁ gaṇhīyatīti upādi,

---

1. Ma 1. 370 piṭṭhe.

khandhapañcakassetaṁ adhivacanaṁ. Upādiyeva seso avasiṭṭhoti upādiseso,saha upādisesena vattatīti sa-upādisesā. Natthettha upādisesoti anupādisesā. Sa-upādisesā paṭhamaṁ vuttā, ayaṁ pana anupādisesā. Tāya anupādisesāya nibbānadhātuyā. **Cakkhupavattan**ti cakkhupavatti cakkhusamudācāro. **Pariyādiyatī**ti khepīyati maddīyatīti. Esa nayo sesesu.

Parinibbānañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

36. Samasīsaṭṭhañāṇaniddesavaṇṇanā

87. Samasīsaṭṭhañāṇaniddese **pañcakkhandhā**ti-ādīhi dasahi rāsīhi sabbadhammasaṅgaho veditabbo. Na hi ekekassa vasena āyatanadhāturāsivajjehi sesehi aṭṭhahi rāsīhi visuṁ visuṁ sabbadhammo saṅgayhatīti. Yasmā pana lokuttaradhammā hetusamucchedena samucchinditabbā na honti, tasmā sabbadhammasaddena saṅgahitāpi lokuttaradhammā samucchedavasena sambhavato[1] idha na gahetabbā, hetusamucchedena samucchinditabbā eva tebhūmakadhammā gahetabbā. **Sammā samucchindatī**ti yathāyogaṁ vikkhambhanatadaṅgasamucchedapahānavasena pariyuṭṭhānaṁ anusayañca nirodhento sammā samucchindati. Evaṁ puggalādhiṭṭhānāya desanāya sammā samucchedo niddiṭṭho. **Nirodhetī**ti anuppādanirodhena nirodheti. Iminā samucchedattho vutto. **Na upaṭṭhātī**ti evaṁ nirodhe kate so so dhammo puna na upatiṭṭhati, na uppajjatīti attho. Iminā nirodhattho vutto. Evaṁ anupaṭṭhahanadhammavasena anupaṭṭhānabhāvo niddiṭṭho. **Saman**ti kāmacchandādīnaṁ samitattā samaṁ. Tāni pana nekkhammādīni satta, rūpārūpajjhānāni aṭṭha, mahāvipassanā aṭṭhārasa, ariyamaggā cattāroti sattatiṁsa honti.

Terasa sīsāni sīsabhūtānaṁ sabbesaṁ saṅgahavasena vuttāni. Idha pana saddhādīni aṭṭheva sīsāni yujjanti. Na hi arahato taṇhādīni pañca sīsāni santi. **Palibodhasīsan**ti palibundhanaṁ palibodho, nibbānamaggāvaraṇanti attho. **Sīsan**ti padhānaṁ, adhikanti attho. Palibodhoyeva sīsaṁ,

---

1. Samucchedavacanasambhavato (Syā, Ka)

taṁsampayuttādisabbapalibodhesu vā sīsanti palibodhasīsaṁ. Esa nayo sesesu. Visesato pana **vinibandhanan**ti unnativasena saṁsāre bandhanaṁ. **Parāmāso**ti abhiniveso. **Vikkhepo**ti vippakiṇṇatā. **Kileso**ti kilissanaṁ. **Adhimokkho**ti adhimuccanaṁ. **Paggaho**ti ussāhanaṁ. **Upaṭṭhānan**ti apilāpanaṁ. **Avikkhepo**ti avippakiṇṇatā. **Dassanan**ti yathāsabhāvapaṭivedho. **Pavattan**ti upādinnakkhandhapavattaṁ. **Gocaro**ti ārammaṇaṁ. Imesu dvādasasupi vāresu padhānaṭṭho sīsaṭṭho. **Vimokkho**ti vikkhambhanatadaṅgasamucchedapaṭippassaddhinissaraṇavimuttīsu pañcasu nissaraṇavimutti nibbānaṁ. **Saṅkhārasīsan**ti sabbasaṅkhatasaṅkhārānaṁ sīsaṁ, koṭi avasānanti attho. Etena anupādisesaparinibbānaṁ vuttaṁ. Saṅkhārābhāvamattavasena vā khandhaparinibbānameva vuttaṁ hoti. Nekkhammādikaṁ samañca saddhādikaṁ sīsañca, samasīsaṁ vā assa atthīti samasīsīti. Atha vā terasannaṁ sīsānaṁ taṇhādīni pañca sīsāni samudayasaccaṁ, saddhādīni pañca maggasaccaṁ, pavattasīsaṁ jīvitindriyaṁ dukkhasaccaṁ, gocarasīsañca saṅkhārasīsañca nirodhasaccanti imesaṁ catunnaṁ ariyasaccānaṁ ekasmiṁ roge vā ekasmiṁ iriyāpathe vā ekasmiṁ sabhāgajīvitindriye vā abhisamayo ca anupādisesaparinibbānañca yassa hoti, so pubbe vuttasamānañca imesañca sīsānaṁ atthitāya samasīsīti vuccati.

Samasīsaṭṭhañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

37. Sallekhaṭṭhañāṇaniddesavaṇṇanā

88. Sallekhaṭṭhañāṇaniddese **rāgo puthū**ti rāgo visuṁ, lokuttarehi asammissoti attho. Esa nayo sesesu. **Rāgo**ti rañjanaṭṭhena. **Doso**ti dussanaṭṭhena. **Moho**ti muyhanaṭṭhena. Rañjanalakkhaṇo rāgo, dussanalakkhaṇo doso, muyhanalakkhaṇo mohoti ime tayo sīsakilese vatvā idāni pabhedato dassento **kodho**ti-ādimāha. Tattha kujjhanalakkhaṇo **kodho**ti idha sattavatthuko adhippeto. Upanandhanalakkhaṇo **upanāho,** daḷhabhāvappatto kodhoyeva. Paraguṇamakkhanalakkhaṇo **makkho,** paraguṇapuñchananti attho. Yugaggāhalakkhaṇo **paḷāso,** yugaggāhavasena paraguṇadassananti attho. Parasampattikhīyanalakkhaṇā **issā,** usūyanāti

attho. Attasampattinigūhanalakkhaṇaṁ **macchariyaṁ,** “mayhaṁ acchariyaṁ mā parassa hotū”ti attho. Attanā katapāpapaṭicchādanalakkhaṇā **māyā,** paṭicchādanaṭṭhena māyā viyāti attho. Attano avijjamānaguṇappakāsanalakkhaṇaṁ **sāṭheyyaṁ,** saṭhabhāvoti attho. Cittassa uddhumātabhāvalakkhaṇo **thambho,** thaddhabhāvoti attho. Karaṇuttariyalakkhaṇo **sārambho.** Unnatilakkhaṇo **māno.** Abbhunnatilakkhaṇo **atimāno.** Mattabhāvalakkhaṇo **mado.** Pañcasu kāmaguṇesu cittavosaggalakkhaṇo **pamādo.**

Evaṁ visuṁ visuṁ kilesavasena puthū dassetvā vuttakilese ca avutte ca aññe sabbasaṅgāhikavasena dassetuṁ **sabbe kilesā**ti-ādimāha. Tattha diṭṭhadhammasamparāyesu satte kilesenti upatāpenti vibādhentīti kilesā. Akusalakammapathasaṅgahitā ca asaṅgahitā ca. Duṭṭhu caritā, duṭṭhā vā caritāti **duccaritā.** Te pana kāyaduccaritaṁ vacīduccaritaṁ manoduccaritanti tippakārā. Vipākaṁ abhisaṅkharontīti **abhisaṅkhārā.** Tepi puññābhisaṅkhāro apuññābhisaṅkhāro āneñjābhisaṅkhāroti tippakārā. Vipākavasena bhavaṁ gacchantīti bhavagāmino, bhavagāmino kammā **bhavagāmikammā.** Iminā abhisaṅkhārabhāvepi sati avedanīyāni kammāni paṭikkhittāni hontīti ayaṁ viseso. “Duccaritā”ti ca “kammā”ti ca liṅgavipallāso kato. **Nānattekattan**ti ettha uddese ekattasaddassa abhāvepi nānattekattānaṁ aññamaññāpekkhattā ekattampi niddisitukāmena “nānattekattan”ti uddeso kato. Nānattasallekhake ekatte dassite sallekhañāṇaṁ sukhena dassīyatīti. **Nānattan**ti anavaṭṭhitattā saparipphandattā ca nānāsabhāvo. **Ekattan**ti avaṭṭhitattā aparipphandattā ca ekasabhāvo.

Caraṇatejoti caranti tena agataṁ disaṁ nibbānaṁ gacchantīti caraṇaṁ. Kiṁ taṁ? Sīlaṁ. Tadeva paṭipakkhatāpanaṭṭhena tejo. **Guṇatejo**ti sīlena laddhapatiṭṭho samādhitejo. **Paññātejo**ti samādhinā laddhapatiṭṭho vipassanātejo. **Puññatejo**ti vipassanāhi laddhapatiṭṭho ariyamaggakusalatejo. **Dhammatejo**ti catunnaṁ tejānaṁ patiṭṭhābhūto Buddhavacanatejo. **Caraṇatejena tejitattā**ti sīlatejena tikhiṇīkatattā. **Dussīlyatejan**ti dussīlabhāvasaṅkhātaṁ tejaṁ. Tampi hi santānaṁ tāpanato tejo nāma. **Pariyādiyatī**ti khepeti. **Aguṇatejan**ti

samādhissa paṭipakkhaṁ vikkhepatejaṁ. **Duppaññatejan**ti vipassanāñāṇapaṭipakkhaṁ mohatejaṁ. **Apuññatejan**ti taṁtaṁmaggavajjhakilesappahānena kilesasahāyaṁ akusalakammatejaṁ. Na kevalaṁ hetaṁ apuññameva khepeti, "atthi bhikkhave kammaṁ akaṇhaṁ asukkaṁ akaṇha-asukkavipākaṁ kammaṁ kammakkhayāya saṁvattatī"ti[1] vacanato kusalakammampi khepetiyeva. Puññatejapaṭipakkhavasena apuññatejameva vuttaṁ. **Adhammatejan**ti nānātitthiyānaṁ samayavacanatejaṁ. Imassa ñāṇassa uddesavaṇṇanāyaṁ vutte dutiye atthavikappe rāgādayo ekūnavīsati puthu dussīlyatejā honti. "Abhisaṅkhārā, bhavagāmikammā"ti ettha apuññābhisaṅkhārā akusalakammañca apuññatejā honti, āneñjābhisaṅkhārāni lokiyakusalakammāni puññatejeneva khepanīyato apuññatejapakkhikāva honti. Kāmacchandādayo pañcadasa nānattā aguṇatejā honti, niccasaññādayo aṭṭhārasa nānattā duppaññatejā honti, catumaggavajjhā cattāro nānattā apuññatejā honti. Sotāpattimaggavajjhanānattena adhammatejo saṅgahetabbo.

Niddese sallekhapaṭipakkhena asallekhena sallekhaṁ dassetukāmena asallekhapubbako sallekho niddiṭṭho. Nekkhammādayo sattatiṁsa ekattadhammāva paccanīkānaṁ sallikhanato "sallekho"ti vuttā. Tasmiṁ nekkhammādike sattatiṁsapabhede sallekhe ñāṇaṁ **sallekhaṭṭhe ñāṇan**ti.

Sallekhaṭṭhañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

38. Vīriyārambhañāṇaniddesavaṇṇanā

89. Vīriyārambhañāṇaniddese **anuppannānan**ti ekasmiṁ attabhāve, ekasmiṁ vā ārammaṇe anibbattānaṁ. Anamatagge hi saṁsāre anuppannā akusalā nāma natthi, kusalā pana atthi. **Pāpakānan**ti lāmakānaṁ. **Akusalānaṁ dhammānan**ti akosallasambhūtānaṁ dhammānaṁ. **Anuppādāyā**ti na uppādanatthāya. **Uppannānan**ti imasmiṁ attabhāve nibbattānaṁ. **Pahānāyā**ti pajahanatthāya. **Anuppannānaṁ kusalānaṁ dhammānan**ti imasmiṁ attabhāve

---

1. Aṁ 1. 555; Di 3. 192; Ma 2. 52 piṭṭhesu.

anibbattapubbānaṁ kosallasambhūtānaṁ dhammānaṁ. **Uppādāyā**ti uppādanatthāya. **Uppannānan**ti imasmiṁ attabhāve nibbattānaṁ. **Ṭhitiyā**ti ṭhitatthāya. **Asammosāyā**ti avināsatthāya. **Bhiyyobhāvāyā**ti punappunabhāvāya. **Vepullāyā**ti vipulabhāvāya. **Bhāvanāyā**ti vaḍḍhiyā. **Pāripūriyā**ti paripūraṇatthāya.

Idāni akusalesu kāmacchandaṁ, kusalesu nekkhammaṁ visesetvā dassetuṁ **anuppannassa kāmacchandassā**ti-ādimāha. Tattha **kāmacchando**ti samādhipaṭipakkho kāmarāgo. **Nekkhamman**ti paṭhamajjhānasamādhi, paṭhamajjhānaṁ vā, sabbe eva vā kusalā dhammā nekkhammaṁ.

Idāni sabbakilesānaṁ sabbakilesapaṭipakkhassa arahattamaggassa ca vasena yojetvā dassetuṁ **anuppannānaṁ sabbakilesānan**ti-ādimāha. Tattha **uppannassa arahattamaggassa ṭhitiyā**ti-ādīsu uppādakkhaṇe uppannassa arahattamaggassa ṭhitikkhaṇabhaṅgakkhaṇavasena "ṭhitiyā"ti-ādiyojanā veditabbā. Vibhaṅgaṭṭhakathāyampi "yā cassa pavatti, ayameva ṭhiti nāmā"ti[1] vuttaṁ. Keci pana "arahattamaggassa pubbabhāgamaggo daṭṭhabbo"ti vadanti.

Vīriyārambhañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

39. Atthasandassanañāṇaniddesavaṇṇanā

90. Atthasandassanañāṇaniddese **pañcakkhandhā**ti-ādīni vuttatthāneva. **Pakāsetī**ti pākaṭaṁ karoti, sotūnaṁ ñāṇacakkhunā dassanaṁ sampādetīti attho. **Nānādhammā**ti lokiyalokuttarā sabbadhammā vuttā. Kasmā pakāsanāniddese lokiyā eva vuttāti ce? Aniccādivasena pakāsanāya āraddhattā. Lokuttarānañca asammasanūpagattā lokuttarā na vuttā. Nānādhammaniddesena pana atthasandassananiddesena ca tesaṁ saṅgahitattā yathā te pakāsetabbā, tathā pakāsanā pakāsanāyeva. **Pajahanto**ti sotāraṁ pajahāpentoti attho. **Sandassetī**ti sotūnaṁ sammā dasseti. Keci pana "kāmacchandassa pahīnattā

---

1. Abhi-Ṭṭha 2. 287 piṭṭhe.

nekkhammatthaṁ sandassetī"ti-ādinā nayena paṭhanti. Tesaṁ ujukameva sotūnaṁ dosappahāne guṇapaṭilābhe ca kate sikhāppattaṁ desanāñāṇaṁ hotīti dassanatthaṁ ayaṁ nayo vuttoti veditabbo.

Atthasandassanañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

40. Dassanavisuddhiñāṇaniddesavaṇṇanā

91. Dassanavisuddhiñāṇaniddese **sabbe dhammā ekasaṅgahitā**ti sabbe saṅkhatāsaṅkhatā dhammā ekena saṅgahitā paricchinnā. **Tathaṭṭhenā**ti bhūtaṭṭhena, attano attano sabhāvavasena vijjamānatthenāti attho. **Anattaṭṭhenā**ti kārakavedakasaṅkhātena attanā rahitaṭṭhena. **Saccaṭṭhenā**ti avisaṁvādakaṭṭhena, attano sabhāvaññathattābhāvenāti attho. **Paṭivedhaṭṭhenā**ti sabhāvato ñāṇena paṭivijjhitabbaṭṭhena. Idha lokuttarañāṇena asammohato ārammaṇato ca paṭivedho veditabbo. **Abhijānanaṭṭhenā**ti lokikena ñāṇena ārammaṇato, lokuttarena ñāṇena asammohato ārammaṇato ca tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ sabhāvato abhijānitabbaṭṭhena. "Sabbaṁ bhikkhave abhiññeyyan"ti[1] hi vuttaṁ. **Parijānanaṭṭhenā**ti vuttanayeneva lokiyalokuttarehi ñāṇehi sabhāvato abhiññātānaṁ dhammānaṁ aniccādito niyyānādito ca paricchinditvā jānitabbaṭṭhena. "Sabbaṁ bhikkhave pariññeyyan"ti[1] hi vuttaṁ. **Dhammaṭṭhenā**ti sabhāvadhāraṇādinā dhammaṭṭhena. **Dhātuṭṭhenā**ti nijjīvatādinā dhātuṭṭhena. **Ñātaṭṭhenā**ti lokiyalokuttarehi ñāṇehi ñātuṁ sakkuṇeyyaṭṭhena. Yathā daṭṭhuṁ sakkuṇeyyādinā atthena "diṭṭhaṁ sutaṁ mutaṁ viññātaṁ rūpan"ti vuttaṁ, evamidhāpi ñātuṁ sakkuṇeyyaṭṭho ñātaṭṭhoti veditabbo. **Sacchikiriyaṭṭhenā**ti ārammaṇato paccakkhakātabbaṭṭhena. **Phusanaṭṭhenā**ti paccakkhakatassa ārammaṇato punappunaṁ phusitabbaṭṭhena. **Abhisamayaṭṭhenā**ti lokikena ñāṇena abhisamāgantabbaṭṭhena. Kiñcāpi hi "tathaṭṭhe paññā saccavivaṭṭe ñāṇaṁ, abhiññāpaññā ñātaṭṭhe ñāṇaṁ, sacchikiriyāpaññā phassanaṭṭhe ñāṇan"ti ekekameva ñāṇaṁ vuttaṁ, Aṭṭhakathāyañca—

---

1. Saṁ 2. 258 piṭṭhe.

"Samavāye khaṇe kāle, samūhe hetudiṭṭhisu.
Paṭilābhe pahāne ca, paṭivedhe ca dissatī"ti—

gāthāvaṇṇanāyaṁ abhisamayasaddassa paṭivedhattho vutto, idha pana yathāvuttena atthena tesaṁ nānattaṁ veditabbaṁ. Aṭṭhakathāyameva hi so lokiyañāṇavasena dhammābhisamayo vuttoti.

Kāmacchando nānattanti vikkhepasabbhāvato nānārammaṇattā ca nānāsabhāvoti attho. Evaṁ sabbakilesā veditabbā. **Nekkhammaṁ ekattan**ti cittekaggatāsabbhāvato nānārammaṇavikkhepābhāvato ca ekasabhāvanti attho. Evaṁ sabbakusalā veditabbā. Idha peyyālena saṅkhittānaṁ byāpādādīnaṁ akusalānaṁ yathāvuttena atthena nānattaṁ veditabbaṁ. Vitakkavicārādīnaṁ pana heṭṭhimānaṁ heṭṭhimānaṁ uparimato uparimato oḷārikaṭṭhena nānattaṁ veditabbaṁ. Yasmā ekasaṅgahitanānattekattānaṁ paṭivedho maggakkhaṇe saccapaṭivedhena sijjhati, tasmā "paṭivedho"ti padaṁ uddharitvā saccābhisamayaṁ dassesi.

Pariññā paṭivedhaṁ paṭivijjhatīti pariññābhisamayena abhisameti. Esa nayo sesesu. Saccābhisamayakālasmiṁ hi maggañāṇassa ekakkhaṇe pariññā pahānaṁ sacchikiriyā bhāvanāti cattāri kiccāni honti. Yathā nāvā apubbaṁ acarimaṁ ekakkhaṇe cattāri kiccāni karoti, orimaṁ tīraṁ pajahati, sotaṁ chindati, bhaṇḍaṁ vahati, pārimaṁ, tīraṁ appeti, evameva maggañāṇaṁ apubbaṁ acarimaṁ ekakkhaṇe cattāri saccāni abhisameti, dukkhaṁ pariññābhisamayena abhisameti, samudayaṁ pahānābhisamayena abhisameti, maggaṁ bhāvanābhisamayena abhisameti, nirodhaṁ sacchikiriyābhisamayena abhisameti. Kiṁ vuttaṁ hoti? Nirodhaṁ ārammaṇaṁ katvā kiccavasena cattāripi saccāni pāpuṇāti passati paṭivijjhatīti. Yathā orimaṁ tīraṁ pajahati, evaṁ maggañāṇaṁ dukkhaṁ parijānāti. Yathā sotaṁ chindati, evaṁ samudayaṁ pajahati. Yathā bhaṇḍaṁ vahati, evaṁ sahajātādipaccayatāya maggaṁ bhāveti. Yathā pārimaṁ tīraṁ appeti, evaṁ pārimatīrabhūtaṁ nirodhaṁ sacchikarotīti evaṁ upamāsaṁsandanaṁ veditabbaṁ.

Dassanaṁ visujjhatīti taṁtaṁmaggavajjhakilesatamappahānena ñāṇadassanaṁ visuddhibhāvaṁ pāpuṇāti. **Dassanaṁ visuddhan**ti tassa tassa phalassa

uppādakkhaṇe tassa tassa maggañāṇassa kiccasiddhippattito ñāṇadassanaṁ visuddhibhāvaṁ pattaṁ hoti. Sabbadhammānaṁ ekasaṅgahitāya nānattekattapaṭivedhapaññāya maggaphalañāṇehi siddhito ante maggaphalañāṇāni vuttāni.

Dassanavisuddhiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

41-42. Khantiñāṇapariyogāhaṇañāṇaniddesavaṇṇanā

92-93. Khantiñāṇapariyogāhaṇañāṇaniddesesu **rūpaṁ aniccato viditan**ti aniccānupassanāya aniccanti ñātaṁ. **Rūpaṁ dukkhato viditan**ti dukkhānupassanāya dukkhanti ñātaṁ. **Rūpaṁ anattato viditan**ti anattānupassanāya anattāti ñātaṁ. **Yaṁ yaṁ viditaṁ, taṁ taṁ khamatī**ti yaṁ yaṁ rūpaṁ aniccādito viditaṁ, taṁ taṁ rūpaṁ aniccādito khamati ruccati. "Rūpaṁ aniccato viditaṁ, yaṁ yaṁ viditaṁ, taṁ taṁ khamatī"ti visuṁ visuñca katvā kesuci potthakesu likhitaṁ. "Vedanā saññā saṅkhārā aniccato viditā"ti-ādinā liṅgavacanāni parivattetvā yojetabbāni. **Phusatī**ti vipassanāñāṇaphusanena phusati pharati. **Pariyogahatī**ti vipassanāñāṇena pavisati. Pariyogāhatītipi pāṭho.

Khantiñāṇapariyogāhaṇañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

43. Padesavihārañāṇaniddesavaṇṇanā

94. Padesavihārañāṇaniddese yenākārena mātikāya uddiṭṭho padeso paccavekkhitabbo, taṁ dassento **micchādiṭṭhipaccayāpi vedayitan**ti-ādimāha. Tattha **micchādiṭṭhipaccayā**ti diṭṭhisampayuttavedanāpi vaṭṭati diṭṭhiṁ upanissayaṁ katvā uppannā kusalākusalavedanāpi vipākavedanāpi. Tattha micchādiṭṭhisampayuttā akusalāva hoti, diṭṭhiṁ pana upanissāya kusalāpi uppajjanti akusalāpi. Micchādiṭṭhikā hi diṭṭhiṁ upanissāya pakkhadivasesu yāgubhattādīni denti, andhakuṭṭhi-ādīnaṁ vattaṁ paṭṭhapenti, catumahāpathe sālaṁ karonti, pokkharaṇiṁ khaṇāpenti, pupphārāmaṁ phalārāmaṁ ropenti, nadīviduggesu setuṁ attharanti, visamaṁ samaṁ karonti. Iti tesaṁ kusalā

vedanā uppajjati[1]. Micchādiṭṭhiṁ pana nissāya sammādiṭṭhike akkosanti paribhāsanti vadhabandhādīni karonti, pāṇaṁ vadhitvā devatānaṁ upaharanti. Iti nesaṁ akusalā vedanā uppajjati. Vipākavedanā pana bhavantaragatānaṁ hoti. Sā pana micchādiṭṭhi sahajātāya vedanāya sahajāta-aññamaññanissayasampayutta-atthi-avigatapaccayehi paccayo hoti, samanantaraniruddhā micchādiṭṭhi paccuppannamicchādiṭṭhisampayuttāya vedanāya anantarasamanantarūpanissaya-āsevananatthivigatapaccayehi paccayo hoti, micchādiṭṭhiṁ garuṁ katvā abhinandantassa lobhasahagatavedanāya ārammaṇa-ārammaṇādhipati[2] ārammaṇūpanissayapaccayehi paccayo hoti,sabbākusalehi micchādiṭṭhiṁ ārammaṇamattaṁ karontassa sabbākusalavedanāya micchādiṭṭhiṁ paccavekkhantassa vipassantassa kusalābyākatavedanāya ārammaṇapaccayena paccayo hoti, micchādiṭṭhipaccayena uppajjamānānaṁ kusalākusalavedanānaṁ bhavantare vipākavedanānañca upanissayapaccayena paccayo hoti.

Micchādiṭṭhivūpasamapaccayāti micchādiṭṭhivūpasamo nāma sammādiṭṭhi, tasmā yaṁ sammādiṭṭhipaccayā vedayitaṁ vuttaṁ, tadeva "micchādiṭṭhivūpasamapaccayā"ti veditabbaṁ. Keci pana "micchādiṭṭhivūpasamo nāma vipassanākkhaṇe sotāpattimaggakkhaṇe[3] cā"ti vadanti.

Sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitanti etthāpi sammādiṭṭhisampayuttavedanāpi vaṭṭati sammādiṭṭhiṁ upanissayaṁ katvā uppannā kusalākusalavedanāpi vipākavedanāpi. Tattha sammādiṭṭhisampayuttā kusalāva hoti, sammādiṭṭhiṁ pana upanissāya Buddhapūjā dīpamālāropanaṁ mahādhammassavanaṁ appatiṭṭhite disābhāge cetiyapatiṭṭhāpananti evamādīni puññāni karonti. Iti nesaṁ kusalā vedanā uppajjati. Sammādiṭṭhimeva nissāya micchādiṭṭhike akkosanti paribhāsanti, attānaṁ ukkaṁsanti, paraṁ vambhenti. Iti nesaṁ akusalā vedanā uppajjati. Vipākavedanā pana bhavantaragatānaṁyeva hoti. Sā pana sammādiṭṭhi sahajātāya samanantaraniruddhāya paccuppannāya vedanāya micchādiṭṭhiyā vuttapaccayeheva paccayo hoti, lokikasammādiṭṭhi paccavekkhaṇasampayuttāya vipassanāsampayuttāya nikantisampayuttāya ca vedanāya ārammaṇapaccayena paccayo hoti, micchādiṭṭhiyā vuttanayeneva upanissayapaccayena paccayo hoti, maggaphalasammādiṭṭhi paccavekkhaṇa-

1. Uppajjanti (Syā) 2. Ārammaṇādhipati (Sī,Syā) 3. Sotāpattiphalakkhaṇe (Sī, Syā)

sampayuttāya vedanāya ārammaṇa-ārammaṇādhipati-ārammaṇūpanissayapaccayavasena paccayo hoti.

Sammādiṭṭhivūpasamapaccayāpi vedayitanti sammādiṭṭhivūpasamo nāma micchādiṭṭhi, tasmā yaṁ micchādiṭṭhipaccayā vedayitaṁ vuttaṁ, tadeva "sammādiṭṭhivūpasamapaccayā"ti veditabbaṁ. **Micchāsaṅkappapaccayā micchāsaṅkappavūpasamapaccayā**ti-ādīsupi eseva nayo. Yassa yassa hi "vūpasamapaccayā"ti vuccati, tassa tassa paṭipakkhadhammapaccayāva taṁ taṁ vedayitaṁ adhippetaṁ. Micchāñāṇādīsu pana **micchāñāṇaṁ** nāma pāpakiriyāsu upāyacintā. Atha vā micchāñāṇaṁ micchāpaccavekkhaṇañāṇaṁ. **Sammāñāṇaṁ** nāma vipassanāsammādiṭṭhiṁ lokuttarasammādiṭṭhiñca ṭhapetvā avasesakusalābyākataṁ ñāṇaṁ. **Micchāvimutti** nāma pāpādhimuttitā. Atha vā ayāthāvavimutti aniyyānikavimutti avimuttasseva sato vimuttisaññīti. **Sammāvimutti** nāma kalyāṇādhimuttitā phalavimutti ca. Sammādiṭṭhi-ādayo heṭṭhā vuttatthāyeva.

Chandapaccayāpīti-ādīsu pana chando nāma lobho, chandapaccayā aṭṭhalobhasahagatacittasampayuttavedanā veditabbā. **Chandavūpasamapaccayā** paṭhamajjhānavedanāva. **Vitakkapaccayā** paṭhamajjhānavedanā. **Vitakkavūpasamapaccayā** dutiyajjhānavedanā. **Saññāpaccayā** ṭhapetvā paṭhamajjhānaṁ sesā cha samāpattivedanā. **Saññāvūpasamapaccayā** nevasaññānāsaññāyatanavedanā.

Chando ca avūpasanto hotīti-ādīsu sace chandavitakkasaññā avūpasantā hontīti attho. **Tappaccayā**ti so chandavitakkasaññānaṁ avūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Chandavitakkasaññā-avūpasamapaccayā vedanā hotīti attho. Sā aṭṭhalobhasahagatacittasampayuttavedanā hoti. Sace chando vūpasanto vitakkasaññā avūpasantā. **Tappaccayā**ti so chandassa vūpasamo vitakkasaññānaṁ avūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Sā paṭhamajjhānavedanāva. Sace chandavitakkā vūpasantā saññā avūpasantā. **Tappaccayā**ti so chandavitakkānaṁ vūpasamo saññāya avūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Sā dutiyajjhānavedanāva. Sace chandavitakkasaññā vūpasantā. **Tappaccayā**ti so chandavitakkasaññānaṁ vūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Sā nevasaññānāsaññāyatanavedanāva. Keci pana "chando nāma appanaṁ pāpuṇissāmīti

pubbabhāge dhammacchando, appanāppattassa so chando vūpasanto hoti. Paṭhamajjhāne vitakko hoti, dutiyajjhānappattassa vitakko vūpasanto hoti. Sattasu samāpattīsu saññā hoti, nevasaññānāsaññāyatanaṁ samapannassa ca nirodhaṁ samāpannassa ca saññā vūpasantā hotī"ti evaṁ vaṇṇayanti. Idha pana nirodhasamāpatti na yujjati. **Appattassa pattiyā**ti arahattaphalassa pattatthāya. **Atthi āyavanti**[1] atthi vīriyaṁ. Āyāvantipi[2] pāṭho. **Tasmimpi ṭhāne anuppatte**ti tassa vīriyārambhassa vasena tasmiṁ arahattaphalassa kāraṇe ariyamagge anuppatte. **Tappaccayāpi vedayitan**ti arahattassa ṭhānapaccayā vedayitaṁ. Etena catumaggasahajātā nibbattitalokuttaravedanā gahitā. Keci pana "āyavanti paṭipatti. Tasmimpi ṭhāne anuppatteti tassā bhūmiyā pattiyā"ti vaṇṇayanti.

Padesavihārañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

44-49. Vivaṭṭañāṇachakkaniddesavaṇṇanā

95. Vivaṭṭañāṇachakkaniddese **nekkhammādhipatattā paññā**ti nekkhammaṁ adhikaṁ katvā nekkhammādhikabhāvena pavattā paññā. **Kāmacchandato saññāya vivaṭṭatī**ti nekkhammādhipatikatapaññāsampayuttasaññāya hetubhūtāya, karaṇabhūtāya vā kāmacchandato vivaṭṭati parāvattati, parammukhī hotīti attho. Esa nayo sesesu.

96. **Kāmacchando nānattan**ti kāmacchando sandavuttitāya abhāvato na ekasabhāvo. **Nekkhammaṁ ekattan**ti nekkhammaṁ santavuttibhāvato ekasabhāvo. **Nekkhammekattaṁ cetayato**ti kāmacchande ādīnavadassanena nekkhammaṁ pavattayato. **Kāmacchandato cittaṁ vivaṭṭatī**ti diṭṭhādīnavato kāmacchandato nekkhammakkhaṇe cittaṁ vivaṭṭati. Esa nayo sesesu.

97. **Kāmacchandaṁ pajahanto**ti nekkhammapavattikkhaṇe kāmacchandaṁ vikkhambhanappahānena pajahanto. **Nekkhammavasena cittaṁ adhiṭṭhātī**ti paṭiladdhassa

---

1. Āsavanti (Sī) Pāḷiyampi āsavantveva dissati. 2. Āsāvantipi (Sī)

nekkhammassa vasena taṁsampayuttacittaṁ adhitiṭṭhati adhikaṁ karonto tiṭṭhati, pavattetīti attho. Esa nayo sesesu.

98. **Cakkhu suññaṁ attena vā**ti bālajanaparikappitassa kārakavedakasaṅkhātassa attano abhāvā cakkhu attena ca suññaṁ. Yaṁ hi yattha na hoti, tena taṁ suññaṁ nāma hoti. **Attaniyena vā**ti attano abhāveneva attano santakassapi abhāvā[1] attano santakena ca suññaṁ. Lokassa attāti ca attaniyanti ca ubhayathā gāhasambhavato tadubhayagāhapaṭisedhanatthaṁ attābhāvo ca attaniyābhāvo ca vutto. **Niccena vā**ti bhaṅgaṁ atikkamitvā tiṭṭhantassa kassaci abhāvato niccena ca suññaṁ. **Dhuvena vā**ti pavattikkhaṇepi thirassa kassaci abhāvato dhuvena ca suññaṁ. **Sassatena vā**ti sabbakālepi[2] vijjamānassa kassaci abhāvato sassatena ca suññaṁ. **Avipariṇāmadhammena vā**ti jarābhaṅgavasena dvidhā aparivattamānapakatikassa kassaci abhāvato avipariṇāmadhammena ca suññaṁ. Atha vā niccabhāvena ca dhuvabhāvena ca sassatabhāvena ca avipariṇāmadhammabhāvena ca suññanti attho. Samuccayattho vā-saddo. **Yathābhūtaṁ jānato passato**ti iccevaṁ anattānupassanāñāṇena yathāsabhāvena jānantassa cakkhunā viya ca passantassa. **Cakkhābhinivesato ñāṇaṁ vivaṭṭatī**ti cakkhu attāti vā attaniyanti vā pavattamānato diṭṭhābhinivesato tadaṅgappahānavasena ñāṇaṁ vivaṭṭati. Esa nayo sesesu.

99. **Nekkhammena kāmacchandaṁ vosajjatī**ti nekkhammalābhī puggalo nekkhammena tappaṭipakkhaṁ kāmacchandaṁ pariccajati. **Vosagge paññā**ti kāmacchandassa vosaggabhūte nekkhamme taṁsampayuttā paññā. Esa nayo sesesu. **Pīḷanaṭṭhā**dayo heṭṭhā vuttatthā eva. **Parijānanto vivaṭṭatī**ti puggalādhiṭṭhānā desanā, maggasamaṅgīpuggalo dukkhassa catubbidhaṁ atthaṁ kiccavasena parijānanto dubhato vuṭṭhānavasena vivaṭṭati, ñāṇavivaṭṭanepi ñāṇasamaṅgī vivaṭṭatīti vutto.

1. Attano sabhāveneva attano santakassa kassaci abhāvā (Sī)
2. Sabbathāpi (Ka)

100. **Tathaṭṭhe paññā**ti etassa puggalasseva tathaṭṭhe vivaṭṭanā paññā. Esa nayo sesesu. Idāni maggakkhaṇe eva kiccavasena ākāranānattato cha vivaṭṭañāṇāni dassetuṁ **saññāvivaṭṭo**ti-ādimātikaṁ ṭhapetvā taṁ atthato vibhajanto **sañjānanto vivaṭṭatī**ti-ādimāha. Tattha **sañjānanto vivaṭṭatīti saññāvivaṭṭo**ti yasmā pubbabhāge nekkhammādiṁ adhipatito sañjānanto yogī pacchā nekkhammasampayuttañāṇena kāmacchandādito vivaṭṭati, tasmā taṁ ñāṇaṁ saññāvivaṭṭo nāmāti attho. **Cetayanto vivaṭṭatīti cetovivaṭṭo**ti yasmā yogī nekkhammekattādīni cetayanto sampayuttañāṇena kāmacchandādito vivaṭṭati, tasmā taṁ ñāṇaṁ cetovivaṭṭo nāmāti attho. **Vijānanto vivaṭṭatīti cittavivaṭṭo**ti yasmā yogī nekkhammādivasena cittādhiṭṭhānena vijānanto taṁsampayuttañāṇena kāmacchandādito vivaṭṭati, tasmā taṁ ñāṇaṁ cittavivaṭṭo nāmāti attho. **Ñāṇaṁ karonto vivaṭṭatīti ñāṇavivaṭṭo**ti yasmā yogī chabbidhaṁ ajjhattikāyatanaṁ anattānupassanāñāṇena suññato viditaṁ karonto teneva ñāṇena diṭṭhābhinivesato vivaṭṭati, tasmā taṁ ñāṇaṁ ñāṇavivaṭṭo nāmāti attho. **Vosajjanto vivaṭṭatīti vimokkhavivaṭṭo**ti yasmā yogī nekkhammādīhi kāmacchandādīni vosajjanto taṁsampayuttañāṇena kāmacchandādito vivaṭṭati, tasmā taṁ ñāṇaṁ vimokkhavivaṭṭo nāmāti attho. **Tathaṭṭhe vivaṭṭatīti saccavivaṭṭo**ti yasmā yogī catubbidhe tathaṭṭhe dubhato vuṭṭhānavasena vivaṭṭati, tasmā maggañāṇaṁ saccavivaṭṭo nāmāti attho. Maggañāṇameva vā tathaṭṭhe dubhato vuṭṭhānabhāvena vivaṭṭatīti saccavivaṭṭoti attho.

Yattha saññāvivaṭṭoti-ādi saccavivaṭṭañāṇaniddese vuttattā saccavivaṭṭañāṇakkhaṇameva sandhāya vuttanti veditabbaṁ. Maggakkhaṇeyeva hi sabbāni yujjanti. Kathaṁ? Ñāṇavivaṭṭe ñāṇaṁ hi vajjetvā sesesu ariyamaggo sarūpeneva āgato. Vipassanākiccassa pana maggeneva sijjhanato vipassanākiccasiddhivasena ñāṇavivaṭṭañāṇampi maggakkhaṇe yujjati. Maggañāṇeneva vā "cakkhu suññan"ti-ādi kiccavasena paṭividdhameva hotīti maggakkhaṇe taṁ ñāṇaṁ vatthuṁ yujjatiyeva. Atthayojanā panettha "yattha maggakkhaṇe saññāvivaṭṭo, tattha cetovivaṭṭo. Yattha maggakkhaṇe

cetovivaṭṭo, tattha saññāvivaṭṭo”ti evamādinā nayena sabbasaṁsandanesu yojanā kātabbā. Atha vā saññāvivaṭṭacetovivaṭṭacittavivaṭṭa-vimokkhavivaṭṭesu catunnaṁ ariyamaggānaṁ ariyamaggānaṁ āgatattā saccavivaṭṭo āgatoyeva hoti. Ñāṇavivaṭṭo ca saccavivaṭṭeneva kiccavasena siddho hoti. Saññācetocittavimokkhavivaṭṭesveva ca peyyāle vitthāriyamāne “anattānupassanādhipatattā paññā abhinivesato saññāya vivaṭṭatīti adhipatattā paññā saññāvivaṭṭe ñāṇan”ti ca, “abhiniveso nānattaṁ, anattānupassanā ekattaṁ. Anattānupassanekattaṁ cetayato abhinivesato cittaṁ vivaṭṭatīti nānatte paññā cetovivaṭṭe ñāṇan”ti ca, “abhinivesaṁ pajahanto anattānupassanāvasena cittaṁ adhiṭṭhātīti adhiṭṭhāne paññā cittavivaṭṭe ñāṇan”ti ca, “anattānupassanāya abhinivesaṁ vosajjatīti vosagge paññā vimokkhavivaṭṭe ñāṇan”ti ca pāṭhasambhavato ñāṇavivaṭṭe ñāṇampi tesu āgatameva hoti. Ñāṇavivaṭṭe ca anattānupassanāya vuṭṭhāya ariyamaggaṁ paṭiladdhassa kiccavasena[1] “cakkhu suññaṁ attena vā attaniyena vā”ti ādiyujjanato saccavivaṭṭo labbhati, tasmā ekekasmiṁ vivaṭṭe sesā pañca pañca vivaṭṭā labbhanti. Tasmā evaṁ[2] “yattha saññāvivaṭṭo, tattha cetovivaṭṭo”ti-ādikāni saṁsandanāni vuttānīti veditabbaṁ.

Vivaṭṭañāṇachakkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

50. Iddhividhañāṇaniddesavaṇṇanā

101. Iddhividhañāṇaniddese **idha bhikkhū**ti imasmiṁ sāsane bhikkhu. **Chandasamādhipadhānasaṅkhārasamannāgatan**ti ettha chandahetuko samādhi, chandādhiko vā samādhi chandasamādhi, kattukamyatāchandaṁ adhipatiṁ karitvā paṭiladdhasamādhissetaṁ adhivacanaṁ. Padhānabhūtā saṅkhārā padhānasaṅkhārā, catukiccasādhakassa sammappadhāna-vīriyassetaṁ adhivacanaṁ. Catukiccasādhanavasena bahuvacanaṁ kataṁ. **Samannāgatan**ti chandasamādhinā ca padhānasaṅkhārehi ca upetaṁ. **Iddhipādan**ti nipphattipariyāyena vā ijjhanaṭṭhena, ijjhanti etāya sattā iddhā vuddhā ukkaṁsagatā hontīti iminā vā pariyāyena

---

1. Cittavasena (Sī) 2. Tasmā eva (Ka)

iddhīti saṅkhaṁ gatānaṁ upacārajjhānādikusalacittasampayuttānaṁ chandasamādhipadhānasaṅkhārānaṁ adhiṭṭhānaṭṭhena pādabhūtaṁ sesacittacetasikarāsinti attho. Vuttaṁ hi Iddhipādavibhaṅge suttantabhājanīye "iddhipādoti tathābhūtassa vedanākkhandho -pa- viññāṇakkhandho"ti[1]. Abhidhammabhājanīye ca "iddhipādoti tathābhūtassa phasso vedanā -pa- paggāho avikkhepo"ti[2] vuttaṁ. Tasmā "sesacittacetasikarāsin"ti ettha chandasamādhipadhānasaṅkhāresu ekekaṁ iddhiṁ katvā dvīhi dvīhi saha sesavacanaṁ katanti veditabbaṁ. Evaṁ hi cattāro khandhā sabbe ca phassādayo dhammā saṅgahitā honti. Iminā nayena sesesupi attho veditabbo. Yatheva hi chandaṁ adhipatiṁ karitvā paṭiladdhasamādhi chandasamādhīti vutto, evaṁ vīriyaṁ cittaṁ vīmaṁsaṁ adhipatiṁ karitvā paṭiladdhasamādhi vīmaṁsāsamādhīti vuccati. Evamekekasmiṁ iddhipāde chandādayo vīriyādayo cittādayo vīmaṁsādayoti tayo tayo dhammā iddhīpi honti iddhipādāpi, sesā pana sampayuttakā cattāro khandhā iddhipādāyeva. Yasmā vā ime tayo tayo dhammā sampayuttakehi catūhi khandhehi saddhiṁyeva ijjhanti, na vinā tehi, tasmā tena pariyāyena sabbe cattāropi khandhā ijjhanaṭṭhena iddhi nāma honti, patiṭṭhaṭṭhena pādā nāmātipi veditabbaṁ.

Vīriyasamādhipadhānasaṅkhārasamannāgatanti ettha pana vīriyanti ca padhānasaṅkhāroti ca ekoyeva. Kasmā dvidhā vuttanti ce? Vīriyassa adhipatibhāvadassanavasenettha paṭhamaṁ vīriyaggahaṇaṁ kataṁ, tasseva catukiccasādhakattadassanatthaṁ padhānasaṅkhāravacanaṁ kataṁ. Evaṁ dvidhā vuttattā eva cetthāpi tayo tayo dhammāti vuttaṁ. Keci pana "Vibhaṅge 'iddhīti yā tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ iddhi samiddhi ijjhanā samijjhanā'ti[1] vuttattā iddhi nāma anipphannā, iddhipādo nipphanno"ti vadanti. Idha pana iddhipi iddhipādopi nipphanno lakkhaṇabbhāhatoti sanniṭṭhānaṁ kataṁ. Iddhi samiddhīti-ādīhi ijjhanākārena dhammā eva vuttāti veditabbaṁ.

Bhāvetīti āsevati. Suttantabhājanīye[3] viya idhāpi iddhipādabhāvanā lokiyā eva. Tasmā iddhividhaṁ tāva sampādetukāmo

---

1. Abhi 2. 226 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 230 piṭṭhe. 3. Abhi 2. 225 piṭṭhe.

lokiyaṁ iddhipādaṁ bhāvento pathavīkasiṇādīsu aṭṭhasu kasiṇesu adhikatavasippatta-aṭṭhasamāpattiko kasiṇānulomato kasiṇapaṭilomato kasiṇānulomapaṭilomato jhānānulomato jhānapaṭilomato jhānānulomapaṭilomato jhānukkantikato kasiṇukkantikato jhānakasiṇukkantikato aṅgasaṅkantikato ārammaṇasaṅkantikato aṅgārammaṇasaṅkantikato aṅgavavatthānato ārammaṇavavatthānatoti imehi cuddasati ākārehi cittaṁ paridametvā chandasīsavīriyasīsacittasīsa-vīmaṁsāsīsavasena punappunaṁ jhānaṁ samāpajjati. Aṅgārammaṇavavatthānampi keci icchanti. Pubbahetusampannena pana kasiṇesu catukkajjhānamatte ciṇṇavasināpi kātuṁ vaṭṭatīti taṁ taṁ iddhipādaṁ samādhiṁ bhāvento "anuppannānaṁ pāpakānaṁ akusalānaṁ dhammānaṁ anuppādāyā"ti-ādikaṁ[1] catuppakāraṁ vīriyaṁ adhiṭṭhāti, tassa ca hānivuddhiyo ñatvā vīriyasamataṁ adhiṭṭhāti. So evaṁ catūsu iddhipādesu cittaṁ paribhāvetvā iddhividhaṁ sampādeti.

So imesu catūsu iddhipādesūti-ādīsu **so**ti so bhāvitacaturiddhipādo bhikkhu. **Catūsu iddhipādesu cittaṁ paribhāvetī**ti punappunaṁ chandādīsu ekekaṁ adhipatiṁ katvā jhānasamāpajjanavasena tesu cittaṁ paribhāveti nāma, chandādivāsanaṁ gāhāpetīti attho. **Paridametī**ti nibbisevanaṁ karoti. Purimaṁ pacchimassa kāraṇavacanaṁ. Paribhāvitaṁ hi cittaṁ paridamitaṁ hotīti. **Muduṁ karotī**ti tathā dantaṁ cittaṁ vasippattaṁ karoti. Vase vattamānaṁ hi cittaṁ "mudū"ti vuccati. **Kammaniyan**ti kammakkhamaṁ kammayoggaṁ karoti. Mudu hi cittaṁ kammaniyaṁ hoti sudhantamiva suvaṇṇaṁ, idha pana iddhividhakammakkhamaṁ. **So**ti soparibhāvitacitto bhikkhu. **Kāyampi citte samodahatī**ti-ādi iddhikaraṇakāle yathāsukhaṁ cittacārassa ijjhanatthaṁ yogavidhānaṁ dassetuṁ vuttaṁ. Tattha **kāyampi citte samodahatī**ti attano karajakāyampi pādakajjhānacitte samodahati paveseti āropeti, kāyaṁ cittānugatikaṁ karotīti attho. Evaṁ karaṇaṁ adissamānena kāyena gamanassa upakārāya hoti. **Cittampi kāye samodahatī**ti pādakajjhānacittaṁ attano karajakāye samodahati

1. Abhi 2. 225 piṭṭhe.

āropeti, cittampi kāyānugatikaṁ karotīti attho. Evaṁ karaṇaṁ dissamānena kāyena gamanassa upakārāya hoti. Samādahatītipi pāṭho, patiṭṭhāpetīti attho. **Kāyavasena cittaṁ pariṇāmetī**ti pādakajjhānacittaṁ gahetvā karajakāye āropeti kāyānugatikaṁ karoti, idaṁ cittaṁ kāye samodahanassa vevacanaṁ. **Cittavasena kāyaṁ pariṇāmetī**ti karajakāyaṁ gahetvā pādakajjhānacitte āropeti, cittānugatikaṁ karoti, idaṁ kāyaṁ citte samodahanassa vevacanaṁ. **Adhiṭṭhātī**ti "evaṁ hotū"ti adhiṭṭhāti. Samodahanassa atthavivaraṇatthaṁ pariṇāmo vutto, pariṇāmassa atthavivaraṇatthaṁ adhiṭṭhānaṁ vuttaṁ. Yasmā samodahatīti mūlapadaṁ, pariṇāmeti adhiṭṭhātīti tassa atthaniddesapadāni, tasmā tesaṁ dvinnaṁyeva padānaṁ vasena pariṇāmetvāti adhiṭṭhahitvāti vuttaṁ, na vuttaṁ samodahitvāti.

Sukhasaññañca lahusaññañca kāye okkamitvā viharatīti catutthajjhānena sahajātasukhasaññañca lahusaññañca samāpajjanavasena karajakāye okkamitvā pavesetvā viharati. Tāya saññāya okkantakāyassa panassa karajakāyopi tūlapicu viya lahuko hoti. **So**ti so katayogavidhāno bhikkhu. **Tathābhāvitena cittenā**ti itthambhūtalakkhaṇe karaṇavacanaṁ, hetu-atthe vā, tathābhāvitena cittena hetubhūtenāti attho. **Parisuddhenā**ti upekkhāsatipārisuddhibhāvato parisuddhena. Parisuddhattāyeva **pariyodātena,** pabhassarenāti attho. **Iddhividhañāṇāyā**ti iddhikoṭṭhāse, iddhivikappe vā ñāṇatthāya. **Cittaṁ abhinīharatī**ti so bhikkhu vuttappakāravasena tasmiṁ citte abhiññāpādake jāte iddhividha-ñāṇādhigamatthāya parikammacittaṁ abhinīharati, kasiṇārammaṇato apanetvā iddhividhābhimukhaṁ peseti. **Abhininnāmetī**ti adhigantabba-iddhipoṇaṁ iddhipabbhāraṁ karoti. **So**ti so evaṁ katacittābhinīhāro bhikkhu. **Anekavihitan**ti anekavidhaṁ nānappakārakaṁ. **Iddhividhan**ti iddhikoṭṭhāsaṁ, iddhivikappaṁ vā. **Paccanubhotī**ti paccanubhavati, phasseti sacchikaroti pāpuṇātīti attho.

102. Idānissa anekavihitabhāvaṁ dassento **ekopi hutvā**ti-ādimāha. Tattha **ekopi hutvā**ti iddhikaraṇato pubbe pakatiyā ekopi hutvā. **Bahudhā hotī**ti bahunnaṁ santike caṅkamitukāmo vā,

sajjhāyaṁ vā kattukāmo, pañhaṁ vā pucchitukāmo hutvā satampi sahassampi hoti. Kathaṁ panāyamevaṁ hoti? Iddhiyā bhūmipādapadamūlabhūte dhamme sampādetvā abhiññāpādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya sace sataṁ icchati, "sataṁ homi sataṁ homī"ti parikammaṁ katvā puna pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhāti. Adhiṭṭhānacittena saheva sataṁ hoti. Sahassādīsupi eseva nayo. Sace evaṁ na ijjhati, puna parikammaṁ katvā dutiyampi samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhātabbaṁ. Saṁyuttaṭṭhakathāyaṁ hi "ekavāraṁ dvevāraṁ samāpajjituṁ vaṭṭatī"ti vuttaṁ. Tattha pādakajjhānacittaṁ nimittārammaṇaṁ, parikammacittāni satārammaṇāni vā sahassarammaṇāni vā. Tāni ca kho vaṇṇavaseneva[1], no paṇṇattivasena. Adhiṭṭhānacittampi tatheva satārammaṇaṁ vā sahassārammaṇaṁ vā, taṁ paṭhamappanācittamiva gotrabhu-anantaraṁ ekameva uppajjati rūpāvacaracatutthajjhānikaṁ. Tattha ye te bahū nimmitā, te aniyametvā nimmitattā iddhimatā sadisāva honti. Ṭhānanisajjādīsu vā bhāsitatuṇhībhāvādīsu vā yaṁ yaṁ iddhimā karoti, taṁtadeva karonti. Sace pana nānāvaṇṇe kātukāmo hoti, keci paṭhamavaye keci majjhimavaye keci pacchimavaye, tathā dīghakese upaḍḍhamuṇḍamuṇḍe missakakese upaḍḍharattacīvare paṇḍukacīvare padabhāṇadhammakathāsarabhañña-pañhapucchanapañhavissajjanarajanapacanacīvarasibbanadhovanādīni karonte, aparepi vā nānappakārake kātukāmo hoti, tena pādakajjhānato vuṭṭhāya "ettakā bhikkhū paṭhamavayā hontū"ti-ādinā nayena parikammaṁ katvā puna samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhātabbaṁ. Adhiṭṭhānacittena saddhiṁ icchitappakārāyeva hontīti. Esa nayo "bahudhāpi hutvā eko hotī"ti-ādīsu. Ayaṁ pana viseso—iminā hi bhikkhunā evaṁ bahubhāvaṁ nimminitvā puna "ekova hutvā caṅkamissāmi, sajjhāyaṁ karissāmi, pañhaṁ pucchissāmī"ti cintetvā vā "ayaṁ vihāro appabhikkhuko, sace keci āgamissanti, kuto ime ettakā ekasadisā bhikkhū addhā therassa esānubhāvoti maṁ jānissantī"ti appicchatāya vā antarāva "eko homī"ti icchantena pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya "eko homī"ti parikammaṁ katvā puna samāpajjitvā vuṭṭhāya "eko homī"ti

1. Vaṇṇanāvasena (Sī)

adhiṭṭhātabbaṁ. Adhiṭṭhānacittena saddhiṁyeva eko hoti. Evaṁ akaronto pana yathāparicchinnakālavasena sayameva eko hoti.

Āvibhāvanti pākaṭabhāvaṁ karotīti attho. **Tirobhāvan**ti paṭicchannabhāvaṁ karotīti attho. Āvibhāvaṁ paccanubhoti, tirobhāvaṁ paccanubhotīti purimena vā sambandho. Tatrāyaṁ iddhimā āvibhāvaṁ kattukāmo andhakāraṁ vā ālokaṁ karoti, paṭicchannaṁ vā vivaṭaṁ karoti, anāpāthaṁ vā āpāthaṁ karoti. Kathaṁ? Ayaṁ hi yathā paṭicchannopi dūre ṭhitopi vā dissati, evaṁ attānaṁ vā paraṁ vā kattukāmo pādakajjhānato vuṭṭhāya "idaṁ andhakāraṁ ālokajātaṁ hotū"ti vā, "idaṁ paṭicchannaṁ vivaṭaṁ hotū"ti vā, "idaṁ anāpāthaṁ āpāthaṁ hotū"ti vā āvajjitvā parikammaṁ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhāti. Saha adhiṭṭhānā[1] yathādhiṭṭhitameva hoti. Pare dūre ṭhitāpi passanti, sayampi passitukāmo passati. Tirobhāvaṁ kattukāmo pana ālokaṁ vā andhakāraṁ karoti, appaṭicchannaṁ vā paṭicchannaṁ, āpāthaṁ vā anāpāthaṁ karoti. Kathaṁ? Ayaṁ hi yathā appaṭicchannopi samīpe ṭhitopi vā na dissati, evaṁ attānaṁ vā paraṁ vā kattukāmo pādakajjhānā vuṭṭhahitvā "idaṁ ālokaṭṭhānaṁ andhakāraṁ hotū"ti vā, "idaṁ appaṭicchannaṁ paṭicchannaṁ hotū"ti vā, "idaṁ āpāthaṁ anāpāthaṁ hotū"ti vā āvajjitvā parikammaṁ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhāti. Saha adhiṭṭhānā yathādhiṭṭhitameva hoti. Pare samīpe ṭhitāpi na passanti, sayampi apassitukāmo na passati. Apica sabbampi pākaṭapāṭihāriyaṁ āvibhāvo nāma, apākaṭapāṭihāriyaṁ tirobhāvo nāma. Tattha pākaṭapāṭihāriye iddhipi paññāyati iddhimāpi. Taṁ yamakapāṭihāriyena dīpetabbaṁ. Apākaṭapāṭihāriye iddhiyeva paññāyati, na iddhimā. Taṁ Mahakasuttena[2] ca Brahmanimantanikasuttena[3] ca dīpetabbaṁ.

Tirokuṭṭanti parakuṭṭaṁ, kuṭṭassa parabhāganti vuttaṁ hoti. Esa nayo **tiropākāratiropabbatesu. Kuṭṭo**ti ca gehabhitti. **Pākāro**ti gehavihāragāmādīnaṁ parikkhepapākāro. **Pabbato**ti paṁsupabbato vā pāsāṇapabbato vā. **Asajjamāno**ti alaggamāno. **Seyyathāpi**

---

1. Saha adhiṭṭhānacittena (Visuddhi 2. 18 piṭṭhe), saha adhiṭṭhānāya (Syā, Ka)
2. Saṁ 2. 480 piṭṭhe.
3. Ma 1. 401 piṭṭhe.

ākāseti ākāse viya. Evaṁ gantukāmena pana ākāsakasiṇaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya kuṭṭaṁvā pākāraṁ vā pabbataṁ vā āvajjitvā kataparikammena "ākāso hotū"ti adhiṭṭhātabbo, ākāsova hoti. Adho otaritukāmassa, uddhaṁ vā ārohitukāmassa susiro hoti, vinivijjhitvā gantukāmassa chiddo. So tattha asajjamāno gacchati. Sace panassa bhikkhuno adhiṭṭhahitvā gacchantassa antarā pabbato vā rukkho vā uṭṭheti, kiṁ puna samāpajjitvā adhiṭṭhātabbanti? Doso natthi. Puna samāpajjitvā adhiṭṭhānaṁ hi upajjhāyassa santike nissayaggahaṇasadisaṁ hoti. Iminā pana bhikkhunā "ākāso hotū"ti adhiṭṭhitattā ākāso hotiyeva. Purimādhiṭṭhānabaleneva cassa antarā añño pabbato vā rukkho vā utumayo uṭṭhahissatīti aṭṭhānametaṁ. Aññena iddhimatānimmite pana paṭhamaṁ nimmānaṁ balavaṁ hoti. Itarena tassa uddhaṁ vā adho vā gantabbaṁ.

Pathaviyāpi ummujjanimujjanti ettha **ummujjan**ti uṭṭhānaṁ, **nimujjan**ti saṁsīdanaṁ, ummujjañca nimujjañca ummujjanimujjaṁ. Evaṁ kattukāmena pana āpokasiṇaṁ samāpajjitvā uṭṭhāya "ettake ṭhāne pathavī udakaṁ hotū"ti paricchinditvā parikammaṁ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbaṁ. Saha adhiṭṭhānā yathāparicchinne ṭhāne pathavī udakameva hoti. So tattha ummujjanimujjaṁ karoti seyyathāpi udake. Na kevalañca ummujjanimujjameva, nhānapānamukhadhovanabhaṇḍakadhovanādīsu yaṁyaṁ icchati, taṁ taṁ karoti. Na kevalañca udakameva karoti, sappitelamadhuphāṇitādīsupi yaṁ yaṁ icchati, taṁ taṁ "idañcidañca ettakaṁ hotū"ti āvajjitvā parikammaṁ katvā adhiṭṭhahantassa yathādhiṭṭhitameva hoti. Uddharitvā bhājanagataṁ karontassa sappi sappiyeva hoti, telādīni telādīniyeva, udakaṁ udakameva. So tattha temitukāmova temeti, na temitukāmo na temeti. Tasseva ca sā pathavī udakaṁ hoti, sesajanassa pathavīyeva. Tattha manussā pattikāpi gacchanti, yānādīhipi gacchanti, kasikammādīnipi karontiyeva. Sace panāyaṁ "tesampi udakaṁ hotū"ti icchati, hotiyeva. Paricchinnakālaṁ pana atikkamitvā yaṁ pakatiyā ghaṭataḷākādīsu udakaṁ, taṁ ṭhapetvā avasesaṁ paricchinnaṭṭhānaṁ pathavīyeva hoti.

Udakepi abhijjamāne gacchatīti ettha yaṁ udakaṁ akkamitvā saṁsīdati, taṁ bhijjamānanti vuccati, viparītaṁ abhijjamānaṁ. Evaṁ gantukāmena pana

pathavīkasiṇaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya “ettake ṭhāne udakaṁ pathavī hotū”ti paricchinditvā parikammaṁ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbaṁ. Saha adhiṭṭhānā yathāparicchinnaṭṭhāne udakaṁ pathavīyeva hoti. So tattha gacchati seyyathāpi pathaviyaṁ. Na kevalañca gacchati, yaṁ yaṁ iriyāpathaṁ icchati, taṁ taṁ kappeti. Na kevalañca pathavimeva karoti, maṇisuvaṇṇapabbatarukkhādīsupi yaṁ yaṁ icchati, taṁ taṁ vuttanayeneva āvajjitvā adhiṭṭhāti, yathādhiṭṭhitameva hoti. Tasseva ca taṁ udakaṁ pathavī hoti, sesajanassa udakameva. Macchakacchapā ca udakakākādayo ca yathāruci vicaranti. Sace panāyaṁ aññesampi manussānaṁ taṁ pathaviṁ kātuṁ icchati, karotiyeva. Yathāparicchinnakālātikkamena pana udakameva hoti.

Ākāsepi pallaṅkena kamatīti antalikkhe samantato ūrubaddhāsanena gacchati. **Pakkhī sakuṇo**ti pakkhehi yutto sakuṇo, na aparipuṇṇapakkho lūnapakkho vā. Tādiso hi ākāse gantuṁ na sakkoti. Evamākāse gantukāmena pana pathavīkasiṇaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya sace nisinno gantumicchati, pallaṅkappamāṇaṁ ṭhānaṁ paricchinditvā parikammaṁ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbaṁ. Sace nipanno gantukāmo hoti, mañcappamāṇaṁ, sace padasā gantukāmo hoti, maggappamāṇanti evaṁ yathānurūpaṁ ṭhānaṁ paricchinditvā vuttanayeneva “pathavī hotū”ti adhiṭṭhātabbaṁ. Saha adhiṭṭhānā pathavīyeva hoti. Ākāse gantukāmena ca bhikkhunā dibbacakkhulābhināpi bhavitabbaṁ. Kasmā? Yasmā antarā utusamuṭṭhānā vāpabbatarukkhādayo honti, nāgasupaṇṇādayo vā usūyantā māpenti, tesaṁ dassanatthaṁ. Te pana disvā kiṁ kātabbanti? Pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya “ākāso hotū”ti parikammaṁ katvā adhiṭṭhātabbaṁ. Apica okāse orohaṇatthampi iminā dibbacakkhulābhinā bhavitabbaṁ. Ayaṁ hi sace anokāse nhānatitthe vā gāmadvāre vā orohati, mahājanassa pākaṭo hoti, tasmā dibbacakkhunā passitvā anokāsaṁ vajjetvā okāse otaratīti.

Imepi candimasūriye evaṁmahiddhike evaṁmahānubhāveti ettha candimasūriyānaṁ dvācattālīsayojanasahassoparicaraṇena mahiddhikatā, tīsu dīpesu ekakkhaṇe ālokakaraṇena mahānubhāvatā veditabbā, evaṁ uparicaraṇa-ālokapharaṇehi vā mahiddhike, teneva mahiddhikattena

mahānubhāve. **Parāmasatī**ti pariggaṇhāti, ekadese vā phusati. **Parimajjatī**ti samantato ādāsatalaṁ viya parimajjati. Ayaṁ panassa iddhi abhiññāpādakajjhānavaseneva ijjhati, natthettha kasiṇasamāpattiniyamo. Svāyaṁ yadi icchati gantvā parāmasituṁ, gantvā parāmasati. Sace pana idheva nisinnako vā nipannako vā parāmasitukāmo hoti, "hatthapāse hotū"ti adhiṭṭhāti. Adhiṭṭhānabalena vaṇṭā muttatālaphalaṁ viya āgantvā hatthapāse ṭhite vā parāmasati, hatthaṁ vā vaḍḍhetvā parāmasati. Hatthaṁ vaḍḍhentassa pana kiṁ upādinnakaṁ vaḍḍhati anupādinnakaṁ vāti? Upādinnakaṁ nissāya anupādinnakaṁ vaḍḍhati. Yo evaṁ katvā na kevalaṁ candimasūriye parāmasati, sace icchati, pādakathalikaṁ katvā pāde ṭhapeti, pīṭhaṁ katvā nisīdati, mañcaṁ katvā nipajjati, apassenaphalakaṁ katvā apassayati. Yathā eko, evaṁ aparopi. Anekesupi hi bhikkhusatasahassesu evaṁ karontesu tesañca ekamekassa tatheva ijjhati. Candimasūriyānañca gamanampi ālokakaraṇampi tatheva hoti. Yathā hi pātisahassesu udakapūresu sabbapātīsu candamaṇḍalāni dissanti, pākatikameva candassa gamanaṁ ālokakaraṇañca hoti, tathūpamametaṁ pāṭihāriyaṁ. **Yāva brahmalokāpi kāyena vasaṁ vattetī**ti brahmalokaṁ paricchedaṁ katvā etthantare anekavidhaṁ abhiññaṁ karonto attano kāyena vasaṁ issariyaṁ vatteti. Vitthāro panettha iddhikathāyaṁ āvibhavissatīti.

Iddhividhañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

51. Sotadhātuvisuddhiñāṇaniddesavaṇṇanā

103. Sotadhātuvisuddhiñāṇaniddese **dūrepi saddānan**ti-ādi dibbasotaṁ uppādetukāmassa ādikammikassa bhikkhuno upāyasandassanatthaṁ vuttaṁ. Tattha **dūrepi saddānaṁ saddanimittan**ti dūre saddānaṁ antare saddaṁ. Saddoyeva hi nimittakaraṇavasena saddanimittaṁ. "Dūre"ti vuttepi pakatisotassa āpāthaṭṭhāneyeva. **oḷārikānan**ti thūlānaṁ. **Sukhumānan**ti aṇūnaṁ. **Saṇhasaṇhānan**ti saṇhatopi saṇhānaṁ, atisaṇhānanti attho. Etena paramasukhumā saddā vuttā honti. Imaṁ ñāṇaṁ uppādetukāmena ādikammikena jhāyinā abhiññāpādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya

parikammasamādhicittena paṭhamataraṁ pakatisotapathe dūre oḷāriko araññe sīhādīnaṁ saddo āvajjitabbo. Vihāre ghaṇḍisaddo[1] bherisaddo saṅkhasaddo sāmaṇeradaharabhikkhūnaṁ sabbathāmena sajjhāyantānaṁ sajjhāyanasaddo pakatikathaṁ kathentānaṁ "kiṁ bhante, kiṁ āvuso"ti-ādisaddo sakuṇasaddo vātasaddo padasaddo pakkuthita-udakassa cicciṭāyanasaddo ātape sussamānatālapaṇṇasaddo kunthakipillikādisaddoti evaṁ sabboḷārikato pabhūti yathākkamena sukhumasukhumasaddā āvajjitabbā.

Evaṁ karontena ca puratthimādīsu dasasu disāsu kamena ekekissā disāya saddanimittaṁ vuttanayena manasi kātabbaṁ. Manasi karontena ca ye saddā pakatisotassa suyyanti, tesu pakatisotamodhāya manodvārikena cittena manasi kātabbaṁ. Tassa te saddā pakaticittassāpi pākaṭā honti, parikammasamādhicittassa pana ativiya pākaṭā honti. Tassevaṁ saddanimittaṁ manasikaroto idāni dibbasotadhātu uppajjissatīti tesu saddesu aññataraṁ ārammaṇaṁ katvā manodvārāvajjanaṁ uppajjati, tasmiṁ niruddhe cattāri pañca vā javanāni javanti. Yesaṁ purimāni tīṇi cattāri vā parikammopacārānulomagotrabhunāmakāni kāmāvacarāni, catutthaṁ pañcamaṁ vā appanācittaṁ rūpāvacaracatutthajjhānikaṁ. Tattha yaṁ tena appanācittena saddhiṁ uppannaṁ ñāṇaṁ, ayaṁ dibbasotadhātu. Taṁ thāmagataṁ karontena "etthantare saddaṁ suṇāmī"ti ekaṅgulamattaṁ paricchinditvā vaḍḍhetabbaṁ, tato dvaṅgulacaturaṅgula-aṭṭhaṅgulavidatthiratana-antogabbhapamukhapāsādapariveṇasaṁghārāmagocaragāmajanapadādivasena yāva cakkavāḷaṁ, tato vā bhiyyopi paricchinditvā paricchinditvā vaḍḍhetabbaṁ. Evaṁ adhigatābhiñño esa pādakajjhānārammaṇena phuṭṭhokāsabbhantaragate sadde puna pādakajjhānaṁ asamāpajjitvāpi abhiññāñāṇena suṇātiyeva. Evaṁ suṇanto ca sacepi yāvabrahmalokā saṅkhabheripaṇavādisaddehi ekakolāhalaṁ hoti, pāṭiyekkaṁ vavatthāpetukāmatāya sati "ayaṁ saṅkhasaddo, ayaṁ bherisaddo"ti vavatthāpetuṁ sakkotiyeva. Abhiññāñāṇena sute sātthake sadde pacchā kāmāvacaracittena atthaṁ jānāti.

---

1. Gaṇḍisaddo (Sī)

Dibbasotaṁ pakatisotavatoyeva uppajjati, no badhirassa. Pacchā pakatisote vinaṭṭhepi dibbasotaṁ na vinassatīti vadanti.

So dibbāya sotadhātuyāti ettha dibbasadisattā dibbā. Devānaṁ hi sucaritakammābhinibbattā pittasemharudhirādīhi apalibuddhā upakkilesavimuttatāya dūrepi ārammaṇasampaṭicchanasamatthā dibbā pasādasotadhātu hoti. Ayañcāpi imassa bhikkhuno vīriyabhāvanābalanibbattā ñāṇasotadhātu tādisāyevāti dibbasadisattā dibbā. Apica dibbavihāravasena paṭiladdhattā, attanā ca dibbavihārasannissitattāpi dibbā, savanaṭṭhena nijjīvaṭṭhena ca sotadhātu, sotadhātukiccakaraṇena ca sotadhātu viyātipi sotadhātu. Tāya dibbāya sotadhātuyā. **Visuddhāyā**ti parisuddhāya nirupakkilesāya. **Atikkantamānusikāyā**ti manussūpacāraṁ atikkamitvā saddasavanena mānusikaṁ maṁsasotadhātuṁ atikkantāya vītivattitvā ṭhitāya. **Ubho sadde suṇātī**ti dve sadde suṇāti. Katame dve? **Dibbe ca mānuse ca,** devānañca manussānañca saddeti vuttaṁ hoti. Etena padesapariyādānaṁ veditabbaṁ. **Ye dūre santike cā**ti ye saddā dūre paracakkavāḷepi, ye ca santike antamaso sadehasannissitapāṇakasaddāpi, te suṇātīti vuttaṁ hoti. Etena nippadesapariyādānaṁ veditabbanti.

Sotadhātuvisuddhiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

52. Cetopariyañāṇaniddesavaṇṇanā

104. Cetopariyañāṇaniddese **so evaṁ pajānātī**ti idāni vattabbaṁ vidhānaṁ upadisati. **Idaṁ rūpaṁ somanassindriyasamuṭṭhitan**ti-ādi ādikammikena jhāyinā paṭipajjitabbaṁ vidhānaṁ. Kathaṁ? Etaṁ hi ñāṇaṁ uppādetukāmena jhāyinā paṭhamaṁ tāva dibbacakkhuñāṇaṁ uppādetabbaṁ. Etaṁ hi dibbacakkhuvasena ijjhati, taṁ etassa parikammaṁ. Tasmā tena bhikkhunā ālokaṁ vaḍḍhetvā dibbena cakkhunā parassa hadayarūpaṁ nissāya vattamānassa lohitassa vaṇṇaṁ passitvā passitvā cittaṁ pariyesitabbaṁ. Taṁ hi lohitaṁ kusalasomanasse vattamāne rattaṁ hoti nigrodhapakkavaṇṇaṁ, akusalasomanasse vattamāne tadeva luḷitaṁ hoti, domanasse vattamāne

kāḷakaṁ hoti jambupakkavaṇṇaṁ luḷitaṁ. Kusalūpekkhāya vattamānāya pasannaṁ hoti tilatelavaṇṇaṁ. Akusalūpekkhāya vattamānāya tadeva lūḷitaṁ hoti. Tasmā tena "idaṁ rūpaṁ somanassindriyasamuṭṭhitaṁ, idaṁ rūpaṁ domanassindriyasamuṭṭhitaṁ, idaṁ rūpaṁ upekkhindriyasamuṭṭhitan"ti parassa hadayalohitavaṇṇaṁ passitvā passitvā cittaṁ pariyesantena cetopariyañāṇaṁ thāmagataṁ kātabbaṁ. Evaṁ thāmagate hi tasmiṁ anukkamena sabbampi kāmāvacarādibhedaṁ cittaṁ pajānāti cittā cittameva saṅkamanto vinā hadayarūpadassanena. Vuttampi cetaṁ Aṭṭhakathāyaṁ—"Āruppe parassa cittaṁ jānitukāmo kassa hadayarūpaṁ passati, kassindriyavikāraṁ oloketīti? Na kassaci. Iddhimato visayo esa, yadidaṁ yattha katthaci cittaṁ āvajjanto soḷasappabhedaṁ cittaṁ jānāti. Akatābhinivesassa pana vasena ayaṁ kathā"ti[1].

Parasattānanti attānaṁ ṭhapetvā sesasattānaṁ. **Parapuggalānan**ti idampi iminā ekatthameva, veneyyavasena pana desanāvilāsena ca byañjanena nānattaṁ kataṁ. **Cetasā ceto paricca pajānātī**ti attano cittena tesaṁ cittaṁ paricchinditvā sarāgādivasena nānappakārato jānāti. **Sarāgaṁ vā**ti-ādīsu vā-saddo samuccayattho. Tattha aṭṭhavidhaṁ lobhasahagatacittaṁ **sarāgaṁ** cittaṁ nāma, avasesaṁ catubhūmakakusalābyākatacittaṁ **vītarāgaṁ** nāma. Dve domanassacittāni dve vicikicchā-uddhaccacittānīti imāni pana cattāri cittāni imasmiṁ duke saṅgahaṁ na gacchanti. Keci pana therā tānipi vītarāgapadena saṅgaṇhanti. Duvidhaṁ pana domanassasahagataṁ cittaṁ **sadosaṁ** cittaṁ nāma, sabbampi catubhūmakaṁ kusalābyākataṁ **vītadosaṁ** nāma. Sesāni dasa akusalacittāni imasmiṁ duke saṅgahaṁ na gacchanti. Keci pana therā tānipi vītadosapadena saṅgaṇhanti. **Samohaṁ vitamohan**ti ettha pana mohekahetukavasena vicikicchā-uddhaccasahagatadvayameva **samohaṁ.** Mohassa pana sabbākusalesu sambhavato dvādasavidhampi akusalaṁ cittaṁ "samohan"ti veditabbaṁ. Avasesaṁ kusalābyākataṁ **vītamohaṁ.** Thinamiddhānugataṁ pana **saṁkhittaṁ,** uddhaccānugataṁ **vikkhittaṁ.** Rūpāvacarārūpāvacaraṁ **mahaggataṁ,** avasesaṁ **amahaggataṁ.** Sabbampi tebhūmakaṁ **sa-uttaraṁ,**

---

1. Visuddhi 2. 39 piṭṭhe.

lokuttaraṁ **anuttaraṁ.** Upacārappattaṁ appanāppattañca **samāhitaṁ,** tadubhayamasampattaṁ **asamāhitaṁ.** Tadaṅgavikkhambhanasamuccheda-paṭippassaddhinissaraṇavimuttippattaṁ **vimuttaṁ,** pañcavidhampi etaṁ vimuttimappattaṁ **avimuttan**ti veditabbaṁ. Iti cetopariyañāṇalābhī bhikkhu soḷasappabhedampi cittaṁ pajānāti. Puthujjanā pana ariyānaṁ maggaphalacittaṁ na jānanti, ariyāpi ca heṭṭhimā heṭṭhimā uparimānaṁ uparimānaṁ maggaphalacittaṁ na jānanti, uparimā uparimā pana heṭṭhimānaṁ heṭṭhimānaṁ cittaṁ jānantīti.

Cetopariyañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

53. Pubbenivāsānussatiñāṇaniddesavaṇṇanā

105. Pubbenivāsānussatiñāṇaniddese **evaṁ pajānātī**ti-ādi catūsu iddhipādesu paribhāvitacittassa pubbenivāsānussatiñāṇaṁ uppādetukāmassa taduppādanavidhānadassanatthaṁ vuttaṁ. Kamato hi paṭiccasamuppādaṁ passitvā viññāṇanāmarūpasaḷāyatanaphassavedanāsaṅkhātaṁ paccuppannaṁ phalasaṅkhepaṁ passati, tassa paccayaṁ purimabhave kammakilesa-saṅkhātaṁ hetusaṅkhepaṁ passati, tassa paccayaṁ purimabhaveyeva phalasaṅkhepaṁ passati, tassa paccayaṁ tatiyabhave hetusaṅkhepaṁ passati. Evaṁ paṭiccasamuppādadassanena jātiparamparaṁ passati. Evaṁ bahūpakāro pubbenivāsānussatiñāṇassa paṭiccasamuppādamanasikāro. Tattha "imasmiṁ sati idaṁ hoti, imassuppādā idaṁ uppajjatī"ti idaṁ paṭiccasamuppādaniddesassa uddesavacanaṁ. Evaṁ tesaṁ aññataravacaneneva atthe siddhe dvidhā vacanaṁ kasmāti ce? Atthanānattasabbhāvato. Kathaṁ? **Imasmiṁ satī**ti imasmiṁ paccaye vijjamāne. Idaṁ sabbapaccayānaṁ sādhāraṇavacanaṁ. **Idaṁ hotī**ti idaṁ paccayuppannaṁ bhavati. Idaṁ sabbapaccayuppannānaṁ sādhāraṇavacanaṁ. Iminā sakalena vacanena ahetukavādo paṭisiddho hoti. Ye hi dhammā paccayasambhavā honti, na paccayābhāvā, te ahetukā nāma na hontīti. **Imassuppādā**ti imassa paccayassa uppādahetu. Idaṁ sabbapaccayānaṁ uppādavantatādīpanavacanaṁ. **Idaṁ uppajjatī**ti idaṁ paccayuppannaṁ uppajjati. Idaṁ sabbapaccayuppannānaṁ tato uppajjamānatādīpanavacanaṁ. Iminā sakalena vacanena sassatāhetukavādo paṭisiddho hoti. Ye hi uppādavanto dhammā, te aniccā. Tasmā satipisahetukatte aniccahetukā ete dhammā na loke niccasammatapakatipurisādihetukāti vuttaṁ hoti.

Yadidanti niddisitabbatthasandassanaṁ. **Avijjāpaccayā saṅkhārā**ti ettha yaṁ paṭicca phalameti, so paccayo. **Paṭiccā**ti na vinā, apaccakkhitvāti attho. **Etī**ti uppajjati ceva pavattati cāti attho. Apica upakārakaṭṭho paccayaṭṭho, avijjā ca sā paccayo cāti avijjāpaccayo. Tasmā avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavantīti yojanā. Evaṁ sambhavanti -saddassa sesapadehipi yojanā kātabbā. Sokādīsu ca socanaṁ **soko.** Paridevanaṁ **paridevo.** Dukkhayatīti **dukkhaṁ.** Uppādaṭṭhitivasena vā dvedhā khanatītipi dukkhaṁ. Dummanassa bhāvo **domanassaṁ.** Bhuso āyāso **upāyāso. Sambhavantī**ti nibbattanti. **Evan**ti niddiṭṭhanayanidassanaṁ. Tena avijjādīheva kāraṇehi, na issaranimmānādīhīti dasseti. **Etassā**ti yathāvuttassa. **Kevalassā**ti asammissassa, sakalassa vā. **Dukkhakkhandhassā**ti dukkhasamūhassa, na sattassa na sukhasubhādīnaṁ. **Samudayo**ti nibbatti. **Hotī**ti sambhavati.

Tattha katamā avijjā? Dukkhe aññāṇaṁ dukkhasamudaye aññāṇaṁ dukkhanirodhe aññāṇaṁ dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya aññāṇaṁ pubbante aññāṇaṁ aparante aññāṇaṁ pubbantāparante aññāṇaṁ idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu aññāṇaṁ. Katame saṅkhārā? Puññābhisaṅkhāro apuññābhisaṅkhāro āneñjābhisaṅkhāro kāyasaṅkhāro vacīsaṅkhāro cittasaṅkhāro. Aṭṭha kāmāvacarakusalacetanā pañca rūpāvacarakusalacetanā puññābhisaṅkhāro, dvādasa akusalacetanā apuññābhisaṅkhāro, catasso arūpāvacarakusalacetanā āneñjābhisaṅkhāro. Kāyasañcetanā kāyasaṅkhāro, vacīsañcetanā vacīsaṅkhāro, manosañcetanā cittasaṅkhāro.

Tattha siyā—kathaṁ panetaṁ jānitabbaṁ "ime saṅkhārā avijjāpaccayā hontī"ti? Avijjābhāve bhāvato. Yassa hi dukkhādīsu avijjāsaṅkhātaṁ aññāṇaṁ appahīnaṁ hoti, so dukkhe tāva pubbantādīsu ca aññāṇena saṁsāradukkhaṁ sukhasaññāya gahetvā tasseva[1] hetubhūte tividhepi saṅkhāre ārabhati. Samudaye aññāṇena dukkhahetubhūtepi taṇhāparikkhāre saṅkhāre sukhahetuto maññamāno ārabhati. Nirodhe pana magge ca aññāṇena dukkhassa anirodhabhūtepi gativisese dukkhanirodhasaññī hutvā nirodhassa ca amaggabhūtesupi yaññāmaratapādīsu

1. Tassa (Syā, Ka, Abhi-Ṭṭha 2. 138 piṭṭhe ca.)

nirodhamaggasaññī hutvā dukkhanirodhaṁ patthayamāno yaññāmaratapādimukhena tividhepi saṅkhāre ārabhati.

Apica so tāya catūsu saccesu appahīnāvijjatāya visesato jātijarārogamaraṇādi-anekādīnavavokiṇṇampi puññaphalasaṅkhātaṁ dukkhaṁ dukkhato ajānanto tassa adhigamāya kāyavacīcittasaṅkhārabhedaṁ puññābhisaṅkhāraṁ ārabhati devaccharakāmako viya marupapātaṁ. Sukhasammatassāpi ca tassa puññaphalassa ante mahāpariḷāhajanikaṁ vipariṇāmadukkhataṁ appassādatañca apassantopi tappaccayaṁ vuttappakārameva puññābhisaṅkhāraṁ ārabhati salabho viya dīpasikhābhinipātaṁ, madhubindugiddho viya ca madhulittasatthadhārālehanaṁ. Kāmūpasevanādīsu ca savipākesu ādīnavaṁ apassanto sukhasaññāya ceva kilesābhibhūtatāya ca dvārattayappavattampi apuññābhisaṅkhāraṁ ārabhati bālo viya gūthakīḷanaṁ, maritukāmo viya ca visakhādanaṁ. Āruppavipākesu cāpi saṅkhāravipariṇāmadukkhataṁ anavabujjhamāno sassatādivipallāsena cittasaṅkhārabhūtaṁ āneñjābhisaṅkhāraṁ ārabhati disāmūḷho viya pisācanagarābhimukhamaggagamanaṁ. Evaṁ yasmā avijjābhāvatova saṅkhārabhāvo, na abhāvato, tasmā jānitabbametaṁ "ime saṅkhārā avijjāpaccayā hontī"ti.

Etthāha—gaṇhāma tāva etaṁ "avijjā saṅkhārānaṁ paccayo"ti. Kiṁ panāyamekāva avijjā saṅkhārānaṁ paccayo, udāhu aññepi paccayā santīti? Kiṁ panettha[1] yadi tāva ekāva, ekakāraṇavādo āpajjati. Atha aññepi santi, "avijjāpaccayā saṅkhārā"ti ekakāraṇaniddeso nupapajjatīti? Na nupapajjati[2]. Kasmā? Yasmā—

> Ekaṁ na ekato idha, nānekamanekatopi no ekaṁ.
> Phalamatthi atthi pana eka-hetuphaladīpane attho.

Bhagavā hi katthaci padhānattā katthaci pākaṭattā katthaci asādhāraṇattā desanāvilāsassa ca veneyyānañca anurūpato ekameva hetuñca phalañca dīpeti. Tasmā ayamidha avijjā vijjamānesupi aññesu vatthārammaṇasahajātadhammādīsu saṅkhārakāraṇesu "assādānupassino

---

1. Kiñcettha (Abhi-Ṭṭha 2. 139 piṭṭhe) 2. Nūpapajjati (Sī), na uppajjati (Syā)

taṇhā pavaḍḍhatī”ti[1] ca, “avijjāsamudayā āsavasamudayo”ti[2] ca vacanato aññesampi taṇhādīnaṁ saṅkhārahetūnaṁ hetūti padhānattā, “avidvā bhikkhave avijjāgato puññābhisaṅkhārampi abhisaṅkharotī”ti pākaṭattā, asādhāraṇattā ca saṅkhārānaṁ hetubhāvena dīpitāti veditabbā. Eteneva ca ekekahetuphaladīpanaparihāravacanena sabbattha ekekahetuphaladīpane payojanaṁ veditabbanti.

Etthāha—evaṁ santepi ekantāniṭṭhaphalāya sāvajjāya avijjāya kathaṁ puññāneñjābhisaṅkhārapaccayattaṁ yujjati? Na hi nimbabījato ucchu uppajjatīti. Kathaṁ na yujjissati? Lokasmiṁ hi—

Viruddho cāviruddho ca, sadisāsadiso tathā.
Dhammānaṁ paccayo siddho, vipākā eva te ca na.

Iti ayaṁ avijjā vipākavasena ekantāniṭṭhaphalā, sabhāvavasena ca sāvajjāpi samānā sabbesampi etesaṁ puññābhisaṅkhārādīnaṁ yathānurūpaṁ ṭhānakiccasabhāvaviruddhāviruddhapaccayavasena sadisāsadisapaccayavasena ca paccayo hotīti veditabbā.

Apica—

Cutūpapāte saṁsāre, saṅkhārānañca lakkhaṇe.
Yo paṭiccasamuppanna-dhammesu ca vimuyhati.

Abhisaṅkharoti so ete, saṅkhāre tividhe yato.
Avijjā paccayo tesaṁ, tividhānaṁ ayaṁ[3] tato.

Yathāpi nāma jaccandho, naro[4] apariṇāyako.
Ekadā yāti maggena, ummaggenāpi ekadā.

Saṁsāre saṁsaraṁ bālo, tathā apariṇāyako.
Karoti ekadā puññaṁ, apuññamapi ekadā.

Yadā ca ñatvā so dhammaṁ, saccāni abhisamessati.
Tadā avijjūpasamā, upasanto carissatīti.

---

1. Saṁ 1. 311 piṭṭhe.
2. Ma 1. 68 piṭṭhe.
3. Tividhānaṁ sayaṁ (Syā), tividhānampi yaṁ (Abhi-Ṭṭha 2. 141 piṭṭhe)
4. Sāmaṁ (Gaṇṭhipade) Abhi-Ṭṭha 2. 142; Visuddhi 2. 177 piṭṭhesu pana passitabbaṁ.

Saṅkhārapaccayā viññāṇanti cha viññāṇakāyā cakkhuviññāṇaṁ sotaviññāṇaṁ ghānaviññāṇaṁ jivhāviññāṇaṁ kāyaviññāṇaṁ manoviññāṇaṁ. Tattha cakkhuviññāṇaṁ kusalavipākaṁ akusalavipākanti duvidhaṁ. Tathā sotaghānajivhākāyaviññāṇāni. Manoviññāṇaṁ dve vipākamanodhātuyo, tisso ahetukamanoviññāṇadhātuyo, aṭṭha sahetukavipākacittāni, pañca rūpāvacarāni, cattāri arūpāvacarānīti bāvīsatividhaṁ. Iti sabbāni bāttiṁsa lokiyavipākaviññāṇāni.

Tattha siyā—kathaṁ panetaṁ jānitabbaṁ "idaṁ vuttappakāraṁ viññāṇaṁ saṅkhārapaccayā hotī"ti? Upacitakammābhāve vipākābhāvato. Vipākaṁ hetaṁ, vipākañca na upacitakammābhāve uppajjati. Yadi uppajjeyya, sabbesaṁ sabbavipākāni uppajjeyyuṁ, na ca uppajjantīti jānitabbametaṁ "saṅkhārapaccayā idaṁ viññāṇaṁ hotī"ti. Sabbameva hi idaṁ pavattipaṭisandhivasena dvedhā pavattati. Tattha dve pañcaviññāṇāni dve manodhātuyo somanassasahagatāhetukamanoviññāṇadhātūti imāni terasa pañcavokārabhave pavattiyaṁyeva pavattanti, sesāni ekūnavīsati tīsu bhavesu yathānurūpaṁ pavattiyampi paṭisandhiyampi pavattanti.

Laddhappaccayamiti dhamma-mattametaṁ bhavantaramupeti.
Nāssa tato saṅkanti, na tato hetuṁ vinā hoti.

Iti hetaṁ laddhappaccayaṁ rūpārūpadhammamattaṁ uppajjamānaṁ bhavantaramupetīti vuccati, na satto, na jīvo. Tassa ca nāpi atītabhavato idha saṅkanti atthi, nāpi tato hetuṁ vinā idha pātubhāvo. Ettha ca purimaṁ cavanato cuti, pacchimaṁ bhavantarādipaṭisandhānato paṭisandhīti vuccati.

Etthāha—nanu evaṁ asaṅkantipātubhāve sati ye imasmiṁ manussattabhāve khandhā, tesaṁ niruddhattā, phalappaccayassa ca kammassa tattha agamanato, aññassa aññato ca taṁ phalaṁ siyā. Upabhuñjake ca asati kassa taṁ phalaṁ siyā. Tasmā na sundaramidaṁ vidhānanti. Tatridaṁ vuccati—

"Santāne yaṁ phalaṁ etaṁ, nāññassa na ca aññato.
Bījānaṁ abhisaṅkhāro, etassatthassa sādhako.

Phalassuppattiyā eva, siddhā bhuñjakasammuti.
Phaluppādena rukkhassa, yathā phalati sammutī"ti.

Yopi vadeyya "evaṁ santepi ete saṅkhārā vijjamānā vā phalassa paccayā siyuṁ avijjamānā vā. Yadi ca vijjamānā, pavattikkhaṇeyeva nesaṁ vipākena bhavitabbaṁ. Athāpi avijjamānā, pavattito pubbe pacchā ca niccaṁ phalāvahā siyun"ti. So evaṁ vattabbo—

"Katattā paccayā ete, na ca niccaṁ phalāvahā.
Pāṭibhogādikaṁ tattha, veditabbaṁ nidassanan"ti.

Viññāṇapaccayā nāmarūpanti idha vedanā saññā saṅkhārakkhandhā nāmaṁ, cattāri ca mahābhūtāni catunnañca mahābhūtānaṁ upādāyarūpaṁ rūpaṁ. Abhāvakagabbhaseyyakānaṁ aṇḍajānañca paṭisandhikkhaṇe vatthudasakaṁ kāyadasakanti vīsati rūpāni, tayo ca arūpino khandhāti ete tevīsati dhammā viññāṇapaccayā nāmarūpanti veditabbā. Sabhāvakānaṁ bhāvadasakaṁ pakkhipitvā tettiṁsa, opapātikasattesu brahmakāyikādīnaṁ paṭisandhikkhaṇe cakkhusotavatthudasakāni jīvitindriyanavakañcāti ekūnacattālīsa rūpāni, tayo ca arūpino khandhāti ete dvācattālīsa dhammā viññāṇapaccayā nāmarūpaṁ. Kāmabhave pana sesa-opapātikānaṁ saṁsedajānaṁ vā sabhāvakaparipuṇṇāyatanānaṁ paṭisandhikkhaṇe cakkhusotaghānajīvhākāyavatthubhāvadasakānīti sattati rūpāni, tayo ca arūpino khandhāti ete tesattati dhammā viññāṇapaccayā nāmarūpaṁ. Esa ukkaṁso. Avakaṁsena pana taṁtaṁdasakavikalānaṁ tassa tassa vasena hāpetvā hāpetvā paṭisandhiyaṁ viññāṇapaccayā nāmarūpasaṅkhā veditabbā. Arūpīnaṁ pana tayova arūpino khandhā, asaññānaṁ rūpato jīvitindriyanavakamevāti. Esa tāva paṭisandhiyaṁ nayo.

Tattha siyā—kathaṁ panetaṁ jānitabbaṁ "paṭisandhināmarūpaṁ viññāṇapaccayā hotī"ti? Suttato yuttito ca. Sutte hi "cittānuparivattino dhammā"ti-ādinā[1] nayena bahudhā vedanādīnaṁ viññāṇapaccayatā siddhā. Yuttito pana—

Cittajena hi rūpena, idha diṭṭhena sijjhati.
Adiṭṭhassāpi rūpassa, viññāṇaṁ paccayo iti.

---

1. Abhi 1. 10 piṭṭhādīsu.

Nāmarūpapaccayā saḷāyatananti nāmaṁ vuttameva. Idha pana rūpaṁ niyamato cattāri bhūtāni cha vatthūni jīvitindriyanti ekādasavidhaṁ. Saḷāyatanaṁ cakkhāyatanaṁ sotāyatanaṁ ghānāyatanaṁ jivhāyatanaṁ kāyāyatanaṁ manāyatanaṁ.

Tattha siyā—kathaṁ panetaṁ jānitabbaṁ "nāmarūpaṁ saḷāyatanassa paccayo"ti? Nāmarūpabhāve bhāvato. Tassa tassa hi nāmassa rūpassa ca bhāve taṁ taṁ āyatanaṁ hoti, na aññāthāti.

Saḷāyatanapaccayā phassoti—

Chaḷeva phassā saṅkhepā, cakkhusamphassa-ādayo.
Viññāṇamiva bāttiṁsa, vitthārena bhavanti te.

Phassapaccayā vedanāti—

Dvārato vedanā vuttā, cakkhusamphassajādikā.
Chaḷeva tā pabhedena, idha bāttiṁsa vedanā.

Vedanāpaccayā taṇhāti—

Rūpataṇhādibhedena, cha taṇhā idha dīpitā.
Ekekā tividhā tattha, pavattākārato matā.

Dukkhī sukhaṁ patthayati, sukhī bhiyyopi icchati.
Upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsitā.

Taṇhāya paccayā tasmā, honti tissopi vedanā.
Vedanāpaccayā taṇhā, iti vuttā Mahesinā.

Taṇhāpaccayā upādānanti cattāri upādānāni kāmupādānaṁ diṭṭhupādānaṁ sīlabbatupādānaṁ attavādupādānaṁ. **Upādānapaccayā bhavo**ti idha kammabhavo adhippeto. Upapattibhavo pana paduddhāravasena vutto. **Bhavapaccayā jātī**ti kammabhavapaccayā paṭisandhikhandhānaṁ pātubhāvo.

Tattha siyā—kataṁ panetaṁ jānitabbaṁ "bhavo jātiyā paccayo"ti ce? Bāhirapaccayasamattepi hīnapaṇītādivisesadassanato. Bāhirānaṁ hi janakajananisukkasoṇitāhārādīnaṁ paccayānaṁ samattepi sattānaṁ yamakānampi sataṁ hīnappaṇītatādiviseso dissati. So ca na ahetuko

sabbadā ca sabbesañca abhāvato, na kammabhavato aññahetuko tadabhinibbattakasattānaṁ ajjhattasantāne aññassa kāraṇassa abhāvatoti kammabhavahetukoyeva. Kammaṁ hi sattānaṁ hīnappaṇītatādivisesassa hetu. Tenāha Bhagavā "kammaṁ satte vibhajati, yadidaṁ hīnappaṇītatāyā"ti[1].

Jātipaccayā jarāmaraṇanti-ādīsu yasmā asati jātiyā jarāmaraṇaṁ nāma sokādayo vā dhammā na honti, jātiyā pana sati jarāmaraṇañceva jarāmaraṇasaṅkhātadukkhadhammaphuṭṭhassa ca bālassa jarāmaraṇābhisambandhā vā tena tena dukkhadhammena phuṭṭhassa anabhisambandhā vā sokādayo ca dhammā honti, tasmā ayaṁ jāti jarāmaraṇassa ceva sokādīnañca paccayo hotīti veditabbā.

So tathābhāvitena cittenāti-ādīsu **pubbenivāsānussatiñāṇāyā**ti etassa ñāṇassa adhigamāya, pattiyāti vuttaṁ hoti. **Anekavihitan**ti anekavidhaṁ nānappakāraṁ, anekehi vā pakārehi pavattitaṁ, saṁvaṇṇitanti attho. **Pubbenivāsan**ti samanantarātītaṁ bhavaṁ ādiṁ katvā tattha tattha nivutthasantānaṁ. **Anussaratī**ti khandhapaṭipāṭivasena cutipaṭisandhivasena vā anugantvā anugantvā sarati. Imaṁ hi pubbenivāsaṁ cha janā anussaranti titthiyā pakatisāvakā mahāsāvakā aggasāvakā Paccekabuddhā Buddhāti. Tattha **titthiyā** cattālīsaṁyeva kappe anussaranti, na tato paraṁ. Kasmā? Dubbalapaññattā. Tesaṁ hi nāmarūpaparicchedavirahitattā dubbalā paññā hoti. **Pakatisāvakā** kappasatampi kappasahassampi anussarantiyeva balavapaññattā. Asīti **mahāsāvakā** satasahassakappe anussaranti. Dve **aggasāvakā** ekamasaṅkheyyaṁ kappasatasahassañca. **Paccekabuddhā** dve asaṅkheyyāni satasahassañca. Ettako hi tesaṁ abhinīhāro. **Buddhānaṁ** pana paricchedo nāma natthi. Titthiyā ca khandhapaṭipāṭimeva saranti, paṭipāṭiṁ muñcitvā cutipaṭisandhivasena sarituṁ na sakkonti. Yathā andhā yaṭṭhiṁ amuñcitvāva gacchanti, evaṁ te khandhapaṭipāṭiṁ amuñcitvāva saranti. Pakatisāvakā khandhapaṭipāṭiyāpi anussaranti, cutipaṭisandhivasenāpi saṅkamanti, tathā asīti mahāsāvakā. Dvinnaṁ pana aggasāvakānaṁ khandhapaṭipāṭikiccaṁ natthi. Ekassa attabhāvassa

---

1. Ma 3. 244 piṭṭhe.

cutiṁ disvā paṭisandhiṁ passanti, puna aparassa cutiṁ disvā paṭisandhinti evaṁ cutipaṭisandhivaseneva saṅkamantā gacchanti, tathāpaccekabuddhā. Buddhānaṁ pana neva khandhapaṭipāṭikiccaṁ, na cutipaṭisandhivasena saṅkamanakiccaṁ atthi. Tesaṁ hi anekāsu kappakoṭīsu heṭṭhā vā upari vā yaṁ yaṁ ṭhānaṁ icchanti, taṁ taṁ pākaṭameva hoti. Tasmā anekāpi kappakoṭiyo saṅkhipitvā yaṁ yaṁ icchanti, tatha tattheva okkamantā sīhokkantavasena gacchanti. Evaṁ gacchantānañca nesaṁ ñāṇaṁ antarantarāsu jātīsu asajjamānaṁ icchiticchitaṭṭhānameva gaṇhāti.

Imesu pana chasu pubbenivāsaṁ anussarantesu titthiyānaṁ pubbenivāsadassanaṁ khajjopanakappabhāsadisaṁ hutvā upaṭṭhāti, pakatisāvakānaṁ dīpappabhāsadisaṁ, mahāsāvakānaṁ ukkāpabhāsadisaṁ, aggasāvakānaṁ osadhitārakāpabhāsadisaṁ, Paccekabuddhānaṁ candappabhāsadisaṁ. Buddhānaṁ rasmisahassapaṭimaṇḍitasaradasūriyamaṇḍalasadisaṁ hutvā upaṭṭhāti. Titthiyānaṁ pubbenivāsānussaraṇaṁ andhānaṁ yaṭṭhikoṭigamanaṁ viya hoti. Pakatisāvakānaṁ daṇḍakasetugamanaṁ viya, mahāsāvakānaṁ jaṅghasetugamanaṁ viya, aggasāvakānaṁ sakaṭasetugamanaṁ viya, Paccekabuddhānaṁ jaṅghamaggagamanaṁ viya, Buddhānaṁ mahāsakaṭamaggagamanaṁ viya hoti. Imasmiṁ pana adhikāre sāvakānaṁ pubbenivāsānussaraṇaṁ adhippetaṁ.

Tasmā evaṁ anussaritukāmena ādikammikena bhikkhunā pacchābhattaṁ piṇḍapātapaṭikkantena rahogatena paṭisallīnena paṭipāṭiyā cattāri jhānāni samāpajjitvā abhiññāpādakajjhānato vuṭṭhāya vuttanayena paṭiccasamuppādaṁ paccavekkhitvā sabbapacchimā nisajjā āvajjitabbā. Tato āsanapaññāpanaṁ senāsanappavesanaṁ pattacīvarapaṭisāmanaṁ bhojanakālo gāmato āgamanakālo gāme piṇḍāya caritakālo gāmaṁ piṇḍāya paviṭṭhakālo vihārato nikkhamanakālo cetiyabodhivandanakālo pattadhovanakālo pattapaṭiggahaṇakālo pattapaṭiggahaṇato yāva mukhadhovanā katakiccaṁ paccūsakāle katakiccaṁ majjhimayāme paṭhamayāme katakiccanti evaṁ paṭilomakkamena sakalaṁ rattindivaṁ katakiccaṁ āvajjitabbaṁ. Ettakaṁ pana pakaticittassapi pākaṭaṁ hoti, parikammasamādhicittassa pana atipākaṭameva. Sace panettha kiñci na pākaṭaṁ hoti, puna pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya āvajjitabbaṁ. Ettakena dīpe jalite viya pākaṭaṁ

hoti. Evaṁ paṭilomakkameneva dutiyadivasepi tatiyacatutthapañcamadivasesupi dasāhepi addhamāsepi māsepi saṁvaccharepi katakiccaṁ āvajjitabbaṁ. Eteneva upāyena dasa vassāni vīsati vassānīti yāva imasmiṁ bhave attano paṭisandhi, tāva āvajjantena purimabhave cutikkhaṇe pavattaṁ nāmarūpaṁ āvajjitabbaṁ. Pahoti hi paṇḍito bhikkhu paṭhamavāreneva paṭisandhiṁ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpaṁ ārammaṇaṁ kātuṁ. Yasmā pana purimabhave nāmarūpaṁ asesaṁ niruddhaṁ, idha aññaṁ uppannaṁ, tasmā taṁ ṭhānaṁ āhundarikaṁ andhatamamiva hoti sududdasaṁ duppaññena. Tenāpi "na sakkomahaṁ paṭisandhiṁ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpārammaṇaṁ kātun"ti dhuranikkhepo na kātabbo. Tadeva pana pādakajjhānaṁ punappunaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya vuṭṭhāya taṁ ṭhānaṁ āvajjitabbaṁ.

Evaṁ karonto hi seyyathāpi nāma balavā puriso kūṭāgārakaṇṇikatthāya mahārukkhaṁ chindanto sākhāpalāsacchedanamatteneva pharasudhārāya vipannāya mahārukkhaṁ chindituṁ asakkontopi dhuranikkhepaṁ akatvāva kammārasālaṁ gantvā tikhiṇaṁ pharasuṁ kārāpetvā puna āgantvā chindeyya, puna vipannāya ca punapi tatheva kāretvā chindeyya, so evaṁ chindanto chinnassa chinnassa puna chettabbābhāvato achinnassa ca chedanato nacirasseva mahārukkhaṁ pāteyya, evameva pādakajjhānā vuṭṭhāya pubbe āvajjitaṁ anāvajjitvā paṭisandhimeva āvajjanto taṁ nacirasseva paṭisandhiṁ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpaṁ ārammaṇaṁ kareyyāti. Tattha pacchimanisajjato pabhuti yāva paṭisandhito ārammaṇaṁ katvā pavattaṁ ñāṇaṁ pubbenivāsañāṇaṁ nāma na hoti, taṁ pana parikammasamādhiñāṇaṁ nāma hoti. "Atītaṁsañāṇan"tipetaṁ eke vadanti. Taṁ atītaṁsañāṇassa rūpāvacarattā rūpāvacaraṁ sandhāya vacanaṁ na yujjati. Yadā panassa bhikkhuno paṭisandhiṁ atikkamma cutikkhaṇe pavattaṁ nāmarūpaṁ ārammaṇaṁ katvā manodvārāvajjanaṁ uppajjitvā pubbe vuttanayena appanācittaṁ uppajjati, tadāssa tena cittena sampayuttaṁ ñāṇaṁ pubbenivāsānussatiñāṇaṁ nāma. Tena ñāṇena sampayuttāya satiyā pubbenivāsaṁ anussarati.

Tattha **seyyathidan**ti āraddhappakāradassanatthe nipāto. Teneva yvāyaṁ pubbenivāso āraddho, tassa pakārappabhedaṁ dassento **ekampi jātin**ti-ādimāha. Tattha **ekampi jātin**ti ekampi paṭisandhimūlaṁ

cutipariyosānaṁ ekabhavapariyāpannaṁ khandhasantānaṁ. Esa nayo **dvepi jātiyo**ti-ādīsu. **Anekepi saṁvaṭṭakappe**ti-ādīsu pana parihāyamāno kappo saṁvaṭṭakappo tadā sabbesaṁ brahmaloke sannipatanato. Vaḍḍhamāno kappo vivaṭṭakappo tadā brahmalokato sattānaṁ vivaṭṭanato. Tattha saṁvaṭṭena saṁvaṭṭaṭṭhāyī gahito hoti taṁmūlakattā. Vivaṭṭena ca vivaṭṭaṭṭhāyī. Evaṁ hi sati "cattārimāni bhikkhave kappassa asaṅkhyeyyāni. Katamāni cattāri, yadā bhikkhave kappo saṁvaṭṭati, taṁ na sukaraṁ saṅkhātuṁ. Yadā bhikkhave kappo saṁvaṭṭo tiṭṭhati -pa-. Yadā bhikkhave kappo vivaṭṭati -pa-. Yadā bhikkhave kappo vivaṭṭo tiṭṭhati, taṁ na sukaraṁ saṅkhātun"ti[1] vuttāni cattāri asaṅkheyyāni pariggahitāni honti.

Tattha tayo saṁvaṭṭā tejosaṁvaṭṭo āposaṁvaṭṭo vāyosaṁvaṭṭoti. Tisso saṁvaṭṭasīmā Ābhassarā Subhakiṇhā Vehapphalāti. Yadā kappo tejena saṁvaṭṭati, Ābhassarato heṭṭhā agginā ḍayhati. Yadā āpena saṁvaṭṭati, Subhakiṇhato heṭṭhā udakena vilīyati. Yadā vāyunā saṁvaṭṭati, Vehapphalato heṭṭhā vātena viddhaṁsīyati. Vitthārato pana sadāpi ekaṁ Buddhakkhettaṁ vinassati. Buddhakkhettaṁ nāma tividhaṁ hoti jātikkhettaṁ āṇākkhettaṁ visayakkhettañca. Tattha **jātikkhettaṁ** dasasahassacakkavāḷapariyantaṁ hoti, yaṁ Tathāgatassa paṭisandhigahaṇādīsu kampati. **Āṇākkhettaṁ** koṭisatasahassacakkavāḷapariyantaṁ, yattha Ratanaparittaṁ Khandhaparittaṁ Dhajaggaparittaṁ Āṭānāṭiyaparittaṁ Moraparittanti imesaṁ parittānaṁ ānubhāvo vattati. **Visayakkhettaṁ** anantamaparimāṇaṁ, yaṁ "yāvatā vā pana ākaṅkheyyā"ti[2] vuttaṁ. Tattha yaṁ yaṁ Tathāgato ākaṅkhati, taṁ taṁ jānāti. Evametesu tīsu Buddhakkhettesu ekaṁ āṇākkhettaṁ vinassati, tasmiṁ pana vinassante jātikkhettaṁ vinaṭṭhameva hoti, vinassantañca ekatova vinassati, saṇṭhahantañca ekatova saṇṭhahati.

Tassevaṁ vināso ca saṇṭhahanañca veditabbaṁ—yasmiṁ samaye kappo agginā nassati, āditova kappavināsakamahāmegho vuṭṭhahitvā koṭisatasahassacakkavāḷe ekaṁ mahāvassaṁ vassati. Manussā tuṭṭhā sabbabījāni nīharitvā vapanti. Sassesu pana gokhāyitakamattesu jātesu

1. Aṁ 1. 460 piṭṭhe. 2. Aṁ 1. 229 piṭṭhe.

gadrabharavaṁ ravanto ekabindumattampi na vassati, tadā pacchinnaṁ pacchinnameva vassaṁ hoti. Vassūpajīvino sattā kamena brahmaloke nibbattanti, pupphaphalūpajīviniyo[1] ca devatā. Evaṁ dīghe addhāne vītivatte tattha tattha udakaṁ parikkhayaṁ gacchati, athānukkamena macchakacchapāpi kālaṁ katvā brahmaloke nibbattanti, nerayikasattāpi. Tattha "nerayikā sattamasūriyapātubhāve vinassantī"ti eke. Jhānaṁ vinā natthi brahmaloke nibbatti, etesañca keci dubbhikkhapīḷitā, keci abhabbā jhānādhigamāya, te kathaṁ tattha nibbattantīti? Devaloke paṭiladdhajjhānavasena. Tadā hi "vassasatasahassassa accayena kappavuṭṭhānaṁ bhavissatī"ti lokabyūhā nāma kāmāvacaradevā muttasirā vikiṇṇakesā rudamukhā assūni hatthehi puñchamānā rattavatthanivatthā ativiya virūpavesadhārino hutvā manussapathe vicarantā evaṁ ārocenti "mārisā mārisā ito vassasatasahassassa accayena kappavuṭṭhānaṁ bhavissati, ayaṁ loko vinassissati, mahāsamuddopi ussussissati, ayañca mahāpathavī Sineru ca pabbatarājā uddayhissanti vinassissanti, yāva brahmalokā lokavināso bhavissati, mettaṁ mārisā bhāvetha, karuṇaṁ, muditaṁ, upekkhaṁ mārisā bhāvetha, mātaraṁ upaṭṭhahatha, pitaraṁ upaṭṭhahatha, kule jeṭṭhāpacāyino hothā"ti. Tesaṁ vacanaṁ sutvā yebhuyyena manussā ca bhummā devā ca saṁvegajātā aññamaññaṁ muducittā hutvā mettādīni puññāni karitvā devaloke nibbattanti. Tattha dibbasudhābhojanaṁ bhuñjitvā vāyokasiṇe parikammaṁ katvā jhānaṁ paṭilabhanti. Tadaññe pana aparapariyavedanīyena kammena devaloke nibbattanti. Aparapariyavedanīyakammarahito hi saṁsāre saṁsaranto nāma satto natthi. Tepi tattha tatheva jhānaṁ paṭilabhanti. Evaṁ devaloke paṭiladdhajjhānavasena sabbepi brahmaloke nibbattantīti.

Vassūpacchedato pana uddhaṁ dīghassa addhuno accayena dutiyo sūriyo pātubhavati, tasmiṁ pātubhūte neva rattiparicchedo, na divāparicchedo paññāyati. Eko sūriyo udeti, eko atthaṁ gacchati, avicchinnasūriyasantāpova loko hoti. Yathā ca pakatisūriye

1. Puññaphalūpajīviniyo (Sī, Syā), Gaṇṭhipade pana passitabbaṁ.

Suriyadevaputto hoti, evaṁ kappavināsakasūriye natthi. Tattha pakatisūriye vattamāne ākāse valāhakāpi dhūmasikhāpi caranti. Kappavināsakasūriye vattamāne vigatadhūmavalāhakaṁ ādāsamaṇḍalaṁ viya nimmalaṁ nabhaṁ hoti. Ṭhapetvā pañca mahānadiyo sesakunnadī-ādīsu udakaṁ sussati.

Tatopi dīghassa addhuno accayena tatiyo sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā mahānadiyopi sussanti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena catuttho sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā Himavati mahānadīnaṁ pabhavā "Sīhapapātano Haṁsapātano Kaṇṇamuṇḍako Rathakāradaho Anotattadaho Chaddantadaho Kuṇāladaho"ti ime satta mahāsarā sussanti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena pañcamo sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā anupubbena mahāsamudde aṅgulipabbatemanamattampi udakaṁ na saṇṭhāti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena chaṭṭho sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā sakalacakkavāḷaṁ ekadhūmaṁ hoti pariyādinnasinehaṁ dhūmena. Yathā cidaṁ, evaṁ koṭisatasahassacakkavāḷānipi.

Tatopi dighassa addhuno accayena sattamo sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā sakalacakkavāḷaṁ ekajālaṁ hoti saddhiṁ koṭisatasahassacakkavāḷehi. Yojanasatikādibhedāni Sinerukūṭānipi palujjitvā ākāseyeva antaradhāyanti. Sā aggijālā uṭṭhahitvā Cātumahārājike gaṇhāti. Tattha kanakavimānaratanavimānamaṇivimānāni jhāpetvā Tāvatiṁsabhavanaṁ gaṇhāti. Eteneva upāyena yāva paṭhamajjhānabhūmiṁ gaṇhāti. Tattha tayopi brahmaloke jhāpetvā Ābhassare āhacca tiṭṭhati. Sā yāva aṇumattampi saṅkhāragataṁ atthi, tāva na nibbāyati. Sabbasaṅkhāraparikkhayā pana sappitelajhāpanaggisikhā viya chārikampi anavasesetvā nibbāyati. Heṭṭhā-ākāsena saha upari-ākāso eko hoti mahandhakāro.

Atha dīghassa addhuno accayena mahāmegho uṭṭhahitvā paṭhamaṁ sukhumaṁ sukhumaṁ vassati. Anupubbena kumudanāḷayaṭṭhimusalatālakkhandhādippamāṇāhi

dhārāhi vassanto koṭisatasahassacakkavāḷesu sabbaṁ daḍḍhaṭṭhānaṁ pūretvā antaradhāyati. Taṁ udakaṁ heṭṭhā ca tiriyañca vāto samuṭṭhahitvā ghanaṁ karoti parivaṭumaṁ paduminipatthe udakabindusadisaṁ. Kathaṁ tāva mahantaṁ udakarāsiṁ ghanaṁ karotīti ce? Vivarasampadānato. Taṁ hissa tahiṁ tahiṁ vivaraṁ deti. Taṁ evaṁ vātena sampiṇḍiyamānaṁ ghanaṁ kariyamānaṁ parikkhayamānaṁ anupubbena heṭṭhā otarati. Otiṇṇe otiṇṇe udake brahmalokaṭṭhāne brahmalokā, upari catukāmāvacaradevalokaṭṭhāne ca devalokā pātubhavanti. Purimapathaviṭṭhānaṁ otiṇṇe pana balavavātā uppajjanti. Te taṁ pihitadvāre dhamakaraṇe ṭhita-udakamiva nirussāsaṁ[1] katvā rumbhanti. Madhurodakaṁ parikkhayaṁ gacchamānaṁ upari rasapathaviṁ samuṭṭhāpeti. Sā vaṇṇasampannā ceva hoti gandharasasampannā ca nirudakapāyāsassa upari paṭalaṁ viya. Tadā ca Ābhassarabrahmaloke paṭhamatarābhinibbattā sattā āyukkhayā vā puññakkhayā vā tato cavitvā idhūpapajjanti. Te honti sayaṁpabhā antalikkhacarā. Te **Aggaññasutte**[2] vuttanayena taṁ rasapathaviṁ sāyitvā taṇhābhibhūtā āluppakārakaṁ paribhuñjituṁ upakkamanti.

Atha tesaṁ sayaṁpabhā antaradhāyati, andhakāro hoti. Te andhakāraṁ disvā bhāyanti. Tato nesaṁ bhayaṁ nāsetvā sūrabhāvaṁ janayantaṁ paripuṇṇapaññāsayojanaṁ sūriyamaṇḍalaṁ pātubhavati. Te taṁ disvā "ālokaṁ paṭilabhimhā"ti haṭṭhatuṭṭhā hutvā "amhākaṁ bhītānaṁ bhayaṁ nāsetvā sūrabhāvaṁ janayanto uṭṭhito, tasmā sūriyo hotū"ti sūriyotvevassa nāmaṁ karonti. Atha sūriye divasaṁ ālokaṁ katvā atthaṅgate "yampi ālokaṁ labhimha, sopi no naṭṭho"ti puna bhītā honti, tesaṁ evaṁ hoti "sādhu vatassa sace aññaṁ ālokaṁ labheyyāmā"ti. Tesaṁ cittaṁ ñatvā viya ekūnapaññāsayojanaṁ candamaṇḍalaṁ pātubhavati. Te taṁ disvā bhiyyoso mattāya haṭṭhatuṭṭhā hutvā "amhākaṁ chandaṁ ñatvā viya uṭṭhito, tasmā cando hotū"ti candotvevassa nāmaṁ karonti.

Evaṁ candimasūriyesu pātubhūtesu nakkhattāni tārakarūpāni pātubhavanti. Tato pabhuti rattindivā paññāyanti anukkamena ca māsaddhamāsa-utusaṁvaccharā. Candimasūriyānaṁ pana pātubhūtadivaseyeva Sinerucakkavāḷahimavantapabbatā

---

1. Nirassāsaṁ (Syā, Visuddhi 2. 47 piṭṭhe ca) 2. Dī 3. 70 piṭṭhe.

pātubhavanti. Te ca kho apubbaṁ acarimaṁ phagguṇapuṇṇamadivaseyeva pātubhavanti. Kathaṁ? Yathā nāma kaṅgubhatte paccamāne ekappahāreneva pubbuḷakā[1] uṭṭhahanti, eke padesā thūpathūpā honti eke ninnaninnā eke samasamā, evamevaṁ thūpathūpaṭṭhāne pabbatā honti ninnaninnaṭṭhāne samuddā samasamaṭṭhāne dīpāti.

Atha tesaṁ sattānaṁ rasapathaviṁ paribhuñjantānaṁ kamena ekacce vaṇṇavanto, ekacce dubbaṇṇā honti. Tattha vaṇṇavanto dubbaṇṇe atimaññanti. Tesaṁ atimānapaccayā sā rasapathavī antaradhāyati, bhūmipappaṭako pātubhavati. Atha tesaṁ teneva nayena sopi antaradhāyati, padālatā[2] pātubhavati. Teneva nayena sāpi antaradhāyati, akaṭṭhapāko sāli pātubhavati akaṇo athuso suddho sugandho taṇḍulapphalo. Tato nesaṁ bhājanāni uppajjanti. Te sāliṁ bhājane ṭhapetvā pāsāṇapiṭṭhiyaṁ ṭhapenti. Sayameva jālāsikhā uṭṭhahitvā taṁ pacati. So hoti odano sumanajātipupphasadiso. Na tassa sūpena vā byañjanena vā karaṇīyaṁ atthi, yaṁyaṁrasaṁ bhuñjitukāmā honti, taṁtaṁrassova hoti. Tesaṁ taṁ oḷārikaṁ āhāraṁ āharayataṁ tato pabhuti muttakarīsaṁ sañjāyati. Atha nesaṁ tassa nikkhamanatthāya vaṇamukhāni pabhijjanti. Purisassa purisabhāvo, itthiyā itthibhāvo pātubhavati. Tatra sudaṁ itthī purisaṁ, puriso ca itthiṁ ativelaṁ upanijjhāyati. Tesaṁ ativelaṁ upanijjhāyanapaccayā kāmapariḷāho uppajjati. Tato methunaṁ dhammaṁ paṭisevanti. Te asaddhammapaṭisevanapaccayā viññūhi garahiyamānā viheṭhiyamānā tassa asaddhammassa paṭicchādanahetu agārāni karonti. Te agāraṁ ajjhāvasamānā anukkamena aññatarassa alasajātikassa sattassa diṭṭhānugatiṁ āpajjantā sannidhiṁ karonti. Tato pabhuti kaṇopi thusopi taṇḍulaṁ pariyonandhati, lāyitaṭṭhānampi na paṭivirūhati, te sannipatitvā anutthunanti "pāpakā vata bho dhammā sattesu pātubhūtā, mayaṁ hi pubbe manomayā ahumhā"ti **Aggaññasutte**[3] vuttanayena vitthāretabbaṁ. Tato mariyādaṁ ṭhapenti.

Atha aññataro satto aññassa bhāgaṁ adinnaṁ ādiyati. Taṁ dvikkhattuṁ paribhāsitvā tatiyavāre pāṇileḍḍudaṇḍehi paharanti. Te evaṁ

---

1. Pubbulakā (Sī) 2. Badālatā (Sī) 3. Dī 3. 75 piṭṭhe.

adinnādānagarahamusāvādadaṇḍādānesu uppannesu sannipatitvā cintayanti "yaṁnūna mayaṁ ekaṁ sattaṁ sammanneyyāma, yo no sammā khīyitabbaṁ khīyeyya, garahitabbaṁ garaheyya, pabbājetabbaṁ pabbājeyya. Mayaṁ panassa sālīnaṁ bhāgaṁ anupadassamā"ti. Evaṁ katasanniṭṭhānesu pana sattesu imasmiṁ tāva kappe ayameva Bhagavā bodhisattabhūto tena samayena tesu sattesu abhirūpataro ca dassanīyataro ca mahesakkhataro ca buddhisampanno paṭibalo niggahapaggahaṁ kātuṁ. Te taṁ upasaṅkamitvā yācitvā sammanniṁsu. So "tena mahājanena sammatoti **mahāsammato,** khettānaṁ adhipatīti **khattiyo,** dhammena samena pare rañjetīti **rājā"ti** tīhi nāmehi paññāyittha. Yaṁ hi loke acchariyaṭṭhānaṁ, bodhisattova tattha ādipurisoti. Evaṁ bodhisattaṁ ādiṁ katvā khattiyamaṇḍale saṇṭhite anupubbena brahmaṇādayopi vaṇṇā saṇṭhahiṁsu. Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva jālūpacchedo, idamekamasaṅkheyyaṁ **saṁvaṭṭo**ti vuccati. Kappavināsakajālūpacchedato yāva koṭisatasahassacakkavāḷaparipūrako sampattimahāmegho, idaṁ dutiyamasaṅkheyyaṁ **saṁvaṭṭaṭṭhāyī**ti vuccati. Sampattimahāmeghato yāva candimasūriyapātubhāvo, idaṁ tatiyamasaṅkheyyaṁ **vivaṭṭo**ti vuccati. Candimasūriyapātubhāvato yāva puna kappavināsakamahāmegho, idaṁ catutthamasaṅkheyyaṁ **vivaṭṭaṭṭhāyī**ti vuccati. Imāni cattāri asaṅkheyyāni eko mahākappo hoti. Evaṁ tāva agginā vināso ca saṇṭhahanañca veditabbaṁ.

Yasmiṁ pana samaye kappo udakena nassati, āditova kappavināsakamahāmegho uṭṭhahitvāti pubbe vuttanayeneva vitthāretabbaṁ. Ayaṁ pana viseso—yathā tattha dutiyo sūriyo, evamidha kappavināsako khārūdakamahāmegho uṭṭhāti. So ādito sukhumaṁ sukhumaṁ vassanto anukkamena mahādhārāhi koṭisatasahassacakkavāḷānaṁ[1] pūrento vassati. Khārūdakena phuṭṭhaphuṭṭhā pathavīpabbatādayo vilīyanti. Udakaṁ samantato vātehi dhārīyati. Pathavito yāva dutiyajjhānabhūmiṁ udakaṁ gaṇhāti, tattha tayopi brahmaloke vilīyāpetvā Subhakiṇhe āhacca tiṭṭhati. Taṁ yāva aṇumattampi saṅkhāragataṁ atthi, tāva na vūpasammati.

1. ...cakkavāḷaṁ (Sī)

Udakānugataṁ pana sabbasaṅkhāragataṁ abhibhavitvā sahasā vūpasammati, antaradhānaṁ gacchati. Heṭṭhā-ākāsena saha upari-ākāso eko hoti mahandhakāroti sabbaṁ vuttasadisaṁ. Kevalaṁ panidha Ābhassarabrahmalokaṁ ādiṁ katvā loko pātubhavati. Subhakiṇhato ca cavitvā Ābhassaraṭṭhānādīsu sattā nibbattanti. Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva kappavināsakakhārūdakūpacchedo, idamekaṁ asaṅkheyyaṁ. Udakūpacchedato yāva sampattimahāmegho, idaṁ dutiyamasaṅkheyyaṁ. Sampattimahāmeghato -pa-. Imāni cattāri asaṅkheyyāni eko mahākappo hoti. Evaṁ udakena vināso ca saṇṭhahanañca veditabbaṁ.

Yasmiṁ pana samaye kappo vātena vinassati, āditova kappavināsakamahāmegho vuṭṭhahitvāti pubbe vuttanayeneva vitthāretabbaṁ. Ayaṁ pana viseso—yathā tattha dutiyasūriyo, evamidha kappavināsanatthaṁ vāto samuṭṭhāti. So paṭhamaṁ thūlarajaṁ uṭṭhāpeti, tato saṇharajaṁ sukhumavālikaṁ thūlavālikaṁ sakkharapāsāṇādayoti yāva kūṭāgāramatte pāsāṇe visamaṭṭhāne ṭhitamahārukkhe ca uṭṭhāpeti. Te pathavito nabhamuggatā na puna patanti, tattheva cuṇṇavicuṇṇā hutvā abhāvaṁ gacchanti. Athānukkamena heṭṭhāmahāpathaviyā vāto samuṭṭhahitvā pathaviṁ parivattetvā uddhaṁ mūlaṁ katvā ākāse khipati. Yojanasatappamāṇā pathavippadesā dviyojanatiyojanacatuyojanapañcayojanasatappamāṇāpi bhijjitvā vātavegukkhittā ākāseyeva cuṇṇavicuṇṇā hutvā abhāvaṁ gacchanti. Cakkavāḷapabbatampi Sinerupabbatampi vāto ukkhipitvā ākāse khipati. Te aññamaññaṁ abhihantvā cuṇṇavicuṇṇā hutvā vinassanti. Eteneva upāyena bhūmaṭṭhakavimānāni ca ākāsaṭṭhakavimānāni ca vināsento cha kāmāvacaradevaloke vināsetvā koṭisatasahassacakkavāḷāni vināseti. Tattha cakkavāḷā cakkavāḷehi, Himavantā Himavantehi, Sinerū Sinerūhi aññamaññaṁ samāgantvā[1] cuṇṇavicuṇṇā hutvā vinassanti. Pathavito yāva tatiyajjhānabhūmiṁ vāto gaṇhāti, tattha tayo brahmaloke vināsetvā Vehapphale āhacca tiṭṭhati. Evaṁ sabbasaṅkhāragataṁ vināsetvā sayampi vinassati. Heṭṭhā-ākāsena saha upari-ākāso eko hoti mahandhakāroti sabbaṁ vuttasadisaṁ. Idha

1. Samāhatā (Sī, Syā)

pana Subhakiṇhabrahmalokaṁ ādiṁ katvā loko pātubhavati. Vehapphalato ca cavitvā Subhakiṇhaṭṭhānādīsu sattā nibbattanti. Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva kappavināsakavātūpacchedo, idamekaṁ asaṅkheyyaṁ. Vātūpacchedato yāva sampattimahāmegho, idaṁ dutiyamasaṅkheyyaṁ -pa-. Imāni cattāri asaṅkheyyāni eko mahākappo hoti. Evaṁ vātena vināso ca saṇṭhahanañca veditabbaṁ.

Kiṁ kāraṇā evaṁ loko vinassati? Akusalamūlakāraṇā. Akusalamūlesu hi ussannesu evaṁ loko vinassati. So ca kho rāge ussannatare agginā vinassati, dose ussannatare udakena vinassati. Keci pana "dose ussannatare agginā, rāge udakenā"ti vadanti. Mohe ussannatare vātena vinassati. Evaṁ vinassantopi ca nirantarameva satta vāre agginā nassati, aṭṭhame vāre udakena. Puna satta vāre agginā, aṭṭhame vāre udakenāti evaṁ aṭṭhame aṭṭhame vāre vinassanto sattakkhattuṁ udakena vinassitvā puna satta vāre agginā nassati. Ettāvatā tesaṭṭhi kappā atītā honti. Etthantare udakena nassanavāraṁ sampattampi paṭibāhitvā laddhokāso vāto paripuṇṇacatusaṭṭhikappāyuke Subhakiṇhe viddhaṁsento lokaṁ vināseti.

Pubbenivāsaṁ anussarantopi ca kappānussaraṇako bhikkhu etesu kappesu anekepi saṁvaṭṭakappe anekepi vivaṭṭakappe anekepi saṁvaṭṭavivaṭṭakappe anussarati. **Saṁvaṭṭakappe vivaṭṭakappe**ti ca kappassa aḍḍhaṁ gahetvā vuttaṁ. **Saṁvaṭṭavivaṭṭakappe**ti sakalakappaṁ gahetvā vuttaṁ. Kathaṁ anussaratīti ce? **Amutrāsi**nti-ādinā nayena. Tattha **amutrāsi**nti amumhi saṁvaṭṭakappe ahaṁ amumhi bhave vā yoniyā vā gatiyā vā viññāṇaṭṭhitiyā vā sattāvāse vā sattanikāye vā āsiṁ. **Evaṁnāmo**ti Tisso vā Phusso vā. **Evaṁgotto**ti Kaccāno vā Kassapo vā. Idamassa atītabhave attano nāmagottānussaraṇavasena vuttaṁ. Sace pana tasmiṁ kāle attano vaṇṇasampattiṁ vā lūkhapaṇītajīvikabhāvaṁ vā sukhadukkhabahulataṁ vā appāyukadīghāyukabhāvaṁ vā anussaritukāmo, hoti tampi anussaratiyeva. Tenāha "evaṁvaṇṇo -pa- evamāyupariyanto"ti. Tattha **evaṁvaṇṇo**ti odāto vā sāmo vā. **Evamāhāro**ti sālimaṁsodanāhāro vā pavattaphalabhojano vā. **Evaṁsukhadukkhappaṭisaṁvedī**ti

anekappakārena kāyikacetasikānaṁ sāmisanirāmisādippabhedānaṁ vā sukhadukkhānaṁ paṭisaṁvedī. **Evamāyupariyanto**ti evaṁ vassasataparimāṇāyupariyanto vā caturāsītikappasatasahassāyupariyanto vā.

So tato cuto amutra udapādinti so ahaṁ tato bhavato yonito gatito viññāṇaṭṭhitito sattāvāsato sattanikāyato vā cuto puna amukasmiṁ nāma bhave yoniyā gatiyā viññāṇaṭṭhitiyā sattāvāse sattanikāye vā udapādiṁ. **Tatrāpāsin**ti atha tatrāpi bhave yoniyā gatiyā viññāṇaṭṭhitiyā sattāvāse sattanikāye vā puna ahosiṁ. **Evaṁnāmo**ti-ādi vuttanayameva. Apica yasmā **amutrāsin**ti idaṁ anupubbena ārohantassa yāvaticchakaṁ[1] anussaraṇaṁ, **so tato cuto**ti paṭinivattantassa paccavekkhaṇaṁ, tasmā **idhūpapanno**ti imissā idhūpapattiyā anantaramevassa upapattiṭṭhānaṁ sandhāya **amutra udapādin**ti idaṁ vuttanti veditabbaṁ. **Tatrāpāsin**ti evamādi panassa tatra imissā upapattiyā anantare upapattiṭṭhāne nāmagottādīnaṁ anussaraṇadassanatthaṁ vuttaṁ. **So tato cuto idhūpapanno**ti svāhaṁ tato anantarūpapattiṭṭhānato cuto idha amukasmiṁ nāma khattiyakule vā brahmaṇakule vā nibbattoti. **Itī**ti evaṁ. **Sākāraṁ sa-uddesan**ti nāmagottavasena sa-uddesaṁ, vaṇṇādivasena sākāraṁ. Nāmagottena hi satto Tisso Phusso Kassapoti uddisīyati, vaṇṇādīhi sāmo odātoti nānattato paññāyati. Tasmā nāmagottaṁ uddeso, itare ākārāti.

Pubbenivāsānussatiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

54. Dibbacakkhuñāṇaniddesavaṇṇanā

106. Dibbacakkhuñāṇaniddese **ālokasaññaṁ manasi karotī**ti divā vā rattiṁ vā sūriyajoticandamaṇi-ālokaṁ ālokoti manasi karoti. Evaṁ manasikaronto ca ālokoti saññaṁ manasi pavattanato "ālokasaññaṁ manasi karotī"ti vuccati. **Divāsaññaṁ adhiṭṭhātī**ti evaṁ ālokasaññaṁ manasikaritvā divāti saññaṁ ṭhapeti.

---

1. Yāvadicchakaṁ (Visuddhi 2. 53; Vi-Ṭṭha 1. 129 piṭṭhesu.)

Yathā divā tathā rattinti yathā divā āloko diṭṭho, tatheva rattimpi manasi karoti. **Yathā rattiṁ tathā divā**ti yathā rattiṁ āloko diṭṭho, tatheva divāpi manasi karoti. **Iti vivaṭena cetasā**ti evaṁ apihitena cittena. **Apariyonaddhenā**ti samantato anaddhena. **Sappabhāsaṁ cittaṁ bhāvetī**ti sa-obhāsaṁ cittaṁ vaḍḍheti. Etena dibbacakkhussa parikammālokārammaṇaṁ cittaṁ kathitaṁ. Ālokakasiṇārammaṇaṁ catutthajjhānameva vā sandhāya vuttaṁ. Tassevaṁ bhāvayato obhāsajātaṁ cittaṁ hoti vigatandhakārāvaraṇaṁ. Tena hi dibbacakkhuṁ uppādetukāmena ādikammikena kulaputtena imissāyeva Pāḷiyā anusārena kasiṇārammaṇaṁ abhiññāpādakajjhānaṁ sabbākārena abhinīhārakkhamaṁ katvā "tejokasiṇaṁ odātakasiṇaṁ ālokakasiṇan"ti imesu tīsu kasiṇesu aññataraṁ āsannaṁ kātabbaṁ, upacārajjhānagocaraṁ katvā vaḍḍhetvā ṭhapetabbaṁ, na tattha appanā uppādetabbāti adhippāyo. Sace hi uppādeti, pādakajjhānanissayaṁ hoti, na parikammanissayaṁ. Imesu ca pana tīsu ālokakasiṇaṁyeva seṭṭhataraṁ, tadanulomena pana itaraṁ kasiṇadvayampi vuttaṁ. Tasmā ālokakasiṇaṁ itaresaṁ vā aññataraṁ ārammaṇaṁ katvā cattāri jhānāni uppādetvā puna upacārabhūmiyaṁyeva ṭhatvā kasiṇaṁ vaḍḍhetabbaṁ. Vaḍḍhitavaḍḍhitaṭṭhānassa antoyeva rūpagataṁ passitabbaṁ. Rūpagataṁ passato panassa tena byāpārena parikammacittena ālokapharaṇaṁ akubbato parikammassa vāro atikkamati, tato āloko antaradhāyati, tasmiṁ antarahite rūpagatampi na dissati. Athānena punappunaṁ pādakajjhānameva pavisitvā tato vuṭṭhāya āloko pharitabbo. Evaṁ anukkamena āloko thāmagato hotīti. "Ettha āloko hotū"ti yatthakaṁ ṭhānaṁ paricchindati, tattha āloko tiṭṭhatiyeva. Divasampi nisīditvā passato rūpadassanaṁ[1] hoti. Tattha yadā tassa bhikkhuno maṁsacakkhussa anāpāthagataṁ antokucchigataṁ hadayavatthunissitaṁ heṭṭhāpathavītalanissitaṁ tirokuṭṭapabbatapākāragataṁ paracakkavāḷagatanti idaṁ rūpaṁ ñāṇacakkhussa āpāthaṁ āgacchati, maṁsacakkhunā dissamānaṁ viya hoti, tadā dibbacakkhu uppannaṁ hoti. Tadeva cettha rūpadassanasamatthaṁ, na pubbabhāgacittāni.

1. Rūpadassanaṁ viya (Syā), rūpadassanampissa (Ka)

Tatrāyaṁ dibbacakkhuno uppattikkamo—vuttappakārametaṁ rūpamārammaṇaṁ katvā manodvārāvajjane uppajjitvā niruddhe tadeva rūpamārammaṇaṁ katvā cattāri pañca vā javanāni uppajjantīti pubbe vuttanayeneva veditabbaṁ. Idaṁ pana ñāṇaṁ "sattānaṁ cutūpapāte ñāṇan"tipi "dibbacakkhuñāṇan"tipi vuccati. Taṁ panetaṁ puthujjanassa paripantho hoti. So hi "yattha yattha āloko hotū"ti adhiṭṭhāti, taṁ taṁ pathavīsamuddapabbate vinivijjhitvāpi ekālokaṁ hoti. Athassa tattha bhayānakāni yakkharakkhasādirūpāni passato bhayaṁ uppajjati. Tena cittavikkhepaṁ patvā jhānavibbhantako hoti. Tasmā rūpadassane appamattena bhavitabbaṁ.

Sattānaṁ cutūpapātañāṇāyāti sattānaṁ cutiyā ca upapāte ca ñāṇāya. Yena ñāṇena sattānaṁ cuti ca upapāto ca ñāyati, tadatthaṁ dibbacakkhuñāṇatthanti vuttaṁ hoti. **Dibbena cakkhunā**ti vuttatthameve. **Visuddhenā**ti cutūpapātadassanena diṭṭhivisuddhihetuttā visuddhaṁ. Yo hi cutimattameva passati, na upapātaṁ, so ucchedadiṭṭhiṁ gaṇhāti. Yo upapātameva passati, na cutiṁ, so navasattapātubhāvadiṭṭhiṁ gaṇhāti. Yo pana tadubhayaṁ passati, so yasmā duvidhampi taṁ diṭṭhigatamativattati, tasmāssa taṁ dassanaṁ diṭṭhivisuddhihetu hoti. Ubhayañcetaṁ Buddhaputtā passanti. Tena vuttaṁ "cutūpapātadassanena diṭṭhivisuddhihetuttā visuddhan"ti. Manussūpacāraṁ atikkamitvā rūpadassanena **atikkantamānusakaṁ,** mānusakaṁ vā maṁsacakkhuṁ atikkantattā atikkantamānusakaṁ. Tena dibbena cakkhunā visuddhena atikkantamānusakena.

Satte passatīti manussānaṁ maṁsacakkhunā viya satte oloketi. **Cavamāne upapajjamāne**ti ettha cutikkhaṇe upapattikkhaṇe vā dibbacakkhunā daṭṭhuṁ na sakkā, ye pana āsannacutikā idāni cavissanti, te **cavamānā.** Ye ca gahitapaṭisandhikā sampatinibbattā vā[1], te **upapajjamānā**ti adhippetā. Te evarūpe cavamāne ca upapajjamāne ca passatīti dasseti. **Hīne**ti mohanissandayuttattā hīnānaṁ jātikulabhogādīnaṁ vasena hīḷite ohīḷite oññāte avaññāte. **Paṇīte**ti amohanissandayuttattā tabbiparīte. **Suvaṇṇe**ti adosanissandayuttattā iṭṭhakantamanāpavaṇṇayutte. **Dubbaṇṇe**ti dosanissandayuttattā aniṭṭhākantāmanāpavaṇṇayutte,

1. Sampatinibbattā (Sī), sampatinibbattāva (Visuddhi 2. 54 piṭṭhe)

anabhirūpe virūpetipi attho. **Sugate**ti sugatigate, alobhanissandayuttattā vā aḍḍhe mahaddhane. **Duggate**ti duggatigate, lobhanissandayuttattā vā dalidde appannapāne. **Yathākammūpage**ti yaṁ yaṁ kammaṁ upacitaṁ, tena tena upagate. Tattha purimehi "cavamāne"ti-ādīhi dibbacakkhukiccaṁ vuttaṁ, iminā pana padena yathākammūpagañāṇakiccaṁ.

Tassa ca ñāṇassa ayamuppattikkamo—idha bhikkhu heṭṭhānirayābhimukhaṁ ālokaṁ vaḍḍhetvā nerayike satte passati mahādukkhamanubhavamāne, taṁ dassanaṁ dibbacakkhukiccameva. So evaṁ manasi karoti "kiṁnu kho kammaṁ katvā ime sattā etaṁ dukkhamanubhavantī"ti. Athassa "idaṁ nāma katvā"ti taṁkammārammaṇaṁ ñāṇamuppajjati. Tathā uparidevalokābhimukhaṁ ālokaṁ vaḍḍhetvā Nandanavanamissakavanaphārusakavanādīsu satte passati mahāsampattiṁ anubhavamāne, tampi dassanaṁ dibbacakkhukiccameva. So evaṁ manasi karoti "kiṁ nu kho kammaṁ katvā ime sattā etaṁ sampattiṁ anubhavantī"ti. Athassa "idaṁ nāma katvā"ti taṁkammārammaṇaṁ ñāṇamuppajjati. Idaṁ yathākammūpagañāṇaṁ nāma. Imassa visuṁ parikammaṁ nāma natthi. Yathā cimassa, evaṁ anāgataṁsañāṇassāpi. Dibbacakkhupādakāneva hi imāni dibbacakkhunā saheva ijjhanti.

Ime vata bhontoti-ādīsu **ime**ti dibbacakkhunā diṭṭhānaṁ nidassanavacanaṁ. **Vatā**ti anulomavacanatthe nipāto. **Bhonto**ti bhavanto. Duṭṭhucaritaṁ, duṭṭhaṁ vā caritaṁ kilesapūtikattāti duccaritaṁ, kāyena duccaritaṁ, kāyato vā uppannaṁ duccaritanti **kāyaduccaritaṁ.** Itaresupi eseva nayo. **Samannāgatā**ti samaṅgībhūtā. **Ariyānaṁ upavādakā**ti Buddhapaccekabuddhasāvakānaṁ ariyānaṁ antamaso gihisotāpannānampi anatthakāmā hutvā antimavatthunā vā guṇaparidhaṁsanena vā upavādakā, akkosakā garahakāti vuttaṁ hoti. Tattha "natthi imesaṁ samaṇadhammo, assamaṇā ete"ti vadanto antimavatthunā upavadati, "natthi imesaṁ jhānaṁ vā vimokkho vā maggo vā phalaṁ vā"ti-ādīni vadanto guṇaparidhaṁsanena upavadatīti veditabbo. So ca jānaṁ vā upavadeyya ajānaṁ vā, ubhayathāpi ariyūpavādova hoti. Bhāriyaṁ kammaṁ ānantariyasadisaṁ saggāvaraṇaṁ maggāvaraṇañca, satekicchaṁ pana hoti. Tasmā yo ariyaṁ upavadati, tena gantvā sace attanā vuḍḍhataro hoti, ukkuṭikaṁ nisīditvā "ahaṁ

āyasmantaṁ idañcidañca avacaṁ, taṁ me khamāhī”ti khamāpetabbo. Sace navakataro hoti, vanditvā ukkuṭikaṁ nisīditvā añjaliṁ paggahetvā “ahaṁ bhante tumhe idañcidañca avacaṁ, taṁ me khamathā”ti khamāpetabbo. Sace disāpakkanto hoti, sayaṁ vā gantvā saddhivihārikādike vā pesetvā khamāpetabbo. Sace nāpi gantuṁ na pesetuṁ sakkā hoti, ye tasmiṁ vihāre bhikkhū vasanti, tesaṁ santikaṁ gantvā sace navakatarā honti, ukkuṭikaṁ nisīditvā, sace vuḍḍhatarā, vuḍḍhe vuttanayeneva paṭipajjitvā “ahaṁ bhante asukaṁ nāma āyasmantaṁ idañcidañca avacaṁ, khamatu me so āyasmā”ti vatvā khamāpetabbo. Sammukhā akkhamantepi etadeva kātabbaṁ. Sace ekacārikabhikkhu hoti, neva tassa vasanaṭṭhānaṁ, na gataṭṭhānaṁ paññāyati, ekassa paṇḍitassa bhikkhuno santikaṁ gantvā “ahaṁ bhante asukaṁ nāma āyasmantaṁ idañcidañca avacaṁ, taṁ me anussarato vippaṭisāro hoti, kiṁ karomī”ti vattabbaṁ. So vakkhati “tumhe mā cintayittha, thero tumhākaṁ khamati, cittaṁ vūpasamethā”ti. Tenāpi ariyassa gatadisābhimukhena añjaliṁ paggahetvā “khamathā”ti vattabbaṁ. Yadi so parinibbuto hoti, parinibbutamañcaṭṭhānaṁ gantvā yāva sivathikaṁ gantvāpi khamāpetabbaṁ. Evaṁ kate neva saggāvaraṇaṁ, na maggāvaraṇaṁ hoti, pākatikameva hotīti.

Micchādiṭṭhikāti viparītadassanā. **Micchādiṭṭhikammasamādānā**ti micchādiṭṭhivasena sammādinnanānāvidhakammā, ye ca micchādiṭṭhimūlakesu kāyakammādīsu aññepi samādapenti. Ettha ca vacīduccaritaggahaṇeneva ariyūpavāde, manoduccaritaggahaṇena ca micchādiṭṭhiyā saṅgahitāyapi imesaṁ dvinnaṁ puna vacanaṁ mahāsāvajjabhāvadassanatthanti veditabbaṁ. Mahāsāvajjo hi ariyūpavādo ānantariyasadisattā. Vuttampi cetaṁ “seyyathāpi Sāriputta bhikkhu sīlasampanno samādhisampanno paññāsampanno diṭṭheva dhamme aññaṁ ārādheyya, evaṁsampadamidaṁ Sāriputta vadāmi taṁ vācaṁ appahāya taṁ cittaṁ appahāya taṁ diṭṭhiṁ appaṭinissajjitvā yathābhataṁ nikkhitto, evaṁ niraye”ti[1]. Micchādiṭṭhito ca mahāsāvajjataraṁ nāma aññaṁ natthi. Yathāha “nāhaṁ bhikkhave aññaṁ ekadhammampi samanupassāmi, yaṁ evaṁ mahāsāvajjaṁ, yathayidaṁ bhikkhave micchādiṭṭhi, micchādiṭṭhiparamāni bhikkhave vajjānī”ti[2].

---

1. Ma 1. 102 piṭṭhe.
2. Aṁ 1. 35 piṭṭhe.

Kāyassa bhedāti upādinnakkhandhapariccāgā. **Paraṁ maraṇā**ti tadanantaraṁ abhinibbattikkhandhaggahaṇe[1]. Atha vā **kāyassa bhedā**ti jīvitindriyassupacchedā. **Paraṁ maraṇā**ti cuticittato uddhaṁ. **Apāyan**ti-evamādi sabbaṁ nirayavevacanameva. Nirayo hi saggamokkhahetubhūtā puññasammatā ayā apetattā, sukhānaṁ vā āyassa abhāvā apāyo. Dukkhassa gati paṭisaraṇanti **duggati,** dosabahulatāya vā duṭṭhena kammunā nibbattā gati duggati. Vivasā nipatanti tattha dukkaṭakārinoti **vinipāto,** vinassantā vā ettha patanti sambhijjamānaṅgapaccaṅgātipi vinipāto. Natthi ettha assādasaññito ayoti **nirayo.**

Atha vā apāyaggahaṇena tiracchānayoniṁ dīpeti. Tiracchānayoni hi apāyo sugatito apetattā, na duggati mahesakkhānaṁ nāgarājādīnaṁ sambhavato. Duggatiggahaṇena pettivisayaṁ. So hi apāyo ceva duggati ca sugatito apetattā dukkhassa ca gatibhūtattā, na tu vinipāto asurasadisaṁ avinipatitattā[2]. Vinipātaggahaṇena asurakāyaṁ. So hi yathāvuttena atthena apāyo ceva duggati ca sabbasamussayehi ca vinipatitattā vinipātoti vuccati. Nirayaggahaṇena Avīci-ādimanekappakāraṁ nirayamevāti. **Upapannā**ti upagatā, tattha abhinibbattāti adhippāyo. Vuttavipariyāyena sukkapakkho veditabbo.

Ayaṁ pana viseso—tattha sugatiggahaṇena manussagatipi saṅgayhati, saggaggahaṇena devagatiyeva. Tattha sundarā gatīti **sugati.** Rūpādīhi visayehi suṭṭhu aggoti **saggo.** So sabbopi lujjanapalujjanaṭṭhena **loko**ti ayaṁ vacanattho. Iti "dibbena cakkhunā"ti-ādi sabbaṁ nigamanavacanaṁ. Evaṁ dibbena cakkhunā passatīti ayamettha saṅkhepatthoti.
Dibbacakkhuñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Imesu pañcasu ñāṇesu **iddhividhañāṇaṁ** parittamahaggata-atītānāgatapaccuppanna-ajjhattabahiddhārammaṇavasena sattasu ārammaṇesu pavattati. **Sotadhātuvisuddhiñāṇaṁ** parittapaccuppanna-ajjhattabahiddhārammaṇavasena catūsu ārammaṇesu pavattati. **Cetopariyañāṇaṁ** parittamahaggata-appamāṇamagga-atītānāgatapaccuppannabahiddhārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati.

---

1. Abhinibbattikhandhakkhaṇe (Sī) 2. Avinipātattā (Ka)

Pubbenivāsānussatiñāṇaṁ Parittamahaggata-appamāṇamagga-atīta-ajjhattabahiddhānavattabbārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati. **Dibbacakkhuñāṇaṁ** parittapaccuppanna-ajjhattabahiddhārammaṇavasena catūsu ārammaṇesu pavattati. **Yathākammūpagañāṇaṁ** parittamahaggata-atīta-ajjhattabahiddhārammaṇavasena pañcasu ārammaṇesu pavattati. **Anāgataṁsañāṇaṁ** parittamahaggata-appamāṇamagga-anāgata-ajjhattabahiddhānavattabbārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattatīti.

Pañcañāṇapakiṇṇakaṁ niṭṭhitaṁ.

---

55. Āsavakkhayañāṇaniddesavaṇṇanā

107. Āsavakkhayañāṇaniddese **anaññātaññassāmītindriyā**dīni vuttatthāni. **Kati ṭhānāni gacchatī**ti ekekassa uppattiṭṭhānaniyamanatthaṁ pucchā. **Ekaṁ ṭhānaṁ gacchatī**ti ekasmiṁ ṭhāne uppajjatīti vuttaṁ hoti. Uppatti-okāsaṭṭhānaṁ hi tiṭṭhati etthāti ṭhānanti vuccati. **Cha ṭhānānī**ti cha maggaphalakkhaṇe. Indriyānaṁ anaññātaññassāmītindriyādīsu tīsu ekekameva adhikaṁ hotīti dassanatthaṁ **saddhindriyaṁ adhimokkhaparivāraṁ hotī**ti-ādi vuttaṁ. Yathā "saddhindriyassa adhimokkhaṭṭho"ti-ādīsu[1] adhimokkhādayo saddhindriyādīnaṁ kiccavasena vuttā, evamidhāpi "adhimokkhaparivāraṁ hotī"ti saddhindriyaṁ adhimokkhatthena parivāraṁ hotīti vuttaṁ hoti. Esa nayo sesesupi. **Parivāran**ti ca liṅgavipallāso kato. **Paññindriyan**ti anaññātaññassāmītindriyameva pajānanasabhāvadassanatthaṁ visuṁ katvā vuttaṁ. Abhidhammepi[2] hi paññāya kiccavisesadassanatthaṁ maggakkhaṇe ca phalakkhaṇe ca ekāva paññā aṭṭhadhā vibhattā. **Abhisandanaparivāran**ti nhāniyacuṇṇānaṁ udakaṁ viya cittacetasikānaṁ sinehanakiccena parivāraṁ hoti. Idaṁ somanassasampayuttamaggavaseneva vuttaṁ. Upekkhāsampayuttamagge pana somanassindriyaṭṭhāne upekkhindriyaṁ daṭṭhabbaṁ. Taṁ pana sampayuttānaṁ nāti-upabrūhanaparivāranti gahetabbaṁ. **Pavattasantatādhipateyyaparivāran**ti pavattā santati pavattasantati, vattamānasantānanti attho. Adhipatibhāvo ādhipateyyaṁ, pavattasantatiyā ādhipateyyaṁ pavattasantatādhipateyyaṁ. Vattamānajīvitindriyassa uparipavattiyā ca paccayattā pubbāparavasena pavattasantatiyā adhipatibhāvena anaññātaññassāmītindriyassa parivāraṁ hoti.

---

1. Khu 9. 17 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 128 piṭṭhe.

Sotāpattimaggakkhaṇe jātā dhammāti-ādi sabbesaṁ maggasampayuttakānaṁ vaṇṇabhaṇanatthaṁ vuttaṁ. Tattha **maggakkhaṇe jātā**ti maggasamuṭṭhitā eva, na aññe. Yasmā pana maggasamuṭṭhitampi rūpaṁ kusalādināmaṁ na labhati, tasmā taṁ apanento **ṭhapetvā cittasamuṭṭhānaṁ rūpan**ti āha. Sabbeva hi te dhammā kucchitānaṁ salanādīhi atthehi **kusalā.** Te ārammaṇaṁ katvā pavattamānā natthi etesaṁ āsavāti **anāsavā.** Vaṭṭamūlaṁ chindantā nibbānaṁ ārammaṇaṁ katvā vaṭṭato niyyantīti **niyyānikā.** Kusalākusalasaṅkhātā cayā apetattā apacayasaṅkhātaṁ nibbānaṁ ārammaṇaṁ katvā pavattanato apacayaṁ gacchantīti **apacayagāmino,** pavattaṁ apacinantā viddhaṁsentā gacchantītipi apacayagāmino. Loke apariyāpannabhāvena lokato uttarā uttiṇṇāti **lokuttarā.** Nibbānaṁ ārammaṇaṁ etesanti **nibbānārammaṇā.**

Imāni aṭṭhindriyānīti-ādi pubbe vuttaparivārabhāvassa ca tena sahagatādibhāvassa ca ādivutta-ākārānañca dīpanatthaṁ vuttaṁ. Tattha **aṭṭhindriyānī**ti pubbe vuttanayena paññindriyena saha aṭṭha. **Sahajātaparivārā**ti aṭṭhasu ekekena saha itare itare satta sahajātā hutvā tassa sahajātaparivārā honti. Tatheva aññaṁ aññassa aññaṁ aññassāti evaṁ **aññamaññaparivārā** honti. Tatheva aññamaññaṁ **nissayaparivārā sampayuttaparivārā** ca honti. **Sahagatā**ti tena anaññātaññassāmītindriyena saha ekuppādādibhāvaṁ gatā. **Sahajātā**ti teneva saha jātā. **Saṁsaṭṭhā**ti teneva saha missitā. **Sampayuttā**ti teneva samaṁ ekuppādādipakārehi yuttā. **Tevā**ti te eva aṭṭha indriyadhammā. **Tassā**ti anaññātaññassāmītindriyassa. **Ākārā**ti parivārakoṭṭhāsā.

Phalakkhaṇe jātā dhammā sabbeva abyākatā hontīti rūpassapi abyākatattā cittasamuṭṭhānarūpena saha vuttā. Maggasseva kusalattā niyyānikattā apacayagāmittā ca phalakkhaṇe "kusalā"ti ca "niyyānikā"ti ca "apacayagāmino"ti ca na vuttaṁ. **Itī**ti-ādi vuttappakāranigamanaṁ. Tattha **aṭṭhaṭṭhakānī**ti aṭṭhasu maggaphalesu ekekassa aṭṭhakassa vasena aṭṭha indriya-aṭṭhakāni. **Catusaṭṭhi hontī**ti catusaṭṭhi ākārā honti. **Āsavā**ti-ādi heṭṭhā vuttatthameva. Idha

arahattamaggavajjheyeva āsave avatvā sesamaggattayavajjhānampi vacanaṁ āsavakkhayavacanasāmaññamattena vuttanti veditabbaṁ. Arahattamaggañāṇameva hi keci āsave asesetvā āsavānaṁ khepanato "khaye ñāṇan"ti vuccati. Tasmāyeva ca arahāyeva khīṇāsavoti vuccatīti.

Āsavakkhayañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

56-63. Saccañāṇacatukkadvayaniddesavaṇṇanā

108-109. Saccañāṇacatukkadvayaniddese **dukkhassa pīḷanaṭṭho**ti-ādīni vuttatthāneva. **Maggasamaṅgissa ñāṇaṁ dukkhepetaṁ ñāṇan**ti-ādi anantaracatukke viya ekābhisamayavasena vuttaṁ. Duvidhaṁ hi saccañāṇaṁ lokiyaṁ lokuttarañca. Lokikaṁ duvidhaṁ anubodhañāṇaṁ paccavekkhaṇañāṇañca. **Anubodhañāṇaṁ** ādikammikassa anussavādivasena nirodhe magge ca pavattati, dukkhe samudaye ca ārammaṇakaraṇavasena. **Paccavekkhaṇañāṇaṁ** paṭividdhasaccassa catūsupi saccesu ārammaṇakaraṇavasena. Lokuttaraṁ paṭivedhañāṇaṁ nirodhamārammaṇaṁ katvā kiccato cattāri saccāni paṭivijjhati. Yathāha "yo bhikkhave dukkhaṁ passati, dukkhasamudayampi so passati, dukkhanirodhampi passati, dukkhanirodhagāminiṁ paṭipadampi passatī"ti[1] sabbaṁ vattabbaṁ. Idhāpi iminā vārena idameva vuttaṁ. Taṁ pana lokuttarampi "dukkhe ñāṇan"ti-ādīni nāmāni labhatīti dassanatthaṁ vuttaṁ. Idha pana lokikañāṇameva adhippetaṁ. Tasmāyeva ca **tattha katamaṁ dukkhe ñāṇan**ti-ādimāha.

Tattha **dukkhaṁ ārabbhā**ti dukkhasaccaṁ ālambitvā, ārammaṇaṁ katvāti attho. **Paññā**ti-ādīsu tassa tassa atthassa pākaṭakaraṇasaṅkhātena paññāpanaṭṭhena **paññā,** tena tena vā aniccādinā pakārena dhamme jānātītipi paññā. Idamassā sabhāvapadaṁ. Pajānanākāro **pajānanā.** Aniccādīni vicinātīti **vicayo. Pavicayo**ti upasaggena padaṁ vaḍḍhitaṁ, pakārena vicayoti attho. Catusaccadhammaṁ vicinātīti **dhammavicayo.** Aniccādīnaṁ sammā lakkhaṇavasena **sallakkhaṇā.** Sā eva upasagganānattena

---

1. Saṁ 3. 382 piṭṭhe.

upalakkhaṇā paccupalakkhaṇāti vuttā. Bhusaṁ lakkhaṇā te te aniccādidhamme paṭicca upalakkhaṇāti attho. Paṇḍitabhāvo **paṇḍiccaṁ.** Kusalabhāvo **kosallaṁ.** Nipuṇabhāvo **nepuññaṁ.** Aniccādīnaṁ vibhāvanavasena[1] **vebhabyā.** Aniccādīnaṁ cintanakavasena **cintā,** yassa uppajjati, taṁ aniccādīni cintāpetītipi cintā. Aniccādīni upaparikkhatīti **upaparikkhā. Bhūrī**ti pathavī. Ayampi saṇhaṭṭhena vitthataṭṭhena ca bhūrī viyāti bhūrī. Atha vā paññāyeva bhūte atthe ramatīti bhūrīti vuccati. Asani viya siluccaye kilese medhati hiṁsatīti **medhā,** khippaṁ gahaṇadhāraṇaṭṭhena vā medhā. Yassa uppajjati, taṁ attahitapaṭipattiyaṁ[2] sampayuttadhamme ca yāthāvalakkhaṇapaṭivedhe parinetīti[3] **pariṇāyikā.** Dhamme aniccādivasena vividhā passatīti **vipassanā.** Sammā pakārehi aniccādīni jānātīti sampajāno, tassa bhāvo **sampajaññaṁ.** Uppathapaṭipanne sindhave vīthi-āropanatthaṁ patodo viya uppathe dhāvanakaṁ kūṭacittaṁ vīthi-āropanatthaṁ vijjhatīti patodo viya **patodo.**

Dassanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ karotīti indriyaṁ, paññāsaṅkhāraṁ indriyaṁ **paññindriyaṁ.** Kiṁ vuttaṁ hoti? Nayidaṁ "purisassa indriyaṁ purisindriyan"ti-ādi viya paññāya indriyaṁ paññindriyaṁ, atha kho paññā eva indriyaṁ paññindriyanti vuttaṁ hoti. Avijjāya na kampatīti **paññābalaṁ.** Kilesacchedanaṭṭhena paññāva satthaṁ **paññāsatthaṁ.** Accuggataṭṭhenapaññāva pāsādo **paññāpāsādo.** Ālokanaṭṭhena paññāva āloko **paññā-āloko.** Obhāsanaṭṭhena paññāva obhāso **paññā-obhāso.** Pajjotanaṭṭhena paññāva pajjoto **paññāpajjoto.** Paññavato hi ekapallaṅkena nisinnassa dasasahassilokadhātu ekālokā ekobhāsā ekapajjotā hoti. Tenetaṁ vuttaṁ. Imesu pana tīsu padesu ekapadenāpi etasmiṁ atthe siddhe yāni panetāni Bhagavatā "cattārome bhikkhave ālokā. Katame cattāro, candāloko sūriyāloko aggāloko paññāloko. Ime kho bhikkhave cattāro ālokā. Etadaggaṁ bhikkhave imesaṁ catunnaṁ ālokānaṁ yadidaṁ paññāloko". Tathā

---

1. Vibhāvanabhāvavasena (Gaṇṭhipade)
2. Sattahitapaṭipattiyaṁ (Sī, Syā, Ka) Abhi-Ṭṭha 1. 192 piṭṭhe pana passitabbaṁ.
3. Pariṇāmetīti (Sabbattha) Abhi-Ṭṭha 1. 192 piṭṭhe pana passitabbaṁ.

"cattārome bhikkhave obhāsā. Cattārome bhikkhave pajjotā"ti[1] sattānaṁ ajjhāsayavasena suttāni desitāni. Tadanurūpeneva idhāpi therena desanā katā. Attho hi anekehi ākārehi vibhajjamāno suvibhatto hoti, aññathā ca añño bujjhati, aññathā aññoti. Ratikaraṇaṭṭhena pana ratidāyakaṭṭhena ratijanakaṭṭhena cittīkataṭṭhena dullabhapātubhāvaṭṭhena atulaṭṭhena anomasattaparibhogaṭṭhena ca paññāva ratanaṁ **paññāratanaṁ.**

Na tena sattā muyhanti, sayaṁ vā ārammaṇe na muyhatīti **amoho. Dhammavicaya**padaṁ vuttatthameva. Kasmā panetaṁ puna vuttanti? Amohassa mohapaṭipakkhabhāvadīpanatthaṁ. Tenetaṁ dīpeti "yvāyaṁ amoho, so na kevalaṁ mohato añño dhammo, mohassa pana paṭipakkho dhammavicayasaṅkhāto amoho nāma idha adhippeto"ti. **Sammādiṭṭhī**ti yāthāvaniyyānikakusaladiṭṭhi. "Tattha katamaṁ dukkhasamudaye ñāṇaṁ, tattha katamaṁ dukkhanirodhe ñāṇaṁ, tattha katamaṁ dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇan"ti pucchāvacanāni saṅkhepavasena vuttānīti.

Saccañāṇacatukkadvayaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

64-67. Suddhikapaṭisambhidāñāṇaniddesavaṇṇanā

110. Suddhikapaṭisambhidāñāṇaniddese imesaṁ ñāṇānaṁ pabhedābhāvatoyeva heṭṭhā viya pabhedaṁ adassetvāyeva **atthesu ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā**ti-ādi vuttaṁ. paññāpabhedābhāvepi attanā paṭividdhacatusaccadhammamattavasena nānattasabbhāvato **atthanānatte paññā atthapaṭisambhide ñāṇan**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **nānatte**ti atthādīnaṁ anekabhāve. **Vavatthāne**ti atthādīnaṁ nicchayane. **Sallakkhaṇe**ti atthādīnaṁ sammādassane. **Upalakkhaṇe**ti atthādīnaṁ bhusaṁdassane. **Pabhede**ti atthādīnaṁ nānābhede. **Pabhāvane**ti atthādīnaṁ pākaṭīkaraṇena uppādane. **Jotane**ti atthādīnaṁ dīpane. **Virocane**ti atthādīnaṁ vividhā dīpane. **Pakāsane**ti atthādīnaṁ

---

1. Aṁ 1. 456, 457 piṭṭhesu.

pabhāsane. “Nānatte”ti mūlapadaṁ katvā sabbasādhāraṇavasena vuttaṁ. “Vavatthāne”ti sotāpannassa vasena, “sallakkhaṇe upalakkhaṇe”ti sakadāgāmissa vasena, “pabhede pabhāvane”ti anāgāmissa vasena, “jotane virocane pakāsane”ti arahato vasena vuttanti evampettha yojanā kātabbāti.

Suddhikapaṭisambhidāñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti Saddhammappakāsiniyā

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamo bhāgo.

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamabhāge

Saṁvaṇṇitapadānaṁ anukkamaṇikā

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamabhāge

Lakkhitabbānaṁ anukkamaṇikā

Padānukkamo — Piṭṭhaṅkā

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamabhāge

Nāmānaṁ anukkamaṇikā

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamabhāge

Nānāpāṭhā

Paṭhamo mūlapāṭho, Sī = Sīhaḷapotthakaṁ, Syā = Syāmapotthakaṁ, Kaṁ = Kambojapotthakaṁ, I = Iṅgalisapotthakaṁ, Ka = kesuci Marammapotthakesu dissamānapāṭho, Ka-Sī = kesuci Sīhaḷapotthakesu dissamānapāṭho, Ṭṭha = Aṭṭhakathā.

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamabhāge

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[A]	
Ajjhosannā = Ajjhopannā (Ka)	245
Aññāṇasseva cariyā = Aññāṇameva cariyā (Ka)	267
Attanopi = Taṁ attanopi (Visuddhi 2. 245 piṭṭhe)	229
Attābhinivesaṁ = Abhinivesaṁ (Gaṇṭhipade)	249
Adhiṭṭhānā = Adhiṭṭhānacittena (Visuddhi 2. 18 piṭṭhe), Adhiṭṭhānāya (Syā, Ka)	309
Anupapatti = Anuppatti (Sī, Syā)	148
Ante = Tadanantaraṁ (Sī)	50
Apanītampi = Apanītaṁ (sabbattha)	176
Apalokanakammādīsu = Ñattikammādīsu (Visuddhi 2. 349 piṭṭhe)	288
Apunappavattivasena = Apunappunaruppattivasena (Sī), Apunappunappattivasena (Syā)	234
Appeti = Apoti (Sī), Āpoti (Syā)	75
Abhibhuyyamānāni = Abhibhūyamānāni (Sī)	68
Ariyaphaleheva = Ariyaphaleneva (Syā, Ka, Visuddhi 2. 73 piṭṭhe ca)	7
Arūpasattakādivasena = Rūpasattakādivasena (Visuddhi 2. 336 piṭṭhe)	98
Avikkhipamānā = Avikkhippamānā (Sī, Syā)	16
Avitathāni = Tathāni avitathāni (Visuddhi 2. 126 piṭṭhe)	58
Asanivicakkābhihatassa = Asanivisattābhihatassa (Gaṇṭhipade), Visuddhi 2. 337 piṭṭhe pana passitabbaṁ.	115

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[A]	
Asīti khandhakavattāni = Dvāsīti khuddakavattāni (Abhi-Ṭṭha 2. 283; Aṁ-Ṭṭha 1. 23 piṭṭhesu), Vi 4. 239 piṭṭhe pana passitabbaṁ.	156
[Ā]	
Āyavanti = Āsavanti (Sī) Pāḷiyampi āsavantveva dissati.	301
Āyāvantipi = Āsāvantipi (Sī)	301
Āsīsitāpi = Āsīsatopi (Sī)	111
[U - E - O]	
Uddhaccathīnaṁ = Uddhaccamiddhaṁ (Visuddhi 1. 147 piṭṭhe)	215
Uparimaggavajjhe = Uparimaggattayavajjhe (Visuddhi 2. 316 piṭṭhe)	28
Upādiṇṇappavatti nāma = Upādiṇṇakarūpaṁ nāma (Abhi-Ṭṭha 1. 348 piṭṭhe.)	74
Ekapatthapūrappamāṇaṁ = Ekapattapūrappamāṇaṁ (Sī, Syā)	77
Ekavavatthanāti = Ekavavatthānāti (Sī, Syā)	241
Ekavidhavisaya... = Ekavīthivisaya...(Visuddhi 2. 104 piṭṭhe)	230
Okkanditvā = Okkantitvā (Sī)	270
Oḷārikasukhumabhāvo = Oḷārikasukhumabhedo (Visuddhi 2. 104 piṭṭhe)	230
[Ka]	
Katvā = Akatvā (Abhi-Ṭṭha 2. 109 piṭṭhe)	151
Karaṇabhūtāhi = Kāraṇabhūtāhi (Sī, Syā, Ka) Abhi-Ṭṭha 2. 72; Visuddhi 2. 116 piṭṭhe pana passitabbaṁ.	79
Kālantarajā = Kālānantarajā (Sī)	268
Kusalena = Sukusalena (Visuddhi 2. 349 piṭṭhe)	289
[Kha - Ga - Gha]	
Khārāpatacchikādi... = Khārāpaṭicchakādi... (Syā, Ka)	133
Gantabbābhāvato = Gantabbabhāvato (Sī, Syā), Gandhabbabhāvato (Gaṇṭhipade)	115
Gahitapaggahaṭṭha... = Gahitapariggahaṭṭha... (sabbattha)	220
Ghaṭanti = Ghaṭenti (Sī)	78
Ghaṇḍisaddo = Gaṇḍisaddo (Sī)	313

Nānāpāṭhā Piṭṭhaṅkā

[Ca - Cha - Ja]

Catunnaṁ = Tiṇṇaṁ (Sī) 195

Chinnavaṭumānupassane = Chinnamanupassane (Syā)
Chinnavaṭṭamanupassane (Sī) 27

Jātivirahe yadato = Jātivirahena yato
(Visuddhi 2. 132 piṭṭhe) 135

Jinattajesu = Jinatrajesu (Sī) 1

Jīvikaṁ = Jīvitaṁ (Syā) 155

[Ta]

Taṁyeva ñāṇaṁ = Taṁyeva dhammaṁ (Sī, Ka) 13

Tadabhimukhībhūtattā = Tadabhimukhabhūtattā (Sī),
Tadabhimukhattā (Syā) 51

Tassa hi = Tassa hi paccavekkhaṇassa (Visuddhi 2. 316 piṭṭhe) 28

Tasseva = Tassa (Syā, Ka, Abhi-Ṭṭha 2. 138 piṭṭhe ca) 317

Tividhānaṁ ayaṁ = Tividhānaṁ sayaṁ (Syā), Tividhānampi yaṁ
(Abhi-Ṭṭha 2. 141 piṭṭhe) 319

Tebhūmakadhammānaṁ = Tebhūmikadhammānaṁ (Sī, Syā) 38

[Da]

Diṭṭhimaṇḍale = Diṭṭhamaṇḍale (Syā, Ka) 73

Dukkhaṁ dukkhañca = Dukkhañca (Sī, Visuddhi 2. 134 piṭṭhe ca) 137

Dussīlyamalaṁ = Dussīlamalaṁ (Syā) 119

Dūre = Dūre vā (Sī, Syā) 19

Dvāsaṭṭhibhedato = Tesaṭṭhibhedato (sabbattha) 255

Dvāsaṭṭhiyā = Tesaṭṭhiyā (Syā, Ka) 256

[Na]

Namayanti = Damayanti (Syā, Ka) 40

Naro = Sāmaṁ (Gaṇṭhipade) Abhi-Ṭṭha 2. 142;
Visuddhi 2. 117 piṭṭhesu pana passitabbaṁ. 319

Nāmarūpavavatthāpanena = Nāmarūpavavatthānena (Sī) 238

Nimittapavattato = Nimittapavattito (Sī) 93

Nānāpāṭhā Piṭṭhaṅkā

[Na]

Niyamanaṁ = Paṭipakkhaniyamanaṁ (Syā, Gaṇṭhipade ca)
Abhi-Ṭṭha 2. 107 piṭṭhe pana passitabbaṁ. 149

Nirasā = Nīrasā (Sī) 21

Nirussāsaṁ = Nirassāsaṁ (Syā, Visuddhi 2. 47 piṭṭhe ca) 329

Nissaṭattā = Nissaraṇattā (Sī, Ka) 113

Nūna = Nanu (Sī) 173

Nūnimassa = Nanvimassa (Sī) 166

[Pa]

Paccayasamuppannaṁ = Paccayasambhūtaṁ (Visuddhi 2. 70 piṭṭhe) 3

Pañcaneyyapathappabhedaṁ = Pañcañeyyapathappabhedaṁ (Sī) 54

Paññāpanaṭṭhena = Paññānaṭṭhena (Sī) 12

Paṭipisanti = Paṭipiṁsanti (Sī, Syā) 137

Paṭiventī"ti = Paṭiventīti passati (sabbattha)
Visuddhi 2. 266 piṭṭhe pana passitabbaṁ. 235

Patāpanaṭṭhādīni = Pakāsanaṭṭhādīni (Sī) 94

Padacchedaṁ = Padapacchedaṁ (Syā) Evamaññatthāpi. 153

Padālatā = Padālatā (Sī) 330

Panettha = Kiñcettha (Abhi-Ṭṭha 2. 139 piṭṭhe) 318

Payogānanti = Yogānanti (Sī) Pāḷiyaṁ pana "maggānan"ti dissati. 91

Parasaṁharaṇaṁ = Parassa haraṇaṁ (Sī, Syā, Ka)
Dī-Ṭṭha 1. 70 piṭṭhe pana passitabbaṁ. 204

Parasattavatthuke = Parasantakavatthuke (Sī) 206

Paripūraṭṭho = Paripūriṭṭho (Sī) 88

Parisuddhabhāvassa = Pārisuddhibhāvassa (Syā, Ka) 119

Palibundhati = Palibujjhati (Sī) 222

Pāmukhaṭṭhenātipi = Pāmukkhaṭṭhenātipi (Syā) 100

Pārāpanno = Pārāsanno (Sī, Syā) 26

Piyaviyogo"ti = Piyavippayogoti (Sī, Ka, Visuddhi 2. 136 piṭṭhe ca) 138

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Pa]	
Punabbasumātā = Uttaramātā (Dī-Ṭṭha 2. 100; Aṁ-Ṭṭha 3. 163 piṭṭhesu)	104
Punabbhavaṁ = Punobhavaṁ (Sī)	146
Pupphaphalūpajīviniyo = Puññaphalūpajīviniyo (Sī, Syā), Gaṇṭhipade pana passitabbaṁ.	327
Pubbasannicayaṭṭhānesu = Pubbasannicitaṭṭhānesu (Sī, Syā)	218
Pubbuḷakā = Bubbulakā (Sī)	330
Ponobhavikāti = Ponobbhavikāti (Syā)	146
[Pha - Ba - Bha - Ma]	
Phalāvasānena = Phalavasena (Sī, Syā)	262
Phassanaṭṭhe = Phusanaṭṭhe (Sī)	33
Phassitā = Phussitā (Syā)	129
Buddhicariyāya = Buddhacariyāya (Syā, Ka)	191
Bhāsā = Aṭṭhārasa bhāsā (Abhi-Ṭṭha 2. 371 piṭṭhe)	5
Bhūtāpagatuppannaṁ = Bhutvāvigatuppannaṁ (Sī, Abhi-Ṭṭha 2. 285; Ma-Ṭṭha 3. 173 piṭṭhesu ca)	158
Macchakhippaṁ = Pacchakhipaṁ (Sī, Syā)	29
Manāpiyesūti = Manāpikesūti (Sī, Syā, Ka)	266
Mudiṁ = Mutiṁ (Sī)	121
[Ya]	
Ya'dayaṁ = Yadidaṁ (Syā)	164
Yāvaticchakaṁ = Yāvadicchakaṁ (Visuddhi 2. 53; Vi-Ṭṭha 1. 129 piṭṭhesu.)	334
Yāvassa = Yā cassa (Syā, Abhi-Ṭṭha 2. 287; Ma-Ṭṭha 3. 176 piṭṭhesu ca)	160
Ye keci = Keci (Syā, Ka)	198
[La - Va]	
Likkhāmattaṁ = Likhāmattaṁ (Syā, Ka)	76
Lujjanapalujjanaṭṭhena = Lujjanaṭṭhena (Syā)	163
Vicāraṭṭho = Vicayaṭṭho (Sī)	90
Vijjuppādasadisā = Vijjupātasadisā (Sī)	169

Nānāpāṭhā	Piṭṭhaṅkā
[Va]	
Vattanipakaraṇe = Vattati, pakaraṇe (Sī)	254
Vitthāragataṁ = Vitthārato (Syā, Ka, Visuddhi 2. 72 piṭṭhe ca)	6
Vidahati = Vidadhāti (Sī), Dahati (Visuddhi 2. 70 piṭṭhe)	3
Viyasatīti = Byasatīti (Sī)	142
Visaṭṭhacitto = Vissatthacitto (Sī, Syā)	35
Visuddhājīvitā = Visuddhājīvatā (Syā, Ka)	242
Vīriyabalapaggahena = Vīriyabalapariggahena (sabbattha)	220
Vosagge = Vossagge (bahūsu)	46
[Sa]	
Sakasakalakkhaṇe = Salakkhaṇe (Sī, Syā)	17
Satadhā = Sattadhā (Syā)	152
Sattadhā = Satadhā (Sī, Ka)	185
Santānayamāne = Sandhārayamāne (Sī, Ka)	159
Sappurisāvassayo = Sappurisāpassayo (Sī, Syā, Ka)	272
Samanvesitvā = Samannesitvā (Ka)	151
Samāpattiyeva = Samāpattivasena (Visuddhi 2. 348 piṭṭhe)	288
Sampatinibbattā vā = Sampatinibbattā (Sī), Sampatinibbattāva (Visuddhi 2. 54 piṭṭhe)	336
[Ha]	
Hetavo = Hetuyo (Syā)	225
Hettha = Heṭṭhā (Gaṇṭhipade)	262
Hetuṭṭho = Hetattho (Syā)	89
Hetuphalaṁ samavāyavādīnaṁ = Hetuphalasamavāyavādīnaṁ (Sī, Abhi-Ṭṭha 2. 84 piṭṭhe ca)	184
Hotiyeva = Na hotiyeva (Sī) Aṁ-Ṭṭha 3. 137 piṭṭhe passitabbaṁ.	68

Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya paṭhamabhāge

Gāthāsūci